Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 13

КИЇВ - ЛОГОС- 2011

УДК316. + 519.9 + 37](082)

ББК 88.я43

А43

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.:Логос, 2011. -251 с.

ISBN 978-966-171-498-3

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології та педагогіки.
Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України як фахове видання з соціології та психології (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/8 від 22 грудня 2010 року), педагогіки (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/5 від 31 травня 2011 року

Редакційна колегія

Судаков В.І.- д.соц. н., проф. відп. ред., Куценко О.Д д.соц. н., проф., заст. відп. ред., Тарасенко В.І.- д.соц. н., проф., Яковенко Ю.І. - д.с.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - к.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.-к.соц н., доц., Чепак В.В.- к. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф.- д.психол. н., проф., Швалб Ю.М. - д.психол. н., проф, Данилюк І.В. – д.психол.н., доц., Лещенко М.П. – д.пед. н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головко Б,А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н, відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету соціології (протокол № 5 від 21 грудня 2011 року)
Вченою радою факультету психології (протокол № 5 від 15 грудня 2011 року)

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

ISBN 978-966-171-498-3 © КНУ ім.Т.Шевченка, 2011

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ.....6

Цимбал Т.В. 6
ГЛОБАЛЬНІСТЬ ЯК ГОРИЗОНТ КЛАСИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ 6
Судакова В. М. 13
КОНВЕНЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА. 13
Чернова К.О......16
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ВИМІР СУЧАСНОСТІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ 16
Соболевська М.О......21
ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ.....21
Судаков В.І. 28
КОНСЕНСУСНА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ОНТОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК РЕГУЛЯТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ПРАВОВИХ НОРМ 28
Корж К.М......32
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАСОБУ СТРИМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДХИЛЕНЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. 32
Ковтуненко Е.С. 41
ТРАНЗИТИВНІ ЗМІНИ: ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ. 41
Рахманов О.А. 47
ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ВЕРСТВИ ВЛАСНИКІВ КРУПНОГО КАПІТАЛУ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ КАПІТАЛІЗМУ 47
Савельєв Ю. Б. 55
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНИХ ПРАВ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ВКЛЮЧЕННЯ.....55
Сірий Є.В......63
ПРОГРАМНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ЧИННИКА СТРУКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ.....63
Бутковська Н.Ю. 69
ПОНЯТТЯ “ЕТНІЧНІСТЬ” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....69
Алексєєва О.А., Ракша Д.А......75
КОНЦЕПТ “СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ” ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....75
Яворська Є.Ф. 80
КРИЗА ЗАХІДНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ЗАНЕПАД ПРОСВІТНИЦЬКОЇ МІСІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 80
Наумова М.Ю......86
НОВІ МЕДІА ТА ТРАДИЦІЙНІ ЗМІ: МОДЕЛІ СПІВІСНУВАННЯ 86
Соколова К.О......92
ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ (ЛІБЕРАЛЬНО-АВТОРИТАРНИЙ НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕНЬ).....92
Кузьмук О. М......98
ПРОБЛЕМА НЕКОНСИСТЕНТНОСТІ СТАТУСНИХ ПОЗИЦІЙ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОВЕДЕНОГО В М. ЛУЦЬКУ).....98

Харченко О.І. 103
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 103
Марченко А.М. 110
МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ 110
Боровський О.А. 115
МЕТОДИЧНЕ І МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ» 115

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ 122

Антонець М.О. 122
ВПРОВАДЖЕННЯ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ НОВИХ ТРЕНІНГОВИХ ПРОГРАМ 122
Вакуленко О. 127
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ 127
Дем'яненко А.В. 132
ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ОСВІТНІХ ТА РЕЛІГІЙНО-ВИХОВНИХ ТРАДИЦІЙ В ІРАНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ 132
Емішянц О.Б. 137
ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ 137
Кахно І.В. 143
ДІАЛОГІЧНІСТЬ МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ У СТРУКТУРІ ВЗАЄМОДІЇ «ЛІКАР-ПАЦІЄНТ» 143
Колодяжна А.В. 148
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМПОНЕНТІВ САМОСТАВЛЕННЯ З ЕМОЦІЙНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ЗАЛЕЖНО ВІД ЇЇ ТВОРЧИХ ПРОЯВІВ 148
Мазуренко К.В. 155
ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ УСПІШНОСТІ РОЗВ'ЯЗКУ ЕВРИСТИЧНИХ ЗАДАЧ 155
Мирончак К.В. 161
СТРАХ СМЕРТІ ЯК РЕСУРС ОСОБИСТОСТІ 161
Невідома Я.Г. 167
ОПТИМІЗАЦІЯ ГРУПОВОГО СТАТУСУ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГУ 167
Спіцина Л.В. 173
ВЧИНОК І НАРРАТИВНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ 173
Сулятицький І.В. , Ліщинська О.А., Мяленко В.В. 178
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОВПЛИВУ ПОЛІТИЧНИХ ОЧІКУВАНЬ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ 178
Чуйко О.В. 184
ОСОБИСТІСНА І ПРОФЕСІЙНА ЗРІЛІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ 184
Ящук Ж.М. 190
ЕКЗИСТЕНЦ-АНАЛІТИКА І АЛГОРИТМ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ЗРІЗУ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОТЕРАПІЇ 190

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ 198

Запорожченко Ю. Г. 198
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНО-
КОМУНІКАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ 198
Грибок О.П. 204
ОСОБЛИВОСТІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ В
УМОВАХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ 204
Гук О. Ф. 208
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-
ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ 208
Кущ Т. В. 213
СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ РАННЬОГО ВІКУ:
ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ЯНУША КОРЧАКА 213
Кузьменко Н. М 217
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ
В НІЖИНСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ КНЯЗЯ
БЕЗБОРОДЬКА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ) 217
Добровольська Л. А. , ... 221
ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ 221
Люріна Т. І. 226
ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ
ВИМОГ ДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ 226
Лебедєва А. В., ... 230
ЕСТЕТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ДО ДІЙСНОСТІ ЯК ФАКТОР
ОСОБИСТІСНОГО ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ 230
Постоюк Н.В. 235
ПОЄДНАННЯ ІДЕЙ АГРОПРОМИСЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В
КУРСІ ВИВЧЕННЯ БІОЛОГІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ
ЗАКЛАДІ (ЗА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ СЕРГІЄНКА Д.Л.) 235
Поляк О.В. 241
МОНІТОРИНГ І НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ – КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ СТРАТЕГІЧНИХ
ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ
БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ 241
Москаленко А. М. 246
ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ВИКЛАДАЧІВ У СИСТЕМІ МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО
ЗАКЛАДУ 246

УДК 316(25:42)

Цимбал Т.В.

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук

ГЛОБАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ:КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ТА МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ

В статті розглянуто зв'язок між класичним соціологічним теоретизуванням та сучасними теоріями глобалізації, зокрема здійснена аргументація важливого в методичному відношенні положення, що класична соціологія не була винятково соціологією нації-держави як базової одиниці наукового інтересу й аналізу. В теоріях провідних соціологів класичного етапу виявлено спроби глобального теоретизування.

Ключові слова: *глобальність, класична соціологія, нація-держава.*

В статье рассмотрено связь между классическим социологическим теоретизированием и современными теориями глобализации, в частности осуществелена аргументация важного в методическом отношении положения, что классическая социология не была исключительно социологией нации-государства как базовой единицы научного интереса и анализа. В теориях ведущих социологов классического этапа обнаружено попытки глобального теоретизирования.

Ключевые слова: *глобальность, классическая социология, нация-государство.*

The paper examines links between classical sociological theorizing and contemporary theories of globalization. In particular, it is argued the important methodic statement that classical sociology was not solely a sociology of nation-state as a basic unit of research interest and analysis. Theories of leading sociologists of the period have involved attempts of global theorizing.

Key words: *globality, classical sociology, nation-state.*

Актуальність дослідження. . У сучасній соціології та науках про суспільство загалом утвердився погляд, нібито глобальна проблематика означає досить радикальний розрив із попередніми етапами розвитку теоретичної думки і вимагає докорінного перегляду низки її засад, а також відмови від її понять та підходів. Згідно з прибічниками такого погляду, організаційним ядром класичної соціології була нація-держава як базова одиниця інтересу й аналізу, тож увесь концептуальний апарат як соціології, так і інших наук про суспільство орієнтувався на дослідження особливостей її функціонування, залишаючи поза увагою та поза досяжністю свого інструментарію ширшу реальність. З цього погляду, соціологія не просто не повністю відображала реальність, а в альянсі із державною владою брала учать у проекті «випереджального» відображення, сприяючи розробці організаційної моделі нації-держави, яку реплікували по всьому світу. Особливо показовий у цьому плані випадок Японії, яка після революції Мейдзі активно наслідувала цю модель, впроваджуючи її елементи з метою зрівнятися із геополітичними конкурентами за рівнем могутності. Японський випадок підтверджує, що організаційна модель нації-держави розвивалася не в самостійний спосіб у різних регіонах, а поширювалася в результаті *змагального наслідування* як одного з характерних механізмів динаміки групових мереж, тобто вона сама була можливою завдяки попередньому існуванню глобальної системи і не може бути пояснена без врахування існування останньої. Однак класична соціологія, вважають прибічники означеного вище погляду, зосереджувалася на подвійному завданні осмислення

й конструювання націй-держав, тому її сумарний доробок недостатній для вивчення позасуспільного – інших суспільств та системи суспільств.

Цю позицію, серед інших, представляє Ентоні Ґіденс, котрий зазначає, що теоретики, «які розглядають соціологію як вивчення “суспільств”, мають на увазі суспільства, пов’язані із модерністю – навіть якщо не говорять про це напряму». Уточнюючи поняття суспільства, вони «ведуть мову про досить чітко відмежовані системи, наділені власною внутрішньою єдністю. Отже, в цьому сенсі, під “суспільствами” безумовно розуміються *нації-держави*» [1, с. 13]. На думку Ґіденса, таке уявлення про суспільство, будучи тісно пов’язаним із визначенням мети й суті соціології, є однією з трьох перешкод, які заважають належному аналізу модерних інституцій [1, с. 11–17].

Таким чином, класична соціологія, припускається, розвивалася як соціологія замкнених утворень, організованих за національно-державним принципом. Із цього випливає, що ця наука загалом погано оснащена для вивчення глобальної проблематики, а тому потребує радикальної перебудови, перегляду низки базових понять і навіть відмови від деяких із них, щоб легітимізувати своє право та обґрунтувати свою спроможність оперувати на цьому полі. Відповідно до найрадикальніших пропозицій, які відштовхуються від уявлення про глобалізацію як про процес, що кладе край багатьом традиційним інститутам (передусім нації-державі), потрібна мало не повна відмова від усього попереднього надбання соціології та створення її наново.

Науковою проблемою даної статті постає гадана розбіжність між інструментарієм класичного соціологічного теоретизування та глобальними трансформаційними тенденціями сучасності. Відповідно, ***мета*** статті – з’ясувати, якою мірою в основу класичного соціологічного теоретизування закладалися евристичні можливості для пізнання процесів глобалізації. *Об’єктом* дослідження, в такому разі, виступає класичне соціологічне теоретизування, а *предметом* – відображення в класичному соціологічному теоретизуванні явищ, суб’єктів і процесів, які виступають рушійними силами та ознаками сучасної глобалізації.

Дотичність ранньої та класичної соціології до глобальної проблематики не обмежується її основоположними поняттями, які зберігають релевантність навіть для глобального аналізу. По-перше, для деяких представників цих етапів об’єктом соціології був увесь світ («світ-предмет», згідно з висловом Д. Мартена та ін. [2, с. 32]), а поняття суспільства для них збігалося з поняттям людства. По-друге, деякі теоретики вивчали соціальні процеси, простором розгортання яких був увесь світ. В першому випадку можна говорити про світ як про пізнавальний горизонт теоретизування, а в другому випадку – про світ як про емпіричний горизонт соціальних процесів.

Інтерес до світу в цілому як об’єкта вивчення похідний від просвітницького зацікавлення людством, притаманного таким філософам як Гердер, Тюрґо і Кондорсе [3, с. 262]. Найпомітніше його успадкував А. Сен-Симон, для котрого світ у цілому був, по-перше, об’єктом вивчення, а по-друге, горизонтом процесу об’єднання людства під впливом індустріалізму. Універсалізм Просвітництва і орієнтація на категорію людства могли наштовхнути теоретиків на осмислення крайніх обмежень і умов, з якими стикаються експансивні соціальні процеси. Зокрема так сталося із К. Марксом.

Вчення Маркса можна розглядати як синтез просвітницьких ідей про людство як одне ціле із теорією постання світового ринку, дискусії про який точилися в тодішній політекономії. Він поєднав ці два елементи в утопічний проект комуністичного суспільства, який мав бути реалізований у загальносвітових масштабах. У перших розділах «Німецької ідеології» Маркс стверджує, що комунізм – це емпірична реалізація єдності людського виду, вможливлена завдяки розвитку соціальних відносин співпраці у світових масштабах. Завдяки капіталізму та його іманентній динаміці соціальні процеси дедалі більшою мірою визначатимуться відносинами між націями. На його думку, Геґель міг запропонувати не більше ніж метафізичний опис цього процесу, оскільки в його час продуктивні сили та співпраця між народами не були достатніми, аби вможливити реалізацію єдності людства на практиці.

Проте сам Маркс завдяки поступу продуктивних сил, досягнутому на той час капіталізмом, та залученню політекономії до свого аналізу міг запропонувати конкретний опис емпіричного механізму, який вестиме до поступальної інтеграції націй, кінцевим горизонтом якої буде єдність світу як щільно інтегрованої соціально-економічної системи. Рушійною силою цього процесу, на його думку, виступає внутрішня логіка капіталізму: «Потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь мусить вона вкоренитися, скрізь закріпитися, скрізь встановити зв'язки» [4, с. 27]. Капіталізм як соціально-економічна система не визнає національних кордонів, тому марксистський аналіз має засадничо транссуспільний характер. Національні кордони виступали лише тимчасовою перешкодою для пошуку ширших ринків та експансії капіталізму, хоч пізніші марксисти заперечуватимуть наявність протистояння між державною владою і капіталістичним класом: на думку І. Валерстайна, мінімальні умови функціонування капіталізму забезпечує саме держава, створюючи перешкоди для виникнення вільного ринку, який призвів би до падіння прибутковості підприємств, а отже, знизив би мотивацію до виробничої капіталістичної діяльності [5, с. 89–90]. В цьому розумінні, з погляду чотирифункціональної моделі системи дії Парсонса, держава розв'язувала системну проблему інтеграції соціальних суб'єктів у соціальні ролі, мотивуючи та зобов'язуючи їх виконувати ці ролі. Оскільки ж увага Маркса була зосереджена на адаптаційній підсистемі системи дії в силу наявності в його розпорядженні лише однієї суспільствознавчої дисципліни – політекономії – та стрімкого розвитку економічної діяльності, яка випереджала інтеграційні можливості соціальних та політичних інститутів, інші три базові функції системи дії здебільшого пройшли повз його увагу або здавалися йому менш значущими для аналізу та передбачення розвитку суспільства. Тож не дивно, що в результаті в його теорії домінував економічний аналіз (аналіз «капіталістичної світоекономіки» в термінах Валерстайна), який в силу логіки розвитку свого предмета переступав політично встановлені національні кордони.

З погляду Маркса, національні кордони були суспільним атавізмом, успадкованим від минулого: вони стояли на перешкоді розвитку виробництва та капіталістичного класу, які були носіями прогресу. Капіталістичне виробництво і торгівля, за допомогою таких засобів універсалізації (або «вивільнення» в термінології Е. Ґіденса) як відчуження та гроші, «зробили виробництво і споживання всіх країн космополітичним. [... В]они вирвали з-під ніг промисловості національний ґрунт. Споконвічні національні галузі промисловості знищені і далі знищуються з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, – галузі, які переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, що привозиться з найдальших країв земної кулі, галузі, які виробляють фабричні продукти, що їх споживають не тільки в самій даній країні, але й в усіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольнялися вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і найрізніших кліматів. Замість старої місцевої і національної замкнутості та існування за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від одної» [4, с. 27–28]. Ця розлога цитата з «Маніфесту Комуністичної партії» ілюструє, по-перше, наскільки реалії середини XIX ст. були близькими в сприйнятті сучасників до нинішнього дискурсу глобалізації та взаємозалежності, а також, по-друге, наскільки соціальна теорія Маркса не прив'язана своїм концептуальним апаратом та одиницями аналізу до інституційного каркасу нації-держави.

Таким чином капіталістичний спосіб виробництва через внутрішньо притаманну йому логіку самовідтворення буде безкінечно поширюватися по світу аж доки не досягне крайніх можливих – глобальних – меж. І вже на цій стадії – стадії світового (глобального) ринку та світового (глобального) капіталізму – виникає ситуація кризи капіталізму та передумови для його заміщення іншою, прогресивнішою соціально-економічною формацією. Симптоми цієї кризи Маркс добачав уже в середині XIX ст., стверджуючи, що «буржуазні відносини стали занадто вузькими, щоб вмістити створене ними багатство» і вказуючи на періодичні кризи надвиробництва як на прояви тих латентних процесів, які зрештою призведуть до краху

капіталізму [4, с. 30]. Іншим джерелом краху капіталізму буде створений ним світовий клас пролетаріату, який перебуватиме в однаковому визискуваному становищі по всьому світу, через що можна стверджувати, що «робітники не мають вітчизни» [4, с. 41]. Об'єднаний «одноманітністю... умов життя» [4, с. 42] та політичною організацією по всьому світу, пролетаріат зможе взяти владу в свої руки, коли капіталізм підготує для цього умови у вигляді політично об'єднаного світу. В такому разі пролетарська революція матиме найкращі шанси на успіх, ніж у випадку боротьби в умовах «національної відособленості».

Фактично, в цьому теоретичному проекті присутнє усвідомлення емерджентних особливостей глобальної системи дії [6] – досягнення нею стану рівнопротяжності з людською ойкуменою та зникнення зовнішніх інших. Для будь-якої системи найбільш значущою характеристикою зовнішнього оточення є наявність інших систем такого самого роду [7, с. 788]. В цьому випадку вона, по-перше, здатна інтенсивно навчатися від цього оточення; по-друге, перебуває в конкурентному відношенні до свого оточення, а отже, зазнає дії імперативу системної ефективності та накладених обмежень еволюційного добору; по-третє, не перебуває в становищі загрози інтервенції з боку зовнішньої системи. Однак за відсутності оточення, що складається із систем того самого типу, всі ці обмеження відпадають, і система може розвиватися шляхом, який не зазнає корекції з боку інших аналогічних систем. З цього погляду, Маркс не випадково обстоює ідею *світової* революції: такий масштаб революції дасть змогу усунути збитки на пристосування до зовнішнього інтерактивного середовища та уникнути створених ним перешкод (хоч разом із тим він ліквідує можливість розмаїтості траєкторій розвитку систем та їх еволюційного добору). Така революція створила би найкращі можливі обставини для заміщення однією формацією іншої, тоді як він не розглядав можливості розбудови нової формації в окремо взятій країні з огляду на високу міру загальносвітової економічної інтеграції, що заважала виділенню окремої території зі взаємозалежної світової системи. Відступ від цього принципу міг бути лише небажаною поступкою реальним обставинам революційної практики та відхиленням від теоретично накресленої траєкторії.

Таким чином, у соціальній теорії Маркса поєднується просвітницький інтерес до категорії людства із вченням про функціонування капіталістичного виробництва. Завдяки універсалізаційному характеру відчуження та грошей, а також логіці безкінечного нагромадження капіталу капіталістичне виробництво втягує в свою сферу дедалі більше народів світу, шукаючи нових ринків збуту та дешевої робочої сили. Започаткована ним експансія веде до щораз тіснішої інтеграції різних частин світу в одну систему виробництва та споживання, а отже, в уніфікований простір умов життя, завдяки якому виникають можливості для міжнародної соціальної організації. Приведене в рух розширення капіталістичної системи прямує до свого крайнього горизонту – загальносвітового масштабу («глобальної системи» в нашій термінології [6]), в якій виникають особливі обставини для соціально-технологічного втручання в історичний розвиток, фактично, похідні від її емерджентних властивостей. У соціальній теорії Маркса, таким чином, глобальність виступає теоретично очікуваним емпіричним і практичним горизонтом, наслідком логіки розвитку капіталізму. Маркс не тільки аналізував транссуспільні практики в межах інтернаціоналізму, а й вийшов на теоретизування про глобальне як особливе становище з особливими наслідками. Однак Маркс повністю не зміг відійти від філософії історії та притаманного їй телеологізму, тому хоч його прогноз загальносвітової інтеграції в одну систему виробництва й споживання випливав із аналізу реальних емпіричних процесів, його погляд на особливість глобального становища та подальший розвиток був радше продуктом телеологізму, похідного від діалектики розвитку, аніж від субстантивного аналізу цього становища. Попри це марксистська теорія справді пропонувала засоби аналізу, які виходили за межі інституційного каркасу нації-держави, тому в XX ст. вона змогла запропонувати аналітичний підхід до вивчення міжнародного поділу праці (світ-системний аналіз). Таким чином, між марксистською теорією та сучасним вивченням транссуспільних практик наявний не лише зв'язок «вибіркової спорідненості», а й зв'язок спадковості.

Глобальність була горизонтом теоретизування не лише для Маркса. Міркування з приводу суспільства-світу можна знайти і в іншого представника класичної соціології Е. Дюркгайма. Це стосується оптимістичних сподівань Дюркгайма на зростання «світового патріотизму» [8, с. 141] і того, що поняття «соціального», яке було в центрі його соціології, для нього не обмежувалося національними кордонами – цей факт навіть спонукав Р. Робертсона висунути тезу про наявність «у ранній французькій соціології тенденції прирівнювати те, що є засадничо соціальним (або суспільним), із людяністю», тобто людською природою [9, с. 23]. Однак Дюркгайм також безпосередньо порушував проблематику переходу за межі конкретних національних суспільств, ведучи мову про те, що він називав «міжнародним життям», і стверджуючи, що в XX ст. в соціології виникне інтерес до того, що згідно з конвенційними соціологічними стандартами належить не до суспільного, а до цивілізаційного або позанаціонального рівня [9, с. 23]. На додаток до цього він вказував, що вже в його час категорії мислення дедалі більше вивільняються від соціальної або суспільної прив'язаності, набуваючи самостійного життя. Мало того, Дюркгайм усерйоз обмірковував перспективу формування єдиного світового суспільства: «Людство здавна мріяло спромогтися нарешті на практиці досягти ідеалу людського братерства. Народи спрямовують свої устремління на те [, ...] щоб усі люди працювали на одну й ту саму мету й жили однаковим життям [...]. Ці прагнення можуть бути задоволені тільки тоді, коли всі люди утворять одне суспільство, що житиме за однаковими законами. Адже [...] міжсуспільні конфлікти не можуть стримуватися лише регуляційними діями суспільства, в якому перебувають й інші» [10, с. 401]. При цьому, він, ясна річ, визнавав, що такий розвиток подій стосується віддаленої перспективи, а не сучасного або найближчого майбутнього, тому висловлював міркування про світове суспільство як про горизонт можливого розвитку.

Крім того, хоча і в маргінальних випадках, Дюркгайм принагідно порушував проблеми не тільки міжнародного, а власне глобального характеру. Обговорюючи можливість єдиного світового суспільства в одному есе, він задає питання, на яке не має заздалегідь готової відповіді: «То що ж, власне, має зрештою статися? Якщо всі батьківщини зіллються в одну, то вона й залишиться батьківщиною, бо буде організованим суспільством. *Однак чи є мислимою єдина батьківщина?* "Я" утверджується тільки в протистоянні. [...] Тоді залишиться тільки якась одна свідомість, щоб мислити світ» (курсив наш) (цит. за: [2, с. 33]). В цьому уривку Дюркгайм натрапляє на дилему глобальної системи, яку ми виділили в емерджентну властивість «зникнення інших» [6]. Його цікавить, чи зможе все людство організуватися в одне суспільство, якщо воно не матиме змоги створити єдину ідентичність шляхом неодмінного протиставлення іншому суспільству. Схоже, що він розв'язує проблему шляхом констатації її поточної відсутності: поки що не існує ширшого угрупування, ніж держава, а «людство в цілому – це лише абстрактне поняття. Що насправді існує, то це окремі суспільства (племена, нації, міста, держави всіх видів тощо), які народжуються й помирають, прогресують і регресують [...] і при цьому не завжди ці різноманітні види розвитку є продовженням одні одних» (цит. за: [2, с. 33–34]). Людство, таким чином, є лише можливим, але малоймовірним варіантом розвитку, перспективи якого здавалися настільки туманними, що важко було навіть відповісти на питання, чи «мислиме» воно.

Повністю в руслі Дюркгаймівської традиції це питання наново порушив Марсель Мос. Поновне виникнення інтересу до позанаціональної проблематики в французькій соціології початку XX ст. свідчить, наскільки наполегливо ця проблематика привертала увагу соціологів ще в період класичної соціології, яка, нібито, зосереджувалася на функціонуванні націй-держав. Мос, по-перше, продовжуючи започаткований Дюркгаймом дискурс універсалізму й партикуляризму, зауважує парадоксальність суспільної еволюції, коли «поширення однієї й тієї самої моделі суспільства супроводжується зростанням індивідуальних особливостей» [2, с. 34]. Так він коментує процес, який Робертсон значно пізніше назве партикуляризацією універсального та універсалізацією партикулярного, і, фактично, перебуває за крок до усвідомлення того, що поширення моделі нації-держави було функцією ширшої системи, тому його неможливо пояснити без залучення цієї системи в пояснювальні схеми. По-друге, у відповідь на Дюркгаймове питання про мислимість

суспільства-світу він зазначає: «Утворення дедалі більших груп, що поглинають чимраз значніші кількості великих і малих суспільств, є одним із найкраще виявлених законів історії. Таким чином, немає жодної межі, яку можна було б апріорно поставити для цього процесу» (цит. за.: [2, с. 34]). Вже на початку 1920-х років він вважає, що можна говорити про «світову людську цивілізацію» та про зростання «взаємного проникнення та взаємної залежності», а відтак констатує пояснювальну несамодостатність національних рамок: «Саме ці стосунки між суспільствами дають пояснення багатьох явищ внутрішнього життя суспільств» (цит. за.: [2, с. 34]). Об'єктом аналізу та самостійним джерелом наслідків стає вся ойкумена, яка «нині... утворює певний світ, [...] низка подій іде в напрямку зростаючого збільшення запозичень, обмінів, ідентифікаційних процесів, аж до деталей духовного й матеріального життя» (цит. за.: [2, с. 34]). Розглядаючи світ як мозаїку націй, Мос, таким чином, збагнув, що ця мозаїка має власні процеси, які не можна описати без розширення масштабу, або поля зору, соціології і в такий спосіб провістив появу «міжнародного інтеракціонізму», розвиненого пізніше Норбертом Еліасом. У його поглядах відчувається вроджена двоїстість антропології як дисципліни, яка розвивалася між «ідеєю "єдності" людства та унікальністю кожного окремого суспільства» [9, с. 25].

Інший визнаний класик соціології Макс Вебер у своїх працях також зачіпав проблематику світу як горизонту розгортання певних процесів. Його, як і Дюркгайма, не стримувала жодна гадана прив'язаність до аналітичного зосередження на нації-державі, а його основоположна категорія аналізу – соціальна дія – спирається на універсалістське розуміння соціального. Тож він розглядає соціальне як ціле, походження і розвиток якого можна простежити шляхом порівняння різних епох і місць. Такий аналітичний фокус спонукає залучати його до своєї теоретичної роботи велику кількість інформації із різних цивілізаційних ареалів, яку він вважає сумісною і сумірною, адже вона стосується одного об'єкта і предмета. Тим самим, залучаючи різні «моменти історії» та «фрагменти суспільств», він фактично припускає існування певного «метасуспільства», яке об'єднує різні епохи й території [2, с. 35], тобто бачить людство як одну систему (але не як єдиного суб'єкта) в процесі руху історією. Скажімо, в ході історично й географічно порівняльного дослідження зародження капіталізму Вебер трактує всю історію та весь географічний обшир розселення людства як однаково можливий простір для зародження капіталізму і з'ясовує, як розвивалися різні характерні риси капіталізму і що перешкодило їм повністю сформуватися в Китаї, Індії або античному світі. Він розуміє розвиток (трансісторичний і метасуспільний) як передусім процес раціоналізації [2, с. 35], який безкінечно тяжіє до свого крайнього горизонту – всього світу (глобальності). А в дослідженнях світових релігій Вебер звертається до транссуспільних культурних систем, які значною мірою впливають на економічне, політичне і соціальне життя, однак не вміщуються в національні кордони. Попри те, що Вебер про це експліцитно не заявив, він будував свої історичні порівняльні дослідження так, що з них недвозначно випливав засновок про несамодостатність нації-держави як одиниці аналізу.

Інтерес до засобів обігу також був одним зі стимулів звернення до або чинників несподіваної зустрічі з глобальною проблематикою. Як і у випадку з Марксом, Ґеорґ Зимель відособився від категорій національно-державного аналізу завдяки зверненню до проблематики грошей. Гроші як універсальний еквівалент забезпечують можливість об'єднавчих процесів у значно ширших масштабах, ніж наявні політичні утворення. І саме гроші, з погляду Зимель, є засобом переходу від традиційності до модерності.

Разом із тим, глобальність не тільки майорить у Зимелевому теоретизуванні як горизонт універсалізації, здійснюваної грошима. Він зауважує наявність у людства в цілому певних окремішніх, емерджентних ознак: «Людство – це не просто сума всіх суспільств: це цілковито окремішній синтез тих самих елементів, які у інших синтезах породжують суспільства. [...] Суспільство вимагає від індивіда, щоб він виокремився від загальнолюдського, але забороняє йому виокремлюватися на тлі загальносуспільного. В новітній історичний період конфлікти, які виникали в індивіда з його політичним угрупованням, його сім'єю [...] тощо врешті-решт сумувалися в абстрактну потребу [...] в

індивідуальній свободі. Це загальна категорія, яка стала охоплювати все спільне в різних протистояннях [...] індивіда з суспільством» (цит. за: [9, с. 22]). Таким чином, Зимель вважав, що в новітню добу індивіди дедалі більшою мірою стають позасуспільними істотами і в результаті їхньої індивідуалізації відбувається засвоєння ними «сутнісної соціальності» – вони стають носіями «глибинної соціальності». Таким чином, він передчував потенціал розширення можливостей індивідуального саморозвитку в глобальній системі (про що нещодавно вів мову М. Елброу в контексті відновлення вільної соціальності [11, с. 122], зумовлений перерозподілом суспільних функцій на збиток нації-державі і на користь піднаціональних і наднаціональних агентів.

Висновки. Розглянувши цей аспект зв'язку класичного теоретизування в соціології, ми, таким чином, з'ясували, що попри використання іншої термінології та інші інтереси, низка соціологів-класиків зверталася до транссуспільного аналізу, а в деяких із них навіть було імпліцитно присутнє передчуття глобальності. Глобальність зринає на перехресті категорій людства та суспільства, коли розглядається можливість перетворення людства на одне суспільство. Першу категорію вони перейняли ще від Просвітництва, а другу успадкували від універсалістської стадії розвитку соціології. У кожному випадку «зустріч» із глобальною проблематикою зумовлювалася особливостями впливів, яких зазнав теоретик, та особливостями його інтересів. У випадку Маркса таку роль відіграла британська політекономія та німецька філософія; для Дюркгайма та Моса – екстраполяція нації-держави на світовий терен; для Зимеля – інтерес до грошей. Незважаючи на ці відмінності, всі вони незмінно зверталися до транссуспільних практик як емпіричного поля та наслідків глобальності як горизонту теоретизування. В поєднанні із універсальністю основоположних соціологічних понять ця спільна ознака свідчить про наявність більш ніж випадкових збігів і точок дотику між сучасними теоріями глобалізації та класичною соціологією.

Література

1. Giddens A. The Consequences of Modernity / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 186 p.;
2. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр; [пер. з фр. Є. Марічев]. – К.: КМ Академія, 2005. – 302 с.;
3. Kilminster R. Globalization as an emergent concept / Richard Kilminster // Scott A. (ed.). The Limits of Globalization: Cases and Arguments / Alan Scott. – New York: Routledge, 1997. – P.257–283;
4. Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – К.: Політвидав України, 1981. – 57 с.;
5. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / Иммануил Валлерстайн; [пер. с англ. Н. Тюкина]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.;
6. Цимбал Т. Емерджентні властивості глобальної соціальної системи / Тарас Цимбал // Нова парадигма. – 2009. – №82. – С.153–163;
7. Парсонс Т. Общества / Талкотт Парсонс // Парсонс Т. О социальных системах / Талкотт Парсонс; [пер. с англ. В. Чеснокова]. – М.: Академический проект, 2002. – С. 778–829;
8. Turner B. S. Classical sociology and cosmopolitanism: a critical defense of the social / Bryan S. Turner // British Journal of Sociology. – 2006. – Vol. 57. – Issue 1. – P.133–151;
9. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / Roland Robertson. – London: Sage, 1992. – 211 p.;
10. Кінг Е. Часи й простори модерності (або кому потрібен постмодернізм?) / Ентоні Кінг // Глобальні модерності (за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона); [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.158–178;
11. Albrow M. The Global Age / Martin Albrow. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 246 p.

УДК 316.346.36

Судакова В. М.

Міжнародний Соломонів університет (м.Київ), доктор соціологічних наук, професор

КОНВЕНЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА.

У статті аналізується проблема соціологічної концептуалізації конвенціональних практик як джерела та ресурсу соціальної солідарності, толерантності та ненасильницьких комунікацій..

Ключові слова: *соціальна конвенція, конвенціональні практики, соціальна* солідарність*, толерантність, ненасильницькі комуникації.*

В статье анализируется проблема социологической концептуализации *конвенциональных практик как источника и ресурса социальной солидарности, толерантности и ненасильственных коммуникаций.*

Ключевые слова: *социальная конвенция, конвенциональные практики,* социальная *солидарность, толератность, ненасильственные коммуникации.*

The paper dedicated to sociological conceptualization of the conventional practices which are important recourse for the development of social solidarity, tolerance and non-*violent communications.*

Keywords; *social convention, conventional practice, social solidarity, tolerance, non-*violent *communications*

Актуальність теми. Сучасні трансформаційні процеси є тією онтологічною підставою, що спонукає вчених на дослідження чинників, які 1) перетворюють базові тенденції розвитку систем дій соціальних суб'єктів у специфічну мережу непередбачених подій, 2) формують ситуації тривожності, атмосферу постійної соціальної напруги і страхів. Вкрай суперечливі соціальні зміни початку XXI століття у економічній сфері (сучасна економічна і фінансова криза), у сфері політичного життя (криза моделей ліберально-демократичного та соціал-демократичного соціального устрою та управління), у сфері соціокультурних процесів (криза ідеології мультикультуралізму) засвідчують про актуальність пошуку нових шляхів гуманізації суспільного життя..

Зазначені зміни накладаються на досить стійку, значною мірою ще традиційну систему організації суспільного життя, яка склалася у другій половині XX століття, і яка зараз доволі типово сприймається в цілком певних геоцивілізаційних координатах «центру», «напівпериферії» та «периферії» глобалізованого людства [1,с.305-320]. Вочевидь, що в сучасних умовах поглиблення суперечностей глобальної стратифікації інтенсивно формуються нові «якості» суспільного життя. Доцільно відзначити , що у соціологічних працях, виданих у кінці XX початку XXI століття вченими справедливо звертається увага на те, що в сучасних суспільствах постійно знижується рівень міжособистісної довіри, міжкласової та міжрелігійної толерантності, суттєво зростає потенціал конфронтаційності, політичних, етнічних та релігійних непорозумінь та конфліктів.

Це стосується не лише процесів глобального масштабу. Значною мірою зазначені процеси мають аналогічні прояви в українському суспільстві. Саме тому пошуки «інструментів», суспільних сил, які б могли протистояти, або хоч трохи знижувати вплив конфронтаційних «сюжетів» на суспільну свідомість, реакції та поведінку, є актуальним завданням для соціальних наук. Приймаючи до уваги зазначену обставину, ***метою*** даної статті є наукове обгрунтування можливостей здійснення соціологічної концептуалізації конвенціональних практик як джерела та ресурсу соціальної солідарності і толератності та неасильницьких комунікацій.

Вочевидь, що теоретичний підхід до сучасної наукової розробки означеної проблематики потребує аналітичного дослідження категоріального комплексу базових

понять. Тому, приймаючи до уваги вже опубліковані нами праці [2], доцільно вказати на наступне.

По-перше, у межах теоретичних розробок, які відчутно зросли в останні роки в Україні, вимальовується досить проста, але не безпідставна схема аналізу ключових понять, визначення яких має певну евристику і може у подальшому сформувати методологічні підстави формулювання конкретних пропозицій щодо здійснення гуманістично орієнтованих соціальних, політичних і економічних взаємодій. До кола таких понять необхідно віднести такі поняття, як «соціальна взаємодія», «толерантність», «спорідненість», «ненасилля», «довіра», а також «антагонізм», «соціальний конфлікт», «конфронтація». Визначення і уточнення змісту даних понять, на наш погляд, є важливим теоретичним завданням, тому що у новітньому інформаційному просторі серед фахівців поширені доволі різні концептуальні тлумачення змісту цих понять.

По-друге, наукове дослідження специфіки конвенціональних практик має не лише теоретичне, але і практичне значення. Адже цілком прагматичні заклики різних політичних сил до «соборності», «злагоди», «солідаризму», «солідарності» завжди виникають і формуються на підставах емоційного і когнітивного визнання людьми певних «основоположних норм» соціального консенсусу (за визначенням Ю. Габермаса), навколо яких формується специфічний соціальний простір простір погоджуваності, взаєморозуміння, взаємовизнання. Саме у межах даного простору виникають процеси типізації, габітуалізації та інституціоналізації соціальних дій.

По-третє, для подальших досліджень умов виникнення конвенціональних практик важливо також відмітити тематику *толерантності***,** аналіз якої має велике значення для вивчення показників стану і меж розповсюдження толерантних відносин у суспільстві. Як відомо, толерантність, її стан, її рівень не є стабільною і незмінною («вродженою») характерною рисою будь-якого етносу . Саме тому виникає необхідність постійного врахування тієї значущої обставини, що об'єктивні суспільно-історичні, економічні, політичні, навіть інформаційні і глобалізаційні умови суттєво впливають на «середній», або оптимальний рівень суспільної толерантності. Вивчення сили і масштабу впливів цих умов на зниження, або підвищення толерантності, зокрема, в українському суспільстві може дати дуже цікаву та корину для соціологів нову інформацію. Вочевидь продуктивними можуть бути дослідження стану толерантного ставлення, принаймні, відносно чотирьох конфліктогенних сфер суспільного життя. Це, 1) сфера політичних відносин; 2) сфера міжрелігійних та міжконфесійних відносин; 3) сфера міжетнічних відносин, і, 4) сфера міжкласових відносин . Це, дійсно, найбільш виразні лакуни суспільних взаємин, які більш за все потребують ненасильницького регулювання, залагодження, терпимості та солідаризації. Доціально зазначити, що більшість дослідників розуміють толерантність як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв та вірувань. 28 сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1995 році прийняла Декларацію щодо принципів толерантності, серед яких найважливішими є повага, прийняття та розуміння інших культур, спільнот, рухів, поведінки людей різних рас, етносів, вірувань, вікових та гендерних спільнот. Сучасна солідарна, інтегрована держава не може існувати без певного рівня толерантного ставлення до сучасних проявів соціокультурного багатоманіття. Водночас, важливо вказати, що завжди необхідно розуміти, що толерантність у суспільстві існує у різних «дозах» і її надлишок може бути проявом байдужості, покірливості і хворобливої апологетики «іншості». «Стокгольмський синдром» є унікальною психологічною реакцією на неможливість супротиву і показовим прикладом толерантності, яка є шкідливою, негативною ознакою специфічного типу солідаризму зі злом, тобто соціальна і психологічна толерантність не може бути безмежною, бо вона у такому вигляді загрожує особистій автентичності. Зріла людина завжди повинна мати здатність оцінювати поведінку окремих осіб, якості окремих спільнот на підставі певної системи цінностей, тобто толерантність не означає примирення з соціальним злом, несправедливістю, відмову від власних переконань. Ми повинні враховувати те, що не можна наділяти толерантність силою всепроникнення. Дійсно в останні роки із закликами до толерантності ми стикаємось на кожному кроці. Але у рішенні

реальних проблем це нічого не додає, хоча відповідну ідеологію – ідеологію толерантності – формує. Проте, як кожна ідеологія, ідеологія толерантності нічого не прояснює, вона маскує, відволікає, скриває. В результаті цей ярлик «толерантне» виступає нагородою тому, що в дійсності таким не є і бути не може: політична коректність, релігійна індиферентність, моральний нігілізм, правовий релятивізм і т. і. Як пише сучасний російський дослідник: «Ідеологізована толерантність нав'язує людям сумнівні орієнтири і погляди, небезпечне благодушшя, деформує координати його життєвого світу. Саме ідеологи толерантності несуть сьогодні головну відповідальність за підрив довіри до конкуренції, яка є аналогом природного відбору у суспільстві. Без конкуренції суспільне життя, а також і комунікація-толерантність замирає» [3, с.415].

По-четверте, в тематиці соціальної конвенціоналізації є доволі складні для теоретичного розгляду питання. Це, перш за все, питання рівнів конвенціональності. На наш погляд, необхідно диференційовано розглядати, як ментальний і інституціональний рівні. Дійсно, сам феномен конвенціональності виявляється неоднозначно у різних соціокультурних системах і різним є його вплив на структурування комунікативного середовища. Саме відтворення конвенціональних практик здійснюється спочатку ментально (символічно), а у подальшому набуває інституціональних форм; намагання і взаємні інтереси сторін формалізується у вигляді певних документів, текстів, які повинні пройти процедуру легітимації (ратифікації). Основними видами конвенційних документів є Декларації і Контракти, які розрізнюються розміром обов'язковості і рівнем примусовості. Сучасна соціальна практика домовленостей і погоджень стала настільки складною, що викликала появу багаточисельних спеціалістів і, навіть, спеціальних професійних групп. Уся ця сфера суспільної діяльності входить зараз в площину трансакційних витрат, які досить дорого коштують суспільству, але глобалізаційні виклики потребують враховувати ці особливості інституціоналізації конвенційних практик. Слід також враховувати, що конвенціональність досягається діяльністю різних суб'єктів, а також відтворюється в певній соціальній системі на основі складного застосування, відзначених Ю. Габермасом, спеціалізованих технологій «залучення інших»[4, с.186-219]. Відповідно, є погодженість групова (етнічна, релігійна, конфесійна, професійна), яка забезпечує спорідненість, особливо тісну комунікацію. Доцільно також вказати на існування конвенціональних практик елітної (експертної) спільноти, які формується на підставі раціонального вибору, наукових знань, об'єктивної інформаціїї. Наприклад, Болонська Конвенція є результатом серйозного аналізу і практичної роботи експертів, професійних фахівців, але складена вона таким чином, щоб була зрозумілою як для спеціалістів, так і для усіх зацікавлених громадян .

Висновки. 1. Подальше наукове обгрунтування можливостей здійснення соціологічної концептуалізації конвенціональних практик як джерела та ресурсу соціальної солідарності і толерантності потребує посилення уваги соціологів до проблеми неасильницьких комунікацій. 2.Зясування специфіки інтегративного потенціалу конвенціональних практик загалом передбачає подальший розвиток міждисциплінарних досліджень шляхів гуманізації сучасного суспільного життя.

Література

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И.Валлерстайн - М.: Логос, 2004. – 368с.
2. Судакова В.Н. Конвенциональниые тенденции в процесах институционализации коммуникативних практик / В.Н.Судакова // Вісник Одеського національного університету.- 2008.- Т.13,- Вип 3.: Соціологія і політичні науки.- С. 14-21.
3. Гречко П.К. Различия: от терпимости к культуре толерантности / П.К. Гречко.- М.: Изд-во РУДН.- 2006.- 515 с.
4. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії /Ю.Габермас.- Львів:Астролябія- 2006. - 416 с.

УДК 316. 32

Чернова К.О.

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ВИМІР СУЧАСНОСТІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена дослідженню явища глибинних аспектів глобалізації, які визначають її сутність, виявленню характеру структурних зв'язків і взаємодії окремих його елементів.

Ключові слова: *глобалізація, транснаціональний простір, культура, антиглобалізм.*

Статья посвящена исследованию явления глубинных аспектов глобализации, которые определяют ее сущность, выявлению характера структурных связей и взаимодействия отдельных его элементов.

Ключевые слова: *глобализация, транснациональное пространство, культура, антиглобализм.*

The article investigates the phenomenon of deep aspects of globalization that define its essence, revealing the nature of structural relations and interaction of its individual elements

Key words*: globalization, transnational space, culture, Antiglobalism.*

Наприкінці XX століття в соціологічному лексиконі з'явився термін «глобалізація», який нині використовується для позначення процесів і явищ планетарного масштабу. ***Актуальність*** теми зумовлена тим, що сучасна теорія глобалізації в рамках основних проблем сьогодення акцентує увагу на співвідношенні загальнолюдського та національного в культурі, тобто мова йде про формування інтеграційних процесів з метою утворення єдиної світової культури. На думку соціологів, саме глобалізаційні процеси виступають рушійною силою всіх соціальних змін в суспільствах і можуть включати як ідеї гомогенізації світу, так і ідеї плюралізму [1, с.65]. Глобалізація відзначається складною взаємодією культурного та цивілізаційного чинників, їхньою суперечливою та неоднозначною дією у всіх сферах суспільного життя.

Зважаючи на дискусійність окремих сторін глобалізації та незаперечність диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку різних країн світу, нашою *метою* буде розгляд соціокультурних аспектів глобалізації, зокрема, аналіз сітки соціальних процесів, які формують та посилюють транснаціональні соціальні взаємозв'язки між різними суспільствами. Варто, передусім, з'ясувати значення поняття «глобалізація». Найбільш вдалим, на наш погляд, є визначення, яке дає професор політичних наук Лондонської школи економіки Д.Хелд: у праці «Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура», а саме - глобалізацію він пропонує визначати як процес (чи низку процесів), який є втіленням трансформації просторової організації соціальних відносин і трансакцій, що визначаються у термінах екстенсивності, інтенсивності, швидкості і впливу, і який генерує трансконтинентальні та міжрегіональні потоки й мережі активності, взаємодії та влади [2, с. 2-12].

Аналізу цього явища присвячені праці М.Вебера, який досліджував трудову етику різних світових релігій, К.Леві-Стросс, що аналізував глобальну цивілізацію як коаліцію культур, причому кожна з яких зберігає свою власну специфіку. Феномен транснаціональних спільнот аналізувався в працях таких дослідників академічної школи, як М. Аствацатурова, М. Дедюліна, Л. Дробіжева, В. Дятлов, Т. Іларіонова, З. Левін, А. Мілітарьов, В. Попков, В. Тішков, Ж. Тощенко та ін. Говорячи про розвиток глобальних процесів у сфері культури Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Е. Макгрю і Дж. Перратон справедливо відзначають, що "сучасна культурна глобалізація асоціюється з кількома досягненнями, такими як: нові глобальні інфраструктури безпрецедентного масштабу, що забезпечують великі можливості проникнення елементів культури через кордони і зниження собівартості їх використання;

зростання інтенсивності, об'єму і швидкості культурного обміну і комунікацій усіх видів; поширення західної масової культури і збільшення комунікацій у культурному бізнесі як основний зміст глобальної культурної взаємодії; переважання багатонаціональної індустрії культури в створенні та володінні інфраструктурами та організаціями для виробництва і розподілу культурних товарів; зрушення в географії глобальної культурної взаємодії, відступаючої в деякому серйозному відношенні від географії глобального порядку, існуючого до Другої світової війни» [2, с. 302-403].

Розгляд глобалізації як явища гібридизації полягає в тому, що гібридизація передбачає виникнення нових, змішаних форм кооперації і виступає «чинником реорганізації соціальних просторів». Виходячи з даного положення, термін «гібридизація» означає «шляхи, через які форми виокремлюються від існуючих практик і рекомбінуються з новими формами в нових практиках». Внаслідок такої діяльності можуть виникати нові форми організацій: транснаціональні, макрорегіональні, мікрорегіональні, локальні тощо. На думку деяких дослідників, це не поява нових соціальних організацій, а формування неформальних просторів, які водночас виступають «джерелом соціального оновлення» [3, с.30].

Транснаціональний простір є складовою «соціального простору». Найбільш чітку дефініцію цього поняття розробив П.Сорокін, аналізуючи народонаселення у всесвітніх масштабах [4, с.298-300]. Зокрема, П.Сорокін виокреслив основні чинники соціального простору, серед яких виділяються: ставлення особи до тих чи інших груп; відношення цих груп між собою; ставлення однієї спільноти до іншої. П.Сорокін також виділив горизонтальний та вертикальний параметри соціального простору, які виступають як соціальна мобільність. Транскордонні мережі сьогодні ще не є ґрунтовно дослідженими. Це пов’язано здебільшого з тим, що основна увага наукових досліджень приділялась економічним зв’язкам. Так, зокрема, сьогодні чимало праць присвячено діяльності транснаціональних корпорацій, є відповідні дослідження в деяких міжнародних організаціях, зокрема, Організації Об’єднаних Націй та підвідомчих їй структурах - Міжнародна організація торгівлі та ЮНЕСКО. Зазначимо, що вищезазначені глобальні системи, маючи чітку окреслену структуру, визначають теми глобальних процесів та перспектив.

Дослідники з різних країн представляють глобальний світ у вигляді системи різноманітних економік, держав, суспільств, ідеологій і культур. Методологічним ключем до цього різноманіття виступають розроблені поняття "світ-система" та "світ-економіка" (І Валлерстайн). Підставою "світ-економіки" є не стільки сума економічних відносин у світі, скільки сама система взаємодії міжнародних чинників, провідну роль у якій відіграють найбільш економічно сильні з них. А основними рисами "світ-системи" є всесвітня організація виробництва, зростання ролі транснаціональних корпорацій у світовому господарстві, інтернаціоналізація капіталів і ринків продуктів при одночасній сегментації ринку праці, зменшення можливостей державного втручання в сферу фінансів і пов'язана з цим глобальна тенденція "фінансізації", що виражається у високих процентних ставках, "плаваючих" обмінних курсах, свободі трансфертів, повсюдній приватизації "[5, с.231-232].

Характеризуючи вплив сучасної глобалізації на становище людей праці у США й за їхніми межами, американський соціолог Е.Боначич нещодавно зазначила: "Неоліберальна глобалізація трансформує світ. Цей проект, що почав здійснюватися 1970-ми роками, спрямований на ослаблення урядового контролю над економікою і надання можливості "вільному ринку" функціонувати безперешкодно. Серед його принципових елементів важливе місце належить дереґулюванню (усуненню чи послабленню урядового контролю над практикою компаній) і приватизації (передаванню урядових функцій приватному сектору) ... Це призвело до занепаду великих, централізованих підприємств зі стабільними, надійними, відносно добре оплачуваними й охопленими профспілками робочими місцями і зростання всіляких форм нестандартної праці. Для багатьох людей, зайнятих на підприємствах-субпідрядниках або тих, що працюють як незалежні підрядники, робота, медична допомога і вихід на пенсію по-справжньому почали залежати від непередбачуваних обставин" [6, 2008: p. 1]. Заради справедливості слід зазначити, що позиції ґлобалізму й

неолібералізму були серйозно підірвані останнім часом, особливо у зв'язку з навалою першої глобальної фінансово-економічної кризи, проте ані той, ані інший не списані в історичний архів і перебувають на озброєнні у світі капіталу. До речі, незважаючи на оголошений в колах антиглобалістів похід проти «макдональдизації» [7, с.33], сьогодні стало зрозуміло, що процес культурної глобалізації має два вектори: з одного боку, йде експансія західної (в першу чергу і головним чином американської) культури в інші регіони, а з іншого боку, "має місце феномен" зворотної глобалізації, в рамках якої люди переміщаються з відсталих регіонів світу - країн Близького Сходу, Африки і Південно-Східної Азії - в глобалізовані міста, такі як Лондон і Париж, Франкфурт і Рим, Мадрид і Амстердам " [7, с.33].

В даному випадку доцільно звернутися до праць В.Б.Євтуха, який зазначає, що масиви інформації, які йдуть із визнаних світових глобалізаційних центрів, що розташовані у США та деяких країнах Західної Європи, значно перевищують такі, котрі потрапляють у ці регіони з інших частин світу. Власне кажучи, тут доречний термін «вулиця з одностороннім рухом», оскільки інформація, яка надходить до глобалізаційних центрів, не впливає на трансформацію їх діяльності» [8, с.175]. Вчений відзначає: «Для глобалізаційних процесів актуальними є синхронні інформаційні зв’язки, тобто ті, що мають місце у різних суспільствах в один і той же час або з невеликою різницею у часі. В сучасних умовах глобалізації інформація про моделі суспільного розвитку накопичується в певних центрах і звідти поширюється у різних напрямках. Головна мета таких інформаційних потоків – включити в себе інформацію, яка акумулюється поза центрами глобалізації й певною мірою підпорядкувати її собі» [8, с. 175].

Зазначимо, що багато традиційних течій європейської соціологічної думки, такі як структурно-функціональний аналіз, передбачали падіння росту етнічності по мірі модернізації суспільства. Дослідники, як правило, звертались до однієї із двох, протилежних, на перший погляд, концепцій. Одна із них називається концепція етнокультурного поділу праці, інша – концепція соціальної конкурентності. Обидві вони роз’яснюють зростання етнічності переважно економічними та політичними чинниками. Так, з точки зору першої з них, зростання етнічності – це результат певної культурної і психологічної реакції на економічну і технологічну експансію «центру» по відношенню до «периферії». Під центром виступали розвинені в економічному відношенні народи, а під «периферією» - відсталі в розвитку [9, с.7].

Інші погляди з приводу динаміки розвитку міжнаціональних відносин також зберігають основні постулати структурно-функціонального аналізу. Але, згідно цієї теорії, зростання ролі етнічних спільнот в політичному і соціальному житті можливе і на фоні «уніфікації культури». По мірі модернізації суспільства посилюється рівень соціальної конкурентності. Індивіди, які належать до одного і того ж етносу, починають більш інтенсивно взаємодіяти один з одним для досягнення спільних соціальних цілей [9, с.7].

Між іншим, аналізуючи структурні позиції світу-економіки, І.Валлерстайн також виділяє ядро (центр), периферію та напівperiферію [10, с.38]. Однією із головних перешкод на шляху подолання депривації, фрагментації і марґіналізації сучасного світу є асиметрична взаємозалежність у відносинах між "центром" і "периферією". Відомий угорський економіст академік Т.Сентес, який усебічно досліджував цю проблему, виокремлює такі головні елементи асиметричної взаємозалежності розвинених країн і країн, що розвиваються: 1) асиметричні паттерни міжнародної торгівлі товарами та послугами; 2) асиметричні відносини власності, що є результатом іноземних прямих інвестицій; 3) асиметричні відносини, що складаються внаслідок міграції праці і надання "технічної допомоги"; 4) асиметрична взаємозалежність у міжнародних фінансових і валютних відносинах; 5) асиметрична взаємозалежність у переданні технологій; 6) асиметрична взаємозалежність в інформаційних потоках [11, p. 101 -128]. Отже, очевидно, що без усунення цих бар'єрів у відносинах між "центром" і "периферією" всі проекти глобальної модернізації приречені на провал і залишаться добрими намірами для країн "другого" і "третього" світу.

Український соціум є історичною соціальною системою (термін американського соціолога І.Валлерстайна) в структурі європейської цивілізації, яка, у свою чергу, являє собою також історичну систему, щоправда, вищого ієрархічного рівня. Історична система інтегрована мережею економічних, політичних і культурних процесів, що утримують систему в цілісності, роблять її холістичним об'єктом. Україна, як історична система, повністю або частково зазнавала також впливу неєвропейських історичних систем, насамперед східної (азійської) та південної (мусульманської) [12, p.207]. Для українського соціуму в цьому контексті важливо для збереження власної ідентичності знайти ефективні механізми консолідації різних систем існуючої історичної системи з перспективою інтеграції вторинних впливів та їх наслідків в базову архетипову модель української історичної системи як феномену європейської цивілізації [12, с.25]. В цьому контексті, доречним, на думку В.Євтуха, є спосіб «відшукування ніш, куди можна було б інкорпоруватися, а вже згодом разом із «законодавцями моди» в глобалізаційних процесах трансформуватися [8, с .176].

Характеризуючи вплив сучасної глобалізації на основні регіони світу, запропонованої Гьораном Терборном, і визначаючи цей вплив для Східної Європи, автор залишає такі сфери, як споживання, боротьба за іноземні інвестиції та перехід до «Європи» і «Заходу». За Сполученими Штатами залишається доступ до ринків, «світове управління» [8, с. 177]. І саме в цьому контексті В.Євтух висуває тезу про «насильство глобалізації над цивілізацією», оскільки основним змістом глобалізації виступає стандартизація суспільного розвитку за зразками, які продукуються в інтелектуальних центрах глобальних систем [8, с.177].

Внаслідок глобалізаційних процесів, спрямованих на підкорення інтересів інших країн та народів світу, виникло явище антиглобалізму, представники якого дотримуються тенденцій щодо збереження самобутності різних учасників чи акторів таких процесів. Суперечності, викликані глобалізацією людства, знаходять відображення у виникненні антиглобалістських рухів. Антиглобалізм стає складовою частиною культури і соціального життя багатьох країн Східної Європи, країн Центральної Азії, Північної Африки і Латинської Америки. До речі, деякі науковці пропонують шляхом соціологічног аналізу зафіксувати оцінку глобалізаційних процесів як їхніми прибічниками, так і противниками, та визначити перспективи їхніх дій [8, с. 178]. Виникнення та поширення транскультурного середовища призвело до появи терміна, нині широко застосованого в літературі, - «глокалізації», введеного 1992 р. в науковий обіг Р.Робертсоном. Глокалізація є діалектично протилежною глобалізації та проявляється у прагненні щодо збереження ціннісно-нормативних основ національної культури.

Слід також звернути увагу на зміну базисного типу особистості, котра свідчить, що на теперішньому етапі свого розвитку українське суспільство за "людськими ресурсами" більшою мірою готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж це було впродовж перших років незалежності України. Так, в останні роки в Україні суттєво побільшало так званих "інтерналів" — людей, котрі відповідальність за те, як складається їхнє життя, покладатимуть передусім на самих себе, а не на зовнішні обставини. І хоча "екстерналів" і досі більше за "інтерналів", в останні роки вони вже не становили більшості населення. Якщо зважити, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу [14, с. 83]. Можна передбачити, що ментальна свідомість українців певним чином трансформувалась під впливом глобальних процесів, тому, виходячи з цього, необхідно співвіднести національні цінності з цінностями західної цивілізації. До речі, російський філософ Ф.Х.Кессіді зазначає, «що кожна з культур (цивілізацій), як Сходу, так і Заходу, має свій особливий генотип у власному розумінні цього слова і внутрішню (за інших рівних умов) логіку розвитку. Це означає, що вести мову у відношенні доступного для огляду (і навіть віддаленого) майбутнього про можливості створення якоїсь «великомасштабної спільності на базі певної соціокультурної парадигми» щонайменше необачно. Мова може йти лише про взаємодію (творчу або руйнівну) культур, але не про їх взаємопроникнення, тобто тенденції до інтеграції, у всякому

разі, коли мова йде про культури Сходу і Заходу» [15, с.77]. Водночас Ф.Кессіді зазначає, що Японії глобалізація не загрожує, оскільки, дотримуючись власної ментальності – «японський дух» тощо – ця країна стійко зберігає етнічну ідентичність та дотримується принципу: «Думай глобально, дій локально!».

Висновки. Структурно-змістовний характер сучасних глобалізаційних процесів свідчить про те, що процеси глобалізації невпинно розвиваються та поширюються у всіх сферах суспільного життя, маючи при цьому як своїх прихильників, так і супротивників. Наслідки глобалізаційних процесів впливають на розвиток багатьох держав світу, в тому числі і на Україну, визначаючи для неї роль учасниці таких процесів. Нині досить важко прогнозувати наше майбутнє, але в нових умовах виражений поворот у бік цінностей західного способу життя і торгово-ринкових відносин, внаслідок чого постає небезпека втрати національної культурної ідентичності. Тому втаких умовах Україна повинна віднайти свій власний оптимальний та адекватний шлях адаптації до глобалізаційних процесів.

Література

1.Федотова Н.Н. Возможна ли мировая культура? / Н.Н.Федотова // Философские науки. – 2000. - № 4. – С. 58-68.

2. Хелд Д. и др. Глобальные трансформации: Политика, экономика и культура / Д.Хелд. - Пер. с англ.. В.В.Сапова и др.. – М., 2004.

3. Дедюлина М. Диаспора и глобализация / М.Дедюлина // Человек и общество: на рубеже тысячелетий. – Воронеж: Изд-во международной пед. академии, 2001. – Выпуск 9-10. – С. 29-32.

4. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М.: Наука, 1992. - 543 с.

5. Цыганков П.А., Галтунг И. Неомарксизм и социология международных отношений // Социально-политический журнал. 1998, № 2.

6. Bonacich E. Class and Race Under Neoliberal Globalization: Whither (or Whither) the Labor Movement? / Edna Bonacich // Contemporary Sociology. — 2008. —Jan. — P. 1-4.

7. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную епоху . М. 2005. С XXXIII.

8. Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій . - К. : Видавничий дім "Стилос", 2004. - 242 с. .

9. Сусоколов А.А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – 1990. – Вып. 20. – С. 5-39.

10.Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: «Университетская книга», 2001. – 416 с.

11. Szentes T., World Economics 2: The Political Economy of Development Globalisation and System Transformation (The Political Economy of Underdevelopment Revisited) / Szentes T. - Budapest: Akademiai Kiado, 2003.

12. Wallerstein I. Historical Systems as Complex Systems // European Journal of Operational Research, 1987 – Vol. XXX. - №2. – P. 203-207.

13. Український соціум /О.С.Власюк, В.С.Крисаченко, М.Т.Степико та ін. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

14.Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – Київ, 2008. – 85 с.

15. Кессиди Ф.Х. Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. – 2003. № 1. – С. 76-79.

УДК 316.2

Соболевська М.О.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

У статті пропонується застосування епістемологічного підходу до розкриття логіки становлення і розвитку соціологічних концепцій соціального порядку. За допомогою поняття епістеми, запропонованого в працях М.Фуко, визначається специфіка соціології як гуманітарної науки, її місце серед інших наук, та епістемологічні засади соціологічного пізнання у його відношенні до емпіричних наук.

Ключові слова: *соціальний порядок, епістема, соціологічна теорія.*

В статье рассматриваются возможности применения эпистемологического подхода к раскрытию логики становления и развития социологических концепций социального порядка. С помощью понятия эпистемы, предложенного в работах М.Фуко, определяется специфика социологии как гуманитарной науки, ее место среди других наук, и эпистемологические основы социологического познания в его отношении к эмпирическиv наукам.

Ключевые слова: *социальный порядок, эпистема, социологическая теория.*

The article deals with application of epistemological approach to the disclosure of the logic of the formation and development of sociological concepts of social order. With the concept epistema, suggested in the works of M. Foucault, is determined the specificity of sociology as a humanitarian science, its place in the configuration of other sciences, and epistemological foundations of sociological knowledge in its relation to empirical sciences.

Keywords: *social order, epistema, sociological theory.*

Актуальність дослідження. У своїй відомій класичній роботі "Як можливе суспільство?" Г.Зіммель [1], розглядаючи можливість застосування до вивчення суспільства підходу, запропонованого Кантом для відповіді на питання "як можлива природа?", доходить висновків, що єдність суспільства є не лише результатом нашого процесу пізнання, однак, на відміну від природи, ця єдність є цілком реальною, своїми власними елементами, зв'язаними безпосередньо (а не лише пізнавальною активністю суб'єкта), такими, що не потребують зовнішнього спостерігача. Отже, пізнання суспільства з самого початку базується на певній подвійності. Ця подвійність полягає у тому, що суспільство саме по собі являє певну зв'язаність і одночасно виступає об'єктом пізнання і конструювання дослідника, який намагається зафіксувати, описати і прояснити цю даність, що є не лише результатом його власних спостережень і зв'язаності, яка виникає завдяки активній діяльності його свідомості, однак є реальною єдністю настільки, наскільки для нас є реальною (так само як і ми для себе) інша людина.

Така ситуація принципово відрізняє соціологічний підхід до вивчення суспільства та ускладнює розуміння соціологічного способу пізнання. Оскільки з позицій соціології мова повинна йти не лише про те, як можливий соціальний порядок через безпосередній зв'язок індивідів, але й про те, як ми описуємо (застосовуючи принципи впорядкування і пояснення) соціальний порядок, що вже є певним чином заданий і впорядкований. Крім того, реальний зв'язок, що існує між індивідами, також відображується, сприймається і оцінюється ними. Звідси теоретична діяльність в межах соціології завжди наштовхується на герменевтику другого порядку, що *представляє* те, як люди *представляють* собі те, що відбувається з ними і навколо них у реальному (повсякденному) житті.

Повсякденні практики також мають свою специфічну природу. Вони формуються основоположними кодами культури, які визначають мову, схеми сприйняття, форми висловлення, цінності і ієрархії для кожної людини, що належить до цієї культури, становлять певні емпіричні порядки з якими вона має і матиме справу і в яких вона

орієнтується й орієнтуватиметься. Такі уявлення про порядки повсякденного життя інтерпретуються і оцінюються з позицій здорового глузду, приймаються як зрозумілі самі собою, дозволяючи максимально адаптуватися до умов ситуації, діяти відповідно і невимушено. А опис повсякденних практик, взаємодії та сумісної діяльності відбувається за допомогою мови і слів. Отже, слова – той базовий компонент, за допомогою якого у сфері повсякденності ми намагаємося осягнути і описати реальну зв'язаність речей, людей і світу.

На іншому боці мислення знаходяться наукові теорії та інтерпретації, що покликані пояснити причини виникнення будь-якого порядку, загальний закон, якому він підпорядковується, принципи, а також основи, відповідно до яких цей порядок укладений. Якщо звернутися до сутності теоретичної діяльності, то слідуючи за Тернером [2; 28-29], теоретизування можна віднести до такої пізнавальної діяльності, яка реалізує три основних завдання: класифікувати і організовувати, пояснювати і передбачати, надавати розуміння того, чому, як і що відбувається. Досягнення цих завдань стає можливим завдяки базовим елементам будь-якої теорії – поняттям, за допомогою яких визначаються певні явища, через які виокремлюються найсуттєвіші ознаки цих явищ, завдяки яким встановлюється той порядок, що визначає сутність самої теорії у її відношенні до явищ світу. Отже, поняття стають тим базовим компонентом, який визначає відношення теорії до дійсності і розкриття тих способів в які теорія встановлює зв'язок між поняттям та явищем, між понятійними зв'язками та реальними феноменами.

Між цими віддаленими областями – повсякденними інтерпретаціями ситуації, що визначаються культурними кодами і традицією (які існують в мовних практиках і виражаються у словах), та теоретичним осмисленням природи порядку, що пропонується науковим знанням і досягається через розробку специфічного понятійного апарату науки (теж сформованого і заданого певною традицією мислення і узгодженими кодами), - знаходиться сфера, яка є менш чітко визначеною, менш доступною аналізу, такою, що виконує роль посередника, однак, разом із тим, є надзвичайно важливою. У цій сфері культура непомітно відриваючись від приписаних їй первинними кодами емпіричних порядків, звільняється від їх безпосереднього впливу, і стикається із тим елементарним фактом, що за межами встановлених безпосередньо нею порядків є речі, які самі доступні певному невизначеному впорядкуванню. Що за межами описів й інтерпретацій соціального (повсякденного чи описаного наукою) порядку життя, безпосередньо існує сам цей порядок, реальний соціальний зв'язок.

Стикаючись, ці два порядки, – порядок мови (повсякденної чи наукової, слів чи понять) і порядок речей, - другий частково нейтралізує перший, відкриває простір для критики та рефлексії, ставить під сумнів і розкриває умовність і штучність культурних кодів. Саме в цій проміжній сфері – на стику порядку культури і порядку речей - виникає сфера, що розкриває порядок в самій своїй суті – саме тут він постає як незалежний від культур та історичних умов, як безперервний і поступовий або розпорошений і дискретний. Саме ця проміжна сфера, у тому ступені як вона розкриває способи буття порядку, може бути розглянута як основоположна, тобто як така, що передує словам, поняттям, сприйняттю та жестам як формам і способам вираження, прийнятним для даної культури.

Отже, в кожній культурі між використанням того, що можна назвати кодами впорядкування і роздумами про порядок, існує чиста практика порядку і способів його буття. Звернення до цієї проміжної сфери – що лежить між дискурсом порядку і самим порядком речей - дозволить розкрити передумови повсякденних практик порядку, також як і зазирнути за лаштунки наукової діяльності, встановивши умови можливостей самої науки, визначивши її інтелектуальні межі. Ми не станемо претендувати на можливість охоплення становлення і розвитку наукового знання в цілому, а обмежимось лише тими науковими практиками, що склалися в межах соціологічної науки з приводу і навколо питання соціального порядку.

Отже, ***мета*** даної роботи - розкриття логіки розвитку теорій соціального порядку, що дозволить зрозуміти і більш чітко окреслити епістемологічні межі соціології як науки і визначити специфіку тих способів впорядкування, що наявні в соціологічному знанні як відношення понять до явищ дійсності.

Чому саме питання соціального порядку і дискурс навколо нього стає об'єктом нашого аналізу? Саме це питання в історичній перспективі постає як найбільш загальна проблема соціологічної науки, яку Дж.Тьорнер, посилаючись на Т.Гобса, сформулював як "проблема порядку": "як створюються, зберігаються та змінюються соціальні утворення" [2; 27]. Якщо поглянути на історію соціології крізь призму проблеми порядку, то можна побачити, що це питання - як можливий соціальний порядок? - раз за разом постає в творчості різних мислителів від соціології – починаючи з класиків і завершуючи сучасними теоретиками. Так, вже у О.Конта поняття соціального порядку розкривається у одному із найважливіших для нього аспектів соціологічного дослідження – соціальній статиці, а прогрес, або соціальна динаміка виявляється лише "розвитком порядку". Спенсерівська органістична теорія суспільства розглядає соціальний порядок як один із етапів розвитку матерії в її надорганічній стадії, коли забезпечується максимальна збалансованість внутрішньої структури суспільного організму до умов зовнішнього середовища (стан еквілібризму). Центральним для опису соціального порядку в творчості Е.Дюркгейма стає поняття соціальної солідарності, а розподіл праці розглядається як найважливіший механізм через який сучасні індустріальні суспільства досягають стану впорядкованості і консенсусу. Класичні традиції німецької соціології звертаються до питання про соціальний порядок через опис певних духовних сутностей – сумісного воління (*wessenwille*) у Ф.Тьоніса, духу народів у В.Вундта, духу капіталізму у В.Зомбарта та М.Вебера, або через визначення формальних способів типізації – через поняття форм усуспільнення (*vergesellschaftung*) у Г.Зімеля чи повсякденних типізацій у А.Шюца. Етнометодологія Г.Гарфінкеля та драматургічна соціологія І.Гофмана об'єктом аналізу роблять практики порядку повсякденних взаємодій, намагаючись пояснити природу такого порядку або через руйнівні експерименти (Гарфінкель), або через визначення ситуації та її рамок-фреймів (Гофман).

Так чи інакше, ідея впорядкованості суспільного життя та прагнення до пояснення існуючого соціального порядку (на макрорівні функціонування суспільного організму через поняття консенсусу та статики, або на мікрорівні людської взаємодії через поняття взаємних типізацій та сенсу соціальної дії), або відхилення від нього, існує як центральна проблема, навколо якої будувалась і оформлювалась наука про суспільство.

З розвитком способів опису та осмислення соціального порядку в соціології збільшувався та акумулювався цілий теоретичний арсенал підходів до розуміння самої природи і механізмів встановлення соціального порядку. Звісно, зміни в самому суспільстві постійно кидали виклики теоретикам, змінюючи ракурси та способи розкриття цієї центральної для соціології проблеми, однак, певна логіка і стратегія розвитку самих теорій соціального порядку дає підстави означити те епістемологічне поле, в якому цей опис (соціологічний дискурс порядку) відбувався і відбувається.

Отже, мова йде не про визначення меж істинності або адекватності тих чи інших теорій соціального порядку, що сформувалися за часи існування соціології як науки, скоріше саме через огляд і розкриття логіки становлення і розвитку теорій соціального порядку в соціології, ми намагатимемося визначити умови можливості самої соціології як науки. Ті принципові моделі пізнання, що лежать в основі соціологічної науки. А отже, окреслити і встановити ті передумови, що закладають можливості соціологічного мислення. Однак виявити їх – як такі, що присутні неявно, як такі, що визначають і становлять підґрунтя соціології – стає можливим лише через занурення і глибинний аналіз практик і стратегій теоретизування, що сформувалися в межах історії соціології як науки. Саме ці теоретичні практики, що розкривають і розкриваються навколо питання про можливість соціального порядку (дискурс порядку) – класичні і сучасні – і стануть *об'єктом* нашого дослідження. Отже, саме дослідження буде будуватися на тому, щоб описати/визначити/розкрити порядок теорій соціального порядку – порядок дискурсу порядку.

Незважаючи на інтуїтивну прозорість поняття "соціальний порядок", все ж воно потребує прояснення і уточнення свого змісту. І проблема не лише у тому, що знаходячись у дискурсі гуманітарних дисциплін, воно постійно наповнюється і збагачується додатковими сенсами, але й у зв'язку із тим, що як і більшість понять соціології, соціальний порядок є

також невід'ємною частиною повсякденної мови, виступаючи орієнтиром і регулятором поведінки для тих, хто прагне жити в умовах соціального порядку чи тих, хто закликає до нього.

У найзагальнішому визначені порядок – це "правильний, відлагоджений стан", "правила, за якими щось здійснюється", "існуючий устрій" [3]. У цьому визначені можна виокремити принаймні 3 аспекти: по-перше, що відсилають нас до загальної характеристики устрою; по-друге, до принципів здійснення та підтримки певного стану; по-третє, до самої наявної ситуації, як такої що є досяжною, і вже існує.

Що стосується поняття "соціальний порядок", то філософський словник дає наступне тлумачення – це поняття, що "виражає стійкість і організованість суспільного життя, а також можливість об'єктивування соціального, а отже, його концептуалізації…" [4]. Таким чином, через поняття соціального порядку, через встановлення соціального порядку відбувається не лише опис визначальних характеристик суспільного життя та його регулярностей, але й закладається принципова можливість його пізнання через систему сформованих понять (концептуалізація).

Зрозуміло, що сфера соціального порядку є специфічною предметною цариною рефлексії, в межах якої онтологічна та гносеологічна складові не можуть не взаємодіяти, а їх ізоляція може призвести до взаємної деформації. Не можна казати лише про гносеологічну складову в досягненні соціального порядку, не беручи до уваги практичні умови його становлення і відтворення в реальному житті. Однак, у нашому випадку мова буде йти про умови пізнання соціального порядку, яке супроводжується певним абстрагуванням від суб'єктів соціальної діяльності і від умов соціальних дій, спрямованих на досягнення такого порядку.

Такий суто епістемологічний підхід пропонує розглянути логіку формування порядку через опис умов можливостей порядку в межах самої теоретичної діяльності. А отже, мова буде йти не про сам соціальний порядок, а про порядок відображення і опису соціального порядку у соціологічній теорії.

Здійснити цей провокаційний намір стає можливо через введення поняття епістеми, яке дозволить визначити і проаналізувати саме ту проміжну сферу, що знаходиться між реальним порядком речей та способом зображення цього порядку у наукових інтерпретаціях (поняттях-словах).

Поняття епістеми, що увійшло у наукову думку XX століття разом із працями М.Фуко [5, 6], покликане, в першу чергу, розкрити специфіку наукового мислення крізь історичну призму інтерпретацій та співвідношення двох полюсів – слів та речей, точніше порядку слів та порядку речей. Саме слова (поняття) і речі, їх співвідношення стає основним принципом впорядкування в постструктуралістській стратегії дослідження історії науки М.Фуко.

Поняття епістеми визначає сукупність положень типів мислення (і навіть упереджень) певної епохи. Кожна епістема, як умова можливості наукового пізнання, створює певну систему знання, яку Фуко називає дискурсом – сукупністю концепцій, практик, тверджень і вірувань, що задаються певною епістемою. В цьому сенсі поняття епістеми близьке до поняття парадигми Т.Куна, однак не тотожне йому. Оскільки епістеми Фуко діють у широкому соціокультурному полі, в той час як парадигма за Куном відноситься до більш вузької за змістом характеру наукової діяльності.

Розташувавшись у проміжному стані – між порядком речей та способами опису цього порядку, епістема стає основою і ключем для формування множини дискурсів, а отже, саме такий підхід допоможе прояснити і означити принципи та природу дискурсів навколо питання природи соціального порядку, що сформувалися в соціології. Крім того, через поняття епістеми – як принципу, що задає особливі конфігурації дискурсів науки, стає можливим розкриття умов теоретизування в межах самої соціології, фактично – умов можливості соціології як науки.

Згідно Фуко, епістема має два принципових значення. По-перше, вона відноситься до несвідомого рівня людської діяльності; по-друге, вона завжди є похідною від самої людини. Отже, звертаючись до епістеми, що лежить в основі соціологічних дискурсів навколо

проблеми соціального порядку, ми фактично звертаємось до підсвідомості соціологічної науки, до тих передумов, які задають можливості самого пізнання соціального. Крім того, слід пам'ятати, що ці дискурсивні практики результат діяльності науковців як людей, що самі включені в суспільство і в систему соціальних взаємодій, а, отже, є похідними від тих повсякденних уявлень про суспільство, які вони мають.

Фуко виокремлює три епістеми, що історично змінювали одна одну в процесі становлення і розвитку європейської науки: ренесансну, класичну і сучасну.

1. Ренесансна епістема сформувалася у 16 ст. "В цю епоху те, що створювало місце інтерпретації, одночасно виступаючи її найзагальнішим сховищем, і тієї мінімальною одиницею, якою вона могла оперувати – була тотожність. Там, де речі були схожими, там де щось походило на щось інше, - тільки там що-небудь могло бути висловлено, а потім розшифровано" [5; 54],. Фуко виокремлює 5 основних видів схожості, характерних для цієї епохи: відповідність, симпатія, паралелізм атрибутів, аналогія, прикмети. Мова, характерна для цієї епістеми, ще не стала незалежною системою знаків, а слова і речі тотожні одне одному, безпосередньо взаємопов'язані і взаємозамінні.
2. В межах класичної епістеми (16-18 ст.) слова і речі втрачають безпосередню схожість і співвідносяться лише опосередковано – через мислення, в просторі уяви. Замість ренесансного відношення "слово-символ" на перший план висувається відношення "слово-образ".
3. Сучасна епістема, що сформувалася на початку 19 ст. опосередковує слова і речі через життя, працю та мову, які вийшли за межі простору уяви, перетворивши слово на знак в системі знаків.

Отже, порядок, що лежить в основі мислення сучасної людини, має зовсім іншу форму буття, ніж в класичну чи ренесансну епохи.

Соціологія виникає і оформлюється як самостійна наука якраз у період переходу від класичної епістеми до сучасної. А тому розгляд принципів побудови сучасної епістеми дозволить прояснити як місце соціології в системі інших наук, її специфіку як гуманітарної науки, а також визначити ту пізнавальну модель (пізнавальні моделі), що були закладені в соціології самими принципами побудови наукового пізнання і розгортаються в конфігураціях сучасної епістеми. Що ж до дискурсу порядку, який для соціології став центральною проблемою, то він виступає лише ілюстрацією того, як відбувається логічне розгортання наукового знання в межах соціології, задане самими принципами побудови сучасної епістеми. Отже, розглянувши структуру сучасної епістеми за Фуко, ми зможемо наблизитись до вирішення методологічного питання щодо умов можливостей пізнання соціального порядку та джерел формування дискурсів порядку в соціологічній науці.

Так, Фуко зазначає, що сучасна епістема являє собою "відкритий тривимірний простір" [5; 366]. Один із вимірів цього простору належить математиці та фізичним наукам, які досліджують порядок як дедуктивну та лінійну послідовність самоочевидних або доступних верифікації висловлювань; інший вимір належить емпіричним наукам, що вивчають життя, виробництво (працю) та мову, для яких головним завданням є впорядкування схожих, але таких, що мають перервність, елементів, дослідження яких дозволяє встановити причинно-наслідкові відносини і визначати стійки структурні зв'язки. Для того, щоб ці два виміри могли бути об'єднаними в межах конфігурації сучасної епістеми, необхідна третя площина, яка виступає або полем пристосування математики до емпіричних наук, або галуззю того, що в лінгвістиці, біології та економії піддається математизації. Це філософська рефлексія, що розгортається як "думка про тотожність".

Сфера гуманітарних наук, до якої належить і соціологія, виключена із цієї тривимірної конфігурації – математика-емпіричні науки-філософія – у тому сенсі, що її не можна знайти в жодній із зазначених площин. Однак, у той же час, гуманітарні науки присутні в цій конфігурації, вони включені до неї, але знаходяться в "прогалинах" між цими вимірами знання. Такий специфічний статус гуманітарних наук пов'язаний із тієї формою позитивності, на яку вони спираються, вивчаючи предмет свого дослідження. Гуманітарні науки

звертаються в першу чергу до людини, оскільки людина живе, працює/виробляє і розмовляє. Однак, гуманітарні науки цікавляться людиною не просто як живим організмом або істотою, що працює і розмовляє. Інтерес гуманітарних наук належить сфері уявного: як людина, що є живою істотою, *представляє* собі життя; як людина, що працює, *представляє* собі суспільство, в якому і завдяки якому така діяльність стає можливою; як людина, що розмовляє, *уявляє* собі сенс тих слів і речень, що вимовляються і створює уявлення про мову.

Тому гуманітарні науки, а разом із ними і соціологія, отримують в межах конфігурації сучасної епістеми достатньо специфічний статус, оскільки вони досліджують людину не стільки в її природній даності, а як співвідношення між тим, що є людина у своїй позитивності (як істота, що живе, працює і розмовляє), і тим, що дозволяє цій істоті знати, що таке життя, праця і мова. Саме тому складається враження, що гуманітарні науки наче дублюють емпіричні (біологію, економію та філологію). Звідси їх постійна невпевненість у своїх можливостях і бажання обґрунтувати і знайти більш тверду поверхню, ніж ті прогалини, що підготовлені для межами конфігурації сучасної епістеми.

Таке пояснення специфіки статусу гуманітарних наук в межах конфігурації сучасної епістеми, яка визначає походження і природу дискурсу наукового знання, багато в чому дозволяє пояснити ті проблеми, що від самого початку тривожать і соціологію як науку. Науку, що й досі не може визначитися із бажаннями і прагненнями орієнтації на зразки науковості, що представлені точними науками, але кожен раз, коли вона починає підходити ближче до свого об’єкту пізнання – людської взаємодії, з'являється розуміння того, що класичні методи математизації та формалізованого підходу природничих наук не в змозі пояснити і прояснити саму сутність суспільства, як феномену, що не лише представляє собою реальну зв’язаність людей, однак того факту, що сам цей феномен є результатом уявлення людей про те, що люди з’єднані соціальними зв’язками. Віднесення соціології до гуманітарних наук, як вони представлені в концепції М.Фуко, дозволяє зрозуміти і її специфічне відношення до природничого знання, і ті способи і форми математизації, до яких так часто вдаються соціологи, і постійну потребу філософської рефлексії, якої прагне ця наука.

Розглядаючи сферу гуманітарних наук, виходячи із конфігурації, заданої сучасною епістемою, Фуко визначає три епістемологічні області, що визначаються трибічним відношенням гуманітарних наук до означених емпіричностей – життя, праці та мови. Відповідно до цієї схеми визначають і формуються три науки: психологія, "місце якої там, де жива істота… відкриває для себе можливості уяви"; соціологія – "там, де індивід, що працює, виробляє та споживає, створює уявлення про суспільство"; лінгвістика, як "область, де панують закони і форми мови, завдяки яким людина розгортає гру своєї уяви" [5; 372-373].

Отже, специфічний статус гуманітарних наук, а разом із ними і соціології як гуманітарної науки, прояснений. Головною особливістю, що задає і визначає специфіку гуманітарних наук, є те, що вони спрямовують своє дослідження на вивчення не самих емпіричностей, але тих уявлень, що формуються у людини, яка пізнає світ, стосовно трьох сфер організації світу людини – життя, праці та мови. Отже, коли принципові питання, навколо яких відбувається тематичне розгортання гуманітарного пізнання з’ясоване, то наступне, не менш важливе завдання – це визначення того способу позитивності, який гуманітарні науки обирають для своєї організації. Фактично мова йде про ті поняття і той тип раціональності, навколо якого вони організуються і з яким вони співвідносяться, прагнучи обґрунтувати себе як знання. Таке впорядкування епістемологічного поля гуманітарних наук (і соціології в їх числі) визначається, в першу чергу, їх орієнтацією на спосіб організації знання, сформований іншими (емпіричними) науками, які, за схемою Фуко, визначають і визначаються принциповим тематичним трикутником сучасної епістеми (життя-праця-мова). В цьому гносеологічному аспекті можна виділити, слідуючи за Фуко, два типи пізнавальних моделей, які використовуються гуманітарними науками.

Перша модель, що отримала значне поширення в гуманітарних науках – метафоризація, що постає як перенесення понять із інших сфер пізнання (органіциські

метафори, поняття із економічної сфери, тощо). Таких метафоричних понять в історії соціології більш ніж достатньо. Це - і класичні порівняння суспільства із людським тілом (соціальне тіло, соціальний організм) як метафоричні запозичення із сфери біологічної науки; це і перенесення до соціології економічних категорій, не менш популярне серед теоретиків-соціологів у наш час – як це сталося, наприклад, із поняттям капітал – завдяки чому сьогодні легко вживають такі словосполучення, як культурний, соціальний, політичний, символічний капітали, конвертації тощо.

Однак, існують також такі основоположні моделі, які є не лише засобом наочно представити процеси, що характеризують сферу дослідження гуманітарних наук за допомогою метафор, однак вони дозволяють утворюватись ансамблю явищ і об'єктів можливого пізнання, вони забезпечують їх зв'язок в емпіричності, але даються досвіду вже зв'язаними в єдине ціле. Вони відіграють роль категорій у тому особливому роді пізнання, яким є гуманітарні науки. Ці основоположні моделі позичені гуманітарними науками із трьох галузей знання – біології, економії та аналізу мови.

В біологічній проекції людина виявляється як істота, що має *функції*, отримує подразнення і відповідає на них, пристосовується, розвивається, підпорядковується вимогам середовища, приймає певні модифікації, прагне зменшити протиріччя і конфлікт, а отже – має певні умови існування і можливість визначити середні *норми*, що дозволили б їй успішно функціонувати. Отже, та зв'язка понять, що формує епістемологічний ансамбль запозичений із біологічної традиції мислення, пропонує перенесення із цієї емпіричної галузі зв'язки понять функція і норма.

В економічній проекції людина є чимось, що має потреби і бажання, що прагне задоволення, а отже має інтереси, що можуть суперечити інтересам інших – таким чином проявляючи себе в ситуації *конфлікту*; людина або ухиляється від цих конфліктів, або досягає панування над ними, шукає засобів зменшити протиріччя: встановлюючи сукупність *правил*, що стають і обмеженням, і подоланням конфлікту. Зв'язка двох понятть, що запозичуються із сфери економії – конфлікт і правила, також знаходять своє місце в теоретичних поясненнях соціального порядку в межах соціології.

Нарешті, у мовній проекції людська поведінка проявляється у висловлюванні чогось, і всі людські дії – до обмовок і невимушених жестів – отримують *сенс*; все, що оточує людину – ритуали, звички, мова – все, що вона залишає по собі, складається у взаємопов'язаний ансамбль – *систему* знаків. Таким чином, дослідження мови формують ще одну понятійну модель, яка також широко використовується в межах гуманітарного знання – значення і система.

Отже 3 пари: функція і норма, конфлікт і правило, значення і система – як пізнавальні моделі охоплюють всю сферу пізнання людини. Ці поняття знаходять прояв у загальному просторі гуманітарних наук, вони є значущими в кожній із галузей, що створює додаткові складнощі при розмежуванні не лише об'єктів, але й методів дослідження суто психологічних, соціологічних чи лінгвістичних.

Але більш цікаво було б на основі цих трьох моделей прослідкувати історію соціологічної науки починаючи з XIX століття, дослідивши як послідовно в соціологічне знання проникали різноманітні моделі пізнання – біологічна, економічна та філологічна. Кожна з цих понятійних моделей давала життя відповідним теоретичним напрямкам соціологічного знання, які виникали на ґрунті застосування відповідних концептуальних зв'язок в історії соціологічної науки – функціоналізму, структуралізму, економічним теоріям. Кожна з цих теорій розробляла власну проекцію пояснення умов можливостей суспільного порядку, спираючись відповідно на традиції того чи іншого напрямку. І якщо класична соціологія демонструє чітке слідування відповідним понятійним моделям і концептуальним ансамблям, запозиченим із емпіричних наук (біології, економії, філології), то сучасні теоретичні пошуки позначаються також спробами синтезу різноманітних епістемологічних зразків, на основі чого виникають такі теоретичні течії як неофункціоналізм, постструктуралізм, неоінституціалізм. Однак, ці новітні течії, як виявляється, є все тим же кружінням соціології як гуманітарної науки навколо традиційної тематики й організації

знання, визначеної конфігурацією все тієї ж сучасної епістеми. Доведення цієї гіпотези – потребує ще більш глибоко аналізу ситуації, що склалася в сучасній соціологічній теорії. Однак, взявши за озброєння дану стратегію, на наш погляд, можна розгорнути і представити основні напрямки і тенденції розвитку сучасного соціологічного теоретизування.

Висновки. Отже, через визначення і розгортання центральної теми і проблеми соціології – питання про умови можливості соціального порядку, яке визначає загальний дискурс соціологічного знання, ми пропонуємо представити розвиток і формування соціологічного дискурсу через поняття епістеми, яке визначає і генерує основну тематику теоретичного дискурсу в соціології та продукує епістемологічні моделі та понятійні ансамблі опису і пояснення соціальних процесів. Дане поняття дозволяє не лише прояснити специфіку і природу соціологічного дискурсу в межах дискурсу гуманітарних наук через розкриття конфігурацій сучасної епістеми і визначення місця гуманітарного знання в межах цієї конфігурації, однак також показати епістемологічну специфіку соціологічного пізнання, що базується на запозиченнях концептуальних ансамблів із суміжних емпіричних дисциплін. Такий підхід дає можливість визначити місце соціології в системі наукового знання в цілому і гуманітарного зокрема, однак також встановити і прояснити ті епістемологічні особливості, з позицій яких відбувається і організується дискурс навколо проблеми соціального порядку як центрального питання соціологічної науки.

Література

1. Зиммель Г. Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное. Т. 2. Созерцание жизни. - М.: Юрист, 1996. - С. 509-528
2. Тернер Дж. Структура социологической теории. - М.: Прогресс, 1985. – 470с.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка // http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov-term-25266.htm
4. Кемеров В. Философская энциклопедия. – Минск: "Панпринт", 1998
5. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. - СПб.: А - cad , 1994. – 406 с.; 6. Фуко М. Археология знания. - К.: Ника-Центр, 1996. - 208 с.

УДК 316.330

Судаков В.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, професор

КОНСЕНСУСНА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ОНТОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК РЕГУЛЯТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ПРАВОВИХ НОРМ

В статті здійснена наукова аргументація онтологічної значущості консенсусної інтеграції як фундаментального чинника, що визначає регулятивні можливості правових норм.

Ключові слова: *суспільство, соціальна інтерація, консенсусна інтеграція, право правові норми.*

В статье осуществлена научная аргументация онтологи0ческой значимости консенсусной интеграции как фундаментального фактора, определяющего регулятивные возможности правовых норм.

Ключевые слова: *общество, социальная интерация, консенсусная интеграция, право правовые нормы.*

The paper presents scientific argumentation on the status of consensual integration as the basic factor which determines regulative possibilities of the legal norms

Keywords: *society, social integration, consensual integration, law, legal norms.*

Актуальність теми. Сучасний глобалізований соціальний світ постає як арена динамічних соціальних змін, які сприймаються переважною більшістю вчених як суттєві детермінанти трансформації не лише повсякденних практик, але й фундаментальних засад суспільного життя. Численні спроби ідентифікації змісту даних соціальних змін позначаються певними труднощами пізнавального характеру. Введення в науковий обіг таких ідентифікаційних метафор, як «кінець знайомого світу» (І.Валерстайн), «суспільство ризику» (У.Бек), «індивідуалізоване суспільство» (З Бауман), «суспільство спектаклю» (Г.Дебор) засвідчує про важливість аналізу онтологічних підстав формування сучасного глобального соціального порядку, а також чинників системної інтеграції суспільного життя в окремих країнах як локальних соціальних системах .

Перспективний теоретичний підхід до дослідження даної проблематики, 5на наш погляд, потребує наукової розробки логічно чітких і послідовних етапів концептуального аналізу, результатом якого мусить стати зняття підстав для сумніву, артикульованого Н.Луманом – «чи повинна сучасна соціологія приписувати консенсусній інтеграції *конститутивну* роль у суспільстві» [1. с. 25-26].

Приймаючи до уваги зміст означеної проблеми ***мета*** даної статті полягає в аргументації онтологічної значущості консенсусної інтеграції як фундаментального чинника, що визначає регулятивні можливості правових норм.

Насамперед зазначимо, що при дослідженні феномену консенсусної інтеграції важливо враховувати, що організаційні й функціональні підстави будь-якого соціуму базуються на дії двох механізмів: 1) на механізмі самоорганізації взаємодій індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів у сферах економіки, політики й культури та 2) на механізмі нормативної організації й регуляції суспільного життя, що формується цілеспрямованими зусиллями людей і інститутами державної влади з метою стабілізації існуючого соціального порядку.

Специфічна дія а даних механізмів обумовлює важливість фіксації двох типів консенсусної інтеграції: 1) спонтанної (стихійної) консенсусної інтеграції та 2) примусово-нормативної консенсусної інтеграції. Таке типологічне розрізнення, на наш погляд, є важливим, оскільки воно дозволяє подолати певну однобічність у концептуальних визначеннях статусу консенсусних взаємодій у формуванні та розвитку організованих способів та форм колективного життя людей. Так у відомій праці Дж.Ролза «Теорія справедливості» консенсусні взаємодії визначаються «первісні позиції», як базисні умови утворення *договірного* за своїми генетичними витоками інституціонально організованого соціального порядку з певними технологіями забезпечення соціальної справедливості та безпечного існування людей [2, с.175-180].

Однак, на нашу думку, така суто конвеціоналістська стратегія розуміння природи консенсусної інтеграції не сприяє розкриттю суперечливого характеру соціального консенсусу, який реально є не лише джерелом розвитку соціально значущих взаємодій та справедливих суспільних угод ненасильницького характеру, але й важливим ресурсним чинником підтримки та стабільного відтворення певних правил підтримки колективної єдності та правових норм примусового характеру.

Відомо, що одним із ключових ознак права є його *загальнообов'язкова нормативність*. Дана ознака є найбільш істотним при визначенні права як соціального інституту. Так Х.Харт у знаменитій праці «Концепція права» підкреслює, що «право є системою загальнообов'язкових норм, що спонукують людей діяти за загальними правилами» [3, с.56]. Л.Фуллер також вказує на нормативні засади права «як ключової умови його ефективної дії та прояву сили суспільства» [4, с.138-139].

Звертаючи пильну увагу на важливості розумінні права як атрибутивного компонента системи нормативної організації соціального порядку та нормативної регуляції суспільного життя, важливо враховувати, що доволі тривалий час вченими робився акцент на універсальності регулятивних можливостей права. Традиція такого розуміння, як нам здається, загалом може бути пов’язана з аргументацією Е.Дюркгейма, який доводив, що «соціальне життя, усюди, де воно тривало існує, неминуче прагне

прийняти певну форму та певним чином організуватися, і право є не чим іншим, як сама ця організація у її найбільш усталеному та точному виразі» [5, с.71-72.].

Відзначимо, що універсальність організаційних і регулятивних можливостей права, згідно позиції Дюркгейма, є синонімом ефективності його соціальної дії. Ефективність соціальної дії права, на думку Дюркгейма, забезпечується інтегруючим консенсусним характером «колективних уявлень». Вчений вважав, що в нормах права специфічним чином інтегрально відображується зміст інших соціальних норм, зокрема, норм моралі. При «нормальному» стані суспільства зміст норм моралі і права набуває характеру тотожності, тому «мораль не протилежна праву, а, навпаки, є його підставою»[5, с.72.].

Однак сьогодні із таким розумінням важко погодитися, оскільки в сучасних суспільствах, особливо у їх «нормальних станах», зміст різних типів соціальних норм - релігійних, моральних, норм етикету, корпоративної культури, технічної раціональності (стандарти, еталони та ін.) - багато у чому не збігається зі змістом діючих норм права. Вочевидь, що кожний тип соціальних норм має своє специфічне суспільне призначення і відрізняється своїми цільовими та функціональними завданнями. Тому й питання про універсальність регулятивних можливостях права потребує більш детального аналізу.

Доцільно звернути увагу, що з точки зору М.Вебера саме в теоріях природного права «загальні правові норми» виводяться логічним дедуктивним шляхом з певних принципів, як «вічно значущих» умов буття людини. Однак раціональна регулятивна дія правових норм, як доводить М.Вебер, істотною мірою деформується активністю репресивного державного апарату, який зовсім не раціональним чином використовує силу як головний інструмент свого примусового впливу. У незакінченій фундаментальній праці «Економіка та суспільство» Вебер підкреслював, що «правотворчість та правозастосування є феноменами ірраціональними, оскільки правові рішення приймаються під впливом конкретних обставин окремих подій, оцінюваних з погляду етичних або політичних позицій, а не на основі існуючих і діючих у суспільстві загальних правових норм» [6, с.656.].

Відзначимо, що вплив ідей Вебера доволі наочно проявляється в сучасних постструктуралістських соціологічних концепціях права М.Фуко та П.Бурдьє. У цих концепціях також робиться акцент на необхідності вивчення явних і латентних механізмів силових дій державного апарату який загалом функціонує на основі норм «ідеологічної раціональності» - тобто на основі вибіркового використання норм права, орієнтуючись на захист інтересів панівних класів та соціальних груп.. У праці «Влада права: основи соціології юридичного поля» П.Бурдьє відзначає, що державний апарат цілеспрямовано культивує серед простих громадян (профанів) віру в нейтральність та автономність права. На практиці ж юристами, які працюють у судових інституціях, «рухають фінансові інтереси, а також їх етичні й політичні диспозиції, тобто принцип соціальної близькості з клієнтами» [7, с.99-100.].

Вочевидь, що класова диференціація сучасних суспільств якісно змінює механізми соціальної дії права. Однак, на наш погляд, важливо враховувати, що процеси класової диференціації на початку XXI століття обумовлені дією якісно нових трансформаційних тенденцій, до числа яких можна віднести: 1) індивідуалізацію суспільного життя; 2) інформаційно-технологічну революцію та 3) глобалізацію.

Важливо враховувати, що розвиток цих тенденцій істотно сприяє скороченню інтегративних та регулятивних можливостей права, що створює реальну загрозу для формування та розвитку ефективних механізмів соціальної дії права. Так відзначена нами тенденція прогресуючої індивідуалізації суспільного життя є наочним свідченням посилення екзистенціальної обумовленості та персоніфікації сучасних соціальних процесів, У праці «Індивідуалізоване суспільство» З.Бауман підкреслює, що в умовах посилення індивідуалізації, старі моделі правової регуляції суспільного життя «вже не здаються обов'язковими». Тому неможливість за допомогою норм права ефективно контролювати процеси індивідуальної активності призводить, як вважає Бауман, до посилення неправового репресивного втручання держави в особисте життя, до жорсткого

силового та насильницького впливу на індивідів. «Наше суспільство стає усе більш «воєнізованим», а насильство, обвинувачення в насильстві й очікування насильства перетворюються у головний засіб відстоювання прав індивідів або груп» [8, с.269.].

Інформаційно-технологічна революція, як відомо, суттєво прискорює розвиток історичної тенденції перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Важливим соціальним наслідком цієї тенденції є посилення суспільного запиту на оперативну розробку та впровадження нововведень (інновацій). Саме тому сфера інноваційної і творчої діяльності в сучасних суспільствах динамічно розширюється. Однак ця сфера, як ми вважаємо, по суті не піддається регламентуючому та регулятивному впливу правових норм. Вочевидь, що використовуючи правові норми не можна примусити вченого зробити в межах певного відрізка часу вагоме наукове відкриття. Водночас інноваційна діяльність зараз, як зауважує У.Бек, є одним із визначальних факторів соціального ризику. У праці «Суспільство ризику» вчений звертає увагу, що впровадження отриманих нових знань здійснюється певними професійними співтовариствами, які створюють свої власні квазіправові норми легітимізації результатів інноваційної діяльності. Примітно, що таке нормотворення практично не приймає до уваги діючі правові закони. Так інтенсивне поширення сучасних інноваційних медичних технологій приводить до появи спеціалізованої «неюридичної» системи норм, яка визнається підставою для прийняття формальних легітимних судових рішень. Так сучасна юриспруденція, на думку Бека, змушена, у разі необхідності винесення рішення про «лікарську помилку», звертатися до вузько спеціалізованої системи правових норм, яка не створена юристами. Тому регулятивні можливості таких норм «в кінцевому рахунку можуть бути оцінені знов-таки лише медиками і більше ніким» [9, с.269].

Важливо також враховувати, що сучасна тенденція глобалізації приводить до істотної трансформації соціальних функцій національної держави. Тому доволі поширеною серед сучасних суспільствознавців є концептуальна позиція, згідно якої сучасну державу «вже не можна більше вважати центральною управлінською інстанцією, у якій більшість концентрує свої можливості та здатність до самоорганізації» [10. с.371].

На думку Ю.Габермаса сучасна соціальна дійсність наочно демонструє кризу інтегративних і регулятивних можливостей права, оскільки його джерелом в умовах глобалізації стає випадковість та кон'юнктурна вибірковість фактичної діяльності законодавців. Для того, щоб правові норми діяли у якості ефективних регуляторів соціальної взаємодії, як справедливо доводить Габермас, необхідна певна інтегративно-консенсусна основа, тобто ці правові норми повинні бути прийняті та визнані людьми як легітимні. А таке прийняття та визнання є неможливим без створення механізмів впливу громадян на процес формування цих норм. Тому легітимність правових норм може бути забезпечена певними комунікативними демократичними процедурами, які в сучасних суспільствах організуються не стільки інститутами держави, скільки інституціональною системою громадянського суспільства. У монографії «Розколотий Захід» Ю.Габермас, намагається обґрунтувати доцільність розмежування двох типів права, які мають різні джерела владної компетенції: 1) право держави як «субстанціональної державної влади» і 2) право громадянського суспільства, що втілює потенціал механізмів самоорганізації громадського життя і яке розуміється як «влада від народу»[11, с.121].

Таке розмежування є досить симптоматичним, оскільки в сучасних розвинутих суспільствах головним джерелом правових норм повинні стати соціально значущі законодавчі ініціативи інститутів громадянського суспільства, які відображують «волю народу» як безпосередній спонтанний вираз консенсусної інтеграції. Такого характеру законодавчі ініціативи можуть оформлятися не тільки в правові норми громадянського суспільства, але й в «право держави» у тому випадку, якщо вони отримують парламентське схвалення.

Як узагальнюючий ***висновок*** підкреслимо, що сучасне розуміння консенсусної інтеграції як фундаментального онтологічного чинника, що визначає регулятивні можливості правових норм, відкриває перспективи проведення більш детальних наукових досліджень

процесу генези та утвердження правових норм нового типу в системі недержавних соціальних інститутів громадянського суспільства.

Література

1. Луман Н. Общество как социальная система.. / Н. Луман / Пер с нем. / А. Антоновский. – М.:Логос, 2004. – 232с.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз / Пер. з анг. О.Мокровольський.. – К.: Основи, 2001.- 822 с.
3. Харт Х.Л.А. Концепція права / Х.Л.А. Харт.- К.: Сфера, 2004.- 164с.
4. Фуллер Л. Мораль права / Лон Фуллер. - К.: Сфера, 2004.- 144с.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. /Эмиль Дюркгейм. - М.: Канон, 1996.- 432 с.
6. Weber M. Economy and society An outline of interpretative sociology // Max Weber.- Berkeley: University of California press, 1978.- 986p.
7. Бурдье П. Власть права: основы социологии юридического поля // Бурдье П. Социология социального пространства. / Пьер Бурдье. /Пер. с франц.; Отв. ред. перевода Н.А.Шматко. – М.:Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2005. – С.75-128.
8. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. - М.: Логос, 2002. – 390с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. /Ульрих Бек. /Пер. с нем. В.Седельникова и Н.Федотовой. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384с.
10. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. / Юрген Хабермас. - Пер. с нем. - М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 416с.
11. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Юрген Хабермас. - Пер. с нем. - М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 192с.

УДК 316.334

Корж К.М.

Київський університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, асистент

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАСОБУ СТРИМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДХИЛЕНЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

В статті досліджені особливості розвитку теоретичних уявлень про соціальний контроль в соціологічних дослідженнях кінця XIX початку XX століття. Підкреслено важливість даних досліджень для подальшого розвитку соціологічного знання.

Ключові слова: *соціальний контроль, соціальні відхилення, девіантна поведінка, теоретична соціологія.*

В статье рассмотрены и проанализированы особенности развития теоретических представлений о социальном контроле в социолгических исследованиях конца XIX начала XX столетия. Подчеркта важность данных исследований для послудеющего развития социологического знания.

Ключевые слова: *социальный контроль, социальные отклонения, девиантное поведение, теоретическая социология.*

The paper dedicated to the analyzis of the theoretical ideas on social control in sociological studies by the end XIX and the beginning XX centuries. The importance of this research for the future development of sociological knowledge is underlined be the author.

Key words*: social control, social deviance, deviant behavior, theoretical sociology.*

Актуальність дослідження**.** Питання контролю в суспільстві загалом і сферах суспільних відносин зокрема завжди була актуальною і неоднозначною, оскільки не

обмежується онтологічним раціональним поясненням (як елемент свідомого управління), але має досліджуватись як аксеологічний феномен. Контроль (від фр. Controle - перевірка) - "Процес, що забезпечує досягнення системою поставлених цілей, який складається із трьох основних елементів:

- встановлення стандартів діяльності системи, що належать перевірці;
- порівняння досягнутих результатів з очікуваними результатами;
- корекція управлінських процесів, у випадку, коли досягнуті результати суттєві відрізняються від установлених стандартів" [20].

Для соціальних наук контроль є необхідною умовою існування всякої соціальної системи, хоча його форми, суб'єкти і генеза не є постійними, але пов'язані із соціальними трансформаціями. Традиційно в сучасній соціальній теорії соціальний контроль розглядається або в рамках спеціальних дисциплін (соціологія управління, соціологія девіантної поведінки, кримінологія і т.д.), які дають уявлення лише про деякі аспекти соціального контролю, здійснюючи спеціалізований підхід, або ж уявлення про соціальний контроль формується з позиції суб'єкта соціального управління (конфліктологія, менеджмент тощо), що перетворює соціальну теорію в один із інструментів того самого контролю, але не дає об'єктивного уявлення про нього.

Наукове соціологічне осмислення такого феномену як соціальний контроль, на нашу думу, не може обмежуватися сферами соціального управління та контролю над індивідуальною поведінкою, чим переважно займаються спеціалізовані галузі соціальної науки. Така постановка проблеми дослідження наводить на думку про необхідність подальшого загальнотеоретичного - на рівні загальносоціологічної теорії - осмислення природи і сутності соціального контролю як об'єктивної реальності в житті будь-якого суспільства. Створення концепції моделі соціальних відносин в даній царині матиме значення не лише для розвитку загальної теорії, але й для виведення конкретних механізмів соціального управління і соціального контролю. ***Метою*** статті є дослідженя особливості розвитку теоретичних уявлень про соціальний контроль в соціологічних дослідженнях кінця XIX початку XX століття як теоретико-методологічного основу соціологічної теорії соціального контролю та девіантної поведінки.

В сучасній соціологічній літературі соціальний контроль означають як "спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її складових елементів шляхом нормативного (в т.ч. - правового) регулювання. Стабілізуюча функція системи соціального контролю полягає у відтворенні панівного типу суспільних відносин, соціальних (групових, класових, державних) структур. Спрямованість та зміст соціального контролю залежать від історичної обумовленості соціально-економічних, політичних, моральних та інших соціокультурних характеристик даної соціальної системи. [1,с. 301-302].

Також під соціальним контролем розуміється "механізм саморегуляції суспільства і соціальних груп, який забезпечує цілеспрямований вплив на поведінку людей з метою закріплення порядку та стабільності. Соціальний контроль покликаний гарантувати відповідну даним соціальним цінностям, нормам та ролям поведінку людини чи соціальної групи. Він базує свою діяльність на загальному визнанні культури даного суспільства, групи і інтеріорізацію її цінностей та норм своїми членами шляхом виховання зразків поведінки" [2, с.109]. Таким чином, соціальний контроль виступає компонентом (елементом) соціальної організації суспільства, який призначений забезпечити спільне життя членів суспільства через гармонізацію їхніх прагнень та дій, шляхом встановлення припустимих способів задоволення потреб, які виникають в процесі спільного життя.

Варто відмітити і процесуально орієнтовані формулювання: "Соціальний контроль - процеси в соціальній систем (суспільстві, групі), що забезпечують її стійкість та можливість управлінням функціонуванням її елементів (людьми, інститутами тощо); механізм оцінки і санкціонування діяльності елементів соціальних систем та підсистем точки зору суспільних інтересів та домінуючих норм; спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів за допомогою нормативного (в т.ч. правового) її регулювання.", але і даному контексті він розглядається як "механізм і засіб соціалізації

індивіда через підпорядкування особистої поведінки, ціннісної орієнтації, очікувань під соціально сталі стандарти, а також відтворення домінуючої системи суспільних відносин і соціальних структур".[3,с. 496-497]

Соціальний контроль також розглядають як "нормативне регулювання поведінки людей і їх взаємовідносин, що забезпечує саморегуляцію соціальної системи - елемент соціальних інститутів, наявність якого забезпечується дотриманям індивідами соціальних норм, правил діяльності і соціальних обмежень. Такий спосіб регулювання людської життєдіяльності сприяє відтворенню певного типу відносин і соціальних спільнот, прошарків, стабілізації суспільства.[4, с. 372]

В іншому випадку соціальний контроль розглядається як"...сукупність норм і цінностей суспільства чи соціальної групи, їх санкцій, покликаних гарантувати конформну ... поведінку свої членів. [5, с.182]. Таким чином, соціальний контроль визначається як елемент соціальної організації (як процесу), під якою (в широкому змісті) розуміють "систему способів (зразків) діяльності індивідів і підгруп, дії інститутів і засобів соціального контролю, соціальних ролей та цінностей, які забезпечують спільне життя членів суспільства, гармонізують їх прагнення і спрямлення, встановлюють припустимі засоби задоволення потреб і т.д." [5, с.183]

Отже, в сучасній соціології існують різні підходи до розуміння сутності соціального контролю, який розглядається як необхідний елемент соціальної стабільності і соціального порядку і описується категоріями потреб та інтересів, цінностей і норм, (різноманітних за походженням, суб'єктом та об'єктом), санкцій (позитивних та негативних), соціальної структури, суспільних відносин, соціальної організації і т.д., при цьому "питома вага" кожного з них в процесі власне функціонування і ефективності контролю залишається невизначеною емпірично через їх неопераціоналізованість і теоретичну неоднозначність. Також недостатньою мірою вирішують питання формування загальної концепції соціального контролю і спроби зведення останнього до однієї з функцій або ж елементу соціального управління, що останні роки досить часто відбувається на фоні перманентної кризи загальної соціології.

На нашу думу, вирішення проблеми слід шукати в "чистому" соціологічному способі мислення, такому, як воно представлено в працях класиків соціології кінця XIX - початку XX століття. Останнім часом цей період стає все більш актуальним для дослідників. Так, наприклад, український соціолог В.Зорько зауважує, що саме в цей час започатковано соціологічне мислення, саме тоді воно набуло своїх наукових рис. Можна також погодитись із думкою російських соціологів В.І.Добренькова та А.І.Кравченко, що звернення до класичного соціологічного спадку необхідно для того, щоб глибше і повніше розуміти нашу сучасність. Саме тому в якості матеріалу для аналітичного аналізу соціологічної методології пізнання соціального контролю в даній статті використані праці західноєвропейських соціологів кінця XIX - початку XX століття. Як відзначав Н.Луман, класики соціології запропонувати примітний і досі унікальний опис суспільства, а саме цим пояснюється те, що їх роботи "все ще продовжують захоплювати і зачаровувати нас, чому їх тексти змогли стати в прямому розумінні слова начебто непідвласними часові". [2, с.197]

Варто зауважити, що формування уявлень про походження, суть та функції соціального контролю зроблено ще в працях Платона, Арістотеля, Конфуція, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І.Г. Фихте та інших соціальних мислителей різних часів. В їхніх працях розглядаються питання, переважно пов’язані із здійсняннням управління суспільством, забезпченням стабільності існування держави і суспільства, суті влади, цілепокладання і т.п..

Проте основні засади власне теорії соціального контролю дослідники знаходять вперше в працях Г.Тарда, який і ввів до науки термін "соціальний контроль". І хоча це поняття остаточно закріпилося в соцологічній науці лише в XX столітті, але сама проблематика активно розроблялось в теоретичних дослідженнях класиків соціологічної думки. як один із основних концептуальних елементів загальносоціологічної теорії і виступав важливою ланкою в багатьох соціологічних теоріях в основу яких покладено як соціально-

статистичні, так і психологічні, антропологічні, фізіологічні та інші чинники, що, на думку авторів цих гіпотез, мали б пояснювати різного роду негативні соціальні відхилення (Г.Тард, У.Самнер, Е.Росс, Р.Ла Пьера, та ін.). Уявлення про соціальних контроль як засобом управління поведінкою через використання культурних факторів обґрунтовувалось в працях Г.Спенсера, Е.Дюркгайма, М.Вебера, У.Томаса, Ф.Знанецького. Таким чином, можна стверджувати, що в соціальній думції класичного періоду можна виділити два основних напрямки - "кримінологічний" та "соціологічний".

Першим історично формується "кримінологічний" напрямок і він пов'язаний з ім'ям французького соціолога і криміналіста Габріеля Тарда (1843 - 1904). На початку своєї науково-дослідницької роботи Тард переважно займався проблемами злочинності і розглядав соціальний контроль як засіб повернення злочинця до суспільної діяльності, т.т. злочин - первинне, соціальний контроль - вторинне, як форма санкції і механізм ресоціалізації. В подальшому Тард розширює сферу пошуків і починає розглядати соціальний контроль як один із факторів соціалізації особистості шляхом інтериорізації норм в процесі соціальної взаємодії. Перебуваючи під впливом досягнень в природничих науках і психології, дослідник надає великого значення наслідуванню, притаманному поведінці індивідів в групах і в суспільстві, що сприяє виникненню спочатку групових, а потім загальних цінностей та норм, які є соціальними регуляторами, що соціалізують індивіда і контролюють його поведінку. Він пояснював соціальну структуру взагалі через індивідуальну поведінку (наслідування, яке реалізується в соціальній практиці через формат відноси "вчитель - учень"), які відображають і закріплюють в собі загальні зразки чи цінності. Тард бачив завдання соціології (інтерментальної психології) у вивченні законів повторюваності, наслідування, завдяки яким суспільство, з одного боку підтримує своє існування як певної цілісності, з іншого - розвивається завдяки і по мірі того, як в різних сферах соціальної дійсності виникають і розповсюджуються інновації. Хоча праці вченого мають переважно психологічне (соціально-психологічне) спрямування, запропоновані ним ідеї щодо механізмів і функцій соціального контролю слугували гуманізації розуміння останнього. Крім того, Тард надавав великого значення інноваціям - актам творчості, які є джерелом розвитку завдяки механізмам наслідування.

Ще одним дослідником соціальнго контролю був американський соціолог Уільям Грем Самнер (1840 - 1919) працював в той самий історичний період, що і Тард, проте був представником поширеного в ті часи соціального дарвінізму і відстоював два основних принципи: по-перше, універсальність природного відбору і боротьби за існування; по-друге, автоматичний і незворотний характер еволюції. Відповідно до цього принципу, цінностям також притаманний "послідовний" характер змін. Вивчаючи проблему "послідовності цінностей", дослідник звертав увагу на сфери, які в сучасній науці визначаються як інституціональні. При цьому Самнер розумів функціонування суспільства як творчий процес, в якому контроль над навколишнім середовищем досягається шляхом розвитку, вивчення і зміни загальних цінностей. І такий контроль, на думку Самнера, супроводжується примусовим тиском на членів суспільства через дані цінності. Це передбачає, що індивід ототожнюється з групою чи суспільством не завдяки, що є їх членом, а завдяки його участі в діяльності групи чи прийняття її норм." [6, с.17] Враховуючи, що Самнер розглядав соціальну нерівність як природну і необхідну умову існування цивілізації, то вищезгадані системи цінностей мають переважно формуватись, відтворюватись і контролюватись "вищими" за статусом групами. Тобто суб'єктом контролю слід розглядати групи, що за своїми ознаками займають вище положення в суспільстві, а те, яку реальну форму набуває ця "перевага", залежить, очевидно, від конкретно-історичних умов і типу суспільства (т.т., очевидно, це може бути кастова, станова, класова система, або ж сучасні напівміфічні "глобальні" групи впливу - масони, сіоністи, комуністи, ісламісти тощо). Проте контроль все ж переважно здійснюватиметься шляхом нав'язування систем цінностей через певні інституціональні утворення.

Вже в першій половині XX століття соціально-психологічний напрямок дослідження соціального контролю продовжується американським вченим Едвардом Олсворт Россом

(1866 - 1951), який знаходився під досить сильним впливом Г. Тарда як основоположника соціальної психології . Сучасний український соціолог Н.Бойко зауважує, що "Вперше найбільш повно і широко проблема соціального контролю розглядалась в роботах Е.Росса "Соціальній контроль" (Social control, 1901) і "Соціальний контроль: дослідження утворення порядку" (Social control: A Survey of the Foundations of Order, 1909). Згідно Е.Россу, соціальній контроль визначається як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивідів з метою забезпечення "здорового" соціального порядку. Останній залежить від того, який тип індивідів (Росс виділяє західноєвропейський, американський, слов'янський, індуїстський та інші типи), який є продуктом тривалого історичного розвитку, стає найбільш поширеним в даному суспільстві. Таким чином, відповідно Е.Россу, соціальний контроль можна визначити як процес, який координує функції індивідів і групи в одне організоване ціле." [18]

"Роботи Росса зробили значний внесок в розвиток сучасного розуміння соціального контролю, його формалізації і виділенню як соціологічного поняття. Протягом майже чверті століття його праця 1901 року "Соціальний контроль" залишалась основною класичною теорією з даної проблематики. На думку Г. Беккера та А.Боскова, вона відіграла значну роль в розумінні того, яким чином норми - і офіційні, і неофіційні - впливають на індивідів та групи, примушуючи їх дотримуватись цінностей даного суспільства. Росс став одним із перших соціологів, котрий зробив акцент на розумінні соціального контролю як механізму саморегуляції суспільства, інструмента що забезпечує гармонію в групі і в суспільстві в цілому."

Таке уявлення визначило розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, соціального інституту, але й як соціального механізму, що визначає можливість, здатність суспільства чи спільнот до саморегуляції. За Россом, соціальний контроль є формою "соціальної угоди", взаємної добровільної згоди людей, які рахуються один з одним. Причому "виконавцем" контролю виступає все суспільство, яке використовує всі можливі засоби впливу (право, як самий напрацьований інструмент, громадську думку, вірування, звичаї, релігію, мистецтво і т.п.), а також правляча еліта, яка має владу. Майже аналогічно У.Самнеру, Е.Росс вважає, що процес реалізації соціального контролю полягає в запобіганні конфлікту інтересів різних соціальних груп шляхом угоди, яка убезпечить від можливих сутичок і дестабілізації суспільства.

Безперечно, можна назвати прізвища ще багатьох дослідників, які більшою чи меншою мірою вплинули на розвиток теорії соціального контролю на межі XIX - XX століть, їхні праці є як теоретичним, так і методичним здобутком соціології і, в подальшому - соціальної психології, але ми вважаємо, що саме праці Е.Росса підводять логічний підсумок того етапу розвитку соціальної науки, коли диференціація стає необхідним результатом первинної пансоціологізації. (В подальшому ідеї Росса про соціальний контроль як механізм саморегуляції соціальної системи надихнули представників Чиказької школи (Дж.Мід, С.Кулі) і слугували поштовхом для розвитку еволюціоністсько-феноменололгічного підходу).

Другий напрямок формування теорії соціального контролю ми вважаємо доцільним почати із творчості видатного англійського мислителя Герберта Спенсера (1820 - 1903), котрого традиційно вважають основоположником натурсоціологічного напрямку, який в подальшому в різних формах (через заперечення, критику, аналіз, синтез) отримав своє продовження в працях багатьох соціологів класичного періоду. Пошук аналогій між біологічним і соціальним організмами приводить до виділення особливостей, притаманних кожній з цих систем. Ці особливості Спенсер вбачає в тому, що індивідуальний організм характеризується "конкретністю", а соціальний організм є "дискретним". Це, на думку вченого, означає, що суспільство не може і не повинно "поглинати" окрему особистість, проте таке можливе лише як результат тривалої еволюції.

Спенсер при описанні сутності соціальної організації та порядку оперує термінами "панування" та "покора", що діалектично поєднані в суспільстві і передбачають типи поведінки "конформізму" і "нонконформізму", які різною мірою притаманні різним "класам" людей в конкретному суспільстві. При цьому всі постанови, закони, формальні і неформальні правила та норми "мають один загальний характер: всі вони складають

обмеження свободи людини" [7,с. 933].

Апелюючи до "панування" як основної форми регуляції поведінки в межах конкретного суспільства, Спенсер звертає увагу на диференціацію і ускладнення панування (що відповідає його теорії еволюції) від одноосібної влади, зосередженої чи в божестві, чи в земному аналогові божества (т.т. - досить абстрактної форми) до розгалуженої складної системи: "У відповідності до закону розвитку всіх органічних істот, за яким загальні віднесення з часом розпадаються на окремі їх складові, в соціальному організмі виникає для зручності виконання правлячих функцій ціла низка судових місць з суддями, адвокатами; національна церква, з її єпископами і священниками, і ціла система каст, титулів і церемоній, керованих усією соціальною масою"[7,с. 951].

Але всі ці різноманітні форми управління складають єдине ціле, як відносно свого походження, так і відносно перспектив свого існування. Перспективу цю Спенсер викладає в дещо утопічній формі:" Коли людська природа дорасте до до єдності з моральним законом, в суддях і вироках не буде більше потреби; коли вона самостійно прийме вірний напрямок в усіх речах, як тепер зробила в деяких, в перспективі майбутньої кари та винагороди не буде більше потреби; коли пристойний образ дій стане інстинктивним, не буде потреби в церемоніальних статутах, що визначають форму цього образу дій" [7, с.957]. Очевидно, що той соціальний процес, який пізніше отримав назву "соціальний контроль" для Спенсера не є "органічним", т.т. абсолютно необхідним і нескінченним історично. З часом функція панування і покори мають зникнути, а отже,виходячи з даної тези, мають зникнути і інститути, які забезпечують виконання даних функцій. Така концепція хоч і має дещо утопічний характер, проте вона відповідає еволюціонізму спенсерівських ідей, на яких базувалось не одне покоління дослідників феномену суспільства.

Представник французької класичної соціологічної школи Еміль Дюркгайм (1858 - 1917) був безкомпромісним раціоналістом стосовно методів пізнання і послідовником французької соціальної школи: праці Ш.Монтск'є, Жан-Жака Русо, Анрі де Сен-Сімона, Огюста Конта, Шарля Ренув'є слугували джерелом ідей для його власної концепції нової соціальної науки. Зауважимо, що Дюркгайм багато полемізував і з Г.Спенсером, хоча ідеї органіцизму і еволюціонізму були ним сприйняті і використані в розвитку своєї власної структурно-функціоналістської соціології. Оскільки "соціальний реалізм", позицій якого дотримувався Дюркгайм, на відміну від "соціального номіналізму" передбачає "примат соціальної реальності", тобто - суспільства, яке виступає як незалежна від індивідів поза- та надіндивідуальна реальність, то воно (суспільство) домінує над індивідом, створює його і виступає джерелом всіх вищих цінностей. Таким чином контроль є "органічним" атрибутом, функцією суспільства, а тому, як і суспільство, має "поза- та надіндивідуальне" походження та сутність. "Матеріалізуються" вони у вигляді різного роду норм та правил в процесі виконання необхідних суспільству функцій: військових, адміністративних, релігійних, економічних, наукових, роль яких в житті суспільства змінюється в процесі еволюції. На перших етапах розвитку в суспільствах переважну роль відігравали відігравали військові, адміністративні та релігійні функції, які достатньо контролювали індивідуальну свідомість не тільки через формальні правила і норми, але й через той механізм, який Дюркгайм визначає як "зразок" поведінки, що характеризується відповідними "чеснотами".

Зростання значення економічної функції в суспільстві призводить до того, що "наші суспільства є або прагнуть стати переважно промисловими". Це призводить до зменшення контролю над поведінкою через традиційні загальносоціальні механізми, але заміщує його новим механізмом, який Дюркгайм наступним чином описує у "Передмові до другого видання" своєї класичної роботи "Про розподіл суспільної праці": "моральна чи юридична регламентація відображає головним чином соціальні потреби, які може знати тільки суспільство; вона основана на стані враження (думки), а будь-яке враження (думка) - явище колективне, результат колективної роботи. Щоб аномія скінчилась, потрібно, відповідно, щоб існувала або сформувалась група, в якій могла б виникнути нині відсутня система зразків". [8, с.9]

І далі розвиваючи свою думу, Дюркгайм робить висновок, що "Суспільство, яке

складають чисельні неорганізовані, схожі на пил індивіди, яких гіпертрофована держава намагається стиснути у своїх обіймах і утримати в них, є справжнім соціологічним чудовиськом. Колективна діяльність завжди надто складна, щоб її міг виразити один-єдиний орган - держава... Нація може підтримувати своє існування тільки в тому випадку, коли між державою та окремими індивідами започатковується цілий ряд вторинних груп, достатньо близьких до індивідів, щоб залучити їх в сферу своєї дії і, таким чином, втягнути їх до загального потоку соціального життя [8, с.32]. Такою групою для Дюркгайма є "корпорація", яку він вважає "панацеєю, здатною вирішити всі проблеми". Через корпорацію індивід інтеріорізує цінності та норми, і вона ж виступає первинним суб'єктом соціального контролю.Хоча Дюркгайм досить гостро критикує "психологізм" та номіналізм Тарда, проте з часом він пом'якшує крайнощі "соціологізму" і приходить до ідей, згідно яких, з того факту, що соціальні норми (і, ширше, соціальні фактори в цілому) впливають на індивідуальну поведінку не безпосередньо, а через певні механізми їх інтеріоризації, що зовнішня детермінація здійснюється через ціннісні орієнтації індивідів ("почуття обов'язку", "моральний авторитет"), що ефективність соціальних регуляторів визначається не тільки їх примусовістю, але й бажаністю для індивіда. Таким чином, за Дюркгаймом суть соціального контролю в соціальній солідарності і колективній свідомості, що продукує різні зразки поведінки (через інститути моралі і права), які змінюються в залежності від переважання в суспільстві тієї чи іншої форми солідарності (механічної чи органічної). Безпосереднім же суб'єктом соціального контролю мають виступати в сучасному промисловому суспільстві "корпорзації" - професійні об’єднання.

Німецький соціолог Макс Вебер (1864 - 1920), звертаючись до проблематики соціального контролю, концентрує увагу на цінностях, культурних елементах, елементах моралі, котрі, на відміну від оцінок, концентрують в собі духовний досвід окремих епох і усього людства і формуються під впливом загальної атмосфери сучасної епохи, насамперед - прагнення до раціональної організації економки, управління і соціального життя в цілому. В процесах регулювання і підтримки соціального порядку Вебер надає значну увагу суспільству, яке є результатом "спілкоутворення". Вебер виділяє два ідеальних типи "об’єднання в суспільство": "цільову спілку (Zweckverein)" і "інститут (Anstalt)", кожне яких, в залежності від механізмів об’єднання, використовує різні засоби забезпечення соціального порядку (соціального контролю). "Цільова спілка" ґрунтується на чіткій домовленості між учасниками щодо засобів, мети, порядків, а тому "обґрунтоване в середньому сподівання на те, що кожен учасник буде орієнтувати свої дії на встановлений порядок, базується на особливій раціональній домовленості з кожним індивідом окремо" [9, с.147]. Порядок і контроль в такому об’єднанні підтримується механізмом "згоди" і "примусу" однаковою в середньому мірою, проте "в ході історичного розвитку застосування сили монополізувалося апаратом примусу одного певного типу усуспільнення або спільноти, основаних на згоді, а саме політичного типу, завдяки чому це застосування сили перетворилось в упорядковану загрозу примусу спочатку з боку можновладців, а потім формально нейтральної влади." [9, с.146]. Проте існують, зауважує Вебер, дуже важливі форми суспільних об’єднань, де "суспільна поведінка - так само, як в цільовій спілці, - значною мірою впорядкована щодо своїх засобі та мети прийнятими настановами...", проте на відміну від "цільових спільнот" в таких об’єднаннях поведінка буде орієнтована на відповідні настанови незалежно від "власного сприяння" індивіда, "оскільки вищезгадані індивіди емпірично вважаються "зобов’язаними" брати участь у спільних діях, конститутованих (суспільством) для даної спільноти..."[9, с.147] Для таких спільнот характерними є "наявність створеними самими людьми раціональних настанов та апарату примусу. Такі спільноти ми називаємо інститутами" [9, с.148]. Якщо у випадку із "цільовими спілками" соціальний контроль не є ключовим фактором, оскільки раціональної дії підпорядковані інтересам більшості членів групи, а участь у спілці є фактично добровільною, то інститут є більш трансцендентним по відношенню до учасників і контроль має не тільки "внутрішній", але й "зовнішній" примусовий характер, оскільки "нституційні дії є раціонально впорядкованою частиною "дій у рамках спілки", а інститут частково впорядкованою спілкою" [9, с.149], проте інститут все ж таки

"становить собою цілком раціональне "новоутворення" і т.д.

М.Вебер підкреслює раціональну природу суспільства, а тому відзначає наявність взаємозв'язку легітимних порядків із феноменом взаємозалежності інститутів. Останні складають три основних сектори: економічний, політичний та релігійний. Державна влада як система панування та підпорядкування спирається на такі засоби, як примус і насилля, проте для їх застосування існують певні правові форми їх впровадження і використання: "Переважна більшість усіх настанов як інститутів, так і спілок постала не не ґрунті домовленості, а внаслідок насильницьких дій, - тобто окремі люди та гри людей, які здатні ули з тієї чи іншої причини фактично впливати (контролювати - К.К.) на спільні дії членів інституту чи спілки, на підставі "сподівання на згоду" спрямовують ці дії у потрібний їм бік." [9,с. 151]. Ця "фактична влада" також може "емпірично вважатися" такою, що в силу "загальної згоди" належить певним людям чи групам людей на основі тієї ж "згоди", або "внаслідок того, що вони обрані відповідно до певних правил (шляхом виборів)". І далі цей напрямок теоретизування розвивається в відомій праці "Три типи легітимного панування", в якій у веберівській раціоналістичній манері описано механізми контролю як легитимної сисеми двох елементів : "панування" та "послуху", які внутрішньо упорядковуються за допомогою певних "правових засад". Відомі всім три типи панування (легітимний, традиційний та харизматичний) є, в результаті, типами політичної влади, або ж відносяться до функцій інституту держави. Отже Вебер в основу соціального контролю ставить не абстрактну моральність окремо взятого індивіду (нехай і інтеріарізовану), і не вплив групи (корпоративу), а раціональне панування і послух, оснований на згоді, яка має легітимне походження та пояснення. Тобто для Вебера соціальний контроль суть "усвідомлений послух (сприйняття панування)", аналогічно до "свободи, як усвідомленої необхідності".

Подальший розвиток соціології в світі і особливо поширення емпіричних досліджень, характерне для американської (чиказької) соціологічної школи, дало новий вектор досліджень соціального контролю, який характеризувався вже не тільки гуманізмом, але й притаманним американській соціології прагматизмом і емпіризмом. Вагомий і новий внесок у вивчення даної проблематики зробили два представники американської соціологічної школи - У.Томас і Ф.Знанецький. Вчені в своїй відомй роботі "Польський селянин в Європі та Америці" (1918-1920.) на основі емпіричних соціологічних досліджень (аналіз документів) аналізують особливості функціонування соціального контролю в рамках трансверстально-культурного методу. Питання особливостей соціальної еволюції У.Томас і Ф.Знанецький вбачають "зростанні значимості, яку набуває в суспільному житті раціональна та свідома техніка" [10,с. 333]. Вчені, як і більшість суспільствознавців того часу, знаходились під впливом швидкого розвитку природничих наук, який, з одного боку став результатом розвитку техніки і технологій, з іншого - ставав знаряддям подальшого розвитку технік і технологій, а тому був "корисним" для суспільства. В зв’язку з цим Томас і Знанецький приходять до наступного висновку, який скоріше нагадує маніфест, чи програму дій для соціальних наук: "Дивовижні результати, яких досягла раціональна техніка в сфері матеріальної дійсності, спонукає нас застосувати аналогічні процедури і до соціальної реальності. Наш успіх в контролі над природою переконує, що з часом ми будемо здатні такою ж мірою контролювати світ соціому". [10, с. 334]. Соціальний контроль розглядається дослідниками як одна з "технік" регулювання суспільних відносин, а тому вона повинна отримати свою науково обґрунтовану методологію, стати раціональною. "Така вимога раціонального контролю породжена зростанням швидкості соціальної еволюції. Старі форми контролю базувались на допустимості сутнісної стабільності усієї соціальної конструкції і діяли в тій мірі, в якій ця стабільність була реальною" [10,с. 334]. Тут мається на увазі, що стабільна "соціальна організація" інертна, зміни в ній не можуть виникати спонтанно, випадково і негайно приймати масовий характер. Натомість стабільна соціальна організація володіє достатніми ресурсами (в першу чергу - часом), щоб розвиватись виключно емпіричним шляхом - шляхом незчисленних спроб та помилок. Груповий контроль, як і групова ізоляція, руйнуються, на заміну "напів-усвідомленої рутини" має прийти усвідомлена техніка, яка є "суспільною необхідністю", хоча розвиток такої техніки має бути поступовим.

"Найстарішою, але найбільш стійкою формою соціальної техніки є "припис та заборона", тобто протиставлення кризі довільного акту волі", через "припис небажаних і появу бажаних явищ і використання довільного фізичного впливу для реалізації приписів". [10, с.337] Продовжуючи аналогії із "фізичними науками" і їх практичними корисними результатами, американські соціологи констатують наступне: "Якщо ми спробуємо наразі визначити, що може бути предметом і методом соціальної теорії, яка могла б задовольнити вимоги сучасної соціальної практики, стане очевидним, що основним об'єктом дослідження має стати існуюче цивілізоване суспільство в повному своєму розвитку та з усією складністю ситуацій, оскільки контроль над існуючим цивілізованим суспільством є те, чим намагається оволодіти в своїх спробах раціональна практика." [10, с.340]. Якщо соціальна теорія претендує на роль соціальної практики (а дослідники саме в цьому вбачають її призначення), то вона має вирішити дві проблеми, що складають "...ядро рефлексуючої соціальної практики в усі часи. Це: 1) проблема залежності індивіду від соціальної організації і культури та 2) проблема залежності соціальної організації та культури від індивіда..." [10, с.341]. Соціальна теорія може стати основою соціальної техніки в тому випадку, якщо вона (теорія) зможе включити в себе два "види даних": об'єктивні культурні елементи соціального життя ("соціальні цінності") та суб'єктивні характеристики соціальної групи ("особистісні установки"). Томас і Знанецький вважають, що "методологічний центр соціологічного інтересу" складають "ті правила поведінки, які безпосередньо пов'язані з активними діями членів групи" [10, с.344] і саме соціальна група схильна контролювати всі індивідуальні дії, а не тільки ті, що відносяться до її основоположних інститутів. Соціологи не акцентуюь уваги, які саме групи і яким чином здійснюють соціальний контроль, проте вони чітко дотримуються мезорівня контролю, вважаючи, що власне на цьому рівні відбувається соціальна регуляція, що і відноситься до предметної області соціології. Можна сказати, що Томас і Знанецький вперше поставили питання розвитку "соціальних технік", тобто практичних методів регуляції і контролю "соціальних конструкцій", в першу чергу - соціальних груп, що безпосередньо регулюють індивідуальні (і не тільки) поведінку через "соціальні цінності" і "особистісні установки".

Висновки. Кінець XIX - початок XX століття характеризується досить інтенсивним розвитком як емпіричних, так і теоретичних соціологічних досліджень проблематики соціального контролю. Дослідження ці велися спочатку на основі аналізу соціальних відхилень і, зокрема, злочинної поведінки. Дані дослідження загалом базувалися на аналізі емпіричної інформації (соціальної статистики), з одного боку, та на засадах натуралістичної психології. Результатом таких досліджень стало формування кримінології і соціально-психологічних теорій девіантної поведінки і соціального контролю. 2. Саме соціологічні праці кінця XIX- початку XX століть створили теоретико-методологічну основу для розвитку девіантололгії, як соціологічної теорії соціального контролю та девіантної поведінки.

Література

1. Энциклопедический социологический словарь - М.: Мысль, 1995.- 939 с.
2. Луман Н. Теория общества (вариант San Foca '89) / Н.Луман // Теория общества. М., 1999.- 197 с.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І.Волович та ін.- К., 1998.-736 с.
4. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие - Харьков, 1996.- 688 с.
5. Социология. Учебное пособие - М., 1996.-272 с.
6 . Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н.Бойко - К., 2007. - 272 с.
7. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские /Г.Спенсер - Минск, 1999.-1408 с.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм - М., 1990.-575 с.
9. Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика - К., 1998 - 534 с.
10. У.Томас, Ф.Знанецкий Методологические заметки
11.Антонович И.И. Капитализм и сорциальный контроль: (критика теории и практики социального контроля в буржуазной социологии./ И.И.Антонович - М., 19778. - 184 с.
12.Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р.Арон - М., 1992.-608 с.

13.Грошева И.А. Социальный контроль в практиках профилактики девиаций/ И.А.Грошева // Социологические исследования 2008. №2.3.
14.Девиантность и социальный контроль в России (XIX - XX в.в.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание.- СПб., 2000. - 384 с.
15. Монтескье Ш.Л. О духе законов./ Ш.Монтескье// - М.:Мысль, 1999. - 672 с.
16. Култаєва М.Д., Шеремет І.І. / М.Д. Култаєва, І.І.Шеремет// За редакцією Бакірова В.С.//Західноєвропейська теоретична соціологія XX століття - Харків, 2003. - 296 с.
17. Кутуєв П. Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-К.: 2009,-№3.-С.183 - 206.
18. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа) - К., 1976. - 152 с.
19. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата філософських наук. - Запоріжжя, 2006.- 16с.
20.Режим доступу: www.glossary.ru /cgi-bin/gl-sch2.cgi.

УДК 316.422

Ковтуненко Е.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук

ТРАНЗИТИВНІ ЗМІНИ: ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

В статті мова йде про причини розпаду Радянського Союзу та можливі вектори трансформаційного процесу в пострадянських країнах. Також ретельно аналізуються перші кроки незалежності України: впровадження реформ, створення нових соціальних інститутів та виникнення нової соціальної структури. Також оцінюється вплив помилок при побудові демократії в Україні на сучасний стан соціальної системи.

Ключові слова: *трансформаційний процес, соціальна структура, соціальний інститут, демократизація.*

В статье речь идет о причинах распада Советского Союза и о возможных векторах трансформационного процесса в постсоветских странах. Также анализируются первые шаги независимости Украины: введение реформ, создание новых социальных институтов и возникновение новой социальной структуры. Также оценивается влияние ошибок при построении демократии в Украине на современное состояние социальной системы.

Ключевые слова: *трансформационный процесс, социальная структура, социальный институт, демократизация.*

The article focuses on the causes of the collapse of the Soviet Union and of the possible vectors of the transformation processin post-Soviet countries. Also examines the first steps of independence of Ukraine: introduction of reforms, the creation of new social institutions and the emergence of a new social structure. Also assessed the impact of error sin the construction of democracy in Ukraine on the current state of the social system.

Key words*: transformation process, social structure, social institutions, democratization.*

24 серпня 1991 року Україна була проголошена парламентом незалежною державою. В грудні 1991 року Верховною Радою України було проведено референдум для волевиявлення народу, в ході якого більш 92% дорослого населення віддали свої голоси за незалежність України. В той же час були проведені й вибори президента України, на яких отримав перемогу Леонід Кравчук. Так почалася історія незалежної України. Ця тематика й досі є ***актуальною***, бо чимало політологів, соціологів, економістів, філософів та ін.

сперечаються про доцільність розпаду Радянського Союзу, про правильність вибору вектору розвитку вже незалежної України та про помилки, які були допущені на цьому етапі.

Отже, ***метою*** цієї статті є показати напрямки трансформаційного процесу в Україні, проаналізувати деякі основні труднощі та помилки, що були наявні на обраному шляху. За думкою Т.І. Заславської, соціальна система, що існувала в СРСР в середині 80-х років та яка називала себе "реальним соціалізмом", являла собою гібрид державно-монополістичного капіталізму з пізнім феодалізмом. В період розквіту вона спиралася на монопольну владу КПРС, що зрослася з силовими структурами (КГБ, МВД, армією), та на повністю одержавлену економіку. Жорстко централізована виконавча влада домінувала над представницькою та судовою. Особисті права та свободи людей пригнічувались в ім'я "суспільних інтересів", в країні панувала комуністична ідеологія. [1, 125].

Сьогодні багато вчених говорять про недоліки такої соціальної системи. Проте не потрібно забувати й про великі її переваги. До них можна віднести соціальне забезпечення, пристойний рівень споживання, скасування безробіття та багато іншого. Соціальна структура радянського суспільства досить ретельно вивчена багатьма соціологами. Однією з видатних робіт з цієї проблематики виявляються праці Т.І. Заславської. Як вважає авторка, соціальна структура радянського суспільства складалася з наступних елементів:

а) соціально замкнений правлячий клас «номенклатури»;

б) порівняно невеликий середній клас, що включав «директорський корпус» та наближену до номенклатури інтелігенцію;

в) слабко стратифікований нижчий клас, що включав найманих робітників (робітників, колгоспників, інтелігентів) середньої та нижчої кваліфікації;

г) соціальне дно, що складалося з де соціалізованих потенційно кримінальних груп, що втратили соціальні зв'язки з суспільством.

Соціальній структурі радянського суспільства були притаманні певні особливості, які виявлялися у високій концентрації влади й власності в руках правлячого класу, різкій поляризації положення вищих та нижчих верств суспільства на фоні загального відставання рівня життя, нерозвиненості (якщо не у відсутності) середнього прошарку, а також домінуванні посадового критерію стратифікації над кваліфікаційним [1, 127].Вже наприкінці 60-х років СРСР почав все більше технологічно та економічно відставати від західних європейських країн. Насамперед означився економічний спад: зростання цін, скорочення виробництва, знижувалися темпи росту суспільного продукту й т.п. Загалом рівень життя населення погіршувався й людьми оволодівало незадоволення радянською системою. Сам ппроцес руйнування комуністичного режиму почався ще до М. Горбачова. Наміри Михайла Горбачова провести перебудову в країні отримали активну підтримку з боку населення.

Перебудова, що була розпочата М.Горбачовим, повинна була подолати відчуження трудящих від засобів виробництва та замінити партійну бюрократію. Партійна бюрократія тим же часом займала місця в державному апараті, залишаючись при владі. Партійна номенклатура проводила перерозподіл влади і повністю заволоділа власністю, яка повинна бути колективною.Взагалі перебудовою повинна була здійснитися загальна демократизація суспільства. Тут йшлося про лібералізацію економіки, посилення вмотивованості праці, підвищення рівня життя населення, розвиток прав і свобод людей, насичення споживчого ринку товарами й т.п. Але в економічній сфері на час перебудови панував хаос, який неможливо було вже ні регулювати, ні прогнозувати: дефіцит, спад виробництва, зниження якості продукції, непомірні ціни й т.п. В країні почалася відкрита номенклатурна приватизація, приватна власність узаконювалася. Колишня соціалістична номенклатура перетворюється в капіталістичну. Державний устрій в кінці перебудови можна означити як дещо перехідне до "західної" моделі.

В політичній сфері відбувається тотальний розгром держави, що програла холодну війну. Ця поразка закінчується розпадом великої держави. За думкою Т.Заславської, демократична перебудова була замислена як реформа "зверху", а переросла в революцію "знизу", підтриману багато численними масами. Авторка ділить перебудову на два етапи: 1985-1988 рр. та 1989-1990 рр. На першому етапі перебудова проходила під ініціативою

номенклатури, коли розроблялася в загальних рисах концепція перебудови. На другому етапі політична ініціатива переходить від “верхів” до “низів”, активізуються соціальні сили, що протистоять номенклатурі й т.п. [1,с. 106]. В процесі перебудови можна виділити основні сили, що активно впливали на проходження цього процесу, намагалися повернути його в «вигідний» бік. Як вже говорилося вище, однією з таких сил була «стара» номенклатура, яка робила все для повернення країни до того типу соціальної системи, коли вона була при владі. Мало хто ще мав ілюзії щодо можливості повернення до командної системи, тому більш прогресивна та молода частина номенклатури почала переходити у бізнес. Протидіючою старій номенклатурі силою стало підприємництво, що тільки зароджувалося. Ціллю підприємників було отримати саме те пануюче становище в суспільсві, що мала “стара” номенклатура. Тому номенклатура, виходячи з її наявних можливостей, гальмувала розвиток підприємництва [1, 109].

Зростання націоналістичних поглядів та подальший розкол суспільсва на цьому грунті, неспроможність демократичних сил до розпорядження політичною властю, непослідовні кроки уряду до ринкової економіки - все це вкрай погіршувало й без того складне становище в суспільстві. За даними досліджень ВЦИОМ влітку 1990 року 43% населення втратили впевненість в завтрашньому дні, 37% відмітили кризу національних відносин, 29% вважаюсь, що наявний хаос в управлінні країною, 28% наголошують на поглибленні економічної кризи [1, 113]. Для оцінки впливу перебудови на життя окремих людей, було воставлено в анкеті ВЦИОМ питання:” Чи стало Ваше життя після того, як у 1985 році до влади прийшов М.С. Горбачов, краще, гірше чи не змінилось?”. 7% респондентів відповіли, що їх життя покращилось, 22% - не змінилось, у 57% погіршилось, а 14% не дали відповіді. В якості найбільш гострих проблем, люди назвали “нестачу та погану якість продовольства” (70%), “погане забезпечення промисловими товарами” (67%) та “низькі доходи та високі ціни” (61%) [1, с.113]. Ці дані показують тривогу та зростаючий песимізм людей, які зневірилися у перебудові. В грудні 1990 року зростання економічних труднощів та політичного напруження чекало 63% населення [1, 113].Така гостра ситуація не могла тривати довго. Її завершив путч 19-21 серпня 1991 року. Між путчем, організованим найближчими соратниками М.Горбачова, та розпадом СРСР існує прямий зв’язок. Сам Михайло Горбачов називає першопричиною розпаду Радянського Союзу попереднє керівництво Верховної Ради, Б.Єльцина та його команду й фундаменталіські номенклатурні сили всередині комуністичної партії. Опоненти М. Горбачова перекладають відповідальність за розпад Радянського Союзу на нього самого.

Звісно, керівниками Радянського Союзу в останні роки перебудови були допущені серйозні помилки. Авторитет М. Горбачова як Генерального секретаря КПРС на початку перебудови був дуже високим. Але згодом він почав невпинно падати. Це було обумовлено й економічними труднощами, які пережили люди за роки перебудови, й наростанням націоналістичних настроїв в союзних республіках. Розкол такої великої держави не можна пояснювати тільки цими помилками, ігноруючи об’єктивні фактори розпаду. Також не є доцільним пояснювати цей складний процес виключно змова зовнішніх ворогів. Сполучені Штати Америки дійсно зробили багато чого в цьому напрямку, але й цього недостатньо для пояснення розвалу Радянського Союзу. Як результат дії вищезгаданих факторів, наприкінці 80-х – початку 90-х років загострилися відношення між центром та союзними республіками. Це загострення призвело до дестабілізації системи економічних зв’яків між всіма республіками Радянського Союзу. До цього додався ще й крах комуністичної партії, ідеологія якої утримувала єдність суспільства. На зміну старій ідеології, що віджила себе не прийшла нова, що змогла б утримувати країну та не дати їй розвалитися. Неефективність народного господарства, політичної влади, крах комуністичної партії й багато іншого наштовхувало на думку про невідворотність радикальних системних змін.

Досі ведуться дискусії з приводу того, чи можна було взагалі на той час зберегти Радянську державу і яким чином можна це було зробити. Гіпотетично можна собі уявити, що при певних умовах залишалася вірогідність збереження Радянського Союзу. Зберегти Радянський Союз можливо було не попередній, а вже в абсолютно оновленій формі. Але

більшість політологів все ж таки додержуються думки, що розпад Союзу був невідворотним. Самим оптимальним рішенням на той момент було створення СНД, який допоміг зберегти зв'язки між постсоціалістичними країнами. Саме створення СНД не дало кризі розвитися до катастрофічних розмірів. В умовах ослаблення влади центру посилилися націоналістичні настрої в республіках Радянського Союзу.

Т. Заславська бачить три можливі траєкторії, за якими міг би йти подальший розвиток суспільства. Першою траєкторією вона вважає повернення суспільства до висхідного стану. В такому варіанті могли б бути зацікавлені реакційна частина партійно-державної бюрократії, керівництво військово-промислового комплексу й т.п. Таке повернення може здійснитися лише шляхом військового перевороту. Можливість такого перевороту оцінюється як досить малоймовірна [1, с.110] .

Іншу траєкторію можна назвати бюрократичним варіантом переходу до ринку. В цьому випадку процес роздержавлення власності використовується номенклатурою для закріплення за собою права розпорядження основними засобами виробництва. Так номенклатура збереже, закріпить та модернізує власні позиції. З однієї частини номенклатури сформується клас підприємців, а інша частина перейде з партійних посад на державні. Так виникне вигідний союз підприємців з державними чиновниками, який звернений проти народу [1, 111]. Т. Заславська оцінюєтакусоціально-політичну систему як несправедливу та політично реакційну, але в той же час досить ефективну, щоб задовільнити життєво важливі потреби населення.

Третя можлива траєкторія перебудови – демократичний перехід до ринку. Це можливо в тому випадку, коли радикально-демократичні сили прийдуть до влади й будуть розпоряджатися нею в інтересах народу. При такому варіанті розвитку номенклатура втратить власні привілегійовані позиції. Молодий класпід приємників буде формуватися не шляхом бюрократичних перетворень державної власності, а демократично - з кваліфікованої частини робочих, інженерів, педагогів й т.п [1, с.112]. При такому розвитку є можливість побудувати соціальноорієнтовану економіку. Т. Заславська вважає, що ймовірність такого варіанту не дорівнює нулю, але й не треба її переоцінювати. Радянський Союз занадто довго перебував в тоталітарному режимі, щоб швидкими кроками йти до демократії. Для такого переходу потрібно дуже багато часу.

Україна достатньо швидко оформила ознаки незалежної держави. Вона набула власної правової системи, власної армії, валюти; її визнали у міжнародному маштабі, результатом чого стало членство в міжнародних організаціях. Звісно, що наявність таких ознак національної держави, як гімн, герб, національна мова, кордони теж доводили, що процес розбудови державності в Україні відбувся дуже швидко. Але побудова демократичних відносин не відбувалася так швидко та безболісно. В країні потрібно було проводити системну трансформацію, тобто цілеспрямований перехід від авторитарно-бюрократичної системи до демократії. Для її проведення найпершим потрібно було створити модель трансформування суспільства від одного типу соціальної системи до іншого. Така модель передбачає планування етапів переходу, реформ, що будуть здійснюватися в кожній галузі, швидкість впровадження цих реформ, чітке визначення типу демократичної системи, яку потрібно створити, провести аналіз можливих відхилень від наміченого курсу й т.п. Модель трансформації потрібно було створити, не копіюючи західноєвропейські демократичні режими, а з врахуванням національних, історичних особливостей України. Звісно для створення такої моделі необхідно було проаналізувати досвід подібного переходу інших країн. Але на той складний час після путчу 1991 року руйнівні процеси переважали над конструктивними.

Для припинення руйнівних процесів окрім моделі переходу до демократії необхідно було мати "соціального технолога", який повинен був контролювати, регулювати трансформаційні процеси в Україні, а також міг би нести відповідальність за впроваджені в країні зміни. В ролі такого соціального технолога повинен виступати уряд, президент й т.п. Але на той час уряд виявив свою нездатність розв'язувати проблеми суспільства. Крах Радянського Союзу, створення нової держави й т.д. проводилися на фоні гострішої

політичної боротьби. Постійне протистояння законодавчої та виконавчої влади постійно гальмувало подальший розвиток країни. На цьому етапі необхідна була також підтримка реформ з боку населення. Якщо населення сприятливо сприймає нововведення, то ймовірність безболісного переходу зростає.

Що торкається означених трьох передумов успішного трансформування суспільства, то Україна опинилася в досить скрутному становищі. Ні про яку теорію трансформації на той момент мова не йшла. На той момент було дуже мало наукових розробок, пов'язаних з вивченням перехідних чи транзитивних суспільств. Найвідоміші в цьому плані були праці Е.Етціоні, П.Бергера, В. Цапфа, Ш. Айзенштадта та деяких інших авторів, в яких розкриваються закономірності процесу модернізації та узагальнюється досвід модернізації в різних країнах. Трансформація в цих роботах розглядається як тип модернізації.

Проголошена політика переходу від планового господарства до ринкових відносин супроводжувалася серйозними соціальними витратами, що відбилися на житті не тільки окремих громадян, але й втратами для духовного та фізичного існування деяких прошарків населення. В їх основі – звернення вітчизняного виробництва, зростання міжетнічних конфліктів, великівтрати, що несуть наука, освіта, культура, охорона здоров'я й т.д. Подібні негативні процеси спричинили погіршення рівня якості життя населення, ускладнення становища незахищених верств населення, спостерігався розрив соціальних зв'язків та з'явилася реальна загроза людському потенціалу країни.

За таких умов реформи сприймалися населенням України негативно. Постійно зростала недовіра до політиків, які ці реформи впроваджували. Як показують результати опитування громадської думки, в 1994 році тільки 14% опитаних вважають, що в Україні на теперішній час існують політичні партії, яким можна б було довірити владу [2, 36]. Важливу роль для проведення реформ грає такий фактор, як цілеспрямованість населення на побудову суспільства демократичного типу, сприйняття реформ та "згуртованість" на цьому шляху з урядом країни. В уряді не було єдиної точки зору щодо моделі подальших змін. Населення теж було розколото по цьому питанню. А Ручка приводить наступні дані за 1994 рік: 20% опитаних орієнтуються на суспільство соціалістичного типу, 18% - на суспільство капіталістичного типу, 42% - ні на те, ні на інше, вважаючи, що країна повинна мати свій власний шлях розвитку [3,с. 7].

На початку незалежності України в політиці з'явилася тенденція до ізоляції від країн СНД, а насамперед від Росії. Це дуже негативно позначилося на економіці України: в листопаді 1992 року Україна була виключена з рубльової зони. Наслідком цього була фактична економічна блокада. Ця економічна блокада й її наслідки – зубожіння та соціальна поляризація населення - заважали українцям сприятливо зустрічати реформи в країні. В країні повинна була встановлюватися нова система цінностей, що була більш адекватна до нових соціальних реалій. Стара система цінностей відживала себе, а нова так і не утверджувалася. Так виник певний ціннісний вакуум, що є звісно теж однією з рис суспільства, яке трансформується. Начебто цей вакуум повинен був заповнений урядом, в завдання якого входило реформування країни. Народ стомився від безвладдя й бажав мати сильну державу з чітким розподілом виконавчої, законодавчої та судової влади.

Лібералізація економіки мала найважливіше значення на цій стадії розвитку країни. Але Верховною Радою постійно блокувалися спроби такої узаконення такої лібералізації. Постанови про приватизацію землі, зміни в системі оподаткування й т.п. не проходили, політика лібералізації дискредитувалася. Така ситуація склалася перш за все через відсутність програми трансформації, через неузгодженість дій уряду, постійне протистояння різних гілок влади й т.д. політичні актори намагалися скопіювати елементи державного устрою західних країн, не адаптуючи його до України, де ще залишилася значна частка "державництва Радянського Союзу". В результаті трансформація не була системною, не відповідала менталітету та традиціям українського народу. Після трьох років незалежності політичну систему України можна охарактеризувати як дуже нестабільну. За цей період не можна говорити про створення країни з розподілом влади, власною конституцією, чітко розробленою внутрішньою та зовнішньою політикою й т.д. Українські політики не

спромоглися на прийняття нової Конституції. Звісно, що декілька років – це відносно невеличкий проміжок часу для створення головних елементів політичної системи. Але, з іншого боку, Україна не була навіть на цьому шляху, вона поглинула в економічній кризі, виходу з якої ніхто не бачив. “У 1993 році усі політичні сили були однаково далекі від істини: ні влада, ні опозиція, ні народ не знали, куди йти й що робити, аби вийти з тотальної кризи” [4, с.495]. Україна зупинилася на етапі проголошення незалежності й так і не почала конструктивного системного трансформування суспільства. Отже, розбудова української державності пройшла для України досить швидко й безболісно. Проблеми виникли з впровадженням демократичних відносин в країні. Недивлячись на те, що за оцінками багатьох експертів Україна мала найкращі можливості серед інших країн СНД швидко побудувати демократію, вона опинилася у глибокій системній кризі. Така ситуація пояснюється насамперед відсутністю чітко розробленої програми трансформації, відсутністю такого “соціального технолога”, який би користувався довірою населення та був відповідальним за власні дії, а також відсутністю підтримки громадянами реформ.

В цей час були проведені деякі заходи, що поклали початок демократизації суспільства. В листопаді 1994 року було проведено перший етап звільнення цін та відміна субсидій на цілий ряд товарів. Другий етап ліберізації цін був здійснений у лютому 1995 року, коли піднялися ціни за оплату житла, комунальні послуги й т.д. У січні 1995 року було покладено початок видачі громадянам приватизаційних сертифікатів, які можуть бути обмінені на акції державних підприємств. Економічні та політичні реформи, що тільки почали впроваджуватися в Україні, спричинили модифікацію соціальної структури суспільства. Саме за цими змінами в соціальній структурі можна оцінити напрямок та характер змін в суспільстві. Виникають групи богатих та бідних, з’являється необуржуазія, середній клас, наймані робітники, групи, що ідентифікують себе з різними історичними коренями, традиціями козацтва, дворянства, релігійних братерств й т.п. В той же час повною мірою йде майнове розшарування населення, яке ділить його на власників та багаточисленних найманих робітників (фізичної та розумової праці) [3, 12]. В соціальній структурі виникають нові елементи – підприємці, фінансисти, бізнесмени, які ідентифікуються з новою елітою країни. Довіра населення до нової соціальної групи є ще невеликою. У 1994 році свій рівень довіри до приватних підприємців оцінили як “цілком довіряю” та “скоріше довіряю” тільки 14 % населення. Недовіру до них виявили 45 % опитаних. Вочевидь, реформування суспільства неможливе без відповідної законодавчої бази, яка б легітимізувала б нововведення у всіх сферах життя суспільства. Гостро постала проблема прийняття Конституції України. Так 28 червня 1996 року було затверджено Основний Закон нашої держави. З ухваленням Конституції визначено базові координати та орієнтири економічних, політичних та ін. змін, окреслена сукупність суспільних цінностей, закріплені відносини держави та громадянина й т.д. В прийнятій Конституції були закріплені основні права та свободи громадян, гарантії приватної власності й підприємницької діяльності, розділення гілок влади й т.д.

Новостворені в Україні інститути влади не спромоглися встановити довіри населення до себе. Причинами тут є й бездіяльність відносно вирішення соціальних проблем, й економічна криза, й зубожіння населення й т.д. Українці не бачили також ніяких політичних лідерів, які б могли ефективно управляти країною. Частка громадян, які вважають, що лідерів, здатних керувати країною, немає, з року в рік зростає. Частка тих, хто бачить наявність цих лідерів досить невисока. Це пояснюється, мабуть, тим, що населення звинувачувало весь уряд і в тому числі й президента у загальному погіршенні життя. У 1998 році недовіра до президента стрімко зросла: 61% населення виказали більшу чи меншу ступінь недовіри. Рівень довіри до Верховної Ради ще більш низький. У 1997 році рівень недовіри до неї був найвищим: 64% населення зовсім не довіряють чи скоріш не довіряють парламенту.

Отже, як ***висновок*** можна сказати, що з перших днів незалежності Україна йшла двома шляхами: розбудова української державності відбувалася одночасно з руйнування тоталітарної системи та впровадженням демократичних відносин. Такий перехід до

демократії не був типовим для багатьох країн Західної Європи. Там процеси державотворення, впровадження ринкової економіки та демократичних відносин були розведені в часі. До того ж більшість країн прийшла до демократії еволюційним шляхом. А в Україні потрібно було "будувати" демократичні відносини, тобто проводити трансформацію соціальної системи. Побудова демократичних відносин не відбувалася швидко та безболісно Для проведення трансформації потрібно було створити модель трансформування суспільства від одного типу соціальної системи до іншого. Така модель передбачає планування етапів переходу, реформ, що будуть здійснюватися в кожній галузі, швидкість впровадження цих реформ, чітке визначення типу демократичної системи, яку потрібно створити, провести аналіз можливих відхилень від наміченого курсу й т.п. Модель трансформації потрібно було створити, не копіюючи західноевропейські демократичні режими, а з врахуванням національних, історичних особливостей України.

Література

1. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – 568 с.
2. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – Київ. – МІА-"Подія" – 2001. – 128 с.
3. Ручка А. Особенности системной трансформации современного украинского общества // Современное общество. – 1994.- №4. – С. 6-15.
4. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативипоступу (критика історичногодосвіду). – К.: Фірма "ARC-Ukraine", 1996. – 793 с.

УДК 316.34/35

Рахманов О.А.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ВЕРСТВИ ВЛАСНИКІВ КРУПНОГО КАПІТАЛУ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ КАПІТАЛІЗМУ

В статті проаналізована проблема формування верстви власників крупного капіталу в соціологічних концепціях капіталізму. З'ясовано, що характер суб'єктності формування капіталізму спрямовує подальший розвиток ринкової економіки. У постсоціалістичних суспільствах, де комуністична номенклатура була усунута від влади та був допущений іноземний капітал, впровадження ринкових перетворень пройшло успішно, однак при цьому було загальмоване формування верстви великих власників. Натомість у Східній Європі колишня номенклатура використала масову приватизацію задля власного збагачення і стала підґрунтям формування національного капіталу.

Ключові слова: *соціологічні концепції капіталізму, власники крупного капіталу*

В статье проанализирована проблема формирования слоя собственников крупного капитала в социологических концепциях капитализма. Выяснено, что характер субъектности формирования капитализма направляет дальнейшее развитие рыночной экономики. В постсоциалистических обществах, где коммунистическая номенклатура была отстранена от власти и был допущен иностранный капитал, внедрение рыночных преобразований прошло успешно, однако при этом было заторможено формирование слоя крупных собственников. Зато в Восточной Европе бывшая номенклатура использовала массовую приватизацию для собственного обогащения и стала основой формирования национального капитала.

Ключевые слова: *социологические концепции капитализма, владельцы крупного капитала*

The article analyzes the problem of formation a stratum of large capital owners in sociological concepts of capitalism. It was found that the nature of subjectivity forming of capitalism leads to further development of market economy. In post-socialist societies, where communist nomenclature was removed from power and was allowed foreign capital, introduction of market reforms successful, but this was hampered by the formation a stratum of large capital owners. However, in Eastern Europe the former nomenclature used mass privatization for own enrichment and became a foundation of national capital.
Keywords: *sociological concepts of capitalism, large capital owners*

Актуальність. Виникнення класу капіталістів (великої буржуазії) як власників крупного капіталу безпосередньо обумовлене тим типом капіталізму, який складається у певний історичний час і в певному місці (мається на увазі цивілізаційно-географічна належність території). Іншим важливим критерієм становлення верстви великих власників є їхня суб'єктність у політичному та соціально-економічному житті країни. Це залежить від того, хто є соціальними акторами (агентами, верствами та альянсами агентів), які залучені в процес формування капіталістичних класів. Йдеться про те, що формування капіталізму може впроваджуватися природнім шляхом, через верству заможної буржуазії, яка прагне змінити станову систему на класове суспільство, а за відсутності розвинутої буржуазії може бути спричинене політичною елітою та інтелігенцією задля прискорення процесів модернізації та конкурентноздатності власної країни в світі. Різні агенти мають різні цінності та свідомість, що зумовлює відмінності у подальшому розвиткові верстви власників крупного капіталу та їхнього становища у суспільстві.

Отже, ***мета*** статті - розгляд соціологічних концепцій капіталізму крізь призму формування верстви крупного капіталу, який дасть змогу зрозуміти феномен започаткування капіталізму без наявності заможних приватних власників в постсоціалістичних країнах, де впровадження ринкових інститутів відбувалося по різному, що безумовно вплинуло на соціальну стратифікацію перехідних суспільств. З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють формування верстви капіталістів виокремлюються декілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно вичлинити низку теорій капіталізму, які загалом описують класичну західноєвропейську модель виникнення заможної буржуазії до утвердження капіталізму; теорії, які постулюють волюнтаристські моделі впровадження капіталізму, коли за умов слабкої буржуазії основними суб'єктами формування капіталізму стають держава та інтелігенція; менеджеристські теорії нового класу, які описують нівелювання впливу великих власників, оскільки контроль над активами корпорацій переходить до менеджерів; і, нарешті, теорії, які описують постсоціалістичні трансформації, коли впровадження капіталізму відбувається "зверху", однак відмінності у методах роздержавлення власності та різний характер суб'єктів, які впроваджують ринкові перетворення, зумовлюють відмінності у формуванні великого бізнесу.

Класична західноєвропейська модель. "Капіталісти до капіталізму". До класичних західноєвропейських теорій формування капіталізму можна віднести економічні та соціальні вчення А.Сміта, К.Маркса, В.Зомбарта та М.Вебера. Загальним для цих теорій є те, що виникнення заможної буржуазії було першим необхідним кроком до капіталізму. Тому первісне нагромадження капіталу в руках приватних осіб повинно було передувати ринковому капіталізму.

Класичні соціальні та економічні теорії, пов'язані з іменами А.Сміта та К.Маркса, стверджували, що до того, як стала можливою дія ринкових інститутів, проходив процес "первісного" або "примітивного" нагромадження капіталу. Поняття "первісне нагромадження капіталу" у класичному розумінні визначають як насильницький процес перетворення маси безпосередніх виробників (насамперед селян) в найманих робітників, а засобів виробництва і грошових багатств – в капітал. Цей процес передував капіталістичному способу виробництва і був зумовлений розвитком виробничих сил, ростом товарно-грошових відносин та формуванням широких національних ринків. Саме поширення в надрах феодалізму товарно-грошових відносин посилило економічну диференціацію і банкрутство дрібних товаровиробників [1]. Розвиваючи вчення про "природний порядок" та вільну

конкуренцію, А.Сміт вважав, що складною взаємодією господарської діяльності людей керує "невидима рука", тобто об'єктивні закономірності і "природна свобода людини". Нагромадження капіталу у Сміта є результатом ощадливості [2, с. 476]. Ощадливість підприємців збільшує фонд, призначений для утримання продуктивних робітників. Збільшення числа останніх веде до зростання цінності, що додається оброблюваним продуктам. Сміт підкреслив значення особистого інтересу як рушійної сили прогресу за умов, коли всім забезпечені однакові можливості для його прояву. Коли ж власний інтерес намагаються реалізувати за рахунок інших, він набуває несприятливого для суспільства значення. Ринковий механізм встановить гармонію лише тоді, коли він буде включений у відповідні правові та інституціональні рамки. Таким чином, А.Сміт визнавав появу підприємців до формування ринкових інститутів.

Однак цілісне бачення проблеми формування класу буржуазії відобразилося у концепції первісного нагромадження капіталу К.Маркса. За твердженням Маркса, первісне нагромадження капіталу є вихідним пунктом капіталістичного виробництва. Марксу належить вичерпне визначення цього процесу: "…процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і засоби життя в капітал, з іншого боку, – безпосередніх виробників у найманих робітників. Відповідно, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється "первісним", так як становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва" [3, с. 719]. У зв'язку з цим, на зміну дрібної селянської власності на землю прийшло крупне землеволодіння, засноване на фермерському капіталістичному господарстві. Водночас поширення нових виробничих технологій (наприклад, мануфактури) визвало попит на робочу силу. Насильницька експропріація селянства призвела збільшення відтоку колишніх селян у міста та формування пролетаріату. За підтримки держави, цей процес був спрямований на те, щоб змусити незаможних людей працювати по найму і підкорити їх капіталістичній дисципліні праці. Можна виокремити основні риси процесу первісного нагромадження капіталу: 1) розвиток товарно-грошових відносин та лібералізація соціально-економічної сфери зумовлює зміни у структурі зайнятості; 2) відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва призводить до формування великих капіталів на основі залучення найманої праці; 3) зміни у структурі зайнятості призводять до формування буржуазної верстви та верстви найманих робітників (докл. див.: [4]).

Теорія К.Маркса про перехід від феодалізму до капіталізму стверджувала, що буржуазія формується в лоні феодалізму і є тією соціальною силою, яка змогла очолити антифеодальну революцію. Саме заможна буржуазія була єдиним історичним актором, зацікавленим у поваленні феодального устрою і здатним завдяки своїм ресурсам втілити це в життя. Тільки буржуазія могла покінчити зі становою організацією суспільства, оскільки після цього могла стати панівним класом у класовому суспільстві. Відтак історично (і логічно) нагромадження приватного капіталу здебільшого проходило до того, як стала можливою дія ринкових інститутів. Звичайно, походження майнової буржуазії відрізняється навіть в межах Західної Європи, але незалежно від цього верства індивідуальних приватних власників повинна була існувати ще до повалення феодалізму.

Окремої уваги заслуговують дослідження В.Зомбарта та М.Вебера, які, вивчаючи природу виникнення капіталізму, звертають увагу на культурно-духовні аспекти капіталістичних відносин. В.Зомбарт дослідив особливості капіталістичного господарського духу, якому притаманні підприємництво, авантюризм, жадоба до наживи і влади, як рушійної сили господарювання певному історичному етапі розвитку націй. При цьому формування верстви людей з "капіталістичним духом" розпочалося ще за часів пізнього феодалізму, коли з'являються три типи капіталістичних підприємців: розбійників, особливо учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами; феодалів, зайнятих комерцією (продажем зерна, вовни, гірничою справою тощо); державних діячів, які сприяють розвиткові торгівельних і промислових компаній [5]. Не відкидаючи загалом економічні чинники зародження капіталізму, М.Вебер заглиблюється у пояснення механізмів

впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. Вебер у своїй праці "Протестантська етика і дух капіталізму" розпочинає з того, що коли знайомитися з даними статистики фахової зайнятості будь-якої країни із конфесійно змішаним складом населення, майже постійно впадає у вічі "безсумнівна кількісна перевага *протестантів* серед власників капіталу і підприємців, а також серед висококваліфікованих верств робітництва, насамперед серед вищого технічного і комерційного персоналу сучасних підприємств" [6, с. 38]. Характерною ознакою його дослідження є те, що капіталістичні підприємці з'явилися ще за доби Реформації, коли ринкові інститути були у зародку. Однак їхній вплив на соціально-економічний розвиток Західної Європи поступово зростав і став вирішальним за часів буржуазних революцій. Водночас Вебер звернув увагу на множинність типів капіталізму, за яких існують різні способи виокремлення прибутку – політичний капіталізм, державний капіталізм тощо. Він розглядав капіталізм як щось, що може співіснувати з легальним раціональним пануванням, з правовими і політичними системами.

На роль суб'єктності буржуазії в капіталістичних перетвореннях вказує Б.Мур, який виокремлює три шляхи руху до модернового суспільства [7]. Першим шляхом був демократично-капіталістичний курс, коли комерціалізація сільського господарства, яку Мур бачить в якості основного чинника у ході подальшого розвитку, було проведена альянсом буржуазії та вищого земельного класу, як в Англії, або лише буржуазією, яка знищила економічну міць вищого земельного класу, як у Франції. Цей шлях є основою для відомої аксіоми Мура: "немає буржуазії – немає демократії" [7, p. 418]. Другий шлях був курсом до фашизму (Німеччина, Японія), коли проблему сільськогосподарської комерціалізації вищий земельний клас вирішував через жорсткий репресивний контроль над працею селянства, через механізм, який спирався значною мірою на репресивний апарат держави. Міська буржуазія залишалася політично і економічно слабкою і залежала від альянсу держави та класу великих землевласників, тому не могла здійснювати будь-який незалежний вплив на життя країни. Третім шляхом був рух до комунізму (Росія та Китай): за умов слабкості міської буржуазії та відмови великих землевласників сприяти комерціалізації сільського господарства, селяни змогли знайти союзників з організаторськими здібностями, у результаті селянська революція привела до влади комуністів. Якщо селянству не вистачало згуртованості, необхідної для ефективних дій у цій ситуації, то ситуація заходила у безвихідь, як за визначенням Мура, сталося в Індії. Таким чином, руйнування традиційних сільських класів має важливе значення для демократичного результату. Де буржуазія була потужною і незалежною, вона змогла проштовхнути структурні зміни, які відкрили шлях до демократії; де вона була слабкою і залежною (або просто слабкою), вона змушена була погодитися з продовженням авторитарного правління.

Волюнтаристські моделі впровадження капіталізму. Суб'єктність держави та інтелектуалів. Поширення капіталістичної системи в XIX столітті зумовило промислово відсталі країни стати на шлях форсованої модернізації. Покращення свого становища у світовій торгівлі потребувала впровадження капіталістичних відносин в економіці та перенесення західних індустріальних технологій. Для цього постало завдання накопичення капіталу та формування класу приватних власників. Всі ці новації з огляду на клас приватних власників взялися впроваджувати небуржуазні соціальні агенти – чиновники, дрібнопомісні дворяни або інтелектуали, які здебільшого були під враженням здобутої на Заході освіти. Основними мотивами цих агентів були суто державницьке прагнення захисту та розвитку "національної економіки". Яскравими прикладами таких прагнень у кінці XIX – на початку XX століття стали Японія та Росія, які посилено модернізували економічні та соціальні інститути. До суб'єктів впровадження капіталізму в такий спосіб можна віднести ще й військових, які стали соціальною основою модернізації в першій половині XX століття у Туреччині та після Другої світової війни у постколоніальній Африці. Таким чином, загальною рисою більшості країн із запізнілою модернізацією була модель "політичного капіталізму", коли капіталістичні інститути впроваджувалися "зверху" з боку держави та "просвітницьких" верств державної еліти. Відсутність або ж слабкість класу приватних власників вважалася перешкодою на шляху до модернізації.

Типологія суб'єктів капіталістичних перетворень у країнах із запізнілою модернізацією постала у концепції, яку запропонував Ю.Кокка. Він звернув увагу на соціальних акторів, зацікавлених у зникненні старих статусних ієрархій та здатних очолити проект становлення класового суспільства. Кокка порівняв Західну, Центральну і Східну Європу, виділивши два типи буржуазії: заможний капіталістичний клас, або економічну буржуазію (*Wirtschaftsbürgertum*) з одного боку, та освічений середній клас, або культурну буржуазію (*Bildungsbürgertum*), з іншого [8, p. 192–207]. Обидва класи були незадоволені існуючими статусними ієрархіями і воліли жити в раціональній системі класової стратифікації. Кокка виокремлює дві крайні моделі побудови капіталізму. В Західній Європі формування капіталізму проходило завдяки економічній буржуазії. Західноєвропейська культурна буржуазія з'явилася вже тоді, коли існували ринкові інститути, тому їй залишалося утверджуватися у вже існуючому класовому суспільстві як "класу фахівців". Натомість побудова капіталізму в Росії XIX століття могла відбутися лише за домінуючої ролі культурної буржуазії, оскільки верства економічної буржуазії була нечисленною та переважно складалася з іноземців. Російська інтелігенція починаючи з другої половини XIX століття швидко зростала і була зацікавлена у модернізації та вестернізації своєї країни. Що стосується Центральної Європи, то тут рушійною силою впровадження капіталізму став альянс освіченого середнього класу та класу власників, де перші були провідним партнером, оскільки були чисельнішими, мали тривалішу історію та займали сильніші позиції в державному апараті і в університетах. Зокрема, в Німеччині ці дві групи разом з членами сімей складали приблизно 5–8% населення протягом другої половини XIX століття [8, p. 193]. Однак культурна буржуазія не змогла б добитися успіху без допомоги класу власників, нехай навіть і слабкого. Більше того, чим далі культурна буржуазія просувалася у втіленні капіталістичних перетворень, тим більша виникала ймовірність її витіснення заможними приватними власниками.

Менеджеристські теорії нового класу. "Капіталізм після капіталістів". Розвиток капіталізму в другій половині XX століття призвів до поширення такого типу корпорацій, за якого виникає дифузія приватного капіталу. Індивідуальні приватні власники починають володіти все меншим капіталом, поступаючись менеджерам контролем над управлінням виробничим капіталом та владою прийняття стратегічних рішень. Ряд учених почав сприймати цей процес як "менеджеральну революцію" та формування постіндустріального суспільства (див.: [9; 10]). Родоначальниками цієї концепції стали А.Берль і Г.Мінз, які провели дослідження великого числа великих компаній. Вони сформулювали проблеми відділення власності від контролю та проголосили про радикальне перетворення капіталізму: суспільство, в якому панують власники, перетворюється у суспільство, де влада все більше зосереджується в руках управлінців. На високій стадії промислового розвитку й концентрації капіталу завдяки широкому розповсюдженню акцій серед населення контроль над великими корпораціями повністю переходить в руки їх органів управління. Становище власників акцій нагадує становище власників банківських вкладів. Чим більший капітал об'єднує корпорація, тим більшою мірою власність у ній відокремлюється від управління. Власники капіталу більше цікавляться тим, який дивіденд оголошується директорами на вкладений капітал, а не діяльністю компанії [11]. Таким чином, клас менеджерів легітимує свій контроль над виробництвом не завдяки інституту приватної власності, а через утвердження технократичного чи управлінського "ноу-хау".

Критики менеджеристських теорій нового класу, переважно ті, які дотримуються лівих поглядів, піддають сумніву тезу про відокремлення власності від контролю. Так, М.Цайтлін проголосив провал менеджеризму в США і Західній Європі, обумовлений зіткненням з силами заможної буржуазії. Ретельно проаналізувавши інституціональні зв'язки всередині та між корпораціями, відносин корпорацій з банками, він дійшов висновку, що відокремлення власності від управління у великих корпораціях не розмиває ефективного контролю класу капіталістичних власників, відбувається радше перерозподіл менеджерських функцій. До того ж мотиви та стиль поведінки менеджерів в гонитві за прибутком ніяким чином не відрізняються від мотивацій та дій капіталістів [12]. Такої ж думки дотримується

Дж.Домгофф, який наполягає, що реальну владу в західних економіках, зокрема, в США, продовжує утримувати монополістична буржуазія. Незважаючи на очевидну дифузію капіталу у сучасних корпораціях, механізм здійснення влади великих власників достатньо складний і добре закамуфльований [13]. Цікаво, що емпіричні дослідження, проведені американськими і англійськими економістами, виявили, що фірми, керовані власниками, мають більш високі темпи росту, ніж менеджеральні компанії [14, с. 121–148]. Дж.Коупман, обстеживши 103 керівника американських, англійських та західнонімецьких корпорацій, дійшов висновку, що швидкозростаючими фірмами насамперед є ті, які очолюються їхніми власниками-засновниками. Натомість такі показники, як вік, освіта та розмір фірми не дали істотного пояснення відмінностей в темпах зростання корпорацій [15, p. 329–330].

Постсоціалістичні трансформації. Теорія політичного капіталізму. "Капіталізм без капіталістів". Постсоціалістичні перетворення у країнах колишнього радянського блоку проходили за умов, коли впровадження ринкових механізмів відбувалося за відсутності класу приватних власників. Зазвичай ці перетворення зумовлювалися "зверху". Різні методи роздержавлення економіки та неоднакове сприйняття суспільствами переходу від соціалізму до капіталізму спричинили відмінності у характері суб'єктності різних верств у постсоціалістичних перетвореннях.

У країнах Центральної Європи виник феномен, який називають *"побудова капіталізму без капіталістів"*. Автори цієї концепції І.Селеньї, Дж.Еял і Е.Тоунслі, виходили з того, що перехід до посткомунізму представляє собою зрушення від соціалістичної статусної ієрархії до капіталістичної класової стратифікації. Тому за відсутності вагомої верстви приватних власників в Центральній Європі (Польщі, Угорщини та Чехії) соціальним суб'єктом цього зрушення стала інтелігенція, яка взяла на себе історичну місію побудови буржуазного суспільства та ринкової економіки. Саме альянс дисидентської інтелігенції та пізньосоціалістичних технократів, як поєднання ідеї громадянського суспільства та економічного раціоналізму, став локомотивом ринкових перетворень. Це дало змогу провести відносно прозору масову приватизацію, що спрямувало економіки цих країн до ефективної модернізації. Водночас відкритість до зовнішніх інвестицій та можливість участі іноземного капіталу в приватизації пригальмували формування національного великого приватного бізнесу. Хоча в цьому випадку, на перший погляд, капіталізм будувався "зверху", все ж автори схильні вважати центральноєвропейський випадок як "капіталізм ззовні", оскільки превалюючи частка внутрішніх ринків цих країн – власність іноземних інвесторів. Втім автори концепції "капіталізму без капіталістів" зовсім не відкидають можливість формування національних верств великих власників, оскільки боротьба за формування прав приватної власності та класових відносин буде відповідати характеру сформованих капіталістичних акторів [16]. Джерелами цього феномену є той факт, що в економіках центральноєвропейських країн навіть за соціалізму зберігався значний приватний і кооперативний сектори у сферах торгівлі, послуг, будівництва, дрібного виробництва. Тому ринкові інститути розвивалися тут набагато швидше, ніж клас власників. Не дивлячись на відсутність класу власників у Центральній Європі, перехід до капіталізму тут проходив за умов розвинутого громадянського суспільства. Антикомуністичні настрої населення та політика люстрації перешкодили комуністичній номенклатурі втілити свій політичний капітал в економічний.

Натомість *теорія політичного капіталізму* (Я.Станішкіс, Е.Ганкіс), згідно якої колишня комуністична номенклатура до 1988 року вже знала про майбутній крах старого комуністичного режиму в країнах радянського блоку. Тому вони розробили схему конвертації політичних посад в особисте збагачення і спробували стати новою великою буржуазією. Йдеться про те, що комуністичні керівники використали свої політичні посади, щоб перетворити суспільні блага у власне багатство, а фактично розкрали державну власність і сформували "клептократію" [17; 18]. Політичний капіталізм орієнтований на раціональне отримання прибутку, однак він обмежений опікою або політичним втручанням держави в економічну систему. Саме нелегітимний процес отримання економічних активів змушує

номенклатурних власників перебувати в координатах клієнтистських відносин з політократією, а не в умовах вільної конкуренції.

Незважаючи на те, що теорія політичного капіталізму була спробою змоделювати процеси стратифікації в країнах Центральної Європи, її втілення набуло більш виразного значення у Східній Європі. В таких країнах, як Румунія, Болгарія, Україна та особливо у Росії, в результаті масової приватизації колишня радянська номенклатура виявилася набагато успішнішою її центральноєвропейських колег. Суттєва частина радянської політичної номенклатури, особливо комсомолу, стала власниками. Щоб чітко сформулювати відмінності в постсоціалістичних трансформаціях між Центральною та Східною Європою, І.Селеньї, Дж.Еял та Е.Тоунслі, які розглядали результат переходу від системи державного соціалізму до капіталізму в країнах Центральної Європи як *капіталізм без капіталістів*, характеризують східноєвропейські посткомуністичні режими як системи *капіталістів без капіталізму* [16, с. 208]. Йдеться про те, що поява верстви великих власників в більшості пострадянських країнах не призвела до створення конкурентного ринкового суспільства; відтак розквітла корупція, монополізація ринків, низька продуктивність праці та зрощення великого бізнесу з владою. За умов слабкості демократичних інститутів великі власники впродовж 1990-х років стали основним суб'єктом соціально-економічних перетворень. Це сталося тому, що в пострадянських країнах місцева інтелігенція не змогла стати суб'єктом політичних та соціально-економічних перетворень. У Росії з розвитком ринкових реформ вона поступово маргіналізувалася, в Україні інтелігенція була переважно зосереджена на процесові націєтворення. Водночас відмінності в процесах розвитку російського та українського суспільств наклали свій відбиток на формуванні верств великих власників. Вирісши з надр старої номенклатурної еліти, верства великих приватних власників Росії не перетворилася в окремий, незалежний соціальний клас. Втративши ініціативу у політичному та економічному житті, великі власники нівелювали власну суб'єктність і стали заручниками волі політичного режиму, який постав на патерналістських та постімперських очікуваннях російського суспільства. Натомість в Україні протягом 2000-х років боротьба фінансово-промислових груп за владу і ресурси співвідносилася з політико-електоральним розколом українського суспільства, що давало змогу великим власникам зберігати відносну суб'єктність в політичних та соціально-економічних процесах.

Цікаво, що до країн, які прямують в бік політичного капіталізму, можна зарахувати Китай, де формування ринкової економіки йшло "знизу". Після реформ 1997 року в Китаї набула поширення т.з. "сільська" промисловість. Йдеться про промисловість малого масштабу, суб'єктами якої є приватні фірми. І лише в середині 1990-х розпочався процес поступової приватизації окремих об'єктів державної власності. Однак розвиток малого бізнесу не втілився у формування класу власників, які б змогли впливати на політичні та соціально-економічні процеси. Жорстка і репресивна політична система нівелює можливість підтримки дрібних підприємців з боку інтелігенції. Натомість стрімке формування класу великих власників у Китаї проходить за сценарієм теорії політичного капіталізму. Так, у згідно доповіді дослідницької організації Hurun Research Institute на 2010 рік загальна кількість китайців зі статком більше 1 мільярда юанів ($ 150 млн.) складає 1363 людини, тоді як десять років тому таких людей в КНР налічувалося лише 24. Автори дослідження відзначають зростаючі зв'язки китайських багатіїв з держструктурами – 173 юаневих мільярдерів (12% списку) займали посади радників при різних державних структурах, що давало їм додаткові можливості з придбання контактів серед чиновників. 83 юаневих мільярдери були депутатами Всекитайських зборів народних представників, сім – делегатами XVII з'їзду Комуністичної партії Китаю. Третина юаневих мільярдерів – члени КПК [19]. Однак, не дивлячись на достатню вагому кількість китайських багатіїв, говорити про суб'єктність китайського великого бізнесу доводиться зарано. Вплив держави на найбільші компанії Піднебесної залишається беззаперечним. В західних партнерів часто складається враження, що реальний контроль "приватних" компаній Китаю належить державі [20]. Таким чином, власники крупного капіталу в таких країнах, як Китай і Росія, є не

стільки суб'єктами соціально-економічних перетворень, скільки інструментом держави для поширення впливу на світовій арені.

Висновки. Аналіз основних теорій формування капіталізму дав змогу виокремити певну історично-цивілізаційну закономірність. В країнах Заходу формування верстви буржуазії передувало зародженню капіталістичних відносин, тому ця верства стала основним суб'єктом політичних та економічних перетворень починаючи з кінця XVII століття. У країнах Центральної та Східної Європи впровадження капіталізму поряд нечисленною буржуазією започатковувала інтелігенція та державні кола. Постсоціалістичні трансформації в Центральній та Східній Європі відрізнялися тим, що у Центральній Європі всебічна лібералізація та витіснення комуністичної номенклатури призвели до формування ринкового суспільства зі слабкою національною верствою великих власників. Натомість у Східній Європі збереження впливу комуністичної номенклатури відобразилося у формуванні верстви великих власників, зрощених зі владою, та запровадженні корумпованого, низькопродуктивного капіталізму. Відмінності у розвиткові пострадянських суспільств спричинили відмінності у характері суб'єктності великих власників у політичному та суспільно-економічному житті. Саме ці особливості потребують подальших досліджень. Разом з тим, аналіз проблеми формування верстви власників крупного капіталу в соціологічних концепціях капіталізму дає змогу виокремити основні характеристики, які слід враховувати в дослідженні соціальних аспектів розвитку крупного капіталу в Україні, а саме: 1) особливості первісного нагромадження капіталу (або масової приватизації у випадку постсоціалістичних перетворень); 2) соціальне походження та, відповідно, цінності людей, які стали великими власниками; 3) рівень суб'єктності великих власників у суспільних перетвореннях. Саме показник суб'єктності є чи не головним у відмінностях формування верстви власників крупного капіталу Росії та України.

Література

1. *Энтов Р.М.* Первоначальное накопление капитала / Р.М. Энтов // Большая Советская Энциклопедия. [В 30-ти т.] Гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. – Т. 19. Отоми–Пластырь. – М.: "Советская энциклопедия", 1975. – С. 362–363.
2. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2 т. / А. Смит. – М.: Наука, 1993. – 570 с.
3. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. – Кн. 1.: Процесс производства капитала. – М.: Госполитиздат, 1955. – 905 с.
4. *Рахманов О.* Первинне нагромадження капіталу як соціальний капітал / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С. 73–87.
5. *Зомбарт В.* Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М.: Наука, 1994. – 444 с.
6. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994.– 261 с.
7. *Moore B.Jr.* Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World / B.Jr. Moore. – Harmondsworth: Penguin, 1969. – 559 p.
8. *Kocka J.* Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918 / J. Kocka. – New York: Berghahn Books, 1999. – 325 p.
9. *Bell D.* The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / D. Bell. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. – 501 p.
10. *Dahrendorf R.* Class and class conflict in industrial society / R. Dahrendorf. – London: Taylor & Francis, 1972. – 336 p.
11. *Berle A.A*. The Modern Corporation and Private Property / A.A. Berle, G.C. Means. – New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1991 – 380 p.
12. *Zeitlin M.* Corporate ownership and control: The large corporation and the capitalist class / M. Zeitlin // American Journal of Sociology. – 1974. – Vol. 7, № 5. – P. 1073–1119.
13. *Domhoff G.W.* Who Really Rules?: New Haven and Community Power Reexamined / G.W. Domhoff. – New Jersey: Transaction Publishers, 1978. – 189 p.

14. Буржуазия развитых капиталистических стран: Реферативный сб. / АН СССР. Институт научной информации по общественных науках – М., 1977. – Ч. 1: Структура, социальный облик, организации / К.Ю.Львунина и др. (подгот.); Ю.А.Борко и др. (отв. ред.). – 270 с.
15. *Copeman G.H.* The Chief executive and business growth. A comparative study in the United States, Britain and Germany / G.H. Copeman. – London, New York: Leviathan House, 1971. – 362 p.
16. *Селеньи И.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К.: ИС НАНУ; Харьков: ХНУ им. В.Н.Каразина, 2008. – 320 с.
17. *Staniszkis J.* The dynamics of the breakthrough in Eastern Europe: the Polish experience / J. Staniszkis. – Berkeley: University of California Press, 1991. – 303 p.
18. *Hankiss E.* East European Alternatives / E. Hankiss. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 319 p.
19. Hurun Rich List Series 2010 / [Electronic resource]. – Mode of acces: http://www.hurun.net/listreleaseen512.aspx.
20. На обід дракону. Як воно, продатися китайській компанії? // Український тиждень. – 2010. – №47 (160) 19–25 листопада. – С. 54–57.

УДК 316.733:316.346.2

Савельєв Ю. Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології , кандидат філософських наук, доцент докторант

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНИХ ПРАВ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ВКЛЮЧЕННЯ

У статті доводиться, що застосування принципу колективних прав (прав груп) є кардинально новим механізмом збільшення рівня соціального включення з кінця XX – початку XXI ст. На прикладі ранніх етапів емансипації жінок та феміністичного руху показано, що спрямованість на боротьбу за рівність статусів чоловіків та жінок не дозволяло останнім подолати ексклюзивність соціальних інститутів. Соціальне включення досягає якісно нового рівня на етапі інституціональної емансипації жінок, яка створює умови для їхньої ефективної конкуренції у межах соціальних інститутів.

Ключові слова: *соціальне включення, інклюзія, колективні права, права груп, ексклюзія, інституціональна емансипація*

В статье обосновывается, что реализация принципа коллективных прав (прав групп) является кардинально новым механизмом повышения уровня социальной включенности с конца XX – начала XXI в. На примере ранних этапов эмансипации женщин и феминистического движения демонстрируется, что направленность на борьбу за равенство статусов мужчин и женщин не позволило последним преодолеть эксклюзивность социальных институтов. Социальная включенность достигает качественно нового уровня на этапе институциональной эмансипации женщин, которая создает условия для их эффективной конкуренции в рамках социальных институтов.

Ключевые слова: *социальная включенность, инклюзия, коллективные права, права групп, эксклюзия, институциональная эмансипация*

The article proves that implementation of the collective (group) rights principle has been a facilitative and innovative means of social inclusion since the end of XX – beginning XXI centuries. Using early stages of women emancipation and feminist movement as an example, it is demonstrated that struggle for status equality of men and women, nevertheless, did not allow the latter to overcome exclusivity of social institutes. Social inclusion has reached a superiorly novel state at the stage of institutional emancipation of women that created conditions for their effective competition within social institutions.

***Key words**: social inclusion, exclusion, collective rights, group rights, institutional emancipation*

Актуальність дослідження і постановка проблеми. Концепт «соціальне включення» (або «соціальна інклюзія»)[1] почав поширюватись у соціологічних публікаціях з початку 2000-х рр. Проте при ретельному розгляді виявляється, що він не має власного змістовного навантаження, оскільки, як стверджує Н.Раваль, його зміст може бути визначений лише по відношенню до явища соціальної ексклюзії [12, с. 171]. Аналіз публікацій показує, що, як правило, автори, декларуючи дослідження соціального включення, насправді розглядають різноманітні прояви соціальної ексклюзії [Див.: 4; 5; 6; 10; 13; 14]. Таким чином, залишається невідомим, у який спосіб може відбуватися соціальне включення і у чому полягає особливість його процесів. ***Метою*** цієї статті є теоретичний аналіз механізму соціального включення через застосування принципу колективних прав (прав груп). Гіпотеза полягає у тому, що для успішного соціального включення необхідний дієвий механізм для подолання інституціоналізованої монополії. Таким механізмом є реалізація колективних прав. Як приклад у статті розглядається еволюція емансипаційних процесів жінок.

Інституціональна емансипація і колективні права. Розвиток сучасної цивілізації істотно змінив і продовжує змінювати соціальне становище чоловіка і жінки, статеві моделі поведінки і взаємодії, а також традиційні представлення про мужність і жіночність - тобто всю систему гендерних відносин у суспільстві, специфічний характер у цілісній сукупності яких, згідно з Р. Коннеллом, виражений у понятті гендерного порядку [9, с.120]. Весь комплекс даних змін поєднується з емансипацією жінок. Емансипація невід'ємно пов'язана з процесом формування суспільства модерну, збільшенням соціальної мобільності і включенням жінок до нових сфер діяльності і професійних груп. Вона є тривалим процесом, пройшла кілька етапів і продовжується донині.

Перша хвиля емансипації - правова і соціально-політична. Вона зробила жінок суб'єктом правовідносин, дала їм можливість участі в суспільному житті (у тому числі, у боротьбі за свої права), але була досить формальною, тому що реалізувати можливості, що відкрилися, усі жінки повною мірою не могли. Друга хвиля - освітня, йшла паралельно з першою і, можливо, хронологічно почалася раніше. Але ця хвиля вимагала набагато більшого періоду часу, вона була обумовлена першою і була би без неї неможлива. Завдяки даному виду емансипації жінки стали повноцінними учасниками культурних процесів, виробниками і споживачами культурних цінностей. Були знищені гендерні бар'єри на шляху інтелектуального розвитку людини. Освіта стало однаково доступною для обох статей.[2] З 1980-х років XX століття середній освітній рівень жінок у розвинутих суспільствах не поступається чоловічому, а в деяких країнах його перевершує [7, с.436].

Але реалізувати свій освітній і інтелектуальний потенціал у професійній сфері жінки не могли. Необхідні були соціоетальні зміни, що перевели б емансипацію на якісно інший рівень.

Ці зміни відбувалися в економічно розвинутих країнах, починаючи з 1960-х років. Якщо ж говорити про радянський варіант емансипації, то тут вона практично закінчилася. У соціалістичній суспільній формації не вистачило ресурсів для продовження цього процесу. Цими ресурсами володів капіталізм, що дозволило початися третій хвилі емансипації -

---

[1] У російськомовній та україномовній літературі вживаються як терміни «ексклюзія» й «інклюзія», так й «виключення» і «включення» (а також, останнім часом, «соціальне відторгнення» і «соціальне залучення» [4].), які є аналогом англомовних (або франкомовних) термінів «exclusion» і «inclusion» відповідно. Враховуючи мовні особливості і тенденцію використання вказаних понять в українській соціологічній літературі, що почала складатися, у цій статті будуть вживатись терміни «соціальне включення» і «соціальна ексклюзія».

[2] Безумовно, при цьому виникла, уже внутрішньоосвітня гендерна сегрегація, але дана проблема могла бути вирішена лише на наступному етапі емансипації - інституціональної. А на цьому головним було те, що жінки розкріпачилися культурно й інтелектуально.

економічній. Величезне економічне зростання, підвищення рівня добробуту і розвиток держави соціального забезпечення (welfare state) зробили велику частину жінок матеріально незалежними: вони змогли забезпечити себе і своїх дітей без допомоги чоловіка. Звичайно, ця хвиля навіть на Заході ще не довершена, але вона стимулювала появу інших хвиль емансипації.

Четвертою хвилею ми вважаємо фізіологічну емансипацію. Це, мабуть, найбільш складне і дивне явище: адже воно стосується того, що найдальше від соціального і ближче до біології статі. Специфіка даного виду емансипації полягає в тому, що він обумовлений досягненням науки і, насамперед, медицини. Разом з тим, зводити її до них теж було б не правильно, тому що без зміни свідомості жінки і соціокультурних умов (економічних, правових, освітніх і т. ін.) такі досягнення виявилися б незатребуваними. Спочатку, фізіологічна емансипація обмежувалася тим, що з розвитком засобів контрацепції жінки одержали можливість приділяти більше часу роботі і професійній кар'єрі, знижуючи ризик вагітності чи взагалі відмовляючись від того, щоб мати дітей. Така можливість спричинила кардинальну зміну у демографічних тенденціях, яка вже набуває глобального характеру.

Сьогодні медицина пропонує штучне запліднення. У цьому випадку змінюється не тільки сутність жінки, що, будучи фінансово й емоційно незалежної, може в зручний для неї час самостійно зачати, родити і виховати дитину поза інститутом шлюбу, сексу і партнерських відносин, виявляючись повноправною господаркою своєї долі, але і чоловіка, що втрачає монополію батьківства, стаючи анонімним донором сперми, відчуженим від жінки, дитини і родини. Уже сьогодні, хоча штучне запліднення поза шлюбом і не настільки поширено, багато чоловіків Західної Європи і США, нездатні пристосуватися до нової незалежної жінки і налагодити з нею партнерські відносини, змушені імпортувати з бідних суспільств (у тому числі, ряду країн колишнього Радянського Союзу) дружин з нефеміністичною культурою. Не тільки медицина, але і розвиток спорту і фізичної культури змінює фізіологію жінки. Фізично емансипована жінка освоює нові види діяльності і професії, наприклад, служить в армії, змінюючи свій зовнішній вигляд і виконуючи «чоловіче» навантаження. Слід зазначити, що ця хвиля емансипації тільки розгортається й у справі зміни фізіології статі, задовольняючи всі нові вимоги культури, людство може піти дуже далеко.

Однак, не вона є останньою і вирішальною. Фемінізм і лібералізм відкрили, спочатку у західних країнах, а згодом, й в інших, уже п'яту хвилю - інституціональну емансипацію, що може кардинальним образом змінити гендерне співвідношення в сучасній культурі. Її сутність полягає в тому, щоб трансформувати соціальні і культурні інститути суспільства, які традиційно є «чоловічими». Досвід показав, що, навіть володіючи всіма правами, маючи високий інтелектуальний і освітній рівень, будучи економічно самостійними й елімінуючи фізіологічні особливості свого організму, що часто розглядаються як перешкода для роботи й успішної кар'єри, жінки все рівно виявляються безпомічними перед основними суспільними інститутами, що сформувалися в епоху патріархату, закріпили стратегії і моделі чоловічої поведінки і маскулінну семіотику, і які все ще контролюються домінантною групою чоловіків.

Тому для того, щоб емансипувати жінок недостатньо змінити їхнє положення і надати їм рівні з чоловіками права і можливості. Тут справа в самому суспільстві, його інститутах і культурі. Є ілюзією те, що емансипація односторонньо спрямована на жінок. У дійсності, її сутність у тому, щоб соціокультурно трансформувати жіночність (фемінність), до того ж не тільки саму по собі, але й в співвідношенні з мужністю (маскулінністю), коли змінюються їхні ролі в культурній традиції, соціальна значимість, соціальні функції, інституціональні форми, знаковість, тощо. Процеси емансипації останніх двох століть це тільки зовнішнє вираження глибинної соціокультурної динаміки фемінності і маскулінності і зміни гендерного порядку.

Не секрет, що історія людства - це історія панування маскулінності. Однак це аж ніяк не панування біологічної статі. Д. Гілмор, вирішуючи «загадку мужності», аналізує масу прикладів моделей поведінки, часом, жорстоких ритуалів, як сучасного, так і архаїчних суспільств, пов'язаних із завоюванням цієї цінності і підтвердженням права на її володіння.

Загальний висновок такий: чоловіком, на відміну від жінки, не народжуються, їм стають [1, с. 882 – 892].

Відкидаючи біологічний редукціонізм і психоаналітичні спекуляції, Д. Гілмор пояснює природу даного явища регресією та її зв’язком із соціальною роллю, використовуючи роботи пост-фрейдистів. Відповідно до їхньої теорії корені проблеми лежать у стані первинної психічної єдності дитини з матір'ю, що змінюється після критичного порога сепарації-індивідуалізації, усвідомленням свого «Я» і гендерною ідентичністю. Хлопчики зіштовхуються з даною проблемою в більш гострій формі. Для них маскулінність - це новий і незалежний соціальний статус, що маркірує протилежність матері, і перманентна битва за мужність - це боротьба з регресією [1, с. 899 – 901].

Не ставлячи під сумнів результати, що знайшли клінічне підтвердження, усе-таки вкажемо на те, що головна причина, на наш погляд, у різному відношенні до мужності і жіночності протягом тисячоліть полягає, насамперед, у відмінності їхньої соціальної і культурної позицій.

Чому статус справжнього чоловіка такий важливий? Чому мужність настільки приваблива, що дотепер за неї боролися, не шкодуючи сил? Тому що мужність завжди була (і сьогодні багато в чому залишається) більш соціально значущою. Чоловіки були основними акторами соціальної дії, і маскулінність була інституціоналізована у якості монополії у рамках гендерного порядку, що склався. Вона стала ядром людської культури і найважливішим соціогенним фактором, який пов'язаний з бажаними статусами і системами ролей. Тому в ієрархії соціальних цінностей вона зайняла вищу ступінь. Не дивно, що були вироблені складні системи її маркування, засоби огородження і технології досягнення. Маскулінність стала культурним вираженням економічного, політичного й ідеологічного панування соціальної групи, що володіє спільною статевою ознакою.

Коло замкнулося. У свою чергу для того, щоб мати владу, ресурси і престиж потрібно бути гідним цього, мати якості мужності і бути здатним підтвердити їх у будь-який час. Це володіння може здійснюватися на будь-якому рівні: суспільства, групи, організації, родини, і воно визначає відносини не тільки між чоловіком і жінкою, але і між самими чоловіками. Тому маскулінність була менш зв'язана з біологічною статтю, ніж фемінність. Її характеризувала значно більша можливість, у порівнянні з останньої, для *соціального включення*. Досягти її могли навіть жінки. (Перша жінка фараон Хатшепсут зображувалася як чоловік і носила фальшиву борідку.) Фемінність, звичайно ж, не менш культурна, але вона виявляється результатом освоєння і підпорядкування культурою жіночої природи. Дослідження показують, що традиційно жіночність - це "біологічна стартова даність, що може бути культурно рафінована чи прирощена" і яка "розвивається природно", не потребуючи культурного втручання [1, с. 883, 887].

Іншими словами, її не можна досягти. Жіночність лише має маркування культурою, але не може бути соціально і культурно здобута. Вона спрямована на зовнішнє вираження і формальне закріплення біологічно детермінованого процесу становлення жінки: перша менструація - дефлорація - материнство. Пріоритет біології тут очевидний. Якщо в маскулінності соціальне - це первинне, то у фемінності воно виявляється вторинним, первинним залишається природне. Жіночність не тільки не можна, але й непотрібно досягати. Вона розглядається у якості дару Бога або природи. Це свого роду біологічний ескалатор, просування по якому можна наділити більшим соціокультурним смислом, і все.

Маскулінність довгий час у людській історії була монополістом соціального включення і культурної активності. Фемінність знаходилася на периферії культури і була приречена на пасивність. Звідси, можна припустити, і виник міф про пасивність жіночої природи. Можна з упевненістю затверджувати, що жінки пасивні не за своєю біологічною сутністю (навпаки, багато хто з них були надзвичайно активні у використанні тих обмежених засобів, що давало їм суспільство, виявляючи при цьому дивовижну винахідливість та витонченість), а за своєю культурою, що склалася історично.

У XX столітті в епоху ескалації гендерної проблеми очевидно, що сутність жіночності не абсолютна, а конкретно-історична, і вона може бути визначена тільки в співвіднесенні з

мужністю. Але наскільки ж укоріненими є дані відносини, якщо у всіх суспільствах, незважаючи на найглибші культурні і соціоетальні трансформації, вони залишалися незмінними! Лише північноатлантична цивілізація виявилася здатної на чергову мутацію, подібну до капіталізму і промислового перевороту і, мабуть, не менш важливу, яка в корені змінила гендерний status quo.

Раніше жінки просто включалися в боротьбу за мужність як соціально значиму позицію, залишаючись у рамках існуючої традиції. Подібна стратегія також була властива першому етапу фемінізму, коли жінки відкрито стали претендувати на чоловічі соціальні ролі. Вона мала і суто зовнішнє культурне вираження в прагненні бути схожими на чоловіків: жінки стали поводитися як чоловіки (використовувати чоловічу лексику, займатися спортом, курити, пити міцні спиртні напої), робити коротку стрижку, в одязі з'явилися деталі чоловічого костюма (насамперед, штани, що зробили справжній переворот у моді), тощо. Це могло змінити положення і вигляд жінки, але не сутність жіночності. По суті, це була псевдо-емансипація, тому що соціокультурна значимість власне фемінності не підвищувалася.

Однак згодом ситуація змінилася. Політичні права, освітній потенціал і економічна незалежність жінок відкрили можливість для конкуренції з маскулінністю. Справжня емансипація почалася з розвитку жіночності, підвищення її значимості. Вона стала цінністю, що не дається від природи (традиційна жіночність як краса і чарівність), а досягається. Це вже не біологічний ескалатор, а соціальний трамплін, яким раніше могла бути лише маскулінність. Проте, конкуренції з останньою продовжують заважати серйозні інституціональні бар'єри. Напевно тому інноваційна культурна активність жіночності спочатку була спрямована у фізіологічне русло, вільне від них. В другій половині XX століття розгорнулася справжня битва за жіночу фізичну привабливість. Образ self-made man'a нині доповнює образ self-made woman. Виникла індустрія виробництва жіночності стандартного рівня якості: пластична хірургія (у тому числі, з використанням силікону), косметичні салони, системи схуднення, аеробіка, шейпінг, тощо. Звичайно, раніш жінки теж прагнули стати привабливими, але привабливими саме для чоловіків. Це забезпечувало їм певні соціальні вигоди і престиж, а також соціальну мобільність через стосунки з чоловіками з вищим статусом. Сьогодні досягти успіху й одержати суспільне визнання можна і без їхнього посередництва. Більш того, жіноча привабливість стає самоціллю. Жіночність сама по собі працює на її носительку. Виник самодостатній образ жіночності, незалежний від чоловічої оцінки. Сучасні чоловіки все менше виступають у ролі замовника і споживача жіночності. Навпаки, їхні уявлення сьогодні майже цілком формуються образами масової культури. Масова культура і, зокрема, порнографія, створюють і нав'язують визначений образ жінки, що стає об'єктом бажання мільйонів чоловіків. Теж саме, хоча й в інших рамках, відбувається з образом чоловіка і жіночим сексуальним бажанням. Людське суспільство в останні десятиліття породило сексуальний конс'юмеризм і сексуальну індустрію, що виробляє товар, насамперед, у вигляді «сплощених» образів сексу і краси. Але, що ще більш важливо, вказана індустрія створює самих споживачів цих образів – «сексуальних клонів, чоловіків, що хочуть об'єкти [сексуального бажання], жінок, що хочуть бути об'єктами, і постійно мінливі недовговічні об'єкти бажання, що продиктовані ринковою кон'юнктурою» [15, с.421].

Представниці феміністичного знання по інерції продовжують звинувачувати чоловіків у тому, що вони хочуть бачити жінок такими, якими їх представляє масова культура, а масову культуру в тому, що вона експлуатує образ жінки, який жорстко детермінований існуючою андроцентричною культурою, внаслідок чого жінкам доводиться відповідати якостям об'єкта чоловічого сексуального бажання [8, с. 164]. Однак, той факт, що, наприклад, за відомим твердженням, реклама поділяється на рекламу, яка розрахована на жінок, і рекламу, де показують жінок, свідчить не просто про експлуатацію їхнього образу, а про його гегемонію. Самоцінна і самодостатня віртуальна жіночність, хоча й у різний спосіб, тисне на обидві статі. Останнє покоління жінок на Заході, а тепер вже й за його межами, бореться за неї не стільки заради соціального просування (і, звичайно, не заради чоловіків), скільки заради неї самої, щоб відповідати прийнятому ідеалу, що нав'язується. Віртуальна

реальність актуалізується, стаючи реальним буттям реальних людей, яке, однак, не відрізняється від своєї репрезентації [2, с.18].

На цьому тлі стійкими рисами маскулінності продовжують володіти основні соціальні інститути. Проти них і спрямована п'ята хвиля емансипації, умовно визначена мною як інституціональна. На відміну від усіх попередніх хвиль, що ґрунтувалися на ідеї рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, ця остання виходить із пріоритету колективних прав. Дана хвиля почалася в другій половині 1970-х рр. у Скандинавських країнах, охопила Західну Європу і Північну Америку, а потім і інші регіони, включаючи Азію, Африку і Латинську Америку. Вона докорінно змінює існуючий гендерний порядок і сучасні уявлення про гендерні відношення - навіть ті з них, що склалися зовсім недавно в другій половині XX століття під впливом фемінізму і вважалися інноваційними.

По-перше, у такий спосіб усе-таки визнається принципова нерівність чоловіків і жінок. Ряд напрямків феміністичної теорії, що концептуально ґрунтуються на філософії постмодерна, розвінчуючи дихотомічний принцип ієрархічних структур, критикують і відкидають політику досягнення гендерної рівності і стратегію розвитку, яка полягає у тому, щоб «наздогнати чоловіків» [11, с. 8, 64 – 68]. З іншого боку, сучасний лібералізм виходить з того, що «справедливість стосовно груп вимагає, щоб членам різних груп надавалися різні права» [3, с.61]. На мій погляд, тільки визнавши принципову нерівність статей через наявність колективних прав, фемінізм стає справжнім фемінізмом. Це відбувається тому, що сутність фемінізму полягає не в боротьбі жінок за рівний статус з чоловіками - тоді це означало б прийняття маскулінності як загального соціального еквіваленту, а в розвитку жіночності, яка в результаті не буде їй поступатися у своїй соціокультурній значимості і можливостям для соціального включення. Однак при цьому фемінність і маскулінність не стають тотожними, надаючи своїм носіям, які відрізняються за своєю природою і можливостям, різні гендерні технології і засоби для конкуренції між ними. В ідеалі результат такої конкуренції не повинний бути залежним від приналежності до статі і специфіки гендерних технологій. Він повинний бути детермінованим якостями і здібностями особистості, що використовує ці технології в силу біологічної зумовленості і культурної приналежності. Тому інституціональна емансипація, відмовившись від копіювання маскулінних гендерних технологій, спрямована на створення умов для ефективного використання в соціокультурній конкуренції фемінних технологій і їхню інституціоналізацію.

По-друге, колективні права є тим дієвим засобом, за допомогою якого «хакери-феміністки» намагаються «зламати» маскулінні соціальні інститути. Будучи не в змозі масово проникнути туди і зайняти в них гідне, поряд з чоловіками, положення за умови рівності прав і (юридично) можливостей, але в ситуації існування неформальних ексклюзивних правил «клуба джентльменів» або феномена «скляної стелі» ("glass ceiling"), вони виступають за введення обов'язкових квот представництва, що може забезпечити соціальне включення.

Такі квоти в багатьох країнах уже введені законодавчо і поширюються, насамперед, на інститут держави. Однак і в сферах традиційно для західного суспільства незалежних від держави, наприклад, приватного підприємництва, йде такий само процес під тиском феміністичних і правозахисних організацій. Багато компаній добровільно стежать за статевим паритетом при заміщенні вакансій, щоб не допустити в подальшому дорогих судових розглядів. Адже, якщо при всіх інших рівних умовах на посаду, на яку також претендувала (чи могла претендувати) жінка, був призначений чоловік, то вона завжди може звинуватити компанію в дискримінації за ознакою статі. Для того щоб не програти справу в суді, компанія повинна статистично довести свою неупередженість: наприклад, коли відсоток жінок на її керівних посадах відповідає відсотку всіх працюючих у ній жінок.

Більш того, часто фіксоване квотне представництво вводиться не через острах юридичних наслідків і без співвіднесення зі статистичними даними. Підставою для нього є розуміння сучасними західними демократіями принципів справедливості і рівності. Ці принципи були вироблені з урахуванням інтересів расових груп і національних меншин, а сьогодні вже поширюються й на жіночу більшість. Такі провідні теоретики лібералізму як Р.

Дворкін і Дж. Роулз вважають, що права груп є справедливими і служать засобом виправлення важкого положення, у якому невиправдано опинилися ці групи, і компенсації за заподіяний їм збиток у минулому [3, с.144]. З цієї точки зору, колективні права не дають привілеїв яким-небудь групам, а дозволяють їм реалізовувати свої інтереси і потреби нарівні з іншими і досягати того, чого без таких прав вони ніколи б не змогли досягти, і що для домінуючої соціальної групи є доступним за замовченням.

Слід зазначити, що поняття «колективні права» (або права груп) є багатозначним й охоплює неоднорідні явища. Тому у філософії права в колективних правах розрізняють «внутрішні обмеження», метою яких є захист групи від дестабілізуючих наслідків розбіжностей між її членами, і «зовнішній захист», що відгороджує групу від небажаних для неї зовнішніх впливів з боку суспільства. Перші з них теоретики лібералізму вважають несправедливими, тому що вони пов'язані з примусом особистості й обмежують її індивідуальні права і волю (наприклад, якби феміністичні організації вимагали б від усіх жінок визначених правил поведінки), і відкидають їх як колективні права. Інші, що пред'являють вимоги групи до суспільства в цілому чи до його домінуючої частини, ліквідують загрозу для її нормального існування і, насамперед, існування культури і мови. І якщо вони не зачіпають інтереси інших груп, то визнаються виправданими колективними правами, що забезпечують «більш рівні можливості» для різних груп і підвищують ступінь їхньої захищеності [3, с.53-55].

Жінок, звичайно ж, не можна віднести ні до расових груп, що постраждали від сегрегації, ні до національних меншин. Вони не мають відмінні від чоловіків свого суспільства мову і культуру, які потребують захисту та підтримки. Разом з тим, вони, найчастіше, складаючи більшість, виявлялися дискримінованими по своєму соціальному і культурному положенню. «За народженням» і «з морально-необґрунтованих причин» вони були позбавлені перспектив, що відкривалися перед чоловіками, були виключеними з багатьох соціальних процесів і інститутів.

Тому вони одержують сьогодні відшкодування за допомогою колективних прав. Ці права оберігають субкультуру фемінності і сприяють її розвитку, подібно культурі і мові національних меншин. Сучасним механізмом даного розвитку є інституціональна емансипація. І якщо одна її сторона полягає у формуванні, удосконалюванні, закріпленні і поширенні ефективних фемінних технологій гендерної конкуренції, то інша - в обмеженні маскулінних.

Чоловіку-підлеглому традиційно легше будувати відносини з керівником-чоловіком, чим жінці, якщо вона, звичайно, не використовує свою фізичну привабливість. Керівник може запросити його, наприклад, на полювання, сауну, спортивні змагання, чи просто викурити сигарету. Таким чином, жінка виявлялася виключеною із системи неформальних відносин, що відіграють важливу роль у професійній кар'єрі. Коли ж керівну посаду займає жінка, то маскулінні паттерни взаємин втрачають актуальність. Але навіть у випадку, якщо більшість керівників, і взагалі службовців, продовжують складати чоловіки, інституціональна емансипація веде до витиснення подібних паттернів.

Інституціональна емансипація створює умови для осуду і неприйняття виражених статевих моделей поведінки. До того ж, прямі заборони тут не відіграють провідної ролі, хоча можна, наприклад, заборонити палити на роботі. Заборона або обмеження паління у громадських місцях, що законодавчо поширюється навіть в Україні, сприймається як боротьба за здоров'я населення. Але одночасно така акція позбавляє чоловіків однієї з можливостей для кулуарного спілкування, що має гендерну специфіку. Адже жінка, навіть почавши курити, мала мало шансів одержати статус рівного співрозмовника.

Проте, «безстатевий» (або, точніше, гендерно-нейтральний) соціальний статус це лише ілюзія. За примарною ліквідацією соціальних гендерних відмінностей приховані колективні права. Вони відкрили нові можливості для соціального включення жінок. Разом з тим, західні ліберальні демократії намагаються застрахуватися від потенційної загрози нерівності в гендерних відношеннях, не допускаючи прийняття таких колективних прав, «які дають можливість одній з груп пригнічувати або експлуатувати інші...» [3, с.145]. Традиційно

вважається, що експлуатація має місце тоді, коли в результаті сформованої нерівності певна соціальна група використовує у своїх інтересах одну чи кілька інших соціальних груп. Гендерна експлуатація існувала з ранніх етапів людської історії, насамперед, як використання чоловіками жінок, яким доводилося займати підпорядковане положення у родині і у публічному житті. Вони, у свою чергу, теж використовували чоловіків за допомогою спеціальних фемінних стратегій.

Сьогодні інституціоналізована система традиційних значимостей фемінності і маскулінності, що були сформовані в рамках патріархальних соціальних інститутів і андроцентричної культури, руйнується і починається відкрита конкуренція між ними. Співвідношення між ними постійно змінюється і вони конкурують у соціокультурній системі координат сучасного суспільства, визначаючи актуальну суспільну реальність.

Висновки. Таким чином, суспільство, що засновано на ліберальних цінностях, сформувало оновлене уявлення про справедливість і відповідний політичний та юридичний спосіб врегулювання відносин між різними соціальними групами, які мають непаритетний доступ до суспільних інститутів і ресурсів. Таке уявлення є характерним для доби «пізнього модерну» і засновано на пріоритеті колективних прав для «зовнішнього захисту» групи на відміну від принципів загальної рівноправності і братства раннього модерну. Проте, якщо в оригінальній концепції колективних прав мова йшла про етнічні і релігійні меншини мультикультурного суспільства, то ми в цій статті продемонстрували, що цей спосіб забезпечення прав фактично поширюється й на гендерні відносини у формі інституціональної емансипації жінок.

Принцип колективних прав впроваджується через використання афірмативного методу квот, який є інструментом його легалізації і закріплення результатів. Це дозволяє подолати ексклюзивність статусів і соціальних інститутів, які сформувалися в епоху патріархального домінування, закріпили стратегії і моделі чоловічої поведінки та маскулінну семіотику, і створює умови для ефективної конкуренції у межах цих інститутів. Тому застосування принципу колективних прав можна вважати одним з механізмів соціального включення.

Література.

1. Гилмор Д. Загадка мужественности / Д. Гилмор // Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С.В.Жеребкина – СПб.: Алетея, 2001
2. Ионин Л.Г. Подступы к новой магической эпохе / Л.Г. Ионин // Постмодерн: Новая магическая эпоха / под ред. Л.Г.Ионина. – Харьков, 2002
3. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. /Гол. ред. Дж.Перлін / В. Кимлічка. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. За умовами цитування цієї книги посилаємось на первинні джерела, із яких вона була укладена: Kymlicka Will. Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995. Kymlicka Will. Ethnic Relations and Western Political Theory. In Magda Opolski, ed. Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe. Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998
4. Лібанова Е. та інші. Україна: на шляху до соціального залучення. Національна Доповідь про людський розвиток 2011. / Е. Лібанова та інші. – ПРООН, 2011
5. Atkinson T. et al. Social Indicators: The EU and Social Inclusion / Atkinson T., Cantillon, B., Marlier, E. and Nolan, B. - Oxford University Press, 2002
6. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context / Atkinson A.B., Marlier E. - United Nations, New York, 2010
7. Basy A. ed. The Challenge of Local Feminism: Women's Movements in Global Perspective / Basy A. ed. - Boulder, 1995
8. Bem S.L. The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality / Bem S.L. - Hew Haven: Yale University Press, 1993
9. Connell R.W. Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics / Connell R.W. - Stanford, 1987
10. Fremstad S. Measuring Poverty and Economic Inclusion: The Current Poverty Measure, the NAS Alternative, and the Case for a Truly New Approach / S. Fremstad. - Washington D.C.:

Center for Economic and Policy Research, 2008. Available at http://www.cepr.net/documents/publications/2008-12-Measuring-Poverty-and-Economic-Inclusion.pdf
11. Mies M., Shiva V. Ecofeminism / Mies M., Shiva V. - Halifax, Nova Scotia; London, 1993
12. Rawal N. Social Inclusion and Exclusion: A Review / Rawal N. // Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology, 2008, Vol. 2
13. Toye M., Infanti J. Social Inclusion and Community Economic Development/ Toye M., Infanti J. - 2003. Available at http://www.ccednet-rcdec.ca
14. Wilson L. Developing a Model for the Measurement of Social Inclusion and Social Capital in Regional Australia / Wilson L. // Social Indicators Research, Vol. 75, No. 3, 2006
15. Wolf N. The Beauty Myth / Wolf N. // Margaret L. Andersen and Patricia Hill Collins (ed.) Race, Class, and Gender: An Anthology. – Second Edition. Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1995.

УДК 303.09

Сірий Є.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, доцент

ПРОГРАМНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ЧИННИКА СТРУКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

У статті відображено концептуально-програмний аспект дослідження підприємництва як чинника структурних трансформацій, його побудови та розвитку, а також означений пошук конструктивних підходів формування теоретико-методологічних засад дослідження та аналіз проблем теоретико-методологічного характеру.

***Ключові слова**: підприємництво, трансформаційні процеси, соціальна ефективність підприємництва, інституціоналізація, методологічні проблеми, критерії, соціологічний аналіз.*

В статье отображен концептуально-программный аспект исследования предпринимательства как фактора структурных трансформаций относительно его построения и развития, а также обозначен поиск конструктивных подходов формирования теоретико-методологических принципов исследования и анализ проблем теоретико-методологического характера.

***Ключевые слова**: предпринимательство, трансформационные процессы, социальная эффективность предпринимательства, инстиуциализация, методологические проблемы, критерии, социологический анализ.*

In the article the conceptually-programmatic aspect of research of enterprise is represented as a factor of structural transformations in relation to his construction and development, and also a search is marked search of structural approaches of forming of theoretical-methodological principles of research and analysis of problems of theoretical-methodological character.

***Keywords:** enterprise, processes of transformations, social efficiency of enterprise, institutionalization, methodological problems, criteria, sociological analysis.*

Актуальність дослідження. Стан сучасного українського суспільства сьогодні зумовлює врахування трансформаційних процесів при дослідженні будь-якого різновиду соціально-значущої діяльності. Одним з головних і найскладніших предметів теоретичної рефлексії завжди була і залишається проблематика *соціальних феноменів* та *соціальних процесів*, що спонукала представників суспільних наук спробувати сформулювати найбільш істотні результати її теоретичного осмислення. Поява нових соціальних феноменів, більшість з яких кардинально змінюють соціальну дійсність, потребує як предметного змістовного теоретизування, так і пошуку відповідних концептуальних засад її осмислення, як

фундаменту формування теоретико-методологічних підходів щодо аналізу, пояснення та інтерпретації останніх, з вирішенням завдань практично-прикладного характеру. Світові процеси загалом, і зокрема процеси радикальної трансформації пострадянського суспільства особливо вимагають від соціології як мінімум сценарного аналізу різних ймовірних шляхів їхнього розвитку, що, у свою чергу, закономірно породжує потреби в нових інтерпретаційних модулях, теоріях та практичних діях. У контексті нашого предметного поля знаходиться і явище *підприємництва* з усіма соціальними аспектами його становлення та еволюційного розвитку.

Підприємництво як чинник сучасних суспільних трансформацій потребує всебічного комплексного осмислення у контексті соціології як універсальної науки про суспільство. При цьому стоїть питання про подальше соціологічне узагальнення соціального сенсу явища „підприємництво", розширення та поглиблення знання щодо соціального аспекту підприємництва у системному соціологічному викладі, комплексного соціологічного бачення природи цього явища за сучасних умов з означенням його як ключового чинника соціоекономічного зростання, найважливішого компонента соціально-економічних відносин багатьох типів суспільств а особливо сучасного його рівня розвитку – загалом як чинника суспільних трансформацій. Незважаючи на наявність широкого спектру проблем при розгляді підприємництва, особливості цього феномена, в тому числі і в реаліях українського соціуму залишаються недостатньо досліджуваними, а соціальний його аспект в комплексному соціологічному викладі практично не розроблений. Незважаючи на зростання наукового та практичного інтересу до підприємництва, проблема розгляду його сутнісних та неекономічних соціальних особливостей ще не повністю вивчена й вирішена як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Актуальним питанням при цьому є виявлення спільних та специфічних рис українського підприємництва, які обумовлені як соціально-економічною кризою, так і національною соціокультурною специфікою.

Суттєвою проблемою сучасного українського суспільства є кореляція економічної та соціальної ефективності підприємницької діяльності. Перед дослідниками постає питання, що має вагому актуальність не лише у науковому світі, але і в масовій свідомості: чому на тлі небувалого розмаху формуючої підприємницької активності в Україні, настільки різко погіршилася якість життя для більшості її громадян, знизилися макроекономічні показники? При широкому розмаху підприємницької діяльності в суспільстві так і не відбулася її остаточна інституціалізація. Все це обумовлює необхідність наукового дослідження даного феномену. У цьому контексті розкривається і ***мета*** даної роботи: означення концептуальних орієнтирів та теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження підприємництва, формування критеріїв ідентифікації підприємницьких груп і прошарків соціально-стратифікаційної системи сучасного трансформаційного українського соціуму.

Сучасне українське підприємництво — це підсистема, що ще не вивчена. Тому, надання повної широкомасштабної соціологічної оцінки підприємництву – завдання досить складне і вкрай релятивістське. Його соціологічною оцінкою певною мірою і пронизане наше дослідження, що загалом і виводить нас на вияв ролі та функцій підприємництва як чинника трансформаційних процесів [1].

Весь період життєдіяльності українського суспільства у 90-і роки XX століття можна охарактеризувати як входження в епоху підприємництва. Підприємництво як спосіб досягнення цілей в реформуванні суспільних стосунків пронизує всі напрями перетворень, що відбуваються, виступає об'єктивним двигуном усіх нововведень в економіці, політиці, соціальній сфері. Як форма прояву суспільних стосунків, воно сприяє підвищенню матеріального та духовного потенціалу суспільства, створює сприятливий ґрунт для практичної реалізації здібностей і талантів кожного індивіда, що в кінцевому результаті формує громадянське суспільство.

Функціонуючи в умовах системної соціальної трансформації, підприємництво в Україні є принципово новим, надскладним, системним об'єктом в полі економічних і соціологічних досліджень. Можна сказати, що підприємництво знаходиться в самому центрі кола проблем, пов'язаних із здійсненням заявлених українським урядом економічних реформ.

Особливістю розвитку вітчизняного підприємництва є та обставина, що при широкому розмаху підприємницької діяльності в суспільстві так і не відбулася її остаточна інституціалізація. Традиції, правила, нормативи, моральні установки економічної поведінки підприємців ще тільки формуються і не становлять стрункy систему, інтегровану в соціально-економічну сферу. Незавершеність процесів інституціалізації підприємництва, невідомість (незаданість) напряму соцієтальної трансформації українського суспільства визначають складність виявлення механізмів інтеграції підприємництва в український соціум та необхідність дослідження ефективності цієї інтеграції. Визначення механізмів взаємозв'язку соціальної і економічної ефективності підприємництва в трансформуючому українському соціумі має велике значення при вирішенні прикладних завдань державного регулювання соціально-економічних процесів, оптимізації управління господарськими організаціями [2].

Необхідно враховувати, що проблеми легітимації підприємництва в Україні нерозривно пов'язані з процесами соціальної диференціації та інституціоналізації морально-етичних принципів. Ядром даних проблем є етична легітимація (або, певною мірою соціалізація) підприємницької активності на рівні всього суспільства.

Подібного роду аналіз є особливо значущим при нестійких, кризових, «розколених» станах соціуму, при недостатній «структурності» економіки, відсутності чітко оформлених соціально-економічних інститутів, що повністю склалися. Українське суспільство, як типове пострадянське, що не пройшло до кінця шлях трансформації адміністративно-планової економіки, не має домінуючих, високорозвинених ринкових відносин у сфері господарства. Тому і зростають роль та значення методів соціології, що дають можливість досліджувати не лише системні стосунки високодиференційованих структур, але й несистемні, «тіньові», конгломератні або хаотичні соціально-економічні взаємини суспільств, що трансформуються.

Стан українського суспільства сьогодні передбачає врахування трансформаційних процесів при дослідженні будь-якого різновиду соціально-значущої діяльності. При дослідженні проблем соціальної ефективності підприємництва необхідне виділення основних елементів, процесів, структур та інститутів соціуму, котрі прямо чи опосередковано взаємодіють з системами підприємницької діяльності. Так, неефективна у «ринковому» плані діяльність може закріплюватися та інституціоналізуватися, якщо вона сприяє підтримці соціального ладу у сфері господарства, відповідає суспільно-політичним цілям перетворень. При цьому міркування економічної (ринкової) ефективності визнаються вторинними по відношенню до стратегії соціального виживання, що відображається у «неформальному» секторі, «само зайнятості» [3; 4].

Розгляд підприємництва в українському суспільстві що трансформується, передбачає вирішення питань про суть та напрям цієї трансформації. Аналіз вітчизняних та західних публікацій, присвячених даній проблемі, дозволяє виділити основні концепції трансформації: суспільство «перехідної економіки», транзитивне суспільство, суспільство «рецидивуючої модернізації», «розколене суспільство», суспільство «роздавальної економіки». Більшість з них підкреслює «незавершеність», «рецидивуючий характер» модернізації на пострадянському просторі, зокрема в Україні, стан «розколу» між двома суперцивілізаціями (ліберальною і традиційною), істотне зростання небезпек (ризиків), на які повинне «відповісти» суспільство. Зрештою, ефективність будь-якого виду людської діяльності, визначається адекватністю соціальної «відповіді», зростанням здібностей суспільства протистояти небезпечним чинникам та забезпечувати зростання соціальних систем.

Масову появу і розвиток «загадкового українського підприємництва» актуалізує теоретичний аспект проблеми: у чому полягають основні критерії підприємництва, в чому полягає сенс та суть цієї діяльності? Діяльність підприємця в ринковій економіці не може повністю збігатися з еталоном. Тому, не можна пояснювати його діяльність в економіці «розколу», у товаристві трансформації адміністративно-плановій системи.

Глибока соціальна та економічна криза ускладнює виділення макроекономічних або макросоціальних компонентів, моделювання процесів, визначення законів розвитку, а також

їх науковий аналіз. Вивчення соціальних та економічних процесів представляється більш можливим на особистісному рівні й мікрогруповому, тобто саме на веберівських рівнях соціальної дії та соціальних стосунків. У даному контексті варто враховувати, що питання про рушійні сили експансії сучасного капіталізму не зводяться до питання пошуку джерела використання капіталістом грошових ресурсів. Це, насамперед, питання про розвиток капіталістичного духу. Там, де він виникає і надає свою дію, він здобуває необхідні йому грошові ресурси, але не навпаки.

Головним блоком у цій аналітичній площині є опис ролі та функцій підприємництва в соціально-економічній системі. Порушення цього питання є особливо важливим при аналізі перехідних суспільств, де радикально трансформується соціальна структура, зокрема для України та країн пострадянського простору. Беручи до уваги головні аспекти ролі та значення підприємництва в суспільному розвитку, варто окреслити систему його функцій (з подальшою їх операціоналізацією), які конституювалися впродовж соціально-економічного розвитку суспільства.

Соціальна роль і цінність підприємництва в Україні вельми неоднозначні. Якщо на початку 90-х років минулого сторіччя мала місце ідеалізація підприємництва як «рятівника» вітчизняної економіки, то, після наступні десять років, масова свідомість почала бачити в ньому причину багаточисельних лих і втрат, що осягнули українське соспільство [5]. Тому визначити специфіку сучасного українського підприємництва досить складно не лише через недостатню розробленість теорії підприємництва, але й з причини складного, національно-специфічного, суспільно-історичного шляху українського суспільства.

Сучасні дослідження підприємництва в основному не виходять за межі емпіричних, дескриптивних проектів. Як і раніше, основне завдання соціолога полягає в пошуку ідентифікаторів нового соціального феномену, дослідженні та вимірі його відповідних стандартних (соціально-демографічних, гендерних тощо) параметрів. Все ще досить туманним представляється й сам суб'єкт підприємницької діяльності: його пошуки і типологізація є головною проблемою дослідників даної сфери [5].

Вдаючись до більш конкретизуючих аспектів, сучасне соціологічне розуміння змісту підприємництва дозволяє розводити його на такі відповідні змістовні базові сегменти, як: *соціальне явище*, котре характерне для усіх типів сучасних суспільних систем і структурно-функціональні характеристики якого відображають суспільні споживи та процеси відтворення і розвитку ресурсних засідок суспільної життєдіяльності; *особлива соціокультурна діяльність*, що базується на засвоєних професійних знаннях, навичках та вміннях; *специфічна модель трудової поведінки*, що відтворюється на засадах нормативної регуляції, самоорганізації та самодіяльної активності індивідуальних та колективних суб`єктів [6].

Дослідження цієї систем-проблематики на мікро-, мезо- та макрорівнях соціологічного аналізу є досить не простим завданням, до того ж ускладнюється концептуальною кризою світоглядного характеру, котра наочно виявляється на глобальному (інтерсоцієтальному) рівні системи соціологічного знання. Концептуальні дихотомії сучасних соціологічних теорій „глобальної модернізації” та „глобальної залежності” не дають змоги однозначно визначити смислові критерії та цивілізаційні траєкторії глобального суспільного розвитку, а також і конкретні обставини включення у ці траєкторії принципово нового соціального суб’єкта підприємницької активності – транснаціональних корпорацій та транснаціонального капіталістичного класу [6].

У контексті загального проекту ми досліджуємо соціальну роль та ефективність підприємництва, шукаючи відповіді на питання: що є сучасним українським соціумом, яке спрямування трансформаційного процесу; у чому суть і відмінні особливості підприємництва в Україні; як взаємопозв'язані підприємницька поведінка і хід українських реформ? Знову ж таки постає питання, стосовно некореляційності розмаху підприємницької активності в Україні рівню якості життя громадян. Чи є вітчизняний підприємець суб'єктом (актором) суспільної трансформації або ж він діє в рамках, що задаються йому суспільством? Співвідношення економічної і соціальної ефективності підприємництва?

Узагальнюючи дані питання, можна виділити наступні два основні напрями: 2) що є сучасним українським (пострадянський) соціумом, за допомогою яких соціальних процесів, структур або інститутів підприємництво набуває соціальної значущості? 1) у чому суть та основні ідентифікаційні критерії підприємництва в українському суспільстві, що трансформується. Тому початковим видається здійснення базової аргументації щодо ролі підприємництва у суспільному розвитку, з означенням його як ключового чинника соціоекономічного зростання, найважливішого компонента соціально-економічних відносин багатьох типів суспільств (і особливо сучасного його рівня розвитку).

Вочевидь, що підприємництво як елемент економічної підсистеми суспільства неможливо досліджувати без ретельного аналізу особливостей економічних перетворень: реструктуризації підприємств, проведення приватизації, лібералізації цін, створення нових ринкових структур, формування відповідної економічної інфраструктури. Проте маловивченими залишаються теоретико-методологічні аспекти дослідження підприємництва в Україні та ідентифікаційні критерії підприємницької діяльності, що дозволяють провести чіткі межі, при окресленні даного феномена. Багато досліджень залишають проблему ідентифікації за рамками своїх наукових досліджень, розглядаючи за суб'єкт підприємництва практично будь-якого господарюючого елемента, що здійснює свою діяльність в рамках ринкової економіки. При цьому підприємець не має ідентифікаційних особливостей у порівнянні з власником засобів виробництва, керівником або інженером-інноватором, що впроваджує нові технології в промислове виробництво.

Формуючи теоретико-методологічні засади дослідження та соціологічної оцінки підприємницького феномена у суспільному розвитку, потрібно враховувати, що воно, як соціально-обумовлене соціально-економічне явище, є складним феноменом, дослідження якого найпліднішe відбувається на стику декількох гуманітарних наук. Воно вивчається в рамках економічної теорії, соціології, а також пов'язаних з нею дисциплін: теорії організацій, економічної соціології, соціології управління, наукового менеджменту, права. Це, у свою чергу, дає можливість виділити кілька векторів, за якими можна вибудовувати дослідницькі напрямки: 1) аналіз соціально-політичного аспекту підприємництва, місця й ролі підприємців в соціально-політичній системі; 2) аналіз соцієтального (системного) аспекту підприємництва як елемента соціально-економічної системи; 3) аналіз соціокультурного аспекту як процесу взаємодії господарських суб'єктів з неекономічними чинниками суспільної динаміки; 4) аналіз «феномена підприємництва в руслі концептуальної схеми соціальної ринкової економіки»; 5) аналіз ризикової діяльності як основи підприємницького процесу; 6) аналіз організаційних й управлінських аспектів підприємництва, формування уявлень про підприємницьку організацію та підприємницьку поведінку бізнес-керівника.

Серед пошуків теоретико-засадничого характеру у дослідженні соціальної ролі та ефективності підприємництва в сучасних структурних трансформаціях українського суспільства, за класичним спрямуванням побудови предметного аналізу, на нашу думку, доречно виділити такі основні дослідницькі напрямки: як: 1) етнокультурний; 2) соціально-економічний; 3) соціально-політичний; 4) правовий. У кожній з цих сфер виділяються такі рівні досліджень як 1) особистісний; 2) груповий (корпоративний); 3) інституційний. Таким чином, підприємництво як надскладний системний об'єкт наукового аналізу може розглядатися за сферами та рівнями, виділяючи міждисциплінарні поля і проблемні «вузли». Отже, можна говорити про формування своєрідної «матриці» дослідження [7].

Одна з основних методологічних проблем досліджень підприємництва як різновиду соціальної дії полягає в трактуванні раціональності та пошуку її первинного елементу в індивідуумі або соціальній спільноті. В соціології дослідження підприємництва знаходять найбільш чітке і послідовне віддзеркалення у контексті припущення про раціональність вибору, вільного доступу до інформації, повної свободи економічних суб'єктів, що дає можливість позитивного, нормативного і функціонального його аналізу. В межах прикладних досліджень, соціологія також аналізує приналежність підприємців до певних соціальних груп, страт, соціальних спільнот. У цьому контексті, вона виступає не просто спеціальною дисципліною «стикового» характеру, а є якісно іншим, інтеграційним підходом до оцінки, що

відбувається, маючи в своєму розпорядженні відповідні методи і категорії аналізу, спираючись на соціально-філософські концепції, що відображають онтологічну суть соціуму. Можливість використання як класичної, так і некласичної методології, а також немало відповідних соціологічних концепцій, і перш за все структурно-діяльнісної, істотно розширює можливості наукового пошуку, дозволяє виявити нові ідентифікаційні критерії досліджуваного предмету, дати нові інтерпретації, освоїти нові сенси.

Враховуючи вище викладені аргументи у пошуку ідентифікаційних критеріїв підприємницької діяльності, ми виходитимемо з трьох основних передумов: 1) суб'єкт підприємницької діяльності відмінний від суб'єкта господарювання (є традиційний і підприємницький суб'єкт економічних стосунків); 2) суб'єкт підприємницької діяльності є актором соцієтальної трансформації українського суспільства; 3) відмінні особливості підприємця як особливого суб'єкта господарських стосунків й актора трансформації розкриваються в соціальних функціях результатах підприємницької діяльності.

Значення соціальних (мотиваційних) критеріїв підприємницької діяльності для строгої наукової ідентифікації її суб'єкта в трансформаційному суспільстві змінюється. Смислове наповнення «класичних» критеріїв, таких як економічна самостійність і активність, ризикованість, прагнення до прибутку, вміння зв'язувати ресурси і прагнення до інновацій спотворюється. Тому, вбачається прийнятним відзначити наступні аспекти використання відповідних критеріїв підприємницької діяльності в сучасному українському суспільстві.

Перше. Поняттям «економічна самостійність» і «прагнення до прибутку» надається домінуюче значення, проте дані інваріанти не дозволяють провести розмежування підприємницького і «традиційного» економічних суб'єктів. Друге. «Організаційний» критерій (скріплення ресурсів) в умовах системної соціально-економічної трансформації не дозволяє з достовірністю ідентифікувати підприємця і керівника активами. Третє. Не відбувається врахування того, що поняття «ризик» в сучасному українському соціумі не відповідає аналогічному терміну, вживаному в ринкових суспільствах. Четверте. У зв'язку з високою швидкістю змін зовнішнього середовища, господарська активність та інноваційність організаційних рішень та управлінських схем має бути присутньою у всіх економічних суб'єктах [8; 9]. Таким чином, одним з критеріїв підприємництва в сучасній Україні є виконання ним функції каталізатора принципово нових соціально-економічних взаємодій.

Висновок. Формуючи теоретико-методологічні засади дослідження підприємництва, потрібно враховувати, що воно як соціально-обумовлене явище, є складним соціально-економічним феноменом, котре взаємо корелює з багатьма суспільними чинниками. Тому і стоїть питання про подальше соціологічне узагальнення соціального сенсу явища „підприємництво", розширення та поглиблення знання щодо соціального аспекту підприємництва у системному соціологічному викладі. Вище викладені теоретико-методологічні положення, загалом як гадається формуватимуть програмний аспект формування соціологічної оцінки підприємництва як чинника структурних трансформацій в сучасному українському соціумі, що, у свою чергу, передбачає вирішення питань про суть і напрям цієї трансформації.

Література:

1. *Сірий. Є.В.* Соціологічна оцінка підприємництва у суспільно-рольовому контексті / Сірий Є.В.// Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Зб. наук. Праць Донецького державного університету управління. Т.12. Вип.179. 2011. С.215
2. Національна доповідь Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні. К. – 2009.
3. *Шанин Т.* Формы хозяйства вне систем / Т.Шанин // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С.45 – 57.
4. *Ермакова Н.А., Жеребин В.М*. Самозанятость населения: различные подходы к определению и оценке / Н.А.Ермакова, В.М.Жеребин // Вопросы статистики. – 2002. – № 9. – С.16 – 29.
5. *Сірий. Є.В, Фареник С.А..* Соціологія підприємництва: крок перший. Науково-навчальний посібник / Сірий Є.В., Фареник С.А / К.: Український центр духовної культури. 2001.

6. *Сірий. Є.В.* Підприємництво як предмет соціологічного теоретизування. Автореферед. дис… докт. соціол. наук / Сірий Є.В. / Київ, 2010.– 27 с.
7. *Сірий. Є.В* Концептуальні орієнтири теоретико-соціологічного осмислення підприємництва /Сірий Є.В. // Вісник Одеського національного університету. 2011. Т.16, вип. 10. С. 371-379.
8. *Сірий. Є.В* Соціальна роль та ефективність підприємництва в українському суспільстві: теоретичні аспекти дослідження / Сірий Є.В. // Зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки». К.2011 вип.12. С.78-84.
9. *Сірий. Є.В* Проблемно-методологічні орієнтири теоретико-соціологічного осмислення підприємництва / Сірий Є.В // Науковий журнал «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики». Запоріжжя 2011, Вип.50. С.118-128.

УДК 316.013

Бутковська Н.Ю.

Житомирський державний університет імені Івана Франка, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії

ПОНЯТТЯ “ЕТНІЧНІСТЬ” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

В статті піднімається проблема протистояння теоретичних підходів до дослідження феномену етнічного, що існує в сучасних суспільствознавчих науках. Виокремлено наступні підходи до інтерпретації поняття “етнічність” в соціології: форма міжгрупової взаємодії (відносини), індивідуальна та групова ідентичність (етнічна ідентичність), етнічність як культурна якість групи, на основі якої формується спільнота (культурне явище).

Ключові слова: *феномен етнічного, етнічність, етнічна група, міжгрупова взаємодія, етнічна ідентичність.*

В статье поднимается проблема противостояния теоретических подходов к исследованию феномена этнического, которая существует в современном обществознании. Определены следующие подходы к интерпретации понятия “етничность” в социологии: форма межгруппового взаимодействия (отношения), групповая идентичность (этническая идентичность), культурное качество группы, на основании которого формируется общность (культурное явление).

Ключевые слова: *феномен этнического, этничность, этническая группа, междугрупповое взаимодействие, этническая идентичность*

The paper deals with the problem of cognitive contradictions among the theoretical approaches to the investigation of the «ethnic» phenomena and the concept «ethnicity» in sociology.

Key words: *ethnic phenomena, ethnicity, ethnic group, intergroup interaction, ethnic identity.*

Зміни характеру соціальних відносин та повсякденного життя людей в умовах зростання соціального та культурного різноманіття сучасних суспільств ***актуалізують*** проблему міжкультурної взаємодії, зокрема етнічної. Успішне її вирішення великою мірою залежить від етнічного самовизначення на індивідуальному рівні. Етнічна ідентичність в сучасних суспільствах не є чимось незмінним та несуперечливим. Знаходячись під впливом соціальних змін, вона все частіше розглядається як ситуативна та конструйована. Етнічність виступає детермінантою багатьох соціальних конфліктів та є засобом маніпуляції в етнополітичних ситуаціях. Не дивно, що дане поняття знаходиться в центрі наукової рефлексії не лише етнологічної науки, а й таких суспільних дисциплін як соціальна філософія, соціальна психологія, політологія, культурологія тощо. Соціологія не є

виключенням. Розглядаючи етнічність як групову характеристику, інтерес до дослідження якої посилюється в 60-і роки XX століття, світова соціологічна наука випрацювала нові підходи до інтерпретації даного поняття, сприяючи таким чином процесу пізнання феномену етнічного.

Постановка проблеми. В СРСР науковці, які займались етнічною проблематикою, спрямовані були більше на пошук аргументів для підтвердження ідеологічних постулатів про стирання культурних відмінностей народів та створення нової історичної спільності "радянський народ", ніж на дослідження реальних етнічних процесів та їх впливів на суспільне життя. І тому радянська теорія етносу, яка відображала більшою мірою історико-етнографічний напрям досліджень, виявилась не здатною обґрунтувати причини активізації етносоціальних процесів на початку 90-их років XX століття. Та й етносоціологи, як зазначає російська дослідниця Л.Дробіжева, в той час працювали у сфері соціальної практики та мало турбувались обґрунтуванням теоретичних підходів до дослідження, оскільки, "...всі вчені в соціальних науках притримувались однієї – марксистської – концепції" [4, с.3]. А тому не дивно, що в цей період великий інтерес викликають західні теорії етнічності, зокрема інструменталізм та конструктивізм, які презентували різні підходи до концептуалізації феномену етнічного. До існуючих раніше примордиалістських моделей, згідно яких етнічність – це об'єктивна даність, первісна характеристика людства, додались інструменталістські, які розглядають етнічну спільноту як групу, об'єднану інтересами, а етнічність як засіб для досягнення групових цілей, та конструктивістські в руслі яких етнічність – це соціальний конструкт, який утворюється посередництвом індивідуальної самосвідомості на основі процедур ідентифікації.

Нові ідеї стали доступними дослідникам, що займались етнічною проблематикою, завдяки виданню в нашій країні праць Е.Сміта [21], Е.Геллнера [10], Б.Андерсона [1], П.Браса [5], Д.Гатчісона [9] тощо. Велику роль у популяризації західних концепцій етнічності відіграли публікації Б.Вінера [7, 8], Л.Дробіжевої [13], В.Тішкова [24, 25]. Сприяв цьому і критичний огляд основних підходів до осмислення феномену етнічного, що існують у світовій науці, та узагальнення результатів досліджень етнічних явищ у сучасній західній антропології, здійснені Т.Таболіною [23], В.Коротєєвою [16], А.Майничевою [17], М.Скворцовим [20]. Теоретико-методологічні проблеми дослідження феномену етнічного розглядають такі українські та російські дослідники як В.Арбєніна [2], Ю.Арутюнян, Л.Дробіжева, А.Сусоколов [3], З.Сікевич [19], В.Тішков [22, 23] тощо. Нові погляди на етнічну ідентичність в руслі постмодерністських концепцій представлені в праці російських дослідників В.Воронкова та І.Освальда [15]. В межах структурно-конструктивістської парадигми працює соціолог В.Ільїн [14].

З появою західних концепцій осмислення феномену етнічного до наукового обігу входить і нова категорія – "етнічність", хоча, як зазначає В.Тішков, у "...вітчизняному суспільствознавстві більш широке застосування має термін "етнос" [25]. Його пріоритетне застосування у наукових колах пострадянського простору засвідчують і сучасні довідникові видання, вказуючи, що поняття "етнічність" більш притаманне зарубіжній соціально-культурній антропології та відображає "...належність до певної нації чи етнічної групи" [22, с.1278]. І якщо С.Соколовський поняття "етнос" та "етнічність" пов'язує з конкуруючими парадигмами етнічності – примордиалізмом та конструктивізмом, то Б.Вінер зазначає, що "...термін "етнос" можна використовувати у будь-якому із вищеназваних підходів, до того ж, доволі часто він буде синонімічним "етнічній групі" у західному розумінні" [7, с.117]. В іншому своєму дослідженні Б.Вінер зазначає, що в розумінні російських дослідників етнічність (поняття "етнічність") виступає еквівалентом етнічного [8, с.3].

Отож, контекстуальна різноманітність застосування поняття "етнічність" в межах вищезазначених підходів до осмислення феномену етнічного, та наявний факт змістовної невизначеності даного поняття, потребують теоретичного уточнення. Саме це й стане *проблемним полем* нашого дослідження. ***Мета*** – виокремлення основних підходів до інтерпретації поняття "етнічність" в соціології. Об'єкт дослідження – соціологічний дискурс, предмет – поняття "етнічність" в межах соціологічного дискурсу.

“Етнічністю ми називаємо культурні звичаї та світогляд певної спільноти людей, що відрізняється від інших” – таке визначення сучасного англійського соціолога Е.Ґіденса відображає найпоширеніше розуміння етнічності як категорії для означення культурно відмінних груп [11, с.256]. Традицію розглядати етноси як спільноти, що мають специфічні культурні відмінності, слід віднести ще до часів класичної етнографії, котра, описуючи географічне розселення народів та вивчаючи зміст їх культурних та лінгвістичних особливостей, досліджувала їх як локальні утворення. Культурні характеристики етнічних спільнот складають також предмет антропологічних та культурологічних досліджень. Головним для них всіх було положення, згідно якого культури є дискретними і кожному народу (етносу) були притаманні чітко обмежені культурні комплекси. Розглядаючи категорію “етнос” як основну одиницю етнічної класифікації людства, фундатор радянської етнологічної школи Ю.Бромлей визначав її як “...спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично склалась на певній території; людей, які мають спільні, досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі)” [6, с.173].

Події Другої світової війни та падіння світової колоніальної системи призвели до широкомасштабних національно-визвольних рухів та загострення етнічних конфліктів. Потоки іммігрантів, що прямували до Європи та Північної Америки в пошуках кращого життя, створили проблему відносин з титульними етносами. Американські та європейські вчені були змушені займатись аналізом проблем взаємодії етнокультур, які досягли різного рівня соціально-економічного розвитку. В центрі уваги наукових досліджень постає етнічна група. Тобто етнос, що заявив про себе як про своєрідну соціальну групу, з того часу стає об’єктом дослідження соціологів. Пильна увага до особливостей даної групи потребувала її чіткого трактування. Найбільш повне наукове та теоретично виправдане визначення етнічної групи за словами В.Соллорса представлено в праці американського етнолога Р.Шермерхорна “Етнічні взаємовідносини: теорія і практика досліджень”, опублікованої в 1970 році: “Етнічна група є колективом, котрий виокремлюється із великого співтовариства за наступними ознаками: представники його мають реальних чи уявних попередників, спогади про спільне історичне минуле, один чи декілька символічних елементів, котрі відіграють в їх культурі роль етнічних маркерів. Прикладами таких маркерів можуть бути норми взаємовідносин у суспільстві, конфесійна належність, розміщення в просторі і його сприйняття, мовні особливості, племінний склад, національність, ознаки фенотипу, або комбінації вищеперерахованого. Необхідним доповненням є спільність самосвідомості членів групи” [17].

Необхідність осмислення нових проявів феномену етнічного змусила науковців підійти до розробки етнічної термінології. За словами американського дослідника Вернера Соллорса поняття етнічності є продуктом сучасності. У США воно розповсюдилось завдяки журналу “Янкі Сіті Серієс” (“Yankee City Series”), перший том якого був опублікований в 1941 році. Один із його авторів В.Ллойд Ворнер, описуючи результати своїх досліджень в м.Ньюбуріпорт (Массачусетс), ввів термін на означення групової визначеності, що дозволило йому відокремити певні групи індивідів від груп “основного потоку” (аборигенне населення та янкі) [17]. Вперше поняття “етнічність” (ethnicity) з’являється в Оксфордському словнику англійської мови лише в 1972 році. Значно раніше з’явилось поняття “етнічне” (ethnic) – як похідне від грецького “етнос”, що вживалось спочатку як “язичницьке” та зберігало це значення в англійській мові протягом XIV – першої половині XIX століть та поступово стало співвідноситись з расовими характеристиками. Саме це поняття з’являється у дослідженнях етнічних груп.

Оскільки американське суспільство з самого початку вирізнялось расовою та етнічною строкатістю осмислення проблеми взаємодії культурно відмінних груп розпочалось ще на початку XX століття. Представники Чиказької школи на чолі з Р.Парком уже в 20-их роках одними з перших здійснили спробу емпіричного дослідження локальної спільноти міста Чикаго, 80% населення якого складали іммігранти. Досліджуючи проблему збереження

етнічної групи в іноетнічному середовищі, науковці дійшли висновку, що успішна адаптація іммігрантів до нового суспільства можлива в разі засвоєння ними культури більшості, тобто шляхом акультурації – прийняття цінностей і способу життя англомовної більшості американського міста. Їх уявлення стосовно того, що будь-яке суспільство є "плавильним котлом", де різні народи поступово розчиняються у домінуючій культурі, засвідчували про "смерть" етнічності [20, с.62].

Наприкінці 30-их років XX століття етнічна група постає в центрі уваги досліджень британських антропологів Манчестерського університету (М.Глакмен, А.Коен, К.Мітчелл), які досліджували особливості взаємодії колоністів з представниками племінних або трайбових (від англ. "triba" – плем'я) груп у Південній, Центральній та Західній Африці. На відміну від представників Чиказької школи соціології, які в результаті проведених досліджень констатували загальну тенденцію різних етнічних груп до асиміляції, їх британські колеги зробили висновок, що "трайбалізм" як стійкий комплекс племінної ідентичності не є відмираючим елементом культури, а навпаки, він постійно відтворюється в процесі міжгрупової взаємодії [20, с.10]. І хоча асимілятивні пророцтва представників Чиказької школи не підтвердились, важливими були їх висновки стосовно того, що етнічність та етнічний конфлікт є стороною міжгрупових взаємодій. Уявлення про те, що етнічність конституюється в процесі міжгрупових контактів підтвердили і результати досліджень антропологів Манчестерського університету.

Взаємодія культурно відмінних груп та зумовлені нею соціальні зв'язки з того часу стають у центрі уваги соціологів. Культурні відмінності однієї групи від іншої встановлювались в ситуації міжособистісних контактів. Інформація, яку отримували індивіди під час контакту з "іншим", поступово стеретипізувалась та сприяла формуванню стандартизованих способів поведінки під час соціальної взаємодії етнічних груп. Стереотипізація, як процес створення та постійного застосування стандартизованих уявлень про культурні відмінності та особливості певної групи, допомагала індивіду орієнтуватись у складно організованих та соціально диференційованих соціумах. Тобто, культура виступає певним атрибутом, який символізує хто є "свій", а хто "чужий". Етнічність, таким чином, породжується міжгруповою взаємодією і в цьому процесі важливу роль відіграють культурні відмінності. Саме ці дослідження дозволили науковцям перейти від аналізу культурних характеристик, що складали унікальність групи, до дослідження функцій певних елементів традиційної культури та їх визначального впливу на поведінку індивіда під час соціальної взаємодії.

Вивчаючи міжкультурну взаємодію, британські антропологи приходять до висновку, що ті чи інші дії учасників залежать від контексту ситуації взаємодії. Зокрема, результати досліджень засвідчили, що міжгрупова взаємодія відбувається на основі усвідомлення її учасниками нерівності соціального становища етнічних груп та намагання чітко окреслити свої культурні відмінності. В ситуаціях повсякденної взаємодії та публічних контактів етнічна приналежність або всіма можливими засобами підкреслювалась або навпаки приховувалась членами груп. Тобто, залежно від соціального контексту взаємодії важливість членства в певній етнічній групі для індивіда змінювалась. Етнічна ідентичність ставала залежною від економічної ситуації, політичних відносин, стаючи таким чином предметом маніпуляцій. Етнічна група в межах даного підходу розглядається як така, що здатна підтримувати людей в періоди кризи ідентичності, які пов'язані із соціальною нестабільністю в сучасних суспільствах. Вона сприяє мобілізації у боротьбі за статус та розподіл ринків, передбачає участь у владі. Тобто, етнічність є ситуативною і мотивованою [19 с.16]. В праці Н.Глейзера та Д.Мойніхена «По той бік плавильного казана» етнічність розглядається не як атавізм історичного розвитку, а як форма соціального життя, що постійно модифікується [17]. Все це засвідчувало необхідність зміни підходів до аналізу природи етнічності.

Активізації цього процесу сприяла політична ситуація, що склалась у світі. Масовий притік емігрантів до країн Західної Європи в післявоєнний період та посилення дезінтеграції американського суспільства в 60-70-ті роки XX століття за принципом етнічної приналежності вплинули на посилення уваги з боку дослідників до процесів міжетнічної взаємодії та

природи етнічної солідарності. Група американських дослідників на чолі з П.Л.Ван ден Берге, досліджуючи процеси змін міжетнічних відносин відходить від строго функціоналістської методології як пануючого на той час напрямку, очолюваного Т.Парсонсом, та використовує теорію конфлікту, обґрунтовану Р.Дарендорфом та Л.Козером [18, с.146]. Даний підхід засвідчив не лише появу методологічних новацій а й суттєво вплинув на створення нових моделей міжетнічних відносин. Заміна концепції "плавильного казана" концепцією "етнічної мозаїки" сприяла утвердженню необхідності співіснування в межах єдиного суспільства різноманітних етнічних груп, які не асимілюються, а зберігають свою культурну специфіку.

Переосмисленню місця культури у продукуванні та підтримці групових відмінностей у суспільстві були присвячені наукові пошуки норвезького антрополога Ф.Барта. В своїй знаменитій праці "Етнічні групи та межі" він акцентує увагу на тому, що не опис культури етнічної групи має стати предметом аналізу, а спосіб її соціальної організації, який дозволяє утримати групу від розмивання. Дослідник заперечує усталене розуміння того, що всі культури є дискретними і окремим людським колективам притаманні чітко обмежені культурні комплекси. Він зауважує, що якби це було дійсно так, то етнічні групи відрізнялись би набором характеристик, котрі могли бути виокремлені зовнішнім спостерігачем. Проте, етнічні маркери як елементи культури, що підкреслюють відмінності етнічних груп, відбираються членами групи самостійно та сприяють підтриманню між ними певної межі (boundaries), яка і забезпечує існування відокремлених, проте не ізольованих етнічних груп [20, с.26]. По мірі того, як зберігається процес дихотомізації – протиставлення груп – зберігаються і самі групи. В такому разі, спільна культура є скоріше наслідком або результатом, ніж первинною та визначальною характеристикою організації етнічних груп. Тобто первинними є самі межі, а не культурний зміст, який вони утримують [16, с.84]. Культурні атрибути, таким чином, обумовлюють формування на суб'єктивному рівні усвідомлення членами групи особливої форми колективної ідентичності. Певні елементи культури, що формують та підтримують етнічну ідентичність, виступають в даному процесі не в об'єктивній формі, а у вигляді символічних маркерів. Дослідники визначають етнічність специфічною формою ідентичності, яка спрямована в минуле, оскільки ґрунтується перш за все на усвідомленні спільності походження, традицій, цінностей, вірувань, відчутті міжпоколінної та історичної спадковості. "Етнічність може бути визначена як особлива характеристика суб'єктивності, що проявляється у відчутті та переживанні індивідом своєї належності до певної групи чи спільноти людей. Мова йде про специфічну форму ідентифікації, котра полягає у співвіднесенні людиною певних складових власної визначеності з множиною характеристик групи, до яких вона себе зараховує" [19, с.59]. Самоідентифікація через усвідомлення своєї причетності до одного етносу – "ми" і відчуження через ідентифікацію тих, хто до "нас" не належить, виступають головними інструментами конструювання етносів та кордонів між ними. Процес переосмислення місця культури у продукуванні та підтримці групових відмінностей у суспільстві сприяв появі конструктивістського підходу до трактування феномену етнічного.

Проте, для того щоб група усвідомлювати себе і виокремлювалась іншими як культурно відмінна, вона дійсно повинна відрізнятись від інших груп. Етнічність як якість групи – ще один важливий аспект прояву феномену етнічного оскільки лише наявність певного набору культурних атрибутів забезпечує можливість вирізняти групи. В якості таких атрибутів, як стверджують фахівці, можуть бути мова, релігія, антропологічні характеристики, цінності, норми, звичаї, традиції, спосіб життя, тощо. На основі знань про свою та чужі етнічні групи формується комплекс уявлень, що утворює систему етнодиференціюючих ознак. Саме наявність певного комплексу ознак, якими володіє група та відрізняється від інших, сприяє усвідомленню членами групи особливої форми колективної ідентичності. Якщо першими формами етнічної ідентичності в житті людей було усвідомлення спорідненості по крові (горизонтальна спорідненість, тобто єдність людей у теперішньому часі), спільності походження (вертикальна спорідненість), то пізніше етнодиференціюючими ознаками стали територія, мова, історична пам'ять, спільність історичної долі, тощо. Тобто, етнодиференціюючі ознаки є змінними для кожного етносу в

історичній перспективі. При схожому наборі етнодиференціюючих ознак членами групи підкреслюються ті, що є більш значущими на певний момент взаємодії. Отож, етнічні відносини можуть існувати між такими групами чи спільнотами, котрі усвідомлюють та ідентифікують себе як культурно відмінні. Етнічність є проявом аспекту відносин культурно відмінних груп. Проте, щоб ці відносини існували, групи мають усвідомлювати себе та визнаватись іншими як культурно відмінні, що не можливо без наявності у кожної з таких груп набору культурних атрибутів, які в свою чергу обумовлюють формування на суб'єктивному рівні усвідомлення членами групи особливої форми колективної ідентичності. Таким чином, етнічність – це відносини, ідентичність та культурне явище.

Висновок. У XX столітті внаслідок значних соціальних змін, які обумовили становлення принципово відмінних форм соціальної організації та нових суспільних зв'язків, етноси стали проявляти себе як суб'єкти активної суспільної діяльності. Це призвело до зміщення фокуса дослідження: з культурних характеристик етнічних спільнот на взаємодію етнічних груп та соціальні зв'язки, що між ними виникали. Етнос, що заявив про себе як про своєрідну соціальну групу, з того часу стає об'єктом дослідження соціологів.

Особливістю дослідження феномену етнічного в межах соціологічної науки є наявність підходів, що характеризуються відмінними методологічних орієнтаціями, зокрема стосовно розуміння самої природи соціальної реальності. Якщо в структуралізмі соціальні структури виступають в якості первинних відносно соціальної реальності, то конструктивізм розглядає соціальний світ не як даність, а як продукт людської активної творчої діяльності. Тому, в структуралізмі етнічність трактується як сукупність індивідів, як групи, що реально існують і яким притаманні певні риси – мова, культура, ідентичність, що відрізняють їх від інших; самосвідомість, яка закріплена в самоназві. То в руслі конструктивістського підходу етнічність – це соціокультурне поле, що утворюється в результаті поділу на "своїх" та "чужих" у процесі ідентифікації. Ядро змісту "етнічного" переміщується у сферу усвідомлення етнічною групою своїх відмінностей. Аналіз етнічної ідентичності дозволив дослідникам зробити висновок, що вона є не природним чинником а соціальним конструктом, у створенні якого велику роль відіграють мова, релігія, звичаї, традиції тобто визнані членами групи культурні елементи, що мають символічну природу.

Отже, в соціології етнічність розуміють як соціальний за своєю природою феномен, який виступає у формах міжгрупової взаємодії (етнічність – це відносини), колективної ідентичності (етнічність – це ідентичність), сукупності певних культурних характеристик спільнот (етнічність – це культурне явище). При цьому етнічність є невід'ємною складовою загальної соціальної ідентичності людини.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон/. – К.: Критика, 2001. – 271с.
2. Арбенина В.Л. Этничность как предмет социологического анализа / В.Л. Арбенина //Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Харків, 2001. – С.164-172
3. Этносоциология./ Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 271с.
4. Арутюнян Ю.В. Дробижева Л.М. Этносоциология перед вызовами времени/ Арутюнян Ю.В. Дробижева Л.М //Социологический журнал. – 2008. – №7 – С.2-25
5. Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності //Націоналізм: Антологія /Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.462-467
6. Бромлей Ю.В. Очерки истории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412с.
7. Винер Б.Е. Постмодернистский конструктивизм в российской этнологии //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Том VII. – №3. – С.114-130
8. Винер Б.Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения //Этнографическое обозрение. – 1998. – №4. – С.3-26
9. Гатчісон Д., Сміт Е. Що таке етнічність //Націоналізм: Антологія /Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.468-475

10. Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. – К.:Таксон, 2003. – 300с.
11. Ґіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В Шовкун, А.Олійник; наук. ред. О.Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726с.
12. Дробижева Л.М. Методологические проблемы этносоциологических исследований //Социологический журнал. – 2006. – №3-4 – С.89-101
13. Дробижева Л.М. Этничность в современном обществе //Мир России. – 2001. – №2. – С.14-22
14. Ильин В.И. Социальное конструирование этнических общностей http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/neravenstvo/3.htm
15. Конструирование этничности: этнические общины Санкт-Петербурга /Под ред. В.Воронкова, И.Освальда. – СПб: Дмитрий Булавин, 1998. – 303с.
16. Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. М.: Аспект Пресс, 1999 – 140с.
17. Майничева А.Ю. Проблемы этничности и самоидентификации в работах зарубежных авторов
18. Режим доступу: http://www.zaimka.ru/01 2004/mainicheva ethnic/
19. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб: Питер, 2002. – 688с.
20. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 203с.
21. Скворцов Н.Г. Проблемы этничности в социальной антропологии. – М.: СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 184с.
22. Смит Э. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма: Пер. с англ. – М.: Праксис, 2004. – 458с.
23. Социология: Энциклопедия /Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312с.
24. Таболина Т.В. Этничность и общество: поиск концептуальных решений //Этнология в США и Канаде. – М.: Наука, 1987. – С.148-176
25. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003 – 544с.
26. Тишков В.А. Этнос или этничность?
27. Режим доступу: http://valerytishkov.ru/ cntnt/publikacii3/publikacii/etnos ili.htm|

УДК 316.32

Алексєєва О.А., Ракша Д.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології провідний соціолог, провідний соціолог

КОНЦЕПТ “СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ” ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуті питання, пов’язані з теоретико-методологічними засадами концепту соціальних трансформацій, як засобу пізнання сучасних соціальних змін в українському суспільстві.

Ключові слова: *соціальна трансформація, парадигми соціальних трансформацій,постсоціалістичне суспільство.*

В статье рассматриваются вопросы, связанные с теоретико-методологическими основаниями концепта социальных трансформаций, как средства познания современных социальных изменений в украинском обществе.

Ключевые слова: *социальная трансформация, парадигмы социальных трансформаций, постсоциалистическое общество.*

Theoretical and methodological backgrounds of the concept of the social transformation, as a tool for cognition of modern social changes in Ukrainian society are investigated by the authors/

Key words: *social transformation, paradigms of social transformation, post- socialists societies.*

Актуальність теми. У незалежних державах, які утворились на теренах СРСР, серед котрих Україна не є винятком, проходила низка особливих змін (трансформацій). Перебіг соціальних процесів, що відбувався та ще на сьогодні відбувається у цих державах, зокрема в Україні, є не зрозумілим з точки зору усталеного розуміння трансформаційних процесів. Таким швидким, множинним та неочікуваним змінам у новоутворених соціальних системах другого світу достатньо важко надати позитивну чи негативну оцінку, або виконати аналіз суцільного багатовимірного соціального конструювання тільки монодисциплінарною парадигмою без відповідної теоретичної бази (соціологічної, економічної, філософської, політологічної, соціально психологічної, соціальної демографії та ін.), так як в історичному та соціальному планах це є певний феномен.Так, відомий російський соціолог Тетяна Заславська при дослідженні відповідної проблематики в статті “Методологические проблемы исследования посткоммунистических трансформационных процессов” [1] зауважує, “що соціальна трансформація спільнот минулого “другого світу” представляє собою цілісний багатообразний процес, монодисциплінарні проекції котрого міцно взаємопов`язані”.

Метою даної розробки є дослідження стану соціологічного понятійно-категоріального апарату щодо трансформаційних процесів, а саме “соціальних трансформацій” та їх розвиток в Українському суспільстві.

Оскільки трансформації є предметом розгляду багатьох наук, то у межах кожної з них поняття “трансформація” набуває специфічного напрямку згідно предметної сфери даної науки та має певну систематизацію. Спробуємо зазначити деякі соціальні процеси, якими можна окреслити трансформацію соціальної структури суспільства з точки зору існуючих предметних специфік: - побудова якісно нової соціальної структури суспільства; - а) зміна структур у політичній та державній системах, побудова демократичних відносин у суспільстві з метою розбудови громадянського суспільства, введення багатопартійної системи, перехід до президентсько-парламентської або парламентської республіки західного типу; - перерозподіл як влади всередині еліти так і між різними класами (тобто зміна структури влади); б) зміна і соціальних зв’язків між класами; - створення нових інституціональних форм, які є подібними до соціальних інститутів демократичних, економічно-розвинених країн, що призведе до модернізації суспільства; в) реструктуризація економіки, адаптація економіки пострадянського суспільства до вимог світового ринку, введення нових форм зовнішньо - економічної діяльності, побудова економіки “ринкового типу”; поступовий відхід від економіки “планово-централізованого типу” з її розподільчими функціями; проведення роздержавлення власності, що потребує розробки програм приватизації та її реалізації; розробка правових регуляторів економічних та фінансових відносин; таке ін

Кожний з названих процесів (цей перелік можна поширити) не повністю відтворює сутність поняття “трансформація”, однобічно розглядаючи лише певну, специфічну характеристику трансформаційних процесів. Усі названі соціальні процеси знаходяться у тісних зв’язках між собою, кожний провокує появу іншого та знаходять своє специфічне розкриття у соціологічній парадигмі. Як бачимо, трансформація соціальної структури суспільства складне соціальне явище. Термін “трансформація” походить від латинського “transformatio”, що означає перетворення, перебудова, відозміна. Тому загальному розумінні “трансформація” – це є певна зміна соціальної структури, тобто тісний взаємозв’язок стадій розвитку об’єкта, що, в ідеалі, повинні закономірно слідувати одна за одною та скласти безперервний цілісний рух.

Розглянемо деякі соціологічні парадигми, що пропонуються вченими для вивчення трансформаційних процесів. Вчені зарубіжної соціології, що є новаторами у вивченні

соціальних процесів, розглядають такі парадигми трансформаційних процесів як: модернізаційна парадигма, структуралістська, актортеоретична та культурологічна.

Позитивні спрямування модернізаційної парадигми, що пов'язана з системною теорією, більш вдало використані при визначенні поняття "трансформація" у концепції теоретика цього напрямку, німецького соціолога Цапфа В., котрий розглядав трансформацію як один з типів модернізації.Цапф В. вважає, що трансформація є специфічним типом другої групи модернізаційних процесів (тобто відноситься до різносторонніх наздогоняючих процесів) та надає таке визначення поняттю "трансформація" – це є "перехід від диктатури чи авторитарної системи до демократії та від планової чи командної економіки до ринкової" [2, с. 472]. Окрім того, він наголошує, що "крах модернізації" (тому він і визначає її як "наздогоняючу") вже достатньо вивчено, але "краху трансформації" не було передбачено взагалі на теренах колишнього СРСР. Також він зазначає про незворотну вестернізацію на цьому просторі. Ці два положення, на наш погляд, надають важливого значення модернізаційній парадигмі, яка в певній мірі знайшла своє відбиття у тих соціальних змінах, що відбуваються в Україні.Так, незворотність політичної, економічної та соціальної модернізації в українському суспільстві дещо підтверджують дані соціологічних моніторингів, що проводились як в межах міжнародного порівняльного соціологічного дослідження (ESS "Європейське соціологічне дослідження" березень-квітень 2005 р.) [3] в Україні так і національних моніторингових опитувань у 1992-2008 роках Інститутом соціології НАНУ [4].

Щодо структуралістської парадигми, то за нею - спрямовуючим вектором розвитку демократичного суспільства є не трансформації в економіці, а перерозподіл як влади всередині еліти та між різними класами (зміна структури влади) так і соціальних зв'язків між класами, тобто зміни соціальної структури суспільства (структурна трансформація). Серед структуралістів, що вивчали трансформаційні процеси, найбільш заслуговують на увагу Баррінгтон Мур та Дітріх Рюшемайер [5]. Наукові розробки Б.Мура [6; 7] вирізняються тим, що у них окреслені шанси та межі діяльності, що пропонуються політичним акторам соціальними структурами. Теоретичні спрямування структуралістської парадигми позитивно виокремлюють її не тільки від модернізаційної парадигми, а і від інших соціологічних теорій, що досліджують трансформаційні процеси. Саме структуралістська парадигма, більш ніж інші, надає можливість для вивчення змін у соціальних структурах.

Зауважимо, українські соціологи, останнім часом все більше приділяють уваги дослідженню впливу змін соціальної структури на розвиток суспільства.Так С.О.Макеєв вважає, що нові структури, коли мова йде про дослідження не є заданими, вони підлягають виявленню."Структура як диференційована та стратифікована сукупність класів, прошарків, категорій населення виробляється та відтворюється. Інстанціями, відповідальними за цей процес, є інститути – держава, власність, ринок, котрі знаходяться між собою в несиметричних відношеннях та такі, що підлягають змінам" [8, с.12]. Саме структурні трансформації суспільства, що не мали відповідної координації, а ні з боку держави, а ні з боку ринкових важелів управління (ринкової економіки не існувало), останнім часом, як на теренах СРСР так і вже у незалежній Україні, набували хаотичного та не передбачуваного характеру, на інституціональному рівні так і у різних соціальних класах та прошарках.

Деякі положення структуралістської парадигми присутні і в актортеоретичній парадигмі. Найбільш знаними авторами цієї парадигми є Адам Пржеворскі [9], Гуіллермо О'Доннел, Пилип Шміттер [10], які інтереси та діяльність окремих груп (акторів) вивчають з точки зору мікросоціологічної перспективи, хоча і спираються у своєї теорії на певні ідеї структуралістської парадигми.Сутність актортеоретичної парадигми полягає у тому, що спосіб діяльності акторів у більший мірі визначається їх суб'єктивними сприйняттями, ніж об'єктивними чинниками такими як: розподіл та перерозподіл влади між спільнотами соціуму; існуючою економічною системою; сьогоденними інтернаціональними зв'язками; духовним, історичним та культурним спадком. Крім того, автори цього підходу звертають увагу на результати політичної діяльності акторів та доводять, що стратегія діяльності акторів обумовлюється впливом різних груп акторів одна на одну, що надало підстави стверджувати про деяку відносність детермінізму модернізаційних теоретичних концепцій,

які не передбачають належного вивчення політичних змін у соціумі. Зазначимо, що спрямування актортеоретичної парадигми є обмеженим, саме тими положеннями, які у неї є домінуючими, тому що все ж залишається дещо поза увагою фактичні економічні та соціокультурні чинники розвитку суспільства, які, на наш погляд, відіграють важливу роль у трансформаційних процесах.Не дивлячись на всі недоліки актортеоретичної парадигми, історичним фактом є те, що крапку у процесі остаточного розвалу Радянського Союзу було поставлено трьома політичними акторами підписанням 7 –8 грудня 1991 року угоди у Біловежській Пущі, одним з яких був президент України.

Культурологічна ж парадигма трансформаційних процесів передбачає вивчення: співіснування держави та релігії; морально-ціннісного спрямування суспільства; позитиву чи негативу ставлення культури соціуму до демократії; історичні накопичення (історичний кладязь) суспільства та національні соціальні традиції.Яскравим представником цієї парадигми є Клаус фон Байме [11], що вивчав та обґрунтовував нову ідеологію та трансформаційні процеси політичної культури в східній Європі та інші проблеми, що пов'язані з становленням політичної культури суспільства, зокрема, впливу на неї національних традицій та релігійних відносин. Вважаємо, що політична культура соціуму, його релігійно-культурні та національні традиції завжди мали великій вплив на всі соціальні процеси та явища суспільного розвитку, тому положення культурологічної парадигми доповнюють достатньо суттєво всі інші.

Для України, на наш погляд, саме ця соціологічна парадигма є важливою, тому що завдяки відродженню українських традицій, самоствердження української нації, вона набула не тільки особливого інституціонального розвитку, але і у політичній та соціально-культурної сферах. Завдяки чому, її все більш почали відмежовувати від Росії на початку 2000 років на міжнародному рівні. Важливим є те, що само населення України, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, почало себе все більш ідентифікувати як "українець" (у відсотковому розподілі - 68,9%, 76,1%, 82,1% у 1992, 2000, 2008 рр. відповідно). Окрім того, соціально-політичні процеси, що проходили у неї, набували своєрідного соціокультурного забарвлення, наприклад: то підписання меморандуму принципів взаємодії різних політичних сил (2006 р.); то формування більшості; то розпорошення її (2003, 2006, 2007 рр.); помаранчева революція (2004 р.); то три туру президентських виборів (2004-2005 рр.) та інші події.

Щодо проблеми вияву сутнісних ознак процесу соціальних трансформацій, ми вважаємо,що на кожному рівні соціальної реальності, їх можливо визначити наступними критеріями, показниками:

– макро- рівень - побудова нової соціальної системи суспільства (у державах пострадянського простору, зокрема України: - поступовий відхід від соціалістичного устрою до демократичного, побудова нового типу структури суспільства); (результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження ESS [3], в якому були опитані респонденти з 24 держав Європи у 2004-2005 роках засвідчили, що на запитання "До якої міри Ви задоволені тим, як працює (діє) демократія в країні?" (за шкалою 0 – "зовсім незадоволений", 10 – "повністю задоволений") респонденти з України надали такі відповіді: що за середнім балом, який дорівнює 4,31 (стандартне відхилення 2,72) України як держави, в якій вважається, що демократія є встановленою, займає 19 місце серед країн Європи) [3, с.26]. Одним з показників, який вважається, навіть на міжнародному рівні, таким що в певній мірі підтверджує курс на демократичні розбудови країни є "вільне виявлення своїх політичних поглядів". За даними соціологічного моніторингу НАНУ [4] прослідковується така динаміка, що з 1994 р. до 2000 р. зменшилась майже на 5 % можливість "вільного виявлення своїх політичних поглядів" (з 55,2% до 50,7% відповідно за роками) та достатньо суттєве зростання до 55,3% (2002 р.) і 65,1% (2008 р.). Хоча, за середнім балом по відповідям респондентів на питання суттєвого розшарування немає (1994 р. – 2,4; 2000 р. – 2,4; 2002 р. – 2,3; 2008 р. – 2,5) (воно нівелюється тими, хто відповів "важко відповісти" та "ні". Звичайно, за одним чи двома показниками не можна робити якихось суттєвих висновків, але все ж зазначимо, що за розглянутою емпіричної інформації міжнародного порівняльного

соціологічного дослідження (ESS) [3] та соціологічного моніторингу НАНУ можливо зробити висновок – владним структурам треба приділяти більше уваги трансформаційним процесам з встановлення демократії у країні;

– мезо- рівень – зміни в устрої на цьому рівні, що безпосередньо впливають на зміни життя суспільства (для України: у політичному спектрі це трансформації партійної системи, у економічному – відхід від планової економіки до ринкової, розвиток підприємницької діяльності, зміни фінансової та інформаційної систем; у соціальному – побудова нової соціальної структури суспільства (поява нових класів та прошарків, зміна цінностей та суспільної моралі, зміни у відношеннях етносів, тощо). Так, за результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження (ESS) щодо "задоволеності сучасним станом економіки в країні" серед 24 держав Україна займає 22 місце (середній бал 3,1 за шкалою 0 – "зовсім незадоволений", 10 – "повністю задоволений"). [3, С.30]. Окрім того, аналіз таких показників соціологічного моніторингу НАНУ [4] як "економічна ситуація", "політична ситуація", "правова свідомість і соціальний портрет", "суспільна мораль, конфлікти й довіра" окреслюють дещо неоднозначну, хвилеобразну (то падіння, то знов їх більш жвавий розвиток) ситуацію трансформаційних процесів на мезо рівні;

– мікро- рівень – соціальна диференціація суспільства, що пов'язана з трансформаціями масової свідомості, як наслідок: трансформаціями у поведінці, стилі життя, намірів, мисленні в малих групах, сім'ях, субкультурах, особистісного самовираження та самопочуття та інше (за результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження (ESS) респонденти України ідентифікували стан свого сімейного доходу як найнижчий серед 24 країн Європи (0,9%) [3, с.38], що безумовно відбивається на соціальному самопочутті та настрої. У соціологічному моніторингу НАНУ розглядаються у динаміці показники, що окреслюють соціальні відмінності, які утворились у суспільстві: "соціальне самопочуття і суспільні настрої", матеріальний статус сім'ї", "вільний час, дозвілля", та інші – є яскравим проявом хаотичності та неупередженості трансформацій соціальної структури (дивись емпіричну інформацію за цими показниками). Коли, наприклад, рівень довіри за всіма розглянутими показниками за середнім балом змінився не суттєво (порівняно у динаміці з 1994 р. до 2008 р.), хоча відмічається не значна позитивна тенденція із деяким коливанням та падінням по роках [4, с.27].

Висновки. 1. Аналіз парадигм сучаної соціологічної теорії трансформаційних процесів наочно завідчує достатньо різни підходи вчених західних країн до розуміння та сутності соціальної трансформації. Представники кожної з розглянутих парадигм вважають, що саме їх парадигма має певні переваги перед іншою, фактично ж вони, дещо перетинаючись, доповнюють одна одну та вивчаючи певні соціальні процеси виходять на дефініцію "соціальна трансформація". 2.Серед українських вчених, які приділяли увагу трансформаційним процесам загалом домінуючою є точка зору ,згіно якоїоціальну трансформацію доцільно розглядати як варіацію еволюційної та бифуркаційної моделей розвитку, що пов'язана з процесом відносно швидкого (плавного або скачкообразного) змінювання системних якостей суспільства як відповідь на вичерпання, або загрозу вичерпання ресурсів конкретної форми розвитку" [див.: 12, с.78]. 3. Не дивлячись на достатньо глибоки теоретичні напрацювання наших вчених все ж більшість цих розробок, грутуються на емпіричних моніторингових дослідженнях соціальних трансформацій. Однак, трансформаційні процеси мають і свій специфічний технологічний вектор розвитку – наприклад, реальне впровадження технології розподілу влад можна вважати як реальну протидію корупційними процесам у суспільстві що трансформується..

Література.

1. Заславська Т.І. Методологические проблемы исследования посткоммунистических трансформационных процессов [Текст] / Т.І. Заславська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків.: Видавничий центр Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, 1999. – С.4. – ISBN 966-623-042-9.

2. Zapf, W. (Hrsg) Theorien des soziale Wandels // Konrady, K.O. et. Al (Hrsg.): Neue wisstn schaftlinche Bibliotek; Sozioligie, Bd.31: Königstein/Ts.: Verlagsgr. [Text] / W. Zapf. Athenäum, Hain, 4. Aufl., 1979. – 534 s.
3. Головаха Євген, Горбачик Андрій, Паніна Наталія Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження [Текст] / Євген Головаха, Андрій Горбачик, Наталія Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с. – ISBN 966-02-4170-4.
4. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с. – ISBN 978-966-02-4931-8.
5. Рюшемайер Д., Эванс П. Государство и экономические преобразования: к анализу условий эффективного государственного вмешательства [Текст] / Д. Рюшемайер, П. Эванс; перевод. Г. Б. Юдин // Электронный журнал "Экономическая социология", 2011. – Т.12. – № 3 – С. 54–84. – ISBN 1726-324.
6. Moor, B. Moral Aspects of Economic Growth, and Other Essays (The Wilder House Series in Politics, History, and Culture), Cornell University Press, Ithaca, [Text] / B. Moor. NY, 1993. – ISBN 0801433762.
7. Moor, B. Moral Purity and Persecution in History, Princeton University Press, Princeton, Text] / B. Moor. NJ, 2000. – ISBN 0691049203.
8. Макєєв С.А. Метаморфоз социальной структуры [Текст] / С. А. Макєєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції / Соціологічна асоціація України; Факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інститут соціології НАН України; під заг. ред. Куценко О.Д., Судакова В.І. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – С.11-17.
9. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке [Текст] / А. Пшеворский, пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 319 с. – ISBN 5-8243-0054-2.
10. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transition from Authoritarian. Tentative Conclusions about Uncerta in Democracies [Text] / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore; London: JohnsHopkinsUniversityPress, 1986. – 96 c.
11. Beyme, K. v., Offe, C. (Hrsg.) Politische Theorien in der Ära der Transformation//Vorstand der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft (Hrsg.): Politische Vierteljahresschrift PVS, Sonderheft 26/1995. [Text] / K. Beyme, C. (Hrsg.) Offe. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996. – 389 s.
12. Куценко О.Д. Теоретическая модель самоорганизации в понимании социальной трансформации [Текст] / О.Д. Куценко // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук.ред.) та ін. – К., 2001. – С.78, С.76-80. – ISBN 966-02-1969-5.

УДК 316.733

Яворська Є.Ф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

КРИЗА ЗАХІДНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ЗАНЕПАД ПРОСВІТНИЦЬКОЇ МІСІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Дана стаття присвячена історико-теоретичному аналізу концепцій, які аналізують кризу західної культури в період радикальних ціннісних трансформацій в індустріальному суспільстві.

***Ключові слова**: криза європейської культури, еліта, масова культура.*

Данная статья посвящена историко-теоретическому анализу концепций, которые анализируют кризис западной культуры в период радикальных ценностных трансформаций в индустриальном обществе.

***Ключевые слова**: кризис европейской культуры, элита, массовая культура*

The article is dedicated to historical-theoretical analysis of conceptions that investigate the crisis of western culture in a period of a powerful transformations of values in industrial society.

***Keywords:** crisis of evropean culture, elite, mass culture*

Актуальність дослідження**.* Пік розвитку індустріальної економіки, з її наднаціональним, глобальним впливом на культуру, політику, екологію ознаменувався науковими дискусіями стосовно численних ризиків техногенної цивілізації. Так же гучно пролунало застереження про занепад і деградацію західно-європейської культури, яка для ідеологів високої культури повинна була зайняти провідне місце в світовому поширенні західних ідей та стилю життя. ***Мета статті – проаналізувати концепції кризи європейської культури та розкрити ролі та специфіку функціонування культури в умовах її розділення на масову та елітарну, визначити залежність процесів індивідуалізації та інтелектуалізації від технологічного рівня культури. Так *об'єктом* даної статті виступають концепції кризи європейської культури, представлені О.Шпенглером, М.Я.Данилевським, А.Вебером, П.Сорокіним, С.Хантінгтоном, Й.Хейзінга, Х.Ортега-і-Гассетом. *Предметом* статті виступають особливі характеристики, за допомогою яких в даних концепціях позначається кризовий стан європейської культури в умовах технологізації та масовізації культури ХХст.

Злам в функціонуванні суспільства традиційного типу під час швидкої індустріалізації актуалізував дискусії стосовно кризи інститутів суспільства. Власне аналіз етапів розвитку цивілізації носив фазовий еволюційний характер, так як скажімо у К.Маркса капіталізм як пережиток минулих експуаційних економічних та соціальних відносин повинен змінитися новою революційною формацією пролетаризмом. Для О.Конта теологічна та метафізична стадії людського розвитку змінюються третьою стадією вищого порядку – позитивною, власне ідеалом Просвітництва - пануванням людського розуму, перевагою наукового знання, яке здатне звільняти людську свідомість від релігійних обмежень пізнання. Так чи інакше класична соціологія переважно замикалася на структурації фаз людського розвитку, таких, які є визначені та описані в термінах минулих, дещо статичних типів суспільств. При цьому перехідний період суспільних трансформацій індустріального суспільства був досить швидкий для фіксації його динамічних та структурних ознак. Так мова про кризу суспільних інститутів індустріального капіталістичного суспільства обумовлювалася зокрема порушенням логіки історичного процесу, що визначило проблемність даних концепцій в поясненні нового функціонального стану культури.

Для Освальда Шпенглера походження культур носить органічний та циклічний характер, таким чином кожна культура приречена проходити шлях від свого становлення до смерті, коли вичерпується її потенціал, при цьому поступаючись місцем новій суттєво іншій культурі. Ті можливості, які відкриває перед сучасною людиною західна культура з одного боку дозволяють самореалізовуватися в соціумі, з іншого – в сучасній європейській культурі постає безліч конфліктів на історичному ґрунті [8]. Історія в свою чергу, за Шпенглером, носить випадковий характер, вона визначається скоріше відносинами боротьби, обміну ідеями, домінування між різними культурами. Відділення людства від природи, яке стає можливим в умовах потужної індустріалізації, а потім і технологізації культурних каналів, як для О.Шпенглера, так і для мислителів Франкфуртської школи стає передвісником кризи, яка ставить людину на шлях рабства та маніпулювання, визначення пріоритету матеріальної сторони життя над іншою – духовною, втратою критичного мислення, яке не можливо в умовах тотального панування знеособленої робочої маси. «Образ сучасного чарівника – робітник, який стоїть коло розподільчого щита з його вимикачами і надписами і за допомогою цього щита простим рухом руки викликає до існування колосальні дії, не маючи про їх сутність ні малого розуміння, - є символ людської техніки взагалі. [8, с.529]. Цінність

людини в новому суспільстві за О.Шпенглером визначається її залученням в умови праці в такій репресивній індустріальній системі. Так культура замикається в цих умовах матеріальної, технологічної реальності де вона втрачає свою автономність та самоцінність. Техніка з точки зору О.Шпенглера носить дещо містичний характер, адже її вплив на європейський дух залишає лише розруху та занепад високої культури, ставлячи людину в статус безвольного раба від тих фінансових та ринкових відносин, які диктують шлях культурних процесів. Така позиція ймовірно визначається «білими плямами» в теоретичному осмисленні соціальних, культурних, економічних та політичних аспектів науково-технічної революції, неможливістю спрогнозувати глобальні наслідки розвитку техногенної цивілізації.

Німецькі теоретики говорили про крах культури загалом, адже, якщо європейська культура є символом революційності та прогресу для всього іншого світу (значно відсталого від провідних держав в економічному плані та чужих для демократичного режиму), то її знецінення та втрата гегемонії означало неможливість відродити істинний дух культури. Визнаючи вплив інших східних культур (традиційних у розумінні Макса Вебера, тобто тих, які не слідують процесу раціоналізації) апологети високої культури, певним чином позначали неможливість повтору західного сценарію розвитку культури, яка б носила той сакральний вимір аристократизму, була рушієм інтелектуалізації та індивідуалізації історичного прогресу. Так Альфред Вебер вказує на численні протиріччя всередині західної цивілізації, які означали конфронтацію різних класів, власне ту прірву в культурі, яка не дозволяла профаності очолювати культурний прогрес. Тобто говорячи про кризу культури, сторонники даної позиції позначали скоріше кризу певного типу культури – аристократичної, яка в силу нового індустріального ладу вимушена була не тільки контактувати з «низькою» культурою – масовою (зокрема і народною, хоча вони не тотожні), тим самим відкриваючи нові умови для мобільності з масових прошарків, але і вступати в дещо нерівноправну боротьбу за доступ до аудиторії та вплив на ідеологічному рівні.

Так кризова ситуація занепаду аристократичної культури для А.Вебера передбачає втрату протиборства між інтелектуально розвиненою елітою та неосвіченими народними масами породжуючи усереднену особистість, яка ніби піднімається до загального рівня культури, але не здатна досягти висот національної духовної культури, приводячи в апатію політичну та культурну сфери, втрачаючи здатність очолювати прогрес європейського духу. Зміна впливу європейської культури на світову історію передбачала вибух емансипістських масових рухів, які похитнули урівноваженість сил, які в свою чергу втілювалися в ідеї гуманності, привнесеної якраз західним суспільством [1, с.284]. Через поширення та розвиток промисловості та капіталістичних відносин відбувається поширення ідеології, яка вступає в певний синтез із самобутністю даної «маленької» культури, при цьому залишаючи лаг в сфері духовного життя народів і континентів. Звільняючись від свого колоніального минулого, відстоюючи власну національну ідентичність та самобутність інші народи в силу нових економічних, політичних та культурних можливостей прагнуть звільнитись від ідеології заходу. Так А.Вебер зазначає: «…духовні засади суспільного життя у всьому різноманітті їх проявів повсюдно поступово домінують над механістичним матеріалізмом і прагнучим до всезагальної уніфікації техніцизмом сучасної європейської культури» [1, с.290]. Так рух прогресу культури та цивілізації у А.Вебера означає перехід від централізації (впливу аристократичного національного духу на світову розстановку культурних та ідеологічних впливів) до децентралізації європейської культури, коли розвиток культурних форм відбувається на базі досягнутого західною цивілізацією ринкового індустріалізму, потужного технологічного розвитку, але й з привнесенням менталітету інших в минулому відсталих народів.

Діагноз культурного стану сучасного суспільства для Пітіріма Сорокіна видавався досить похмурим, адже європейська культура в стані духовної кризи акумулює негативні тенденції втрати демократії, культурного зубожіння, посилення збройних зіткнень. Занепад чуттєвої культури та прихід ідеаціональної патологічно впливає на все суспільство. Європейська культура для П.Сорокіна являється цілісною в першу чергу завдяки спільності цінності, як головного компоненту. В Середньовіччі Бог являв собою центр ідеаційної

культури, інтегруючи всі інші компоненти культури навколо себе. На зміну ідеаційній культурі нова чуттєва втілює принцип раціональності на основі твердження про можливість пізнання оточуючого світу переважно завдяки чуттєвим способом. Так для П.Сорокіна становлення нового типу культури відбувається на уламках старої системи цінностей, яка поступається своїм панівним місцем новому фундаментальному принципу тим самим створюючи певний ціннісно-ідейний вакуум. Криза чуттєвої культури яка охопила всю західну культуру породила багато конфліктів в тому числі між політичними системами, тим самим П.Сорокін виявив досить важку конфлікту ситуацію суспільства XXст., яке перебувало в стані перманентних вибухів як тоталітаризму так і демократії, переживаючи крах своїх ідеологій. Однак такі деструктивні для культури наслідки на думку П.Сорокіна, не означають її остаточного занепаду, адже криза це певною мірою етап тих трансформацій, які сприяють становленню нового принципу культури, її нових форм, що виключає абсолютизацію світової культури як уніфікованої системи.

П.Сорокін говорить про зв'язок між типом культури та характером відповідного їй мистецтва. Ті основні принципи («домінуюча надсистема культури» [5, с.438], які закладені в ідеаціональній, чуттєвій та ідеалістичній культурах, переживають таку ж саму кризу і в мистецькій сфері. Ідеалістична культура, яка постає на місці ідеаціональної та чуттєвої являється еклектичною вона поєднує їхні ідеали, символізм та раціональність при цьому втрачаючи інтегруючу цінність, яка формувала дух минулих епох [5, с.436]. В індустріальному суспільстві культура втрачає чітко окреслені межі, проникаючи у повсякденне життя людей. Сучасні культура стає все більш ринковою, візуальною, схильною до гігантизму та пафосу. Професійне коло еліти, яка була допущена як матеріально, так і суто завдяки своїм духовно-освітнім можливостям до предметів культури втрачає своє виняткове право на оцінку та осмислення шедеврів. Сучасні маси не тільки отримують витвір мистецтва у себе в повсякденному інтер'єрі, але й виступають тим орієнтиром, який вносить культурні цінності у відносини конкуренції та ринкового попиту. На думку П.Сорокіна визначна риса сучасної західної культури в її багатоманітності стилів, необмеженості єдиним ціннісним принципом, що передбачає її доступність для будь-якого смаку та кола людей. Потенціал сучасної культури сприяє розвитку людини. Однак, як вважає Сорокін, інший аспект чуттєвої культури – гедонізм та прагнення видовищності втрачає свою інтегруючу ціннісну сутність, формуючи культуру поверхову та ілюзорну [5,с.449]. Знецінення культури як високодуховної сфери, яка продукує цінності та мораль цивілізації є наслідком її редукції до товарної форми, переважанням матеріалізації над духовним розвитком. Пошук нових ідей призводить культурне виробництво до сфери патології як джерела творчості. Беззмістовність та хаотичність витісняють ціннісну уніфікованість, адже так стає можливим залучення мас до споживання продуктів культури, які є розшифрованими та стандартизованими під середній зразок масової публіки. Сорокін, так само як і «франкфуртці», зазначає, що ті технічні можливості, які з'являються перед автором в індустріальному суспільстві могли б слугувати вищому рівню втілення ідей в культурі, але натомість вони поступаються місцем кількісному тиражуванню, яке не залишає місце в цій конкуренції для прогресу духовності та цінностей соціального та культурного життя.

Семюел Хантінгтон розглядав розвиток сучасної культури через призму протистояння найбільш впливових цивілізацій ісламської та західної християнської. Лінія розлому, які протиставляють світогляд (більшою мірою релігійний), пошук ідентичності які постають в умовах нових взаємовідносин, коли на зміну імперіалізму, який чітко поділяв сфери впливу економічної та політичної ваги набирають в минулому відсталі цивілізації [6]. Різниця культур та релігій між різними типами цивілізації перешкоджає компромісу, якого можна досягти поєднуючи моделі економічного, політичного розвитку Заходу з особливостями світосприйняття незахідних цивілізацій. Як зазначає С.Хантінгтон, найбільш визначні ідеології та політичні режими, породженні Заходом втрачають свій вплив на відміну від релігійного фундаменталізму, ставлячи на перше місце культурні протиріччя цих цивілізацій. Рух в напрямку модернізації для незахідних суспільств просувається з неприйняттям

західної системи цінностей, з відмовою вестернізації, як невідповідної релігійним і культурним зразкам даної цивілізації.

Конфлікт інтересів між Заходом та східним світом на прикладі Росії ще два сторіччя тому підмітив відомий російський дослідник М.Данилевський. Розвиток культур, за М.Данилевським залежить від поєднання різних факторів, коли наявні сприятливі умови для обміну та формування сфери релігії, культури, політики та економіки. В період занепаду певного культурно-історичного типу в нього залишається певний культурний запас, резерв, який може відкрити нові можливості для відновлення свого релігійного, культурного, політичного потенціалу, власне відновлення тієї самобутності, яка не може бути заміщена або запозичена від іншої культури [2]. Культурно-історичні типи М.Данилевського були визначними в формуванні історичного прогресу, тим самим визначаючи, що аналіз суб'єкту цивілізаційного прогресу повинен мати пріоритет над дослідженням його фаз. Розвиток культури цивілізації передбачає стадії її становлення та занепаду, коли подолання культурної ізоляції, тобто обмін між народами сприяє подальшому розвитку, а з іншої сторони втрата своєї ідентичності приводить до наслідування та культурної, політичної, релігійної та економічної немічності. Так Данилевський говорить про суттєву різницю між інтересами Європи та Росії, їх протиставлення як принципово відмінних культурно-історичних типів. Для того, щоб Росія повністю відкрила свій культурний запас, вона повинна відмовитися від наслідування західних ідей. Підйом національного духу, для Росії полягає у відновленні своєї самобутності, боротьбі проти наслідування європейських ідей та культури, яка переважала над національною для значної частини тодішньої інтелігенції.

Нідерландський філософ та історик Йохан Хейзінга говорячи про кризу ХХст. в європейській культурі зазначає її неминучість, її відмінність від минулих історичних та культурних зламів, що носили революційний характер для прогресу людського духу. Сьогоднішня культура стоїть на уламках минулої високої культури, тим самим Й.Хейзінга дає зрозуміти, що незважаючи на сподівання розвиток культури не обов'язково йде в напрямку прогресу, її деградація, скатування до примітивізму – сьогоднішній стан європейської цивілізації. Здавалося б технологічний прогрес повинен сприяти процесу інтелектуалізації суспільства, закріплення високого еталону культурних зразків, однак як і більшість теоретиків Й.Хейзінга бачить в техніці інструмент влади та насилля. Наука, як і техніка, яка позбавлена морального виміру нездатна слугувати високим цілям. Визначна риса нової епохи – це відмова від вищої істини перед обличчям земних потягів, знецінення критичного потенціалу пізнання. Таким шляхом культура втрачає свій раціональний та інтелектуальний аспекти. На цьому ґрунті на думку Хейзінги і визрівають різні радикально спрямовані націоналістичні рухи. Заміщення релігії новою філософією дає підстави для визначення відносності загальноприйнятих цінностей, що в економічно та технологічно потужному суспільстві отримує виправдання тому політичному режиму, який незважаючи на неприйнятні засоби досягає мети. Як говорить Хейзінга, осуд та критика можливі скоріше на адресу іншої держави або політичної сили. Виправданням насилля в суспільстві слугують дисципліна та порядок, які в будденій свідомості перекривають незгоду з несправедливістю та жорстокістю. Популізм дозволяє нейтралізувати ті вибухові настрої широких мас, які в минулому провокували революції. Діагноз європейської культури ХХст. для Й.Хейзінги полягав у її «варваризації» не зважаючи на здобутки техніки та науки, перемозі низької культури, відродження якої, на його думку, не можливо лише завдяки відновленню минулого співвідношення між масами та елітою [7]. Слідуючи за Ортегою-і-Гассетом Йохан Хейзінга сверджує, що елітизм визначається в першу чергу духовним рівнем, а не місцем в соціальній структурі. Сьогоднішні аспекти культури полягають в знецінення традицій та моралі, занепадом критичного судження та індивідуалізму перед обличчям загальносуспільної вигоди. Досягнення засобів масової комунікації парадоксальним чином супроводжуються непорозуміннями та антагонізмами. Розвиток культури не можливий на думку Й.Хейзінги за заданим планом, завжди можливе втручання в історичний процес непередбачуваних ймовірнісних факторів, що заперечує його циклічний характер. Відродження європейського духу не можливе на базі лише економічної та технологічної потужності сучасного

суспільства, тому Хейзінга говорить про необхідність катарсису індивідуального духу, який звільнив би сучасну людину від влади інстинктів та ціннісного релятивізму [7].

З позицій іспанського філософа *Хосе Ортеги-і-Гассета* кризовий стан культури обумовлюється «атрофією духовних сил» [3, с.60]. Розкриття можливостей для геніальних особистостей визначається відносинами між елітою та масами, які з одного боку забезпечують підтримку інтелектуальному прошарку, а з іншого – прагнуть розвиватися до високої планки елітарної культури. Маси для Ортеги-і-Гассета – це нічим не примітна більшість, яка зустрічається і у досить високих колах суспільства, що свідчить про динамічність зв'язків мас та обраної меншості [4, с.78]. Натомість еліта – це обдаровані та неординарні особистості, які надають приклад масі, показують шлях до самовдосконалення. Маси, котрі довгий час стояли осторонь суспільної влади вносять свою некомпетентність та обмеженість і у сферу політики та культури. Нове мистецтво на думку іспанського мислителя є непопулярним через те, що воно не є народним [4, с.217]. Це мистецтво ніби розділяє суспільство на дві сторони: інтелектуальна меншість (яка здатна розуміти та естетично сприймати) виділяє себе з поміж сірої маси та протистоїть їй. Проблема тут полягає не у вподобаннях, а у відсутності можливості зрозуміти мистецтво, чуже для буденного існування і масового світогляду. Висока культура, яка апелює до еліти викликає роздратованість у неосвіченої більшості. Як стверджує Ортега-і-Гассет, твір, котрий не подобається, але є зрозумілим викликає у індивіда почуття зверхності над ним. Але у випадку масової публіки – мистецтво не подобається, але причина криється у його складності, в тому, що інтелектуальний і духовний рівень масової публіки недостатній для розуміння професійного твору, а це в свою чергу породжує відчуття власної неповноцінності та ненависті до такої культури. Х.Ортега-і-Гассет говорить про два несумісних апарати сприйняття. Перший сприймає безпосередню реальність (мистецтво, орієнтоване на маси, має справу з відображенням життєвих ситуацій, словом, все те, що зустрічає емоційне переживання, співчуття і є атрибутом повсякдення). В другому випадку мова йде про здатність художнього та естетичного сприйняття, яке досягається засобом відсторонення та відходу на емоційну дистанцію, котра дозволить оцінити та об'єктивно пізнати твори культури. Ознака новітніх тенденцій мистецтва – це його дегуманізація, яка відкидає копіювання натури та прагне створити ілюзію, котра тим не менш має смисл. Зображення явищ дійсності у зовсім іншій оболонці означає неможливість їхньої буденної та традиційної інтерпретації. Тим самим відбувається роз'єднання елітарного сприйняття з масовим, яке носить характер споживання спрощених та розшифрованих продуктів культури. Згідно Х.Ортери-і-Гассета, художнє та естетичне сприйняття відкидає бачення високої культури як підпорядкованої складової реального життя людей, вона відкидає емоціональність перед раціональним споглядянням [4].

Висновки. 1. Теоретичне осмислення кризи західної культури більшою мірою визначалося занепокоєнням провідних європейських мислителів втратою її місіонерської ролі для всього іншого світу. Теоретики кризи культури констатували скоріше занепад не самої культури, а одного з її типів – аристократичної. Масова культура перестає бути замкненим колом інтелектуалів та мистецьких професіоналів, знецінюється роль інтерпретації творів культури, яку виконувала обрана меншість. 2. Сьогоднішня суть культури тлумачиться в термінах індустрії культури, споживання, продукти культури. 3. Реальна загроза функціонуванню арістократичної культури криється не тільки в її редукції до потреб маси, але і в загрозі визрівання тоталітаризму та нацизму в умовах кризи цінностей та традицій.

Література

1.Вебер А. Германия и кризис европейской культуры / А.Вебер.// Культурология XX век: Антология. – М.: Лики культуры, 1995. -703с.

2.Данилевский Н. Россия и Европа./Н.Данилевский.- М.:Наука,1991.- 260с.;

3.Ортега-и-Гассет Х. Бесхребетная Испания/Х. Ортега-и-Гассет– М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 269с.

4.Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс/ Х. Ортега-и-Гассет – М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 269 с.
5.Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика/П.Сорокин //.Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.- 543с.
6.Хантинтон С. Столкновение цивилизаций/ С.Хантинтон – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
7.Хейзинга Й. Homo ludcns. В тени завтрашнего дня/ Й.Хейзинга.- М.:Наука, 1992. – 326с.;
8..Шпенглер О. Закат Европы / О.Шпенглер. -М.: Мысль, 1993.- 667с.

УДК 316.77

Наумова М.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

НОВІ МЕДІА ТА ТРАДИЦІЙНІ ЗМІ: МОДЕЛІ СПІВІСНУВАННЯ

Технологічна революція останнього десятиліттяутілилася в інтеграції різних способів комунікації в інтерактивні інформаційні мережі. Об'єднання у одній системі текстів, зображень і звуків в глобальній мережі і в умовах відкритого і недорогого доступу, фундаментально змінює характер соціальних комунікації. Авторка робить спробу дослідити майбутнє традиційних ЗМК – преси, радіо, телебачення за умов експансії нових цифрових медіа.

Ключові слова: *соціальна комунікація,нові медіа, засоби масової комунікації, нові комунікаційні технології, Інтернет.*

Технологическая революция последнего десятилетия воплотилась в интеграции разных способов коммуникации в интерактивные информационные сети. Интеграция в одной системе текстов, изображений и звуков, в глобальной сети и в условиях открытого и недорогого доступа, фундаментально изменяет характер социальных коммуникации. Автор делает попытку исследовать будущее традиционных ЗМК – прессы, радио, телевидения, -- в условиях экспансии новых цифровых медиа.

Ключеые слова: *социальная коммуникация, новые медиа, средства массовой коммуникации, новые коммуникациионные технологии, Интернет.*

Technological revolution of the last decade was incarnated in integration of different methods of communication in interactive networks. Association in one system the texts, images and sounds, in a global network and in the conditions of the opened and inexpensive access, fundamentally changes character of social communication. An author gives it a shot to probe the future of traditional mass media – presses, radio, television -- at the terms of expansion of new digital medias.

Key words:*social communication, new media, mass media, new communicative technologies, Internet.*

Актуальність теми. У масштабах всього людства продовжується розвиток нової комунікативної системи (нових медіа), які розглядають найчастіше як союз інтерактивних комунікативних технологій і цифрових засобів трансляції, в яких головним посередником стає мережа Інтернет. Цей процес виступає як основа зміни умов взаємодії, тобто це не просто технічний або технологічний, але і соціокультурний процес. Тому нові медіа потрапили у фокус соціологічних досліджень і сьогодні аналізується в концепціях трансформації сучасного суспільства як один з ключових чинників. Як стверджує М. Маклюен, комунікативна революція XX в. забезпечила аудіовізуальній культурі історичний реванш над письмовим дискурсом. Благородний алфавітний порядок спочатку в кінофільмах і радіомовленні, потім в телебаченні поступився місцем чуттєвій, нерефлективнії комунікації. Технологічна трансформація не менших масштабів відбулася на рубежі століть. Вона утілюється в інтеграції різних способів комунікації в інтерактивні інформаційні мережі.

Іншими словами, формуються супертекст і метамова, вперше в історії об'єднуючи в одній системі письмові, усні і аудіовізуальні засоби комунікації. Інтеграція у одній системі текстів, зображень і звуків в глобальній мережі і в умовах відкритого і недорогого доступу, фундаментально змінює характер комунікації. Зазначимо,що прогнози щодо соціокультурної динаміки, в основі якої лежить нова комунікаційна система варіюють він епатажних футуристичних зарисовок, до цікавих і обґрунтованих гіпотез. Так, Рейнгольд, Кастельс і ін. кажучи про децентралізацію, інтерактивність, індивідуалізації характерних для нових форматів комунікації, намагаються змоделювати культурні атрибути «електронної взаємодії». Але яка ж доля чекає традиційні ЗМІ за умов бурхливого і непередбаченого розвитку новітніх цифрових комунікацій? Чи можемо ми передрікати повільну кончину традиційних засобів масової комунікації – преси, радіо, телебачення?

Метою цієї статті є осмислення статусу нових комунікацій в сучасному соціокультурному полі та прояснення режимів їх співіснування із традиційними медіа.

Ґенеза нових медіа: технологічні та соціокультурні аспекти.Історія розвитку мас-медіа - це не лише історія технічних інновацій, бо їх становлення пов'язане і з грандіозними соціальними інноваціями. ЗМК, або мас-медіа, є відносно новим соціальним інститутом, функція якого полягає у виробництві і поширенні знань в найширшому значенні слова. Так, одне з найчастіше цитованих визначень, що належать М. Яновицу, свідчить: "Масова комунікація охоплює інститути і техніку, за допомогою яких спеціалізовані групи використовують технологічні засоби (пресу, радіо, кіно і т. д.) для поширення символічного змісту на великі, гетерогенні і надзвичайно розсіяні аудиторії" [7,с. 52]. На думку Джона Томпсона, "масова комунікація є інституціоналізованим виробництвом і масовим поширенням символічних матеріалів за допомогою передачі і накопичення інформації" [10,с. 219].

Загальні характеристики ЗМК як соціального інституту дані в роботах Д. Баррата [5], О. Бойда-Барреля і П. Брема [6]. Видається, що найбільш значущі характеристики цього порівняно нового інституту такі:

1) як і більшість сучасних інститутів, мас-медіа є інституціно-організаційною єдністю;

2) інститут ЗМІ виконує особливу, тільки йому властиву функцію створення інформаційного аналога суспільства шляхом побудови визначеної картини світу, а також освітлення функціонування інших соціальних інститутів;

3) виступаючи як рупор громадської думки, інститут масової комунікації в силу свого мобілізаційного потенціалу - здібності впливати на великі групи людей - грає особливу роль в сучасному політичному процесі.

Етапи розвитку мас-медіа найтіснішим чином пов'язані зі змінами соціуму. Так, виникнення перших газет в XVIII ст. найбезпосереднішим чином пов'язане з виходом на політичну арену нового класу - буржуазії, для якої вони стали засобом реалізації економічних, політичних і культурних цілей (саме тоді виникає метафора "четверта влада", яка фіксувала їх величезне значення в суспільстві, авторство якої приписується як англійському романістові Г. Філдингу, так і політичному філософові Э. Берку). Згодом ЗМК стали чи не основним інструментом економічних і політичних взаємодій і конфліктів, необхідною передумовою становлення ліберальної економіки і конституційної демократії, так само, втім, як і бюрократичних економік, авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Розвиток ЗМК йшов в ногу з поступом в соціальній і культурній організації. Урбанізація, підйом життєвих стандартів і збільшення вільного часу, становлення сучасної бюрократії і інші глобальні соціокультурні процеси були б неможливі у відсутність мас-медіа, які являються не лише одним з символів сучасного світу, але і дуже активним каталізатором усіх громадських змін.

Термін «нові медіа» (НМ) вперше постав наприкінці минулого сторіччя. До 1980-х років основою для ЗМІ — періодики, радіо й телебачення — були аналогові й друковані носії. Однак із стрімким розвитком цифрових, мережевих, комп’ютерних, інформаційних, ігрових (а згодом і мобільних) технологій і комунікацій ЗМІ зазнали суттєвої трансформації. Нові здобутки не лише позначилися на традиційних у класичному розумінні медіа (приміром,

зараз складно уявити собі періодичне видання, яке б не послуговувалося графічними редакторами перед публікацією того чи іншого зображення), а й призвели до появи нових медіа. Засновані на нових, цифрових носіях, безпосередньо пов'язані з еволюцією комп'ютерів та Інтернету, широко впроваджувані в різні сфери, вони стали інтерактивнішими за традиційні, чим теж суттєво відрізнилися від них. Втім, на початку виникнення нових медіа під означеним терміном часто розуміли власне згаданий процес появи й поступу цифрових і мережевих технологій та комунікацій.

Трансформація медіа відбувалася на цивілізаційному зламі, коли на зміну індустріальному приходило постіндустріальне (інформаційне) суспільство. Воно стало новим етапом розвитку соціуму, а інформаційно-комп'ютерна революція — процес інформатизації всіх сфер життя (суспільства в цілому і людини загалом) — його квінтесенцією. Новітні технології надзвичайно потужно, радикально трансформували матеріально-виробничу й соціальну сфери людства. Водночас відбулися й значні зміни обробки, виробництва й передачі інформації, самого підходу до її подачі.

Рушійними силами означених трансформацій стали комп'ютеризація, інтернетизація, медіація і віртуалізація інформації. Саме комп'ютер уперше дав змогу подати (не лише окремо, а й разом) будь-який із видів інформації — текстовий, звуковий, відео чи зображальний — у цифровій формі. Інтернет як віртуальний простір разом із здатністю комп'ютерної пам'яті до миттєвого відтворення, своєю чергою, посприяв значному приростові знань, колосальному розширенню інформаційних меж і витворенню нової інформаційної картини світу як наслідку. Саме суттєво оновлена медіа-сфера загалом і нові медіа зокрема стали її основними виразниками, чи не найбільш визначальним чинником для остаточного переходу від споживчого індустріального суспільства до постіндустріального, зі знанням, інформацією в центрі, а потому — суспільства інформаційного.

Згадана інформатизація забезпечує нові медіа все більшою кількістю учасників комунікації. Її багатовекторність, нові умови функціонування, коли багато учасників підтримують кумунікацію із багатьма, за нинішнього інтенсивного розвитку спроможні модифікувати комунікаційну модель «багато — багатьом» у ледве не «всі — всім», настільки масштабними є спроможності й перспективи нових медіа. Слід підкреслити інтегруючу роль і інтерактивність НМ через що вони:

1) включають своїх медіа-попередників (періодичний друк, ТБ і так далі);

2) стають каталізатором появи досить специфічних форм соціальності і соціальної інтеграції.

У соціальних і комунікативних дисциплінах поняття НМ визначається в цілому сімействі термінів, ключовими з яких є:

1) Поняття "Мас Медіа" (Mass Media) або "ЗМІ - засоби масової інформації" або "старі медіа" - традиційні засоби масової інформації, тобто телебачення, радіо, газети, журнали, кіно, відео.

2) Поняття "Мультимедіа" (Multimedia) - термін ринково-технологічний, такий, що характеризує комунікативні і споживчі можливості комп'ютера: поєднання текстовою, візуальною і аудіоінформації; засоби перетворення, редагування і зберігання даних різного типу; можливість різних комунікацій зовні - вивід на друк, з'єднання з відео, телебаченням і телефонією, "спілкування комп'ютерів" в мережах і т.ін. Мультимедіа означає, також, конвергенцію різних типів даних. У цьому значенні "мультимедіа" став споживчим терміном, що слугує для орієнтації користувачів комп'ютерів в різноманітних функціональних можливостях останніх. [2;3].

Принциповим моментом в соціологічній інтерпретації НМ. є уявлення про конвергенцію. Центральний пункт уявлень про конвергенцію -образ ідеальної комунікативної системи НМ ("інформаційній супермагістралі"), у якій відбувається інтеграція звуку, видео- і текстових даних з можливістю зберігання в гігантських бібліотеках; інтеграція включає також інтерактивні механізми. [8;9;11]

Особливо цікаві когнітивні наслідки експансії цифрових комунікацій. Яким чином НМ, інтегровані в комп'ютерні мережі, змінюють глибокі когнітивні структури сприйняття,

осмислення і оцінки соціальної реальності. Чи можна говорити сьогодні про генезис під впливом агресивної віртуальності і в ній нового типу соціального знання. Всі передумови для цього в наявності. По-перше, трансляція всіх видів повідомлень в одній і тій же системі, індукує їх інтеграцію в загальній когнітивній структурі. Прийом аудіовізуальних новин, освітніх передач і шоу на одному і тому ж засобі - це ще один крок до змішення змісту, який вже має місце в телебаченні. З погляду засобу різні види комунікації схильні запозичувати принципи один у одного: інтерактивні освітні програми виглядають як відеоігри; випуски новин будуються як аудіовізуальні шоу; судові процеси транслюються як "мильні опери"; спортивні ігри ставляться професіоналами так, що вони стають все більш схожими з фільмами в стилі action і так далі.

По-друге, вибір різних повідомлень в одній і тій самій комунікаційній формі, при легкому перемиканні з одного на інше (сайт, канал, хвилю і тому подібне), скорочує ментальну відстань між різними джерелами когнітивної і сенсорної залученості. І, оскільки, вони зберігають свої відмінні риси як повідомлення, в той же час будучи змішані в символічному комунікаційному процесі, їх коди зливаються в цьому процесі, створюючи багатоликий символічний контекст, що виникає з випадкової суміші різних значень.

По-третє, мультимедіа охоплюють в своїй сфері більшість видів культурного виразу у всій їх різноманітності. Їх пришестя рівносильне кінцю розділення між аудіовізуальними засобами і друкарськими засобами масової інформації, загальнодоступною і високою культурою, розвагами і інформацією, освітою і пропагандою. Всі прояви культури, формують чудову синкретику цифрового всесвіту, який зв'язує в гігантському супертексті минуле, сьогодення і майбутнє, формуючи нове символічне середовище.

Особливості новітніх комунікаційних систем. Інтернет змушує переосмислити класичні визначення і категорії комунікативістікі. Коли ми говоримо, що Інтернет є засобом масової комунікації, стає ясно, що ні слову масовий, ні слову засіб не можна дати точного визначення. Що таке масова аудиторія? Що таке засоби комунікації? Яким чином можна передавати повідомлення? У традиційні них уявленнях комунікація є процес передачі інформації між адресантом (відправником інформації) і адресатом (одержувачем інформації). Інакше кажучи, в основі комунікації лежить відома схема «джерело — канал (передачі інформації) — адресат (аудиторія). Проте, коли ми розглядаємо Мережу, кожен з елементів даного ланцюжка зазнає зміни. Інтернет немов грає традиційною схемою «джерело — повідомлення — одержувач», інколи зберігає її в первинному вигляді, інколи додає їй абсолютно новий характер. Так, джерелом повідомлення може бути як одна людина (якщо це торкається, наприклад електронних листів), так і ціла соціальна група. Само повідомлення може бути традиційною статтею, написаною журналістом або редактором, історією, що створювалася довгий час різними людьми, і навіть простий бесідою в чаті. Одержувач (або аудиторія) даного послання також може варіювати ось одного до декількох мільйонів, може змінюватися, а може і не змінюватися, в залежності ось ролі, яку виконує сам одержувач (наприклад, будучи творцем повідомлення). Природно, що одна з основних проблем соціології комунікацій і комунікативістики в цілому — роль каналу (channel) як засоби передачі даних і його дія на саму інформацію і її сприйняття — набуває в разі мережевих взаємодій особливого значення. У найбільш явній формі цю ідею задовго до широкого поширення Мережі висловив відомий канадський комунікативіст і культуролог Маршал Герберт Маклюен (1911–1980), який виніс її в заголовок однієї зі своїх книг - « The medium is the message».

Насправді носій інформації не ідентичний повідомленню, але визначає його характер. Простий приклад: історія філософії на компакт-диску у вигляді роману або фільму не лише виглядає інакше, ніж на сторінках фоліанта без ілюстрацій, скажімо, того ж Бертрана Рассела або Річарда Рорті, де вона викладена на мові науки, що використовує спеціальний термінологічний апарат, недоступний без спеціального вивчення. Вона дійсно інша. Книги дають нам константну інформацію, і суспільний сенс цього факту величезний. Мережа — носій постійно змінної інформації. Жодна сторінка в Інтернеті не зберігається в незмінному

вигляді, але постійно удосконалюється. Нема жодної гарантії, що доступна сьогодні сторінка збережеться завтра.

Інтернет є багатобічним ЗМК, який створює безліч різних форм комунікації. Можна погодитися із запропонованим М. Морріс і К. Оган виділенням в ньому 4 типів:

1) *асинхронна комунікація «один на один»* (електронні листи);

2) *асинхронна комунікація «багато з багатьма»* (наприклад, мережа Юзернет: зведення, листи розсилок, де потрібний согласиена розсилки, або пароль для входу в програму, в якій повідомлення стосуються визначених тим);

3) *синхронна комунікація «один на один», «один і декілька», «один з декількома»* будується довкола якої-небудь конкретної теми, наприклад, «ролеві ігри, чати»;

4) *асинхронна комунікація*, де зазвичай користувач намагається розшукати сайт для здобуття певної інформації; тут можна зустріти комунікацію «багато і один», «один на один», «один і багато» (веб-сайти, гороскопи).

Відносно традиційних ЗМК Інтернет виграє відразу по декількох параметрах:

1) *мультімедійность.* Інтернет об'єднує візуальні, звукові, друкарські і відео-аспекти других ЗМК; до того ж користувачі отримують певні економічні вигоди: ціна пересилки листа по електронній пошті набагато ниже його пересилки за допомогою звичайної пошти;

2) *персоналізація.* Інтернет забезпечує необхідною інформацією на будь-якому рівні зацікавлених в ній індивідуумів або груп людей; доставка може бути забезпечена згідно з перевагою користувачів через персоналізацію вмісту, розсилку по електронній пошті і кабельному телебаченню;

3) *інтерактивність.* Інтернет передбачає діалог, т.з. зворотний зв'язок (feedback), а не монолог, який характеризує традиційні ЗМК. Взаємодія, діалог і зворотний зв'язок між сотнями користувачів можливі через електронну повазі, інформаційні табло, форуми, чати і телеконференції;

4) *відсутність посередників.* Інтернет дає можливість прямого доступу уряду до населення, населення до влади без втручання і маніпулятивної дії з боку ЗМК. [4, с.201]

Однак не слід ототожнювати нові медіа суто зі Всесвітньою мережею, комп'ютерами, новітніми технологіями й інтерактивністю. Із часом те ж цифрове телебачення й онлайн-видання почали вважати традиційними (якщо в когось взагалі була спокуса мати їх за нові медіа бодай на початку їхнього становлення), а конвергенція як зближення, злиття різних аспектів медіа й мультимедійні редакції утвердилися як звичний, невід'ємний атрибут нинішньої журналістики.

Канібалізація чи мирне співіснування? Цифрова ера й нові медіа як її чи не найголовніший атрибут знаменували формування нового медіа-середовища, що накладає свій відбиток як на ЗМІ, так і на журналістику в цілому. Вона вже усвідомила згадану смерть відстаней і звикає до роботи в кіберпросторі. Однак чи передбачає це поступовий відхід традиційних медіа, їх знищення медіа новими? Відповідь однозначна — ні. По суті, між традиційними і новими медіа немає жодного «смертельного» протистояння, лишень конкуренція, боротьба, радше навіть пошук споживача. Техногенна цивілізація інформаційного суспільства передбачає нову стратегію взаємозв'язку медіа, інформації та Інтернету. Вона полягає в їхньому взаємовпливі, що виражається в інтернетизації медіа й медіалізації Всесвітньої мережі. У контексті зазначеного Інтернет модифікує традиційні ЗМІ — періодику, радіо, телебачення, однак водночас і вони змінюють його — перетворюють Всесвітню мережу на стартовий майданчик трансмедійного виробництва. Означена стратегія взаємозв'язку та її процеси є неминучими. Адже й традиційні, й нові медіа об'єднані спільним комунікаційним простором.Не слід забувати й про давню, проте й досі використовувану у відповідних наукових колах гіпотезу німецького журналіста Вольфґанґа Ріпля (1864–1938) — так званий Закон Ріпля. Цей закон стверджує про невитіснення новими медіа своїх попередників. Вольфґанґ Ріпль вважав, що нові, більш високорозвинені ЗМІ ніколи не замінять старих — натомість шукатимуть для себе нові завдання й сфери застосування.

Ми відокремлюємо класичні масмедіа від нових інтерактивних медіа не лише по технічних ознаках. Так, масмедіа досягають стабільності завдяки внутрішньому схематизму, а інтерактивні медіа знаходять стабільність завдяки зворотному зв'язку. Масмедіа роблять можливою світову комунікацію шляхом розширення мовлення, Інтернет робить можливою світову комунікацію, зв'язуючи окремі світи в мережу [1, с.10].

Переведення в цифровий формат всіх даних вперше в історії створило можливість зв'язати один з одним всі медіа, що транслюють зображення. Старі медіа, тим самим, виявилися не витисненими, а доданими до цього загального функціонального взаємозв'язку. Можна тому передбачити, що саме старі медіа, такі як газета, в майбутньому вироблять нове розуміння себе і свого місця. Тому, мабуть, треба чекати не медіаканібалізма, а радісного медіа співіснування. Для друкарських медіа нові медіа не становлять смертельної небезпеки, але вимушують їх до нового позиціювання, до усвідомлення своїх специфічних, властивих саме друку сильних сторін. Друкарські продукти володіють незамінними матеріальними якостями, які можна оптимізувати, щоб було приємно брати їх в руки, спокійно читати, швидко переглядати. Їх, нарешті, можна викинути. У цьому газети і журнали завжди будуть попереду мережевого світу, і це дозволить їм вижити. Втеча в Інтернет замість читання газети – це примарна альтернатива. Інформаційний простір інтернет-культури має безліч вимірів. У нього немає природної топографії. Кіберпростір – це територія, яку неможливо картографувати. У неї немає «природних» форм зображення, а тому для представлення даних потрібні метафори. А це якраз і означає, що не обійтися без допоміжних конструкцій старих медіа.

Висновки . 1.Старі медіа слугують метафоричними засобами орієнтації в цифровому просторі. Як відомо, є віртуальні робочі столи, папки, документи, корзини для паперів. Все це означає, що не можна обійтися без стабільної ілюзії знайомого світу. Цифровий простір даних не дає людині можливості зорієнтуватися. 2.Можна передбачити, що життєва значущість друкарських медіа в майбутньому ще зросте. І нові функції старих медіа в цифровому медіаспівтоваристві можна визначити просто – вони дають втіху осяжності, вони пропонують форми для тих, хто шукає сенс, спрощують складне. Вони потрібні як метафоричні дороги навігації в інформаційному просторі. Книга втілює в собі перш за все ідею порядку цілого.3. Не треба ігнорувати тривіальні факти повсякденності. Як і в разі пасивного медіума – телебачення, читання газети – це ритуал. Газета потрібна багатьом як уранішня кава. Читання газети — це лише в окремих випадках пошук інформації, але майже завжди блаженне перегортання: я дозволяю новинам всього світу лоскотати мені нерви.

Література

1. Больц Н. Азбука медиа. – М.: Издательство «Европа», 2011. – 136 с.
2. Кандиба І. Что такое новые медиа? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moreintelligentweb.net/post/200
3. Семенюк Г. Нові медіа: сутність, перспективи та загрози. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newmedia.univ.kiev.ua/2010-11-02-12-33-08/40-2010-11-27-22-10-58/32-where-is-the-static-content
4. Черных А. Мир современных медиа. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 312 с.
5. Barrat D Media Sociology. London and N. Y.: Routledge, 1994.
6. Boyd-Barrel O., Braham P. P. (eds.) Media, Knowledge, and Power. London: Croom Helm, 1987.
7. Janowitz M. The Study of Mass Communication É International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 3. N. Y.: Macmillan and Free Press, 1968.
8. Fortunati L. Reflections on Mediated Gossip [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rkcsi.indiana.edu/media/FortunatiPaper.pdf
9. Morris M., Ogan C. The Internet as Mass Medium É Journal of Communication.1996. Vol. 46. № 1
10. Thompson J. B. Ideology and Mass Culture. Oxford: Oxford University Press, 1990.

11. New media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/New_media#cite_note-3

УДК 316.752:303.446.2

Соколова К.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології молодший науковий співробітник

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ (ЛІБЕРАЛЬНО-АВТОРИТАРНИЙ НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕНЬ)

В статті автор розглядає ліберально-авторитарний напрям дослідження ліберальних цінностей. Даний напрям склався в першій половині минулого століття і на сьогоднішній день продовжує розвиватись. В межах цього напряму в статті розглянуті найпоширеніші методики дослідження ліберальних цінностей.

Ключові слова:

In the article the author examines the liberal-authoritarian approach to the study of liberal values. This approach formed the first half of last century and today continues to evolve. Within this approach in the article author examines the most common methods of study of liberal values.
Ключові слова: ліберальні цінності, авторитарні цінності, постматеріальні цінності

***Keywords**: liberal values, authoritarian values, postmaterialists values*

Актуальність. Як наголошує Девятко І.Ф. в першій половині ХХст. виникає потреба в підвищенні критеріїв науковості соціальних досліджень, з допомогою яких передбачалось здійснити обґрунтування реформ в соціальній сфері. Тому в межах психології, соціології та на перетині цих наук виникає суттєвий інтерес до розробки адекватних, стандартних способів дослідження «суб'єктивних показників». Одним з таких показників стала «установка» (attitude). Дослідження даного явища здійснили суттєвий вплив на відокремлення соціологічної та психологічної традицій дослідження на початку 30-х років ХХст. В подальшому в межах досліджень установок вивчались різноманітні явища серед яких суттєве місце займають політичні цінності. Ґрунтовні дослідження установок здійснили величезний вплив на практику сучасних соціологічних досліджень цінностей, але водночас підняли пласт проблем досягнення якості та надійності даних, і деякі з них досі потребують вирішення.

Мета даної статті розглянути ліберально-авторитарний напрям дослідження ліберальних цінностей.

На сьогоднішній день існує надзвичайно багато різноманітних методик дослідження ліберальних цінностей. В залежності від потреб дослідника та мети дослідження використовують одновимірні, двовимірні та багатовимірні моделі системи ліберальних цінностей. Крім цього достатньо поширені декілька основних підходів до дослідження ліберальних цінностей. Один з підходів спирається на зіставлення консервативних та ліберальних цінностей, погляди на співвідношення яких змінюється від протиставлення, як протилежних полюсів ціннісного континууму до незалежних один від одного цінностей. Інший підхід спирається на поєднання ліберальних та демократичних цінностей, які сприяють взаємному поширенню в суспільстві. Наступний підхід тісно пов'язаний з дослідженням самої сукупності ліберальних цінностей наявної структури та ієрархії. Однак з точки зору найбільшого поширення методик дослідження ліберальних цінностей серед багатьох країн світу виділяється підхід, що базується на зіставленні або протиставленні авторитарних та ліберальних цінностей.

Початок та розквіт масових досліджень авторитарно-ліберальних цінностей припадає на першу половину ХХ ст.. Цьому сприяли декілька обставин. З одного боку розвивались дослідження соціальної установки як потенційної активності по

відношенню до ціннісних об'єктів. Потрапивши в фокус уваги соціологів дане поняття, яке першопочатково досліджувалось в психології переважно з застосуванням експерименту, в подальшому вивчається завдяки застосуванню методів спостереження та інтерв'ю для виявлення установок конкретних груп та субкультур. Позитивно на цей процес вплинули подальші наукові розробки в сферах побудови вибірки, конструювання інструментарію та застосування багатомірних статистичних методів аналізу(зокрема факторного аналізу) до отриманих даних. Тож загалом на початку минулого століття установки досліджувались в основному через дані спостережень; аналіз статистичних даних на кшталт даних голосування, публікацій та шкалювання установок[1,с.52].

З другого боку загальний економічний, політичний та соціокультурний контекст минулого століття сприяв актуальності досліджень різноманітних політичних цінностей. Оскільки поширення авторитарних або ліберальних цінностей в світлі двох світових війн, реваншизму та побудови демократії могло свідчити про подальшу зовнішню та внутрішню політику країн.

Додатковим стимулом таких досліджень стало зростання авторитарних настроїв, які стали предметом розгляду франкфуртської школи. Соціологами цієї школи був описаний специфічний тип «авторитарна особистість». Така особистість характеризується граничним конформізмом, ригідністю, визнанням авторитету влади. До кола авторитарних цінностей належать: повага до влади, наявність сильного лідера, повага до традицій, повага до батьків та людей старшого віку, стабільність, безпека, наявність сильної армії та державного апарату.

В основі виділення даного типу вчені поклали класичну психоаналітичну картину з садомазохиським розв'язком едипового комплексу. Е. Фромм називав цей авторитарний тип садомазохиським за характером. У психодинамці «авторитарного характеру» частина попередньої агресивності усмоктується й перетворюється на мазохізм, у той час як інша частина, яка пов'язана з садизмом, виходить на зовні та накладається на ставлення до груп з якими людина себе не ідентифікує.

В ході даного дослідження вченими була створена Ф-шкала ("шкала фашизму"), з застосуванням техніки вимірювання установки за Р. Чикертом[2, с.82].

На думку авторів проекту «авторитарна особистість», орієнтація на авторитаризм особливо характерна для середніх класів в Європі. А в США такі настрої та спрямування будуть найбільше проявлятись серед людей, які прагнуть підвищити свій статус в порівнянні з тим який у них є наразі.

В подальшому, дослідження авторитарної особистості здійснило суттєвий вплив на методику ідентифікації авторитарно-ліберальних цінностей в серії національних та міжнародних досліджень та спровокувало більш детальні пошуки шляхів підвищення валідності використовуваного інструментарію. Однак на думку багатьох дослідників застосування методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей показує, що попри всю користь досліджень цих цінностей, політичні відносини взагалі краще описуються як багатомірні. Тому майже всі методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей побудовані на дво- та багатомірних моделях з залученням додаткової шкали орієнтацій в континуумі політичних орієнтацій ліво/право.Також зростає коло питань, які досліджуються у зв'язку з діяльністю політичних акторів, тому дослідниками виділяються різні виміри політичних, ідеологічних ціннісних орієнтацій, які утворюють багатомірні моделі.

На даний момент існує декілька великих досліджень в плані застосування методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей це Європейське Соціальне Дослідження (ЄСД) та Світове Дослідження Цінностей(СДЦ). Дані проекти охоплюють з кожною хвилею досліджень все більше країн та є загальнодоступними в інформаційному плані.

Методика застосована в ЄСД конструювалася як показовий приклад правильної побудови методик такого плану. На думку співавторів методики Дж. Кертіса та К. Брайтон, однією з основних проблем сучасних міжнародних досліджень в яких

запроваджуються методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей, є те, що відсутній всесторонньо-добре перевірений та аналітично-потужний набір інструментів для вимірювання. За Дж. Кертісом та К. Брайсон існуючі на сьогодні інструменти для вимірювання соціо-політичних орієнтацій(і ліберально-авторитарних зокрема) є недостатньо розробленими, хоча і знайшли своє втілення в таких дослідницьких проектах як Євробарометр, Європейське Дослідження Цінностей, Світове Дослідження Цінностей та Програма Міжнародного Соціального Дослідження. Тому цілі даного проекту полягають у розробці інструменту, який би дозволяв здійснити ретельне, обґрунтоване вимірювання відмінностей в структурі цінностей різних країн, та зміни в якості та поширеності цінностей. Особливої значущості при цьому набуває дослідження соціо-політичних відмінностей, які існують між різними культурами та націями Європи, і поза нею. Така інформація дозволяє в подальшому пояснювати та прогнозувати електоральну поведінку [3, с.233].

Перед побудовою даної методики автори спирались на наступні методики, які були розроблені та апробовані в національних та міжнаціональних дослідженнях. Так в проекті British Election Study були запропоновані твердження , щодо яких необхідно було висловити ступінь своєї згоди або незгоди за шкалою від 1 до 5. Інструментарій носить національне забарвлення і містить твердження які стосуються[3,с.241]:

1. поваги молоді до традиційних британських цінностей;
2. необхідності цензури відео та друкованої продукції;
3. осудження нетрадиційної сексуальної орієнтації;
4. підвищення рівня терпимості до тих, хто веде не загальноприйнятий спосіб життя;
5. організації протестних акцій проти уряду;
6. підтримка демократії.

Однак альфа Кронбаха в такій шкалі склала 0,50, що не може свідчити про прийнятність даного інструментарію як взірця побудови таких методик.

В проекті British Social Attitudes так само як і в попередньому дослідження використана була шкала від 1 до 5 з визначенням рівня згоди або не згоди з запропонованими твердженнями. Альфа Кронбаха в такій шкалі склала 0,70. Серед наведених тверджень спільними з British Election Study є пункти 1та 2, також дослідниками були запропоновані твердження щодо:

1. осудження тих, хто порушує закон;
2. підтримки смертної кари;
3. виховання поваги до влади в школах;
4. дотримання законів, навіть при їх неправильності.

З класичного вже проекту Т. Адорно були розглянуті твердження щодо наступних аспектів[3,с.243]:

1. ствердження поділу людей на слабких та сильних;
2. розчарування в більшості людей;
3. перехід від заперечення(протесту) до реального погляду на світ в процесі дорослішання молодих людей;
4. пошук зовнішніх ворогів, як причини більшості проблем;
5. повага та підтримка владних інституцій.

Крім даних проектів Дж. Кертіс та К. Брайтон орієнтувалися на серію досліджень С. Міддендорпа, в якій вони особливо підкреслили в якості індикаторів твердження, які стосуються аспектів як[3,с.242]:

1. схвалення поваги дітей та підлітків до своїх батьків;
2. видалення осіб з нетрадиційною орієнтацією з суспільства/ дозвіл їм жити так як вони того потребують;
3. засудження злочинів та насильства;
4. дозвіл застосування смертної кари;
5. схваленні політики абортів та евтаназії.

Вагомий внесок С. Міддендорпа для розвитку досліджень ліберальних цінностей полягає в тому, що він провів ряд досліджень щодо структури ідеології за період декілька десятиліть. Специфіка його підходу полягає у співвідношенні між теоретичною моделлю і її операціоналізацією, з метою досягнення оптимального відображення концепту в наявному конструкті [4, с.233].

В серії досліджень змін в структурі ідеології в Нідерландах, С.Мідендорпом було виявлено чотири фактори які зберігають стійкість протягом десятиліть, що підтверджують дослідження протягом 1970-1980-х рр. Фактори умовно позначені як: цінності загального консерватизму (позитивне відношення до традицій, порядок), цінності авторитарного консерватизму (песимізм щодо можливостей для розвитку та існування демократії, сильна влада), ліберальні цінності (підтримка приватного підприємництва, обмежене урядове втручання), соціалістичні цінності (орієнтація на ліквідацію класів, негативні погляди на підприємництво, усунення нерівності можливостей) [5, с.110].

Також в проекті ЄСД було використано досвід методики оцінки ціннісного зсуву Р. Інглехарта.

При побудові лібертарно-авторитарної шкали дослідники виходили з того, що ті люди, які мають ліберальні ціннісні орієнтації виступають за свободу дій, самореалізацію, самовизначення та культурний плюралізм. На противагу їм люди з авторитарною орієнтацією виступають за досягнення суспільством загалом моральних та культурних стандартів. Для підтримки цих стандартів, – як способів підтримання консолідованого та безпечного суспільства, такі люди готові прийняти певні обмеження, які будуть покладені на їх особисту свободу[3*,с.237-238*].

На основі аналізу попередніх досліджень лібертарно-автоританних орієнтацій, Дж. Кертіс та К. Брайтон запропонували список з 6 тверджень, які містили наступні ключові аспекти:

1. терпиме відношення до людей з нетрадиційною орієнтацією;
2. безумовне дотримання законів;
3. усунення з політичної арени антидемократичних партій;
4. дотримання прав, щодо волевиявлення та протестних акцій;
5. коректна робота гілок влади;
6. підтримка традиційних сімей (народження дітей лише в шлюбі).

Однак після проведеного пілотажу з метою підвищення показників валідності автори запропонували тільки три твердження, які спрямовані на оцінку індивідуальних та політичних ліберальних орієнтацій. Відповідно до цих тверджень респонденту пропонувалося висловити міру своєї згоди або незгоди за п’ятибальною шкалою. Питання звучить наступним чином: «А тепер скажіть, до якої міри Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з наступними твердженнями?» [3, с.254]

1. Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей.
2. Геям та лесбіянкам потрібно дозволити жити своїм життям, як вони вважають за потрібне.
3. Потрібно заборонити політичні партії, які виступають проти демократії

Однак варто зазначити, що незважаючи на детальну роботу над створенням якісного та відносно універсального інструментарію для дослідження ліберальних та авторитарних цінностей, досягти високих значень показників валідності в межах даної методики не вдалося.

Другою доволі поширеною методикою дослідження ліберальних цінностей є методика оцінки ціннісного зсуву Р. Інглехарта. Дана методика Р. Інглехарта спирається на основні положення теорії ціннісного зсуву, які мають тісний зв’язок з теорією модернізації. За Р. Інглехартом, основна теза, для прихильників теорії модернізації від Карла Маркса і Макса Вебера до Даніела Белла, полягає в тому що економічні культурні та політичні перетворення настільки взаємопов’язані одне з одним в своєму розвитку, що цей взаємозв’язок дозволяє прогнозувати характер їх взаємодії на суспільство. В цілому, на

думку Р. Інглехарта, теза вірна, і якщо соціологи не здатні абсолютно точно прогнозувати, те що відбудеться в даному суспільстві в даний час, деякі основні тенденції піддаються їх прогнозуванню. Певні сукупності економічних, політичних та культурних трансформацій розвиваються логічно, взаємозалежним чином. До того ж одні напрямки такого розвитку виявляються більш імовірними, ніж інші. А коли конкретні суспільні процеси набирають темп, то в довгостроковому плані виникає імовірність суттєвих за своїм значенням змін.

В основі методики Р Інглехарта лежить двомірна модель з вісями матеріалізм/постматеріалізм та авторитаризм/лібералізм.

Р Інглехарт виділяє дві основні групи людей – матеріалісти та постматеріалісти. Матеріалісти зорієнтовані на забезпечення економічного розвитку своєї країни, безпеки своєї родини та збереження матеріального добробуту. Постматеріалісти орієнтовані на забезпечення умов для самовираження та самовизначення людини як особистості, захисту оточуючого середовища, збереження свободи слова тощо. "Авторитарні" люди меншою мірою підтримують зміни в різних сферах життя ніж ліберали. Авторитарні цінності представлені опосередковано, і розглядаються як матеріалістичні.

За Р. Інглехартом, постматеріалісти не є нематеріалістами, і не є антиматеріалістами. Постматеріалісти орієнтуються на іншу групу цінностей лише після того, як досягли економічної безпеки і тому, що вже її досягли. Для них залишаються достатньо важливими матеріалістичні цінності, але оскільки вони вже їх досягли, увага зосереджується в першу чергу на якості життя. Такий культурний зсув може бути емпірично зафіксований через зміну співвідношення кількості матеріалістів та постматеріалістів в суспільстві на користь останніх [6, с. 23-53].

Для пояснення цієї зміни Інглехартом були висунуті дві ключові гіпотези:

1. Гіпотеза дефіциту. Суть гіпотези полягає у відображенні соціально-економічного середовища життєдіяльності індивіда в його особистісних пріоритетах. Загальний дефіцит на рівні соціуму переходить в першочергову потребу на індивідуальному рівні. [7, с. 235].

2. Гіпотеза соціалізації. Дана гіпотеза була запропонована для пояснення того, чому зміни в системі цінностей відбуваються не безпосередньо після змін в економічній сфері та соціальному середовищі, а виявляються поступово, протягом певного часу. Гіпотеза полягає в тому, що умови соціалізації впливають на встановлення базових цінностей індивіда. В подальшому система цінностей піддається несуттєвим змінам або навіть залишається без змін. Ця гіпотеза покликана пояснити, чому спостерігається часовий проміжок між переважаючими в суспільстві ціннісними орієнтаціями та соціально-економічними досягненнями країни. Зміни в ієрархії пріоритетів відбувається з запізненням в часі по відношенню до прогресивних, позитивних змін в соціально-економічній ситуації [7, с. 235].

Тобто цінності постматеріалізму будуть поширюватися серед населення тим ширше, чим вищі економічні досягнення та більш тривалим є період економічного розквіту. І навпаки, чим довше продовжується період економічного спаду, тим більшою мірою може проявитися протилежний ефект.

З метою визначення рівня орієнтацій на ліберальні цінності Р. Інглехартом було створено похідний від двох варіацій індексу матеріалізму/постматеріалізму - індекс ліберального постматеріалізму або liberty aspirations. Індекс будується на батареї з двох питань, кожне з яких задається двічі з вимогою обрати найважливішу та другу за важливістю ціль з чотирьох запропонованих. Процедура побудови здійснюється подібно до цих індексів і змінюється від 0 до 5,де 0 - жодного постматеріально-ліберального вибору, а 5 – присутність всіх постматеріально-ліберальних виборів. Для побудови індексу постматеріального лібералізму використовують альтернативи, які вказують на ліберальні та ідеальні цілі[8,107-111]. До цілей ліберального та ідеального характеру авторами індексу були віднесені наступні пункти батареї :

1. Створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо;
2. Надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень;

3. Свобода слова.

Однак, поряд з тим що дана методика є однією з найпоширеніших, в наукових колах вона піддається критиці з різноманітних причин починаючи від процедури її конструювання і закінчуючи запереченнями на теоретичному рівні. Наприклад, С. Фланаган вважає, що в методиці від початку закладена помилка, через змішування разом образів матеріаліста та авторитариста. До авторитарних відноситься більш широка група цінностей, а не тільки проблеми правопорядку та безпеки, тобто для висновків необхідно враховувати повагу до влади, дисципліну, патріотизм та нетерпимість до меншин, підтримку традиційних та релігійних цінностей. Відповідно ліберали та авторитаристи можуть орієнтуватись переважно як і на матеріальні так і постматеріальні цінності. Також зміна цінностей між поколіннями відбувається лише в площині ліберально-авторитарних цінностей[9, с.75].

Висновок. Таким чином можна побачити, що протягом ХХ –ХХІ ст.. відбувається становлення та розвиток досліджень політичних цінностей, серед яких суттєва увага приділяється ліберальним цінностям. Початок численних досліджень в даній сфері припадає на початок ХХст. та має тісний зв'язок з дослідженням установок. Саме з вивчення установок беруть свій початок найвідоміші сучасні методи, шкали та підходи до досліджень ліберальних цінностей. Оскільки найбільше інформації отримується при дослідженні не суто ліберальних цінностей, а в їх протиставленні іншим політичним цінностям, ліберальні цінності досліджують в межах різних підходів. Найпоширеніший з них це протиставлення або зіставлення ліберальних цінностей авторитарним. В межах цього підходу є велика кількість методик, але основними на сьогоднішній день за обсягами досліджень є методики проектів ЄСД та СДЦ. Проте навіть в межах таких хвиль досліджень з існуючими методиками виникають різноманітні складнощі щодо універсальності та надійності інструментарію.

Література

1. И.Ф. Девятко Измерение установки: становление социологической парадигмы/ Девятко И.Ф. Социологические исследования -1991 №6. - С.49-60

2. Т. Адорно Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из " Авторитарной личности")/ Т. Адорно Социологические исследования 1993 - №3 - С. 75-85

3. J. Curtice, C. Bryson The measurement of socio-political orientations./ John Curtice, Caroline Bryson [Електронний ресурс] – P. 233-258 - режим доступу до статті : http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=125&Itemid=80

4. Middendorp, C.P. Progressiveness and Conservatism: The Fundamental Dimensions of Ideological. Controversy and Their Relationship to Social Class./ *Middendorp, C.P.* – The Hague: Mouton Publishers, 1978. – p. 457

5. Middendorp, C.P. Ideology in Dutch politics: the democratic system reconsidered 1970-1985/ Middendorp, C.P. – Assen/Maastricht : Van Gorcum, 1991. - p.370

6. Ronald Inglehart The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Advanced Industrial Society/ Ronald Inglehart. Princeton, N.J., 1977. – c. 496

7. Рукавишников В., Халман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения. / Рукавишников В., Халман Л., Эстер П. - М.: Совпадение 1998. -368с.

8. Соколова К. О. Ліберальні цінності: методика оцінки ціннісного зсуву/ К. О. Соколова //Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць.-К.: Фенікс, 2009.- Вип..9. – С. 105-115

9. Андреенкова А.В. Материалистические/постматериалистические ценности в России./ А.В. Андреенкова // Социологические исследования - 1994.- №11. – С.73-81.

УДК 316.343-058.13

Кузьмук О. М.

Волинський національний університет імені Лесі Українки, старший викладач кафедри соціології

ПРОБЛЕМА НЕКОНСИСТЕНТНОСТІ СТАТУСНИХ ПОЗИЦІЙ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОВЕДЕНОГО В М. ЛУЦЬКУ)

Стаття присвячена проблемі вивчення та аналізу статусних позицій середнього класу (економічний, політичний (адміністративний), соціальний статус) через призму дослідження їх статусної неконсистентності.

Ключові слова: *соціальна нерівність, соціальний простір, статусні позиції, статусна консистентність/неконсистентність, середній клас, засоби ідентифікації середнього класу.*

Статья посвящена проблеме изучения и анализа статусных позиций среднего класса (экономический, политический (административный), социальный статус) через призму исследования их статусной консистентнности / неконсистентности.

Ключевые слова: *социальное неравенство, социальное пространство, статусные позиции, статусная консистентность/неконсистентность, средний класс, средства идентификации среднего класса.*

In this article is turned attention to the problem of analyses of the middle class status position (economical, political (administrative), social status) from the point of view of status consistency/inconsistency research.

Key words*: social inequality, social space, status positions, status consistency/ inconsistency, the middle class, the identification means of the middle class.*

Актуальність даної теми полягає в необхідності пошуку шляхів поєднання методологічних стратегій для осягнення сутності середнього класу та вивчення критеріїв надійної його ідентифікації.

Проблемне поле даної статті полягає у ідентифікації середнього класу в соціальній структурі українського суспільства.

Метою даної роботи є дослідження феномену середнього класу в соціальній структурі українського суспільства на предмет узгодженості його статусних позицій в економічній, соціальній та політичній (адміністративній) площині.

Поставлена мета реалізовуватиметься через наступні наукові *завдання*:

1. здійснити операціоналізацію поняття «середній клас» та концептуалізувати засоби його ідентифікації;
2. дослідити гомогенність, а також відповідність статусних позицій середнього класу за кожним стратифікаційним виміром. Розглянути наповненість соціальних класів загалом та середнього класу зокрема за різними критеріями ідентифікації: середній клас за самоідентифікацією, середній клас за доходом і споживчими стандартами, середній клас за професійно-кваліфікаційним статусом (даний критерій в свою чергу об'єднаний з двох додаткових критеріїв: соціальний та політичний).
3. на підставі аналізу зробити необхідні висновки.

Теоретико-методологічною основою даного дослідження є теоретичний синтез методологічних підходів, сконцентрованих в межах структурного функціоналізму.

Методологічні особливості та результати дослідження середнього класу та засобів його ідентифікації описані в роботах Т. Заславської, В. Радаєва, О. Шкаратана, Г. Дилігінського, Т. Малєвої, О. Симончук, С. Макеєва, Є. Головахи, О. Куценко. Методика самоідентифікації як засіб приналежності до середнього класу реалізована в роботах Л. Хахуліної. Аналіз багатовимірного стратифікаційного підходу реалізований в роботах П. Сорокіна, а також Л. Уорнера. Аналіз багатовимірної моделі стратифікації, відповідно до якої

простір соціальної нерівності конституюється стратифікаційними порядками знаходить своє відображення в працях Н. Коваліско та О. Савчинського.

Концепція статусної неконсистентності (найадекватніший український відповідник «статусна неузгодженність», «статусна суперечність») знаходить своє відображення в працях П. Сорокіна, Г. Ленскі, С. Сабліної та А. Патракової.

Для реалізації даних завдань був використаний масив даних соціологічного дослідження проведеного під керівництвом автора під назвою «Соціальні класи, класова ідентифікація та середній клас у м. Луцьку». В даному дослідженні була реалізована багатощаблева, районована вибірка, з використанням маршрутного методу та квот. Обсяг вибіркової сукупності з врахуванням значення довірчої ймовірності (p=0,954) становить 405 осіб.

У рамках теоретичного підходу до вивчення соціальної стратифікації, під сукупним соціальним статусом розуміється місце індивіда в ієрархії соціальних оцінок, що є своєрідною кумулятивною оцінкою всіх займаних статусів. Однак, досить часто винагорода (оцінка діяльності індивіда) не завжди адекватна соціальній позиції (так, для прикладу, людина з високим соціальним статусом одержує низьку заробітну плату). Саме така обставина і визначається в соціології як статусна неконсистентність та є по своїй суті антиподом статусної узгодженості або кристалізації.

Вперше уявлення про неконсистентність або неузгодженість статусних позицій індивіда закладені в праці П. Сорокіна [7]. Дослідник в процесі вивчення соціальної позиції приходить до висновку, що позиція в одному вимірі стратифікації не завжди співпадає з позицією в іншому вимірі ієрархічно впорядкованої соціальної системи. Г. Ленські [1], услід за П. Сорокіним, в процесі вивчення позиції індивіда за рівнем доходів, професії, освіти та етнічної приналежності теж звертає увагу на статусну невідповідність між запропонованими характеристиками.

А. Патракова поняттям „статусна неузгодженість” або ж „статусна неконсистентність” позначає ситуацію нерівності чи розбіжності положення індивіда або групи в значущих вимірах соціальної стратифікації: економічної, професійної і політичної, тобто, коли людина або група мають високий ранг в одному стратифікаційному вимірі і низький – в іншому. Проблема статусної неконсистентності, як зазначає дослідниця, є особливо характерною для України, оскільки, внаслідок масштабного трансформаційного перетворення соціальної структури, в українському суспільстві існує безліч розбіжностей соціального статусу в просторі значущих стратифікаційних вимірів [6, 274].

До подібних висновків приходять і польські та чеські соціологи, які аналізували статусну неконсистентність в період державного централізованого управління і пострадянський період трансформаційних ринкових перетворень. Дослідниками було доведено, що в тоталітарному суспільстві статусні невідповідності отримують широке поширення [2], [5].

Цікавим є і досвід дослідження соціально стратифікаційної позиції з точки зору неконсистентності стратифікаційних вимірів, тобто тих характеристик, які обираються дослідниками в якості змінних, за допомогою яких може бути виміряна соціально стратифікаційна позиція індивіда. Так, польський соціолог В. Весоловський, бере до уваги три складові соціального статусу: характер праці, розмір доходу і міра престижу. Чеські соціологи (П. Махонін, М. Тучек) використовують п’ять вимірів соціального статусу (складність праці, позиція в структурі влади, культурна діяльність, характер проведення дозвілля, освіта і дохід).

Що стосується даного дослідження, то слід звернути увагу на те, що аналіз та узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду вивчення середнього класу та засобів його ідентифікації дав нам підстави виокремити три типи капіталу (ресурсів) середнього класу: політичний капітал, що проявляється в обсязі владних повноважень; економічний капітал, який знаходить своє відображення у володінні власністю та рівні доходів; соціокультурний капітал, який відображає освітньо-кваліфікаційний рівень.

Перераховані характеристики узагальнюють описані вище виміри соціально стратифікаційної позиції, а також є адекватним відображенням структурованого простору соціальної нерівності.

Взагалі, дослідження ступеня неконсистентності статусних позицій середнього класу в просторі соціальної нерівності є досить пізнавальними, так як можуть вважатися ще й додатковим інструментом порівняння статусних позицій середнього класу (сукупного капіталу середнього класу) з іншими класами.

Н. Коваліско в своїй праці звертає увагу на те, що інструментом для вимірювання ступеня неконсистентності статусних позицій індивіда є статистична міра варіації – дисперсія або ж стандартне відхилення. Чим вищим є отриманий показник, то неконсистентнішими є виділені класи. Статусні позиції є повністю узгодженими, коли дисперсія дорівнює нулю [4, 194].

Отже, для реалізації вище описаного механізму консистентності, шляхом ієрархічного кластерного аналізу був здійснений підбір ознак, що характеризують економічний, політичний та соціальний капітал середнього класу, а також було реалізовано такі процедури:

— здійснено обрахунок статистичної міри варіації – стандартного відхилення, оскільки цей показник є оцінкою ступеня консистентності статусних позицій середнього класу;
— побудовано одновимірний розподіл самооцінки респондентів та зображено схематично на графіку, на підставі отриманого розподілу зроблено висновок про наповненість соціальних класів за показником самоідентифікація;
— враховуючи те, що нами була проведена кластеризація базових вимірів приналежності до класу (економічний, політичний (адміністративний), соціальний)), був побудований одновимірний розподіл економічного, політичного та професійного критеріїв приналежності до певного соціального класу;
— здійснено порівняння одновимірних розподілів за економічним, політичним, професійним виміром приналежності до класу з одновимірним розподілом самооцінки (самоідентифікації) респондентів.

Отже, для початку, проаналізуємо за описаними вище параметрами кожен із механізмів приналежності до середнього класу.

На першому етапі проаналізуємо механізм самоідентифікації. З поданого рисунку маємо можливість спостерігати нормальний розподіл та можемо судити про найбільшу наповненість саме середнім класом.

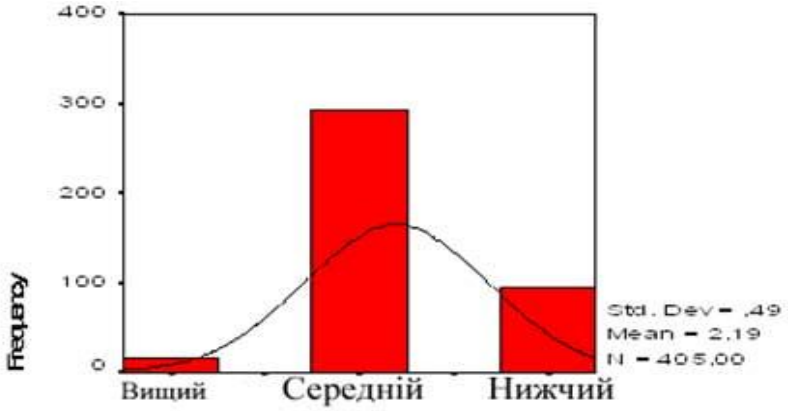

Рисунок 1 - Дослідження гомогенності та наповненості соціальних класів за критерієм самоідентифікація

Хоча, при аналізі використання механізму самоідентифікації в процесі ідентифікації середнього класу існують і певні проблеми. Так, як показують результати соціологічного дослідження, проведеного під керівництвом автора, більша половина населення, ототожнює себе з середнім класом, при тому, що середнього класу як потужної соціальної групи немає. Ця обставина свідчить про відсутність в масовій свідомості стандартів споживання, стилю життя, інших параметрів приналежності до середнього класу, а також про відсутність образу

середнього класу в масовій свідомості. На рівні буденної свідомості поняття «середній клас» в першу чергу ототожнюється з поняттям «середній індивід», ідентифікуючи себе з середнім класом людина вважає себе „не гіршою за інших”.

Крім того, слід звернути також увагу на проблему часткової незакріпленості концепту середній клас в свідомості пересічного громадянина, дані міркування підтвереджують і висновки отримані О. Симончук [7]. Хоча такий результат може свідчити і про небажання особи з психологічної точки зору ідентифікувати себе з нижчим класом суспільства. Так як досить багато людей визначає нижчий клас, як безробітних та людей позбавлених будь-якої власності.

Наступним кроком є аналіз запланованих нами аспектів за економічним виміром приналежності до середнього класу.

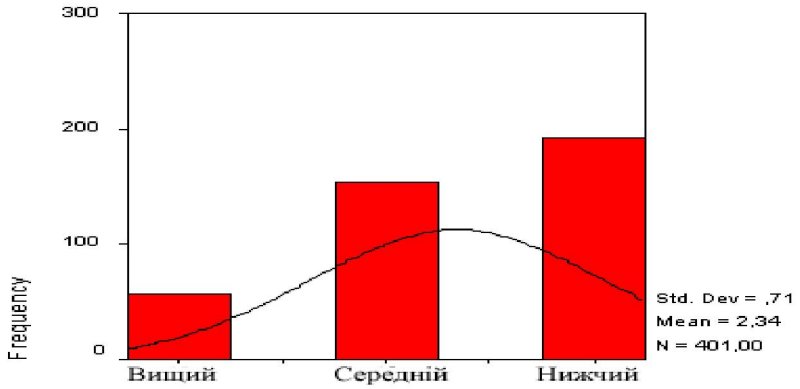

Рисунок 2 - Дослідження гомогенності та наповненості соціальних класів за економічним критерієм приналежності до класу

Даний графік, на відміну від попереднього, не характеризується нормальним розподілом. Для нього характерною є права асиметрія, графік показує, що за економічним критерієм приналежності до середнього класу у нас вже не домінує середній клас, як за критерієм самоідентифікація. За цим критерієм найбагаточисленнішим є нижчий клас.

Наступним етапом є вивчення розподіленності та наповненості соціальних класів за політичним (адміністративним) критерієм приналежності до класу.

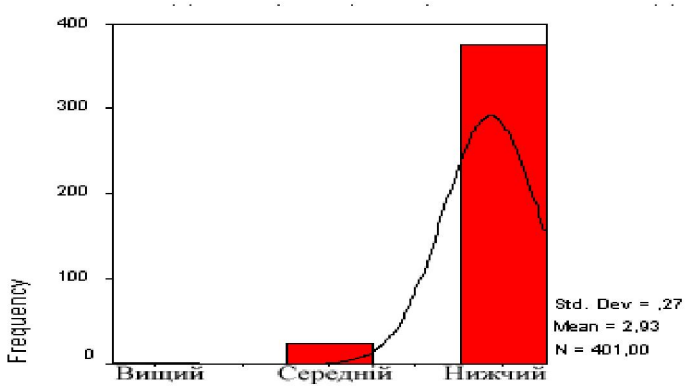

Рисунок 3 - Дослідження гомогенності та наповненості соціальних класів за політичним (адміністративним) критерієм приналежності до класу

Для даного графіку, досить різкою є права асиметрія, яка вказує на приналежність саме до нижчого класу переважної більшості респондентів.

На четвертому рисунку розглянемо наповненість соціальних класів за соціально-професійним критерієм приналежності до класу.

З даного графіку, знову ж, як і у випадку з самоідентифікацією спостерігаємо нормальний розподіл та можемо говорити про найбільшу наповненість саме середнім класом.

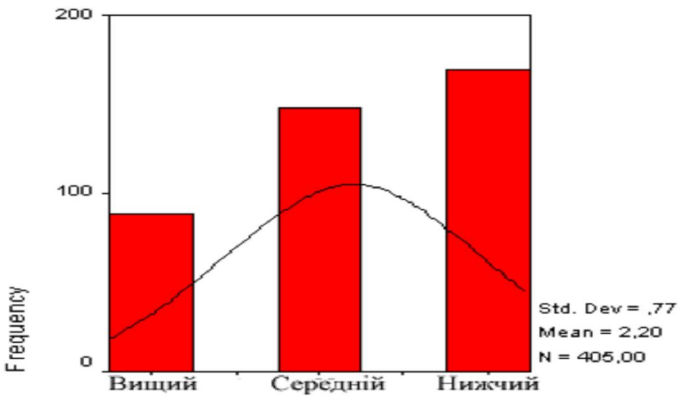

Рисунок 4.- Дослідження гомогенності та наповненості соціальних класів за соціально-професійним критерієм приналежності до класу

З метою перевірки гіпотези про гомогенність середнього класу за кожним із виділених кластерів обраховано коефіцієнт варіації. Слід сказати про те, що чим нижчим є коефіцієнт варіації, тим більш гомогенним є клас за окремо взятим виміром (показником варіації служить стандартне відхилення).

Висновки. Стандартне відхилення для кожного запропонованого критерію становить відповідно: 0,729 для економічного критерію приналежності до середнього класу, 0,295 – для політичного критерію приналежності до середнього класу, 0,744 для соціального критерію приналежності до середнього класу та 0,49 за критерієм самоідентифікація. Слід зауважити про те, що змінна не має варіації коли стандартне відхилення дорівнює нулю, а досліджувана сукупність вважається достатньо однорідною, якщо коефіцієнт варіації не перевищує 0,3÷0,4 [3; 47]. У нашому випадку наближеним до даного значення є 0,295 – рівень стандартного відхилення за політичним (адміністративним) критерієм приналежності до середнього класу. Для економічного та соціального критерію приналежності до середнього класу, коефіцієнт варіації становить відповідно – 0,729 та 0,744. Отже, значення стандартного відхилення за економічним та соціальним критерієм приналежності досить високе, що в свою чергу свідчить про велику міру неоднорідності та гетерогенності досліджуваної сукупності середнього класу за цими критеріями. Що стосується політичного (адміністративного) критерію ідентифікації, то середній клас є гомогенним за цим критерієм з огляду на невеликий обсяг владних повноважень, що є характерним для середнього класу загалом.

Що стосується критерію самоідентифікації, то варто зауважити про те, що практично відсутніми є підстави визначення його як чіткого показника класової приналежності. Ця обставина обумовлена несформованістю єдиного стилю життя середнього класу. Суб'єктивний критерій приналежності до середнього класу можна використовувати як додатковий критерій (поруч із іншими критеріями ідентифікації середнього класу). Доцільно використовувати його і тоді, коли мова йде про вивчення закріпленості концепту середній клас в свідомості населення та вивчення змісту, який вкладається в поняття «середній клас».

Перспектива подальших досліджень пов'язана з можливостями теоретичного синтезу методологічних підходів до вивчення середнього класу та вивченням обгрунтованності критеріїв ідентифікації середнього класу, зокрема критерію самоідентифікації.

Література

1. Lenski G. Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status // American Sociological Review. -1954.- Vol. 19.- P. 405-413
2. Весоловский В. Классы, слои и власть: Пер. с польского / Под ред. и предисл. А. Г. Здравомыслова.- М.: Прогресс, 1981.– 231 с.
3. Горбачик А. П., Сальнікова С. А. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: Навч. посіб.– Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.– 164 с.

4. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н. В. Коваліско.– К.: Інститут соціології НАН України, 2008.– 240 с.
5. Махонин П. Кристаллизация социального статуса и постсоциалистическая трансформация // Восточноевропейские исследования. Международные науки по социальным и гуманитарным наукам.– 2005.– №1.– С.67-80
6. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева.– К.: Институт социологии НАН Украины, 2006.– 355 с.
7. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук.– К.: Институт социологии НАН Украины, 2003.– 464 с.
8. Сорокин П. Социальная мобильность // Под. общ. ред. В. В. Сапова / Пер. с англ.– М.: Academia, 2005.– 588 с.

УДК 303.1: 316.2

Харченко О.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, асистент

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В статті розглянуто поняття методологічного підходу, здійснено огляд сучасних класифікацій методологічних підходів у соціології. На основі класифікації Л.Ньюмана запропоновано критерії диференціації методологічних підходів (позитивізму, інтерпретативної соціології та критичного підходу), а також окреслені проблеми їх ідентифікації у соціологічних дослідженнях.

Ключові слова: *Методологічний підхід, критерії порівняння методологічних підходів.*

В статье рассмотрено понятие методологического подхода, осуществлен обзор современных классификаций методологических подходов в социологии. На основе классификации Л. Ньюмана предложено критерии дифференциации методологических подходов (позитивизма, интерпретативной социологии и критического подхода), а также очерчены проблемы их идентификации в социологических исследованиях.

Ключевые слова*: методологический подход, критерии сравнения методологических подходов.*

The paper considers the concept of methodological approach, provides an overview of modern classification of methodological approaches in sociology. On the basis of L. Newman's classification the criteria of differentiation of methodological approaches (positivist interpretative sociology and critical approach) were proposed. Also author outlined the problems of identification of this approaches in sociological research.

Key words: *methodological approach, methodological approaches comparison criteria*

Актуальність дослідження. Мисленнєве осягнення реальності може виступати у формах буденного та наукового пізнання. Може мати як стихійний так і запланований, організований характер. Але в будь якому випадку воно має підхід – спосіб даного осягнення, що зумовлений як позицією дослідника так і ситуацією пізнання. Використання тих чи інших підходів безпосередньо впливає на результати пізнавальної діяльності. Що у випадку наукового пізнання мають знайти місце в структурі знання, збільшуючи таким чином пояснювальний потенціал науки. З цієї точки зору необхідним вбачається розгляд методологічних підходів, що застосовуються у соціологічних дослідженнях, а також критеріїв їх диференціацій, з метою впорядкування сучасної методологічної «какафонії». Адже багато хто із сучасних молодих українських соціологів не може відповісти на питання про те, в контексті якого методологічного підходу вони працюють, ідентифікувати себе та свої здобутки в координатах системи соціологічного знання, а це свою чергу сприяє її хаотизації.

Метою даної статті є порівняльна характеристика методологічних підходів, на основі класифікації запропонованої Л.Ньюманом.

Поняття підходу. Соціологами - методологами було здійснено багато спроб визначення поняття методологічного підходу. При цьому спостерігається відсутність одностайності інтерпретацій, а відповідно і розуміння того, що таке методологічний підхід. Часто такі поняття як доктрина (І.Девятко), парадигма (Дж.Ритцер), методологічний підхід (Л.Ньюман), методологічна позиція (Ю.Яковенко), дослідницька програма (І.Лакатос), епістемологічні моделі (Р.Кемпбелл та Ш.Васко) виступають як синоніми, позначаючи одне і те саме. Буває, що поняття «підхід» або ототожнюється з певною світоглядною позицією, що отримує відображення в дослідженні (І.В. Блауберг, Е.Г. Юдін та ін.), або розуміється як стратегічний принцип чи їх сукупність, або пов'язується з застосуванням набору процедур та прийомів, які виступають формою та умовою реалізації відповідних принципів (О. Петров та ін).

На основі аналізу значної кількості джерел найбільш узагальненими та інтегрованими на наш погляд є два визначення. Перше з них дає В.Мацкевич: «Підхід - комплекс парадигматичних, синтагматичних, прагматичних структур та механізмів у пізнанні та практиці, що характеризує конкуруючі між собою (чи ті, що історично змінюють одна одну) стратегії та програми у філософії, науці, політиці чи в організації життя людей»[1, с.743]

Дане визначення розкриває нам багато ознак для ідентифікації підходу. По-перше говориться про його комплексний характер, здійснення пізнання та практичної діяльності відповідно до певних схем, які в свою чергу обумовлені характером спрямованості як індивідуальної так і групової свідомості, станом розвитку наукового знання та матеріальними умовами реалізації такої діяльності. По-друге, доцільно також визначення методологічного підходу як *сукупності ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію вченого, принципів, що лежать в основі стратегії дослідницької діяльності, а також способів, прийомів, процедур, що забезпечують реалізацію обраної стратегії в практичній діяльності.* [2]

Одначені інтерпретації дають нам можливість виділити в ньому принаймні три рівні: філософського – прескриптивний, концептуально-дескриптивний та процесуально-праксеологічний

В загальному сенсі наука являє собою також підхід до пізнання світу, що має на меті осягнути його онтологічні прояви, ідентифікувати, структурувати та узагальнити результати даного пізнання у вигляді системи істинного знання. При цьому можна говорити що сама онтологічна картина світу є результатом даного наукового пізнання, більш чи менш адекватним відображенням реального стану речей.

Класифікації методологічних підходів. Існують різні класифікації та підстави диференціації методологічних підходів у соціології.

За характером отримуваного знання розрізняють *теоретичний та емпіричний підходи*.

Наступним критерієм може виступати спосіб розгляду об'єкта дослідження. На даній підставі виділяють *системний та цілісний* підходи.

За фактом залучення досягнень та інструментарію інших парадигм та сфер знання **-** *поліпарадигмальний та монопарадигмальний*. (С.Кравченко)

Підхід поліпарадигмальний – аналіз соціокультурних реалій з використанням досягнень та інструментарію різних парадигм, що передбачає визнання того, що жоден висновок не може стати остаточною істиною.[3, с.294]. Монопарадигмальний відповідно використовує набутки лише однієї парадигми та говорить про адекватне соціальній реальності знання, як таке що продукується тільки в її межах.

За методом збору та аналізу даних – *кількісний та якісний підходи* (Ю.Толстова)

Ю.Толстова дає коротку характеристику даних підходів зазначаючи, що соціологія поділяється на якісну та кількісну на підставі теорії соціологічного вимірювання. [4] На її думку м'який (якісний) метод збору даних базується на неформальному контакті з респондентом, жорсткий (кількісний) на формалізованому. Самий м'який метод – вільне

інтерв'ю, самий жорсткий - анкета з закритими питаннями. Між цими полюсами є багато проміжних методів, наприклад напівформалізоване інтерв'ю, анкета з відкритими запитаннями тощо.

Дехто з дослідників, наприклад О.Маслова називають дані підходи стратегіями [5]. Але не зважаючи на це, не можна не погодитись з її думкою про співвідношення кількісних та якісних стратегій в соціології. Вона зазначає, що в теорії дані підходи є чітко розмежованими та визначають різні стратегії дослідницького пошуку. Кожна з цих стратегій являє собою «ідеальний тип» відношень предмета, об'єкта та метода, обумовлених особливостями дослідницької ситуації та суб'єкта пізнання. На емпіричному рівні ці стратегії реалізуються у так званих «жорстких» та «м'яких» методах.

За роллю особистості –об'єкта пізнання можна виділити *статистичний та гуманітарний підходи* (Г.Татарова) [6]. Відмінність їх в тому, що статистичний підхід спирається на припущення про те, що індивід є лише носієм соціального, представником деякої соціальної спільності, одним з проявів соціального явища. При цьому передбачається, що дослідивши сукупність таких проявів, можна пізнати саме явище. Його реалізація відбувається в ситуації жорсткої структурованості методів збору даних, методів математичного аналізу, способів інтерпретації результатів. Гуманітарний виходить з того, що окремо взятий індивід і є соціальне явище у своїй цілісності і неповторності. Його реалізація відбувається в ситуації неструктурованості, багатоальтернативності. Вибір підходу обумовлений специфікою дослідницьких завдань, ступенем структурованості та модальності досліджуваного об'єкту.

Дослідниці Р.Кемпбелл та Ш.Васко [7] пропонують наступну диференціацію підходів в залежності від їх онтологічних та епістемологічних засад: *позитивізм, реалізм, критична теорія, конструктивізм, феміністський підхід*. Вони виходять з того, що основним питанням онтології є «Якою є форма та природа реальності та якими є межі її дослідження?». Дане запитання - дуже комплексне, але головним онтологічним рішенням для дослідників є відповідь на питання про те, «Вони приймають чи відхиляють ідею про існування єдиного, об'єктивного реального світу?» Якщо вони приймають припущення про існування об'єктивної реальності, тоді мета науки дослідити структуру та функціонування єдиного світу. Якщо не приймають, тоді мета науки зрозуміти як конструюються та інтерпретуються соціальні реальності.

Епістемологія ж прагне дати відповідь на питання: «Що таке знання?», «Як знання може бути отримано?» «Який зв'язок між дослідником та досліджуваним?» тощо. Вона тісно пов'язана з онтологією. Наприклад, якщо дослідник прийняв ідею про існування об'єктивної реальності, тоді він має зайняти позицію об'єктивності та неупередженості, свободи від оцінок для того, щоб мати змогу правильно та адекватно зафіксувати реальність. Якщо дослідник відкидає ідею об'єктивності, тоді немає необхідності проводити дослідження з позиції неупередженості. Для того щоб зрозуміти як реальність конструюється та інтерпретується, соціолог та його суб'єктивність (цінності, віра, емоції) безпосередньо залучаються до процесу дослідження. Розглянемо запропоновану класифікацію детальніше.

*Позитивізм***.** Позитивізм в основі має онтологічне припущення про об'єктивність реальності. Мета науки пояснити, передбачити, та контролювати реальність. Гіпотези про об'єктивність реальності перевіряються експериментальними методами. По відношенню до процесу дослідження, науковець має займати дистантну, об'єктивну позицію, щоб залишатися вільним від упереджень які можуть заважати здобуттю знання. «Людський фактор» не повинен впливати на дослідницький процес. З точки зору позитивізму, особа дослідника не є настільки суттєвою, в порівнянні з методом. Оскільки правильне застосування наукового методу будь ким повинно в результаті давати об'єктивну картину реальності.

*Реалізм***.** Реалізм також говорить про існування об'єктивної реальності, але відрізняється від позитивізму зауваженням того, що не можливо її зафіксувати (пізнати реальність) в чистій, неупередженій формі. Однак протягом дослідження (висунення гіпотез

та їх перевірки експериментальними методами), дослідник має виявляти та ліквідувати джерела упередження.

*Критицизм***.** Він стоїть на позиціях того, що реальність інтерпретується дослідником через соціальні політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні цінності, тому немає і не може бути об'єктивної реальності. Мета дослідження, зрозуміти як цінності дослідника та досліджуваного впливають на сприйняття соціального світу. В результаті визначається, що наука не може бути об'єктивною через те, що цінності входять в усі фази дослідницького процесу. Позиція дослідника визначально важлива через те, що його цінності, вірування, життєвий досвід, впливають на те, як формуються дослідницькі питання, збираються дані, інтерпретуються результати. Через те, що не можливо видалити вплив даних факторів, дослідники мають артикулювати те, як особистий досвід вплинув на їх здобутки.

*Конструктивізм***.** Прихильники даного напряму вважають, що соціальні фактори такі як гендер, раса, клас, культура, економіка є і лінзами через які ми бачимо реальність і водночас агентами, які формують бачення того, що складає наші індивідуальні реальності. Немає «справжньої» реальності, немає єдиної правди, є багатоманіття правд які індивідуально сконструйовані. Для оцінки того, як ми розуміємо наші соціальні світи, дослідники мають залучати учасників в інтерактивний діалог, щоб проаналізувати та зробити видимими ці соціально сконструйовані реальності. Особа дослідника є вагомою, тому що вчений активно включений у соціальне конструювання дослідницької реальності. З цього погляду, дослідження є упередженим суб'єктивним процесом.

Феміністський підхід. Деякі дослідники (наприклад, вже згадуваний нами Л.Ньюман) не виділяють окремо феміністський підхід, поєднуючи його з критичним, за ознакою преосмислення соціальної реальності з метою її зміни та покращення, а також критику епістемологічних засад наукового знання. Інші ж, наприклад Р.Кемпбелл та Ш.Васко, ставлять їх на одну сходинку, через те що деякі феміністські філософи науки відрефлексували та реінтерпретували попередні підходи в межах різних феміністських перспектив. Деякі з них при цьому зробили докорінне переосмислення процесу творення знання.

Узагальнено можна охарактеризувати даний підхід, як такий, що на епістемологічному рівні, легітимізує жіночий досвід, жіночі історії, як джерело знання. Зауважуючи, що як повсякденні так і екстраординарні події жіночого життя заслуговують на увагу та критичне осмислення, через те, що можуть збагатити наше розуміння соціального світу. На методологічному рівні, процес дослідження даного досвіду має проводитись виходячи з етичних принципів поваги, взаємодопомоги та турботи які втілюються в процесі отримання інформації від респондентів. Процес досягнення визнається таким же важливим як і результат.

Отже, як можна побачити існує значна кількість класифікацій методологічних підходів, однак необхідно зазначити, що не всі існуючі в літературі, підстави диференціації є суттєвими. В цьому сенсі ми погоджуємося з коментарем та розрізненням, яке дає В.Мацкевич: «Про підхід ми можемо говорити тільки тоді, коли означені і обґрунтовані його принципові відмінності від інших підходів хоча б в одному епістемічному просторі: у парадигмі (онтологічні картини, схеми та описи об'єктів); у синтагмі (способи і методи доведення, аргументації, мова опису, пояснення та розуміння); у прагматиці (цілі, цінності, завдання, приписи, дозволені та заборонені форми вживання елементів синтагми та парадигми)» [1, с.743] Отже парадигма, синтагма та прагматика є ключовими для розрізнення методологічних підходів будь якої науки, соціологія в цьому сенсі не є виключенням.

За визначенням В.Мацкевича поняття підходу є ширшим за поняття парадигми та включає його. Такої ж думки притримується Є. Осіпов. Проте, як ми вже зазначали на початку, багато дослідників використовують дані поняття як синоніми. Наприклад, В.П. Култигін, посилаючись на М. Полома авторку підручника «Сучасна соціологічна теорія» виокремлює три провідні сучасні соціологічні парадигми: натуралістичну, інтерпретативну, оцінюючу [8]. Він означує сенс натуралістичної парадигми в тому, що соціологія повинна

суворо дотримуватись методології та методики природничих наук. Сувора опора на об'єктивні факти і тільки факти – зафіксовані, відтворювані, прогнозовані - це і є ідеал наукового пізнання. Головним критерієм науковості тут виступає застосування математичних методів. Інтерпретативна соціологія спирається на те, що процеси соціального пізнання якісно відрізняються від інших пізнавальних процесів. Ця їх якість пов'язана з тим, що вони усвідомлюються та осмислюються людьми. Він говорить, що дана парадигма бере свій початок у «розуміючої соціології» М. Вебера. В її рамках діють теоретики феноменології, етнометодологи школи Г. Гарфінкеля. В.П. Култигін зазначає, що соціолог який діє в рамках оцінюючої парадигми намагається не тільки дістатися істини, але і пов'язати її з метою діяльності. Завдання цієї діяльності — на основі даних знань здійснити зміни реальності. В свою чергу Л. Ньюман [9] у схожих термінах говорить про позитивістський, розуміючий та критичний методологічні підходи у соціології. Спробуємо ж проаналізувати підходи, запропоновані Л.Ньюманом використовуючи в якості критеріїв диференціації елементи парадигми, синтагми та прагматики.

Порівняльна характеристика методологічних підходів. До ознак, на основі яких розрізняються методологічні підходи в контексті парадигми ми відносимо: характер відношення між дослідником та досліджуваним, уявлення про природу соціальної реальності та основний акцент дослідницької діяльності, уявлення про природу людини, можливості наукового пізнання; в межах синтагми: уявлення про відношення науки та здорового глузду, оцінка та характеристика процесу пояснення; до прагматики ми відносимо: мету дослідження, уявлення про можливість об'єктивного пізнання та найуживаніші методи збору і аналізу інформації.

Відмінності у даних підходів за характером відношення між досліджуваним та дослідником полягають в тому, що позитивізм наголошує на суб'єкт – об'єктному відношенні, коли дослідник відсторонений від пізнаваного об'єкту, інтерпретативна соціологія на суб'єкт – суб'єктному, коли дослідник стає на позицію особи яку вивчає, критичний підхід, не акцентує увагу на даному відношенні, та дослідники що працюють в межах даного підходу можуть виступати і з тієї і з іншої позиції.

Природа соціальної реальності. Позитивісти стверджують, що соціальна реальність є впорядкованою, містить ряд закономірностей, які є апріорними та можуть бути розкриті та пояснені. Закономірності соціальної реальності не змінюються ні з часом, ні у просторі.

Прихильники ж інтерпретативної соціології говорять про те, що соціальне життя існує по мірі того, як соціальні агенти його проживають та надають йому значення. Вони підтримують його, спрямовано творять складні системи значень через свої взаємодії в процесі комунікації і згод (конвенцій). При чому суб'єктивний сенс реальності є для людей вирішальним у створенні та поясненні соціального життя.

Прибічники критичного підходу вважають, що соціальна реальність постійно приховує себе, видає за щось інше, що лежить на поверхні, а дослідник має цікавитися саме прихованими структурами, які і визначають соціальну реальність.

Позитивісти вважають, що у дослідженні вчений має акцентуватися на загальних закономірностях, типовому. Прибічники інтерпретативної соціології вважають, що дослідник має вивчати не типове, а унікальне (індиивідуальні мотиви, підстави, значення соціальних дій тощо). Вчені, що працюють в межах критичного підходу, говорять про те, що дослідник має акцентуватися на конфліктах та протиріччях.

Відмінності у даних підходах спостерігаються також і у поглядах на природу людини. В контексті позитивізму вважається, що люди - це самозацікавлені раціональні індивіди, які прагнуть задоволення. Вони у своїй поведінці виходять з основних зовнішніх причин, причому одні й ті самі причини мають однаковий вплив на кожного. Людей, можна досліджувати через їх поведінку. Інтепретативний підхід стверджує, що люди є творчими та рефлексивними. Їх поведінка є впорядкованою, при чому, індивідуальні мотиви є часто вирішальними діяльності, навіть якщо вони ірраціональні, емоційні та містять хибні факти чи забобони. Прихильники критичного підхіду говорять про те, що люди є творчими, змінюваними, адаптивними, але разом і тим, ми постійно повинні пам'ятати, що вони

помиляються, та зазнають експлуатації. Люди багато в чому визначені економічними та історичними умовами, культурним контекстом в якому вони знаходяться, але при цьому вони можуть змінювати світ.

Можливості наукового пізнання. Позитивісти вважають, що наука може фіксувати та вимірювати лише зовнішні аспекти людської поведінки. Прибічники інтерпретативного підходу стверджують, що зовнішня поведінка не є прямим показником істинного соціального значення. За допомогою "розуміння" можна осягнути латентні сенси актів поведінки. Загалом, підхід інтерпретативної соціології - це аналіз соціального значення дії (в контексті наміру, інтенції та мети), який проводиться через безпосереднє, деталізоване дослідження людей в контакті з ними, в їх природних ситуаціях, в процесі якого дослідник має приймати до розгляду основу та соціальний контекст дії. Критичний підхід стверджує, що світ є пізнаваним та містить деякі умови, які не залежать від сприйняття дослідника.

Відношення науки та здорового глузду. Позитивісти говорять про те, що здоровий глузд є нелогічним, несистемним та безпідставним. Він вкрай рідко продукує істинне знання і на нього не можна спиратися в процесі пізнання. Інтерпретитивний підхід обстоює думку про те, що здоровий глузд, веде до розкриття повсякденного життя: щоб досліджувати людей, потрібно схоплювати здоровий глузд. Критичний підхід вважає здоровий глузд хибною, повною міфів та ілюзій свідомістю, але навіть з таких обставин можна і потрібно досліджувати суб'єктивні ідеї та здоровий глузд, оскільки вони формують людську поведінку.

Оцінка та характеристика процесу пояснення. Позитивізм виходить з того, що наукове пояснення є номотетичним, воно тяжіє до універсалізму та розкриває плин соціального життя через каузальні закони, які, в свою чергу, за умови їх істинності дедуктивно, логічно, несуперечливо пов'язані з соціальними фактами. Тобто позитивісти перевіряють теорію через дедукцію гіпотез, звіряючи їх із спостережуваною реальністю, а потім комбінують результати в системи законів.

Позитивісти вважають, що наукова теорія має бути подібна до теорії природничих наук. Пізнання спостережуваної реальності через органи чуття, є вагомішим в порівнянні з мисленнєвим осягненням і відрізняє істину від хибних ідей щодо соціального світу. Дослідник для підтвердження істинності та цілісності власної системи знання, має відтворити результати інших дослідників, додавши туди свій вклад.

Інтерпретативна соціологія. Даний підхід є ідеографічним та індуктивним. Дослідники описують як ведуть себе люди в повсякденному житті, намагаючись забезпечити символічну репрезентацію чи «насичений» опис реальності.

В контексті інтерпретативного підходу теорія визнається істинною, якщо вона надає сенс тому, що досліджує і дозволяє іншим глибше зрозуміти цю реальність. Теорія або опис є вірними, якщо дослідник досягає більш глибокого розуміння основ на яких базується поведінка іншого, його почуття та світобачення.

З точки зору критичного підходу для виявленя і пояснення фактів соціальної реальності можна використовувати різні способи демістифікації ілюзії, опис передбачуваної структури, пояснення того, як можуть бути досягнуті зміни соціальної реальності. Дослідники говорять про те, що хороша теорія відрізняється від поганої через «праксин». Під «праксисом» мається на увазі умова, за якої пояснення мають сенс, коли вони спонукають людей зрозуміти та змінити їх соціальний світ.

Метою досліджень, які проводяться в межах позитивістського підходу є дізнатися як функціонує світ. Позитивісти гадають, що наука має розкрити каузальні закони, які є застосовними до великих груп, але не можуть пояснити поведінку однієї окремої людини. Мета дослідження в межах інтерпретативного підходу полягає в тому, щоб досягнути розуміння та проінтерпретувати те, як люди конструюють соціальні значення, творять та підтримують свої соціальні світи. Мета дослідження в контексті критичного підходу – пояснити соціальний порядок таким чином, щоб дане пояснення стало засобом його змін..

Можливість об'єктивного пізнання. Позитивізм стверджує, що соціологія має бути об'єктивною, вільною від ціннісно орієнтованих констатацій. Наука має бути незалежною від соціальних та культурних сил, що торкаються різних сторін людської активності.

Інтерпретативна соціологія стоїть на позиціях того, що дослідник має розмірковувати над особистими точками зору та навіть почуттями в процесі дослідження іншого.. Для цього потрібно принаймні на деякий час зайняти позицію іншого, що означає не можливість бути ціннісно нейтральним. Дослідник має здійснювати експлікацію цінностей, та не стверджувати, що одні цінності передують іншим. Критичний підхід обстоює думку про те, що соціальне дослідження це морально – політична активність, яка вимагає від дослідника заняття ціннісної позиції. Через це, дослідження має починатися з обґрунтування ціннісної чи моральної точки зору дослідника.

Найуживаніші методи збору і аналізу інформації. Позитивісти переважно послуговуються кількісними методами збору інформації, спираючись в аналізі на математичний апарат. Дослідники, що працюють в межах інтерпетативного підходу спираються на якісні методи збору та якісний аналіз відеозаписів, текстів, транскриптів інтерв'ю тощо. Прибічники критичного підходу використовують як ті так і інші методи.

Проблеми ідентифікації методологічних підходів у соціологічному дослідженні. Основний парадокс феномену підходу полягає в тому, що він присутній у діяльності та мисленні як у рефлексованому так і не рефлексованому вигляді, що значно ускладнює можливості ідентифікації та систематизації підходів соціологічних досліджень. Рефлексія має місце в періоди формування підходу, коли добре усвідомлюється, що уявлення про об'єкт та й сам об'єкт як особлива система, задаються та визначаються не тільки його об'єктивними характеристиками, а й способами нашого мислення та діяльності. Потім в періоди усталеності підходу про це забувають. Методологічна рефлексія замикається в межах підходу, а сам підхід стає таким, що не рефлексується.[1,743]

Основні проблеми ідентифікації методологічних підходів, якими послуговуються вчені у своїх дослідженнях є наступними: по – перше, якщо дослідник навіть рефлексує з приводу онтологічних та епістемологічних засад своєї пізнавальної діяльності він може не говорити саме про методологічний підхід, а послуговуватись поняттями парадигма, дослідницька програма тощо. Дана обставина викликає необхідність перевірки задекларованого (якщо така декларація взагалі має місце) дослідником підходу та відшукування індикаторів тих чи інших підходів в результатах їх дослідницької пізнавальної діяльності (звітах, статтях, монографіях, інших публікаціях). Але тут постають принаймні ще дві проблеми – про першу говорить в своїй праці О.Якуба [10]: «В 70-90-х роках в соціологію приходить розуміння необхідності поєднання різних методологічних підходів, напрямків соціологічного аналізу», тобто сучасні дослідження поєднують в собі елементи різних методологічних підходів, мають дещо еклектичний характер, що також утруднює можливість виявлення їх мметодологічного магістрального підходу. Друга ж носить скоріше формальний ніж змістовний характер: дослідники у своїх публікаціях не завжди детально описують процес дослідження (теорії покладені в основу, гіпотези, до того ж часто не рефлексуються цінності самого дослідника).

Висновки. Питання ідентифікації та характеристики методологічних підходів є достатньо складним. Проблеми полягають і у неоднозначності визначення даного поняття, наявності значної кількості інших понять, як от парадигма, епістемологічна модель, методологічна позиція тощо, які використовуються як синоніми до даного. Поряд їх значною кількістю інтерпретацій, існує значна кількість підстав для класифікації методологічних підходів, що хоча і утруднює можливості їх ідентифікації, але при цьому свідчить про комплексність та складність даного поняття, та активність у розробці цього напряму.

Запропоновані критерії диференціації методологічних підходів на основі їх парадигматичних, синтагматичних та прагматичних структур дають можливість порівняння їх онтологічних та епістемологічних основ та визначення орієнтирів власної дослідницької діяльності.

Література

1. Социология: Энциклопедия/ Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко. Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – С.743

2. Н.В.Ипполитова. Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход»// Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Образование. Педагогические науки. - № 13 (146). – 2009. – 80с. – с. с.9-15.
3. С.А.Кравченко. Социологический энциклопедический русско-английский словарь: Более 10000 единиц/ С.А. Кравченко.-М.:ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 511 с.
4. Ю.Н Толстова. Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономия // Социологические исследования, 2004. № 9. С. 12—14
5. Н.И.Ростегаева Методология и методы социологии в трансформирующемся обществе (Материалы круглого стола международной научной конференции "Россия в поисках будущего" 23-24 октября 1995 г.) // Социология: 4М, 1997, №8. С .205
6. Г.Г. Татарова Методология анализа данных в социологии (введение) /Учебник для вузов. — М.: NOTA BENE, 1999. — 224 с.
7. Rebecca Campbell and Sharon M. Wasco. Feminist Approaches to Social Science: Epistemological and Methodological Tenets // American Journal of Community Psychology, Vol. 28, No. 6, 2000 P.779
8. П. Култыгин. Специфика социологического знания: преемственность, традиции и новаторство// Социс. 2000. № 8. С. 3—11
9. Л.Ньюман. Значение методологи: три основных подхода // СОЦИС 1998. N 3. - С. 122-134
10. Е.А Якуба. Социология. Учебное пособие для студентов, Харьков: Издательство "Константа", 1996 г.// http://bookucheba.com/page/sotciolo/ist/ist-5--idz-ax253--nf-2.htm

УДК 316.023

Марченко А.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Автор статті розглядає методику дослідження соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі. Акцент зроблений на необхідності використання таких методів збору інформації, як спостереження, аналіз документів та інтерв'ю, застосування яких, поряд з масовим анкетуванням, сприяє глибшому розумінню суб'єктивних та об'єктивних механізмів студентської самоорганізації. Центральне місце в статті відведене методу якісного інтерв'ю, для проведення якого автор пропонує перелік питань.

Ключові слова: *методика дослідження, соціальна самоорганізація, студентська самоорганізація, університет, соціальний престиж.*

Автор статьи рассматривает методику исследования социальной самоорганизации студентов в университетской среде. Акцент сделан на необходимости использования таких методов сбора информации, как наблюдение, анализ документов и интервью, которые, вместе с массовым анкетированием, способствуют болем глибокому пониманию субъективных и объективных механизмов студенческой самоорганизации. Центральное место в статье отведено методу качественного интервью, для проведения которого автор предлагает перечень вопросов.

Ключевые слова: *методика исследования, социальная самоорганизация, студенческая самоорганизация, университет, социальний престиж.*

The author of the article considers the research methods of social self-organization of students in the university environment. The accent is made on the necessity to use such methods of gathering data as observation, document analysis and interview in order to understand

subjective and objective mechanisms of student self-organization. The article is focused on the method of qualitative interview, for which the list of questions is offered.

***Keywords**: research methods, social self-organization, student self-organization, university, social prestige.*

Соціальна самоорганізація – процес, який супроводжує існування будь-якої соціальної системи та характеризує її здатність до структурних перетворень, відкритості до внутрішніх і зовнішніх змін, ступінь можливої автономності відносно зовнішніх норм та правил діяльності. Найбільше уваги соціальній самоорганізації приділили представники синергетичного підходу у соціології (зокрема, Л.Бевзенко, В.Василькова, І.Пригожин), розглядаючи самоорганізацію як утворення та розвиток керованих «зсередини» підсистем, різних за напрямками діяльності та тривалістю існування у часі. Багато сучасних вчених роблять акцент на важливості самоорганізації в корпоративістській моделі управління як найбільш адекватній вимогам сучасності [7, 8]. Соціальна самоорганізація різних груп населення, як відомо, супроводжує демократичні процеси у суспільстві [3, с.223], і особливу роль у цьому відіграє соціальна самоорганізація студентської молоді. Вивчення даної теми є особливо актуальним в трансформаційному суспільстві, адже це дає змогу виявляти вектор його змін та робити прогнози. Серед останніх публікацій стосовно соціальної самоорганізації студентської молоді на пострадянському просторі варто згадати роботи В.Овчинникова, Л.Сокурянської, В.Бабинцева, Є.Реутова, Т.Морозової, В.Литвинович, Ю.Зубок та В.Чупрова. У переважній більшості вказаних робіт студентська самоорганізація розглядається крізь призму емпіричних соціологічних досліджень, реалізованих за допомогою масових опитувань у вищих навчальних закладах. У роботах на дану тему домінує думка, що студентська самоорганізація у пострадянських країнах проходить мляво з причин індивідуалізації соціальних практик молоді. Водночас, слід вказати на відсутність інформації про механізми соціальної самоорганізації, в цілому, та про сприйняття цього процесу різними групами студентів. Це створює проблему протиріччя між ***актуальністю*** теми у суспільстві, яке трансформується, та відсутністю комплексного розгляду соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі. ***Метою*** даної статті є опис методики дослідження соціальної самоорганізації студентів, що дає змогу виявити механізми соціальної самоорганізації студентів, її основні форми, сфери та наслідки, а також чинники соціального престижу соціальної самоорганізації студентів. У даній статті під методикою маємо на увазі систему прийомів встановлення та систематизації соціальних фактів, що передбачає, насамперед, окреслення методів збору соціологічної інформації та їх взаємозв'язку для вивчення соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі.

Деякі вчені до самоорганізованих підсистем включають лише неформальні, які виникають на соціально-психологічній основі, наприклад, на «лідерстві, престижі та сентиментах» [5, с.125]. Однак, зважаючи на те, що і формально оформлені підсистеми можуть мати самоорганізаційну основу та автономне керування, їх також варто включити до розгляду. Таким чином, самоорганізованими підсистемами виступають як формально оформлені організації (насамперед, органи студентського самоврядування), так і неформальні спільноти, що репрезентують «самостійні, переважно спонтанні дії неформальних груп молоді, які розширюють і закріплюють ресурси групової ідентичності» [1, с.110]. Звісно, в обох випадках важливим виступає суб'єктивний аспект соціальної самоорганізації – відчуття членами студентських спільнот добровільності їх приєднання та можливості впливу на прийняття рішень.

Як було вже сказано вище, більшість досліджень соціальної самоорганізації студентів ґрунтуються на масових опитуваннях студентів та, відповідно, у якості основних результатів мають зведені показники, кількісні оцінки замученості, поінформованості студентів про діяльність студентських спільнот та задоволеності цією діяльністю. У якості прикладу можна навести моніторингове дослідження студентів Київського національного університету імені

Тараса Шевченка UNIDOS, що проводиться на базі факультету соціології[3]. В опитувальнику даного дослідження наявні питання про студентське самоврядування в університеті у вказаному вище розрізі. Наприклад, за результатами другої хвилі дослідження у вересні 2009 р., 59% опитаних студентів університету оцінили власну поінформованість про органи студентського самоврядування як «дуже погану» та «погану»; на противагу цьому, «добре» та «відмінно» оцінили власну поінформованість менше 15% респондентів. В той же час, за шкалою від 1 до 5 оцінювалася міра задоволеності студентів університету діяльністю різних органів студентського самоврядування, при цьому середній бал міри задоволеності кожним з них знаходився у діапазоні від 2,64 до 2,84. При цьому для більшості органів студентського самоврядування не спостерігалися статистично значущі відмінності між оцінками студентів факультетів різного спрямування (технічні/точні та гуманітарні/суспільні науки). Очевидною є нестача інформації про причини нарахування певного балу у якості міри задоволеності, бажання долучитися до роботи органів самоврядування тощо. У цьому випадку доречним стає залучення у дослідження інших методів збору соціологічної інформації, зокрема, глибинних інтерв'ю, спостереження та аналізу документів. Для обґрунтування пізнавальних можливостей кожного з наведених методів у вивченні соціальної самоорганізації студентів спочатку звернемося до «системного аналізу об'єкта дослідження» [6, с.91]. Підкреслимо, що соціальна самоорганізація студентів детермінується рядом чинників: зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних і суб'єктивних, основних і додаткових. До зовнішніх чинників можемо віднести політичну ситуацію в країні (наявність політичних свобод, ступінь стабільності політичної системи) та політичну ситуацію в світі (студентська активність, часто протестного характеру, в різних країнах). Внутрішні чинники студентської самоорганізації - політика університету (орієнтація на розвиток студентської активності та самоорганізації, дотримання прав і свобод студентів тощо), попередній досвід студентської самоорганізації в університеті. Всі вказані чинники за своєю природою є відносно об'єктивними; до суб'єктивних же віднесемо індивідуальні настрої студентів, їх ставлення до окремих студентських організацій та самоорганізації, в цілому. Як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, що впливають на студентську самоорганізацію, є ресурси, які надаються учасникам студентських об'єднаннях (інформаційні, фінансові, соціальні тощо). До додаткових чинників можемо віднести ознайомленість студентів з зовнішнім досвідом самоорганізації, зокрема, міжнародним (завдяки навчанню чи стажуванню в інших університетах, тривалому спілкуванню зі студентами інших закладів і т.п.).

Основними сферами соціальної самоорганізації студентів виступають: навчальна, наукова, виробнича (працевлаштування), оздоровча, дозвільна та суспільно-політична. Переважна більшість названих сфер охоплюють діяльність студентських спільнот, насамперед, в університетському середовищі, на чому і фокусуємо увагу в даній статті. Діяльність органів студентського самоврядування, зокрема, спрямована на вирішення спірних питань стосовно прав студентів, забезпечення представництва їх інтересів [4]. Неформальні студентські організації виникають як противага вже існуючим формальним структурам (наприклад, альтернативна мережа профспілок «Пряма дія») або ж як комплементарні останнім структурні утворення зі специфічними функціями (клуби за інтересами), які з часом можуть також формалізуватись. Функції студентської самоорганізації в університетському середовищі можемо умовно звести до інформаційної, протестної, організаційної, правової та самовираження, які доповнюють одна одну. Відповідно, студентська самоорганізація – процес, який відбувається у поєднанні стихійного та цілеспрямованого, неформального та формального, та може вивчатися у цьому контексті завдяки спостереженню.

Зазначимо, що спостереження є корисним методом збору інформації і з точки зору діяльності неформальних студентських об'єднань, які не зафіксовані в офіційних

[3] Університетське моніторингове дослідження UNIDOS регулярно проводиться навчальною лабораторією з прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вибірка дослідження є репрезентативною для студентів всіх факультетів університету, обсяг вибіркової сукупності розраховується відповідно до поточної кількості студентів. У наведеному прикладі (друга хвиля) кількість респондентів склала 1077 осіб.

документах: з його допомогою стає можливим з'ясування структурних особливостей функціонування таких об'єднань, взаємодії з офіційними організаціями, мотивації залучення до них нових учасників. Крім того, завдяки спостереженню (насамперед, включеному) можуть бути зафіксовані зовнішні індикатори соціального престижу участі студентів у самоорганізаційних об'єднаннях. Під соціальним престижем студентської самоорганізації вбачаємо співвідносну оцінку їх привабливості у різних студентських групах. Нагадаємо, що незважаючи на те, що соціальний престиж виражається у суб'єктивній системі, його зовнішніми індикаторами (додатковими) у даному випадку виступають: система відбору нових учасників до об'єднання, форма існування та правила надання престижної символіки [2, с.18].

Система суб'єктивних оцінок привабливості студентських об'єднань, наслідків їх діяльності, як і причини участі (чи неучасті) студентів у їх роботі, можуть бути з'ясовані завдяки застосуванню методу якісних інтерв'ю, як індивідуальних глибинних, так і сфокусованих групових. Нижче запропонований орієнтовний перелік питань (включно з зондувальними, тобто уточнювальними), згрупованих за трьома тематичними блоками.

Тематичний блок 1. Поширеність соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі, її форми та сфери.

1. Яким є Ваше загальне уявлення про студентську самоорганізацію в університеті? На Вашу думку, наскільки поширена самоорганізація як процес?

2. В яких сферах студентського життя, на Вашу думку, потрібна студентська самоорганізація? Чи задовольняє наявна самоорганізація потреби студентів? В яких сферах студентського життя є надлишок, а яких, можливо, нестача студентської самоорганізації? Поясніть відповідь

3. Чи органи студентського самоврядування відповідають потребам студентів? Чи є вони автономно діючими та самоорганізованими органами? Обґрунтуйте свою думку. Які форми студентської самоорганізації, на Вашу думку, виходять за рамки органів студентського самоврядування?

Тематичний блок 2. Основні причини соціальної самоорганізації студентів та чинники соціального престижу студентських об'єднань.

4. Чи є Ви членом студентських об'єднань? Розкажіть, що це за об'єднання. Згадайте, як Ви стали членом студентського об'єднання? Що спонукало Вас до цього? Які обставини супроводжували?

5. Як Ви гадаєте, чому студенти Вашого університету самоорганізовуються? Чи однакові мотиви долучення їх до різних об'єднань і спільнот?

6. Яка зі студентських організацій Вашого університету, на Вашу думку, є найбільш привабливою для студентів? Чому?

7. Чи однаковим є доступ до членства в студентських об'єднаннях, чи є відмінності? Що зумовлює ці відмінності (факультет, курс, перизначення організації, ресурси, які надає членство тощо)?

8. В яку (які) з організацій потрапити у якості її члена (учасника) найлегше? А в яку (які) найважче? Чому?

9. Чи можна сказати, що певні студентські об'єднання мають нижчий та вищий статус (є певна ієрархія)? Як Ви це визначаєте? У чому причина відмінності статусів?

10. Розкажіть про систему набору учасників до студентських об'єднань, які Вам відомі? Зазвичай який механізм існування об'єднання? Як часто відбуваються спільні зустрічі його учасників? Чи є в об'єднанні номінальні учасники, які не беруть жодної участі в його роботі? Чим це зумовлене? Чим, у такому випадку, керуються активісти?

11. Чи можна розпізнати учасників об'єднань за зовнішніми ознаками? Чи є будь-яка символіка у студентських об'єднань, особлива поведінка тощо? Чи кожен учасник об'єднання має однаковий доступ до його символіки?

Тематичний блок 3. Наслідки соціальної самоорганізації студентів.

12. Які перешкоди Ви вбачаєте в діяльності студентської самоорганізації?

Чи можете Ви погодитись із твердженнями, що робота у студентських об'єднаннях є справою, що а) не створює ніяких змін, б) може принести зміни тільки в розвиток особи студента, не можучи вплинути на більші системи, в) може вплинути на деякі події та процеси студентського життя (які саме?), г) може вплинути на всі університетські процеси (наведіть приклади), д) може вплинути за рамками університету на молодь, в цілому, на українське суспільство як таке (наведіть приклади).

13. Чи вважаєте Ви діяльність організацій, які Вам відомі, ефективною? Обгрунтуйте Вашу думку. Наведіть приклади.

14. На якому рівні Ви особисто відчуваєте вплив організації, до якої входите? Наведіть приклади.

15. Чи вважаєте Ви, що наслідки діяльності Вашої організації є достатніми? Що треба удосконалити? Які ресурси для цього треба?

16. Які зміни, в цілому, Ви хотіли б бачити у студентській самоорганізації Вашого університету (мета, структура, підпорядкування, кількість членів)?

Особливу увагу слід звернути на вибіркову сукупність осіб, з якими буде проводитись інтерв'ю. Основним завданням дослідника має стати побудова типологічно репрезентативної вибірки, тобто охоплення максимальної варіації випадків. У даному дослідженні до вибіркової сукупності варто включити лідерів студентських об'єднань (неформальних і формальних); студентських активістів (які є членами одного чи кількох об'єднань водночас); студентів, які ситуативно включаються у діяльність об'єднання; а також тих, хто перебуває поза межами самоорганізованих студентських структур. Серед останніх слід розрізняти осіб, які не обізнані з можливостями включення до процесу студентської самоорганізації, а також тих, хто, попри обізнаність, свідомо його уникає. Обсяг вибіркової сукупності може бути визначений після встановлення загальних рис і поширеності студентської самоорганізації в середовищі конкретного університету, тобто попередньої роботи з документами.

Відповідно, аналіз документів є методом, який дає змогу зібрати актуальні дані про наявні студентські об'єднання, а також архівні дані про динаміку кількості студентів у об'єднаннях. У нагоді тут стануть як офіційні документи університетських організацій студентів (звернення, звіти, протоколи, у тому числі, у відкритих джерелах), так і неофіційні (наприклад, афіші, оголошення, листи учасникам студентської спільноти). В офіційних звітних документах містяться кількісні показники, які характеризують результати самоорганізаційної діяльності студентів та є важливим джерелом інформації для подальшого співставлення з оцінками діяльності цих організацій серед студентів, яких вона стосується. Важко переоцінити значення актуальних статистичних даних про кількість студентів і студентських об'єднань у вищих навчальних закладах та архівних матеріалів, які у комплексі розкривають динаміку процесу соціальної самоорганізації. Підкреслимо також важливу роль звітів про проведені соціологічні дослідження різних аспектів життя студентської молоді, в тому числі, її цінностей. Крім того, до важливих для даної теми документів варто зарахувати і фотографії, зроблені дослідниками під час спостереження. Аналіз документів, наголосимо, є додатковим, але від того не менш важливим, методом збору інформації про соціальну самоорганізацію студентів в університетському середовищі. При роботі з документами (залежно від їх кількості та специфіки) доречно використовувати як традиційний, так і контент-аналіз.

Постає закономірне питання про можливе поєднання всіх описаних методів в одному дослідженні, а також про опорний метод. Очевидно, кабінетне дослідження на першому етапі включатиме в себе аналіз всіх доступних документів. По мірі заглиблення дослідника у вивчення діяльності різних студентських спільнот спектр документів буде розширений (включаючи призначені для внутрішнього користування). Опорним методом, вважаємо, виступає інтерв'ю, проведене у руслі так званого «якісного» підходу – індивідуальне (глибинне) чи групове (фокусоване). Інтерв'ю дає змогу виявити емоційну складову ставлення студентів до самоорганізації в університетському середовищі, охарактеризувати соціальний престиж різних студентських об'єднань та чинники, які його детермінують.

Спостереження за діяльністю студентських об'єднань є особливо важливим для розуміння дослідником ключових аспектів їх роботи, структурних особливостей та механізмів прийняття рішень.

Висновки. У даній статті описана методика дослідження соціальної самоорганізації студентів, що дає змогу виявити причини та форми включення студентів до процесу самоорганізації в університетському середовищі, чинники соціального престижу студентських об'єднань та наслідки їх роботи. Запропоновані такі методи, як спостереження, аналіз документів та якісні інтерв'ю, одночасне використання яких є важливим для розуміння сутності соціальної самоорганізації студентів, її суб'єктивних та об'єктивних механізмів. Центральне місце в статті відведене методу інтерв'ю. Слід підкреслити, що масове анкетування студентів може бути проведене як на початковому етапі збору інформації – після кабінетного дослідження, так і на заключному, для перевірки гіпотез, сформульованих після включення у дослідження названих методів. Наступним кроком у розробці даної теми, відповідно, є апробація запропонованої методики, результати чого будуть висвітлені у подальших статтях автора.

Література

1. Бабинцев В.П., Реутов Е.В. Самоорганизация и «атомизация» молодежи как актуальные формы социокультурной рефлексии // Социологические исследования. - 2010. - № 1. - С. 109-115.
2. Марченко А.М. Основні онтологічні виміри соціального престижу в українському суспільстві // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. - № 5. – С. 16-19.
3. Патнем Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. / Патнем Р. Д, Леонарді Р., Нанетті Р. Й. - К.: Основи, 2001. – 302 с.
4. Положення про Студентське самоврядування у Київському університеті імені Тараса Шевченка [Електронний документ]. - Режим доступу http://sp.univ.kiev.ua/?p=41
5. Пригожин А.И. Социология организаций. — М.: Наука, 1980. - 255 с.
6. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. - 3-е изд., испр. - Москва: Омега-Л, 2007. - 567 с.
7. Bell D. The coming of post-industrial society*:* A venture of social forecasting. — N.Y.: Basic Books, 1973. - P.288.
8. Toffler A. The Adaptive Corporation. — Aldershot, 1985. – 240 p.

УДК 316.21

Боровський О.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук

МЕТОДИЧНЕ І МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ»

В статті представлена наукова аргументація стосовно методичного і методологічного забезпечення викладання курсу "Трансформаційні процеси в Центральній та Східній Європі"

Ключові слова: *трансформаційні процеси, постсоціалістичні країни,* центральна та східна Європа, викладання соціології

В статье представлена научная аргументация относительно методического и методологического обеспечения преподавания курса "Трансформационные процессы в Центральной и Восточной Европе"

Ключевые слова: *трансформационные процессы, постсоциалистические страны, центральная и восточная Европа, преподавание социологии*

The article presents a scientific argumentation on importance of methodical and methodological foundations for the course "Transformation processes in Central and Eastern Europe"

***Keywords**: transformation, post-socialist countries, Central and Eastern Europe, teaching sociology*

Актуальність теми. Предмет навчальної дисципліни «*Трансформаційні процеси в Центральній та Східній Європі»* це соціологічні концепції та емпіричні дослідження трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах центральної та східної Європи. Викладається данний курс для студентів спеціальності "Соціологія" і, з одного боку, – є продовженням циклу загально гуманітарних курсів, з іншого – відкриває новий напрямок власне соціологічного аналізу процесів соціальних трансформацій у порівняльній перспективі, надаючи нові можливості спеціалізації, при цьому спирається на базові знання, отримані при вивченні нормативних курсів із соціології «Сучасні соціологічні теорії», «Соціальні структури», «Методологія та методикою порівняльних соціологічних досліджень». Означена навчальна дисципліна повинна входити до циклу професійної підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня „магістр". Дану дисципліну як навчальний курс доцільно розглядати як підґрунтя для подальшого вивчення таких спеціальних дисциплін як «Етнічні процеси та міграція у сучасному світі», «Соціологія глобалізації».

Мета і завдання курсу є необхідність з опорою на першоджерела, статистичні та соціологічні матеріали поглибити знання про поле теоретичних і практичних соціологічних досліджень трансформаційних процесів у сучасних суспільствах Центральної та Східної Європи, більш докладне вивчення їх у порівняльній перспективі у межах процесів глобалізації та Євроінтеграції, співставлення цих процесів з тими, що відбуваються в Україні; а також опрацювати можливості застосування цих знань у подальшій дослідницькій і аналітичній роботі.

Насамперед зазначимо, що оцінка глибини та якості пострадянських перетворень дає можливість вивчати характеристики радянського суспільства і давати відповідь на питання пошуку джерел трансформаційних процесів. Теоретико-методологічна база, що дозволить вирішувати поставлені наукові завдання курсу повинна спиратися на парадигму суспільних формацій та модернизаційну парадигму трансформації пострадянського простору, концепцію "трансформаційної структури" *Т.І. Заславської*, маркетизація – зміни власності, конкурентноспроможності, структури економіки та ринків, рекомбінантні практики; культурна залежність - аномія, *path-dependency*, "сірі зони" культури; посткомуністичні зміни як соціокультурна травма (*П.Штомпка);* демократизація та постноменклатурні реверсії (state capture problem); посткомуністична несправедливість (масове зубожіння, проблеми суспільства "second-hand" та "underclass"); інституційні провали та пастки, «подвійна інституціоналізація»(*Є.Головаха, Н.Паніна*). Використовуючи наявний теоретико-методологічний доробок, основні завдання курсу це:

1. аналіз актуальної проблематики сучасних дискусій та досліджень трансформаційних процесів посткомуністичних країн ЦСЄ.
2. порівняння стратегій та методологій дослідження трансформаційних процесів у межах сучасних порівняльних дослідницьких проектів;
3. критичне осмислення запропонованих концепцій і публікацій.

Магістр/соціолог повинен знати особливості соціологічного підходу до аналізу соціальних процесів та соціальних змін, основні етапи посткомуністичного розвитку країн центральної та східної Європи. Демонструвати розуміння проблематики сучасних дискусій та порівняльних досліджень процесів Євроїнтеграції, розширення Європи, а також історію створення та розпаду «суспільства радянського типу» в Європейському просторі. У більш ширшому масштабі порівняльних досліджень суспільства Центральної та Східної Європи розглядаються як подібні у порівнянні їх, скажімо із західними та північними країнами Євросоюзу, або, скажімо країнами Латинської Америки [див.: 1]. Дійсно, для цих країн є багато спільних культурних, історичних та соціальних рис, структур та інститутів, які уможливлюють Ії об'єднання до певного типу країн – посткомуністичних. Немаючи

можливості для розгляду усіх рис цих країн в своїй роботі, пропоную розглянути на емпіричному рівні політичну поведінку і орієнтації населення країн центральної та східної Європи в трансформаційних процесах.

Необхідно враховувати, що політична система більшості східноєвропейських країн лежить в одній глобальній політичній реальності. Найбільш яскраво, цю реальність сучасних демократичних країн, описує К. Крауч, в своїй роботі «Постдемократія» [див.: 3]. Саме цей термін, найбільше підходить, до опису політичної реальності східноєвропейських держав, у яких суб'єкти політики сильно замикаються у своєму власному світі, підтримують зв'язок із суспільством лише за допомогою маніпулятивних технологій заснованих на рекламі й маркетингових дослідженнях, в той час як всі інституціональні форми, характерні для ліберальних демократій, залишаються на своєму місці. Сам К.Крауч вважає, що це зумовлено важливими суспільними змінами у сучасних суспільствах:

- по-перше, змінами в класовій структурі постіндустріального суспільства, які породжують безліч нових професійних груп, які на відміну від промислових робітників, селян, державних службовців та дрібних підприємців, так і не створили власних автономних організацій для вираження та захисту своїх політичних інтересів;
- по-друге, зараз спостерігається велика концентрація влади і капіталів у багатонаціональних корпораціях, які здатні впливати, не прибігаючи до демократичних дій, хоча вони й мають величезні ресурси для того, щоб якщо є потреба маніпулювати громадською думкою;
- під дією двох попередніх великих суспільних змін, відбувається зближення політичного класу із представниками корпорацій і виникненням єдиної еліти, надзвичайно далекої від потреб населення більшості країн, це особливо має значення, що в XXI столітті зростає нова соціальна нерівність [3; с. 8].

Якщо намагатися, визначати межі, соціологічного дискурсу про проблеми соціальних трансформацій східноєвропейських/пострадянських країн, які розглядають глобальні перспективи розвитку широких соціальних практик демократизації. Крім К. Крауча, варто згадувати С. Сассен – нове економічне й корпоративне громадянство в умовах гегемонії світового ринку, також З. Баумана і його роботи про те, що на зміну державному суверенітету, суверенітету націй приходить суверенітет ринку [див.:Сассен, Бауман]. Насправді політичні режими сформованих ліберальних демократій та розвинених економік Західної Європи використовують національно-демократичну або соціально-демократичну моделі режиму, де головна опора режиму внутрішня легітимність режиму, мається на увазі, насамперед, внутрішні джерела державного суверенітету. Сучасні соціологи трансформації К. Крауч, С. Сассен і З. Бауман у своїх роботах пишуть про суверенітет світового ринку, який впливає на структуру сучасних режимів, владу, її відповідальності, взаємин еліт і мас у кожній національній державі, яка, вже тому перестає бути національною. Межі цих режимів «розмиваються» – термін запропонований соціологами, у своїх нових роботах [див.:2 ;3]. Держави, особливо ті, які не склалися на базі національних спільностей, змінюють стратегічні орієнтири свого розвитку. Якщо раніше головний стратегічний пріоритет країн Східної Європи – стати частиною Європи, членом НАТО, а в перспективі і ЄС. Відповідно, зараз, такий напрямок, вже у багатьох країн Східної Європи залишився у вигляді декларацій та заяв окремих представників політичної еліти.Всі ознаки політичної постдемократії - наявність партії еліт, а не масових громадських партій, вплив корпорацій на політичну й партійну систему, «олігархізація» економіки та політики, постмодернізація ЗМІ, скандально-гламурна естетика політики – все це в пострадянських політичних режимах було до того, як у полон цих тенденцій потрапила класична ліберально-демократична і соціально-демократична політика Західної Європи.

Проблема полягає в тому, що ця олігархізація економічного і політичного життя формується в пострадянських державах не на основі демократії, а протодемократії К. Крауч пише об «пост» демократії на Заході, а в Східній Європі і пострадянських країнах потрібно мати на увазі «протодемократію». Водночас було б помилковим обмежувати офіційний сегмент олігархії лише політичними інституціями. Зрозуміло, що політична влада у цьому

випадку максимально використовувалися у цілях примноження її економічного потенціалу. Мова йде про функціонування знову ж таки легітимної мережі «своїх» суб'єктів господарювання, яким надаються «надзвичайні» повноваження, пов'язані з доступом до найвигідніших ринків, зокрема ринку енергоносіїв, бюджетних видатків, держзамовлення, пільгового кредитування, в тому числі під урядові гарантії та інше.

Вирішити проблему реальних координат і можливих напрямків, соціальних трансформацій, країн Східної Європи відповідно до їхнього розвитку допомагають дані порівняльних досліджень, *ESS, EuroBarometer, European Value Survey, SINUS-Milieu, INTAS* проекти та моніторингом ІС НАН України. Зокрема проект соціологічного моніторингу «Європейське соціальне дослідження» (***European Social Survey***) [див.: 7], в якому вже зібрані соціологічні дані опитувань громадської думки 2005-2007-2009 рр., що вже надає реальну можливість досліднику для порівняння численних індикаторів політичного життя країн Східної Європи. Відношення до політики й ступінь участі в ній, громадсько-політична активність і основні характеристики політичних орієнтацій є одними із головних складових повсякденних практик індивідів. Виявлення між ними подібності і розходжень у національних конфігураціях політичного простору, представленого оцінками респондентів країн-учасниць опитування надає можливість вирішити проблему реальних координат і можливих напрямків, соціальних трансформацій, країн Східної Європи.

Емпірична основа курсу. У країнах з давніми демократичними традиціями інтерес громадян до політики досить стабільний і мало змінюється в часі. Хоча висуваються гіпотези, що інтерес громадян до політики в період постмодернізаційного етапу розвитку повинен знижуватися.

Таблиця 1 - Ступінь інтересу до політики

	Дуже цікавлюсь	Досить цікавлюсь	Мало цікавлюсь	Взагалі не цікавлюсь	Індекс зацікавле-ності
Бельгія	8,3	40,1	32,4	19,2	-3,2
Болгарія	10,4	36,6	28,2	24,8	-6,0
Швейцарія	16,7	41,6	30,7	11,1	16,4
Кіпр	18,5	26,4	32,1	22,9	-10,0
Чеська Республіка	2,6	15,1	50,9	31,4	-64,5
Німеччина	18,3	43,3	32,8	5,7	23,1
Данія	21,7	50,1	24,5	3,7	43,6
Естонія	8,4	36,7	42,3	12,6	-9,9
Іспанія	5,3	21,0	39,5	34,2	-47,4
Фінляндія	8,1	40,3	40,8	10,8	-3,2
Франція	15,6	36,0	34,5	13,8	3,3
Сполучене Королівство	13,1	43,4	28,0	15,4	13,1
Греція	7,3%	23,1	38,6	31,0	-39,2
Хорватія	7,4	23,6	33,5	35,5	-38,0
Угорщина	8,5	28,5	37,7	25,2	-25,9
Ізраїль	14,2	34,0	25,7	26,1	-3,6
Латвія	4,8	31,7	48,5	15,0	-27,1
Нідерланди	10,5	55,8	23,6	10,1	32,6
Норвегія	10,0	37,1	45,1	7,7	-5,7
Польща	6,7	35,6	38,8	18,8	-15,4
Португалія	4,8	25,5	31,0	38,7	-39,3
Румунія	7,5	35,6	31,1	25,8	-13,9
Російська Федерація	8,3	39,3	35,2	17,2	-4,8
Швеція	13,0	45,7	32,9	8,4	17,3
Словенія	7,2	41,8	35,4	15,6	-2,0
Словакія	6,3	31,1	47,4	15,2	-25,1
Туреччина	8,7	33,6	21,2	36,5	-15,4
Україна	10,9	34,5	39,3	15,3	-9,2

Це може відбутися за рахунок руйнування традиційних групових зв'язків, ослаблення ролі політичних партій та росту індивідуалізму. Однак, можливо, інтерес до політики в цих країнах буде навіть рости, тому що збільшуються інформаційні й інтелектуальні ресурси суспільства (більша частка людей з вищою освітою, більший доступ населення до інформації). Саме тому, поки що істотних змін відносно інтересу громадян до політики за останні два десятиліття не спостерігається. Дані ESS говорять, що рівень інтересу до політики залишається на відносно стабільному високому рівні.В «нових демократіях» Європи ситуація менш стабільна.

Політика, що здійснюється новими політичними режимами, у більшості країн східної Європи усе менше продовжує займати місце в сфері інтересів своїх власних громадян. У таблиці №1, представлено дані про інтерес до політики, опитаних респондентів країн учасниць 4 хвилі *ESS*.

У цілому, населення майже всіх колишніх соціалістичних країн Східної Європи, із числа залучених до «Європейського соціального дослідження», – *Болгарія, Естонія, Польща, Латвія, Угорщина, Румунія, Росія, Україна,* проявляють інтерес до політики значно нижче, ніж у країнах континентальної Європи. Примітно, що на момент опитування попередніх хвиль ESS, зокрема першої хвилі опитування 2004 року, громадяни України демонстрували найвищий ступінь зацікавленості політикою та як здійснюється влада в країні. Тільки (8%) громадян України, вказали, що вони зовсім не цікавляться політикою, тоді як у Португалії таких було (39%), у Греції – майже третина (31%), у Чехії, Франції й Угорщині – чверть (26%, 25%, 24% відповідно опитаних всіх респондентів).

В 2009 році на Україні вже (15%) опитаних респондентів відповіли, що не цікавляться політикою. Така ситуація, на Україні, пов'язана з масовими розчаруваннями населення політикою нового режиму, що виник після президентських виборів 2004 року, але й в інших країнах Східної Європи, де не було масових демонстрацій протесту, майже чверть населення також заявляє, що вони зовсім не цікавляться політикою (Болгарія – 25%, Польща – 19%, Угорщина – 25%, Румунія – 26%, Росія – 18%).

Таблиця 2 - Індекс громадсько-політичної активності

Країна	Середнє значення ІГПА	Країна	Середнє значення ІГПА
Швеція	0,22	*Греція*	0,07
Норвегія	0,21	*Словакія*	0,07
Фінляндія	0,20	*Ізраїль*	0,06
Данія	0,18	*Естонія*	0,06
Франція	0,17	*Латвія*	0,05
Німеччина	0,17	*Словенія*	0,05
Швейцарія	0,15	*Польща*	0,05
Сполучене Королівство	0,14	*Румунія*	0,04
Бельгія	0,13	*Угорщина*	0,04
Нідерланди	0,12	*Туреччина*	0,04
Хорватія	0,10	*Російська Федерація*	0,04
Іспанія	0,10	*Україна*	0,04
Чеська Республіка	0,08	*Болгарія*	0,04
Кіпр	0,08	*Португалія*	0,04

У цілому більшість країн Східної Європи об’єднує, що давно вже намітився тренд зниження ступеня інтересу до політики і як наслідок цього зниження громадсько-політичної активності більшості населення. Так, у Таблиці №2., представлено порівняльні дані – *Індексу громадсько-політичної активності* (*ІГПА*) по країнах, індекс розраховувався як групове середнє арифметичне усереднених значень (по кожній окремо взятій країні) змінних *ESS B13 (Чи доводилося Вам за останні 12 місяців звертатися до політиків, представникам уряду або місцевої влади?***)** і *B19* (*Чи доводилося Вам за останні 12 місяців бойкотувати які-небудь промислові або продовольчі продукти?*)

Всі країни Східної Європи, поряд з такими державами як Словенія, Туреччина і Португалія, займають найнижчі значення в таблиці порівняння індексу громадсько-політичної активності.

Таблиця 3 - Інтегральний індекс політичної активності

Країна	Значення індексу	Країна	Значення індексу
Данія	0,4042	Україна	0,2555
Швеція	0,3827	Російська Федерація	0,2533
Німеччина	0,3750	Словакія	0,2474
Норвегія	0,3553	Польща	0,2418
Швейцарія	0,3502	Болгарія	0,2394
Фінляндія	0,3423	Латвія	0,2378
Франція	0,3415	Румунія	0,2301
Нідерланди	0,3372	Угорщина	0,2228
Сполучене Королівство	0,3271	Хорватія	0,2215
Бельгія	0,2961	Туреччина	0,2130
Кіпр	0,2739	Іспанія	0,2122
Естонія	0,2635	Греція	0,2112
Ізраїль	0,2596	Чеська Республіка	0,1883
Словенія	0,2595	Португалія	0,1789

Для більш адекватного розуміння ситуації з політичною поведінкою населення Східної Європи автором у дослідженні був використаний індекс – *Інтегральний індекс політичної активності (ІПА).* Представлений індекс враховує рівень громадсько-політичної активності населення (ІГПА) і зацікавленість політикою (B1). Індекс розраховується по формулі: ІПА = (ІГПА+(4 - B1)/3)*0,5. Рівень значимості ваги для двох складових індексу було взято в результаті використання факторного аналізу методом головних компонентів (факторні навантаження відповідних індикаторів виявилися практично однаковими за модулем).

У результаті порівняння *Інтегрального індексу політичної активності* по країнах, виявилося, що всі країни Східної Європи перебувають в одній групі країн, що займають нижнє значення, поряд з державами Хорватії, Туреччини, Іспанії, Греції, Чехії і Португалії, крім Естонії, яка отримала середнє визначення індексу.

Таблиця 4 - Індекс лівих-правих орієнтації.

Країна	Середній бал	Стандартна похибка	Країна	Середній бал	Стандартна похибка
Німеччина	4,54	0,037	*Естонія*	5,19	0,056
Іспанія	4,54	0,043	*Хорватія*	5,26	0,074
Словенія	4,63	0,076	*Україна*	5,26	0,071
Словакія	4,73	0,059	*Данія*	5,31	0,055
Франція	4,79	0,052	*Норвегія*	5,33	0,053
Португалія	4,83	0,049	*Російська Федерація*	5,39	0,051
Болгарія	4,92	0,067	*Чеська Республіка*	5,42	0,055
Швейцарія	4,92	0,048	*Угорщина*	5,56	0,069
Бельгія	4,93	0,048	*Румунія*	5,59	0,070
Сполучене Королівство	5,01	0,040	*Фінляндія*	5,72	0,044
Кіпр	5,07	0,096	*Польща*	5,75	0,060
Греція	5,12	0,052	*Латвія*	5,75	0,061
Швеція	5,12	0,053	*Туреччина*	5,80	0,063
Нідерланди	5,15	0,048	*Ізраїль*	6,10	0,055
			ЗАГАЛОМ	5,20	0,011

Незважаючи на низький ступінь інтересу до політики і слабку громадсько-політичну активність, респонденти країн із Східної Європи впевнено ідентифікують себе на запропонованій в опитуванні *ESS* «11 - бальній шкалі «праві - ліві» політичні орієнтації. У таблиці №4., зведені процентні розподіли усереднених значень, де 0 балів означає «ліві», а

10 балів - «праві» політичні орієнтації. Найбільша частка респондентів, що визначала себе в правій частині шкали, виявилося в Латвії, Польщі, Румунії та Угорщині в тих країнах Східної Європи, де на початку 90-х років політичні трансформації мали яскраво виражений антикомуністичний характер.

У цілому населення Східної Європи приписує собі скоріше «праву» орієнтацію в політиці, а населення Західної - скоріше соціал-демократичну. Такий поділ політичних орієнтацій варто шукати в характері минулих економічних і соціальних реформ, які були переважно праві, а роздержавлення власності супроводжувалося або глибокою, як в Україні і Польщі, статусною й майновою стратифікацією або м'якої й поверхневої, як у Чехії і Естонії [5;с.75].

Висновки 1. У результаті проведеного дослідження варто відмітити, що сформований тип політичних орієнтацій та політичної поведінки населення країн Східної Європи є лише певним етапом розвитку ще не повністю демократичної політичної системи, і як закономірний результат соціальних трансформацій, що відбувається в цих країнах.Можна припустити, що для всіх країн Східної Європи характерні загальні спільні риси однієї нової політичної культури. [див.:3]. При цьому країни, які перебувають на шляху соціальних трансформацій довше, будуть ближче по своїх характеристиках до країн Західної Європи.2.Особливою рисою країн Західної Європи під час сучасних трансформацій прийнято вважати відносно високий рівень політичної участі більшості населення країн. Але, ще важливою характеристикою в політичній культурі Західної Європи є тенденція до ослаблення традиційних групових зв'язків (релігійних, класових і т.п.), які раніше були основою політичного вибору, на зміну до цього приходить індивідуалізація вибору.3.У країнах Західної Європи крім традиційної економічної ефективності висуваються нові критерії оцінки роботи політичної системи. Таким чином, на етапі політичної трансформації перебувають не тільки країни, що вступили на шлях демократичного розвитку в останні десятиліття, але й країни розвинених демократій. Увесь європейський світ сьогодні переживає значні масштабні зміни в структурі населення, їхніх поглядів і цінностей, та відповідно перебуває на етапі формування нових взаємозв'язків і взаємин громадян і політичної системи. Останнім часом все більше дослідників починає говорити про «розходження векторів» посткомуністичної трансформації країн Центральній та Східній Європі. Для підтвердження або спростування цього висновку, необхідно досліджувати динаміку громадської думки та ціннісний вимір соціальних змін у цих пострадянських суспільствах.

Література

1. Бабенко С.С. Трансформирующееся общество как тип общественного устройства Украины и России С.С. Бабенко С.С.// Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. – Харьков. Изд-во ХГУ. – 1999. – С. 20-25
2. Бауман З. Текучая современность – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 240с.
3. Крауч К. Постдемократия. Издательство: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. 192 с.
4. Россия в Европе: по материалам международного социологического проекта «Европейское социальное исследование». Составление и общая редакция: А.В.Андреенкова и Л.А.Беляева. М., Academia, 2009.
5. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. – К.: ІСНАНУ, 2007. – 274 с.
6. Игрицкий. Ю. Рецензия на Сассен С. Потеря контроля?: Суверенитет в век глобализации. Нью-Йорк, 1996 // Pro et contra. – Том 4, 1999. – № 4, Осень. – С. 222 – 227.
7. http://www.europeansocialsurvey.org/

Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-ї річниці від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В.А.Роменця

УДК 378.147

Антонець М.О.

Полтавська державна аграрна академія

ВПРОВАДЖЕННЯ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ НОВИХ ТРЕНІНГОВИХ ПРОГРАМ

У статті розглядається впровадження тренінгів «Жодних вибачень», «Шлюб на все життя» та «Мої слова». Вони включені у викладання курсу «Культура сімейно-психологічних відносин» і «Психологія». Ці програми складені для формування у молоді таких рис характеру, як відповідальність, сміливість, чесність, порядність, повага та самоконтроль. Вони впливають на духовний розвиток особистості студентів та учнів.

Ключові слова: *тренінг, виховання, секс, шлюб, родина, слова, особистість.*

В статье рассматривается внедрение тренингов «Никаких извинений», «Брак на всю жизнь» и «Мои слова». Они включены в преподавание курса «Культура семейно-психологических отношений» и «Психология». Эти программы составлены для формирования у молодёжи таких черт характера, как ответственность, смелость, честность, порядочность, уважение и самоконтроль. Они влияют на духовное развитие личности студентов и учеников.

Ключевые слова*: тренинг, воспитание, секс, брак, семья, слова, личность.*

In the article introduction of training "No apologies", «Marriage on all life» and«My words» is examined. They are plugged in teaching of course "Culture of domestically-psychological relations" and "Psychology". These programs are made for forming for the young people of such character traits, as responsibility, boldness, honesty, decency, respect and self-control. They influence on spiritual development of personality of students and pupils.

Keywords: *training, education, sex, marriage, family, words, personality.*

Постановка проблеми. Зараз відбуваються серйозні зміни в освіті України. Реалізація принципів Болонського процесу повинна сприяти підвищенню якості підготовки фахівців у вищій школі. Після закінчення середньої школи випускники повинні мати чіткі орієнтири у виборі майбутньої професії. Визначальним чинником забезпечення високої якості підготовки як випускників середньої школи, так і вищої є впровадження інноваційних форм, методів та засобів навчання.

На жаль у погоні за високими результатами у навчанні ми забули або загубили належне ставлення до виховання дітей та молоді. "Головні орієнтири цього процесу – визначення життєвих пріоритетів, пошук власних шляхів успіху, розуміння необхідності постійного вдосконалення своїх знань та вмінь і головне – слугування людям на основі накопичення у свідомості та поведінці моральних та духовних якостей"[2, с.19].

З цього приводу необхідно застосувати наукові праці великого вченого ХХ століття В.Вернадського, який мислив глобально. Найважливішими основами реформи в освіті він зазначав принципи раціональності та духовності. Виходячи з власної концепції ноосфери, вчений стверджував, що наукове знання повинно виступати „єдиною формою духовної культури, загальної для всього людства” [5, с.5].

Сьогодні для більшості молоді існує лише горизонтальний розвиток особистості, тобто розвиток здібностей та емоційних проявів характеру. В результаті всі сили душі спрямовані

не на пошук власного призначення, а на обслуговування самоствердження. А.Гармаєв зазначає, що духовне зростання особистості відбувається тільки шляхом вертикального розвитку. Це розвиток духовних сенсів, сил душі й духу [6, с. 30].

Таким шляхом необхідно формувати особистість учнівської та студентської молоді. "Це потрібно для нормального сприймання існуючої дійсності, для формування кращих якостей характеру, для створення щасливої родини. Духовний розвиток особистості може відбуватися лише на основі використання християнських принципів" [2, с.20]. До речі, духовний розвиток – це необхідна складова гармонійного розвитку особистості. З цього приводу М.Варій стверджує: «Гармонія – це рівновага між відчуттям самодостатності та відчуттям спільності» [4, с. 20].

Формування відчуття самодостатності може бути організоване завдяки груповим засобам навчання, тобто тренінгу. Як слушно зауважує О.Горбушина, тренінг – це яскраве, емоційно насичене заняття, спрямоване на зміну, гармонізацію стилю спілкування особистості, прищеплення навичок, що бажають мати члени групи та розв'язання протиріч, що виникають у взаємодії з іншими або ж мають внутрішньоособистісний характер. Будь-яка з вищеперерахованих цілей тренінгу торкається тонких, складних процесів психології людини. Тому праця тренера схожа на працю ювеліра, який обробляє діамант [7, с. 9]. Самодостатність особистості включає повагу до себе, гідність та збереження себе у цнотливості до шлюбу.

Підготовка до проведення тренінгів заснована на концепції Д.Лі [10, с.16]. Він зазначив: «Тренінг часто вважають одномоментною подією, але гарно спланований тренінг – це тривалий процес, що розпочинається з визначення того, яке саме навчання необхідне. Спочатку виділяють чотири кроки та відповідно чотири питання, які ми повинні вирішити». Д.Лі пропонує такий алгоритм: 1)Вияв проблеми; 2)Пошук рішення про застосування тренінгу; 3)Прийняття рішення про застосування тренінгу; 4) Формулювання задачи (до чього ми прийдемо у результаті проведення тренінгу).

Навчально-виховний процес повинен передбачати формування слушної системи уявлень про родину в молоді та готовити її до створення міцної сім'ї. Сьогодні, як ніколи, актуальним є впровадження тренінгів, у процесі яких учні та студенти пізнають духовні принципи побудови щасливої родини - «Жодних вибачень» та «Шлюб на все життя».

Актуальним є також тренінг «Мої слова» щодо розуміння значення та наслідків вживання лайливих слів. У процесі цього тренінгу учні та студенти познайомляться з негативним впливом лихослів'я на життя людини, приймуть рішення відмовлятись від поганих слів у власній мові. Вплив на формування у молоді чистого лексикону є важливою складовою гармонійного розвитку особистості. У тренінгу доцільно розглянути таку категорію лексичної системи, як нецензурні слова, їх психологічний вплив на людину. На жаль, ненормативна лексика – реально існуючий етнокультурний шар мови.

О.Тупиця стверджує, що це не просто стилістичний шар, який існує в мові разом з іншими, а ціла сфера, що вібрала у себе своєрідну сенсову напругу і психологічні та гендерні проблеми. Це підкреслює і Л.Ставицька у своєму словнику «Українська мова без табу» [12, с.364]. Ненормативна лексика –сегмент лайливої лексики, що включає брутальні вирази, які часто виявляють довільну мовну реакцію на несподівану ситуацію [12, с.365]. Життєвий досвід свідчить, що лихослів'я - велике зло, яке не приносить благословення і благополуччя народу та суспільству, а тому має бути покаране і негідне людського товариства [13, с.32].

Тому ***метою*** нашого дослідження було довести значущість впровадження нових тренінгів у навчальному процесі. Об'єкт дослідження – тренінги «Жодних вибачень», «Шлюб на все життя» та «Мої слова». Предметом дослідження є реакції учнів та студентів на техніки і вправи, що включає програма тренінгу.

Методика та організація дослідження. Дослідження проводилося протягом 2005 – 2011 років за методом включеного спостереження та формуючого експерименту в студентських колективах інженерно-технологічного і агрономічного факультетів, факультетів обліку і фінансів та економіки і менеджменту Полтавської державної аграрної академії а також у ЗОШ №20. Дослідник є водночас тренером.

Програма викладання курсу „Культура сімейно-психологічних взаємин” (КСПВ) на факультеті обліку і фінансів і курсу «Психологія»на інженерно-технологічному та агрономічному факультетах включає проведення тренінгів “Жодних вибачень”, «Шлюб на все життя» і «Мої слова».

Результати дослідження та їх обговорення. У сучасному суспільстві є серйозна проблема – статеве життя до шлюбу, причому серед підлітків. Наслідком цього є зараження ВІЛ- інфекцією, захворювання на СНІД, інші хвороби, а також комплекс емоційних, соціальних та духовних проблем. Загалом у світі інститут сім’ї зруйновано. Статистично підвищилася кількість розлучень. На жаль, в Україні в середньому в 2010 році на 3 шлюби припадає 2 розлучення. Консенсуальне співжиття стає нормою, у багатьох країнах реєструються одностатеві шлюби, гомосексуальним парам в Україні дозволено усиновлювати дітей, збільшується показник по абортам та підлітковій вагітності. Виховання дітей у родині повністю перекладене на державні інстанції. У результаті відбувається відчуження батьків від дітей, втрачені духовні засади створення сім’ї.

Тому основна мета тренінгу «Жодних вибачень» – пропагувати ідею повного уникнення ризикової поведінки, пов’язаної із сексуальною активністю до шлюбу. Саме тому тренінг покликаний допомогти учням та студентству дізнатися про наслідки статевих контактів до шлюбу, зрозуміти переваги виваженої поведінки та розвивати риси характеру, необхідні для статевого утримання до шлюбу. Молоді пояснюється гріховність консенсуального співжиття, а також зради. У Біблії сказано: ”Тому свого Духа пильнуйте і дружину юнацтва свого не зраджуйте!” [1; Мал.2:15], а також «Бо це воля Божа, освячення ваше: щоб ви береглись від розпусти» [1; 1-е Сол.4:3].

Тренінг розроблений Всеукраїнською християнсько-громадською організацією «Нова Надія» у 2004 році. Він адаптований для молодіжної аудиторії, використовуючи навчальні матеріали [14]. Впровадження тренінгу розпочалося з березня 2005 року, після того, як тренер пройшла курс навчання. Проводиться тренінг протягом одного практичного заняття для однієї групи (25 чол.). Спочатку оголошується проблема. Тренер задає питання: «Чому сьогодні молодь йде на сексуальні стосунки до шлюбу? Давайте разом поміркуєм, а після фільму проведемо дискусію». Потім усі разом дивляться фільм «Жодних вибачень» протягом 30 хвилин.

Студенти та учні виявляють різноманітні реакції після фільму. Але спочатку тренер дає можливість висловитися усім бажаючим з приводу ситуацій та персонажів з фільму. Це реальні люди. І події, що відбулися з ними, реальні. Протягом дискусії молодь яскраво, цікаво демонструє власну думку, інколи обурюється, інколи засмучується, згадує історії з особистого життя, захищає героїв фільму. Одним словом, не байдужа до проблеми. І це втішає.

Після жвавого спілкування учасникам пропонується гра «Альтернативна мотивація». Разом визначаємо мотиви, що ведуть до статевої активності до шлюбу та мотиви, що стримають молодь займатися дошлюбним сексом. Наступна вправа «Що таке справжнє кохання?» допомогає з’ясувати сенс певних взаємин. Є різниця між любов’ю, пожадливістю і пристрастю. Тренер пояснює, що беззастережна любов – це відданість, що заснована на обов’язку та безкорисливій турботі один про одного. Вона означає добровільну вірність іншій людині та прагнення до її щастя. Пожадливість - це непоборне сексуальне бажання або статевий потяг. Пристрасть –це захоплення, що звернуте до почуттів.

Учні та студенти розбираються з поняттями симпатії, закоханості та любові. У них відкриваються очі на те, що їм здавалось таким зрозумілим. Їх погляди, цінності, установки багато в чьому є хибними. Але коли попадаєш у пастку, потім вже пізно змінити ситуацію та її наслідки. Хоча вибір завжди залишається за людиною. Важливо правильно зорієнтувати її на ці наслідки.

Кульмінацією тренінгу є гра «Смачний фрукт» та ілюстрація «Склянка з чистою водою», глибоким змістом яких є важливість збереження цнотливості до шлюбу та застереження себе від гріховних вчинків. Тренер надає слушні знання учасникам тренінгу щодо негативного ставлення до завчасних статевих стосунків. Вони приховують у собі

серйозні загрози для фізичного здоров'я молоді, для її емоційного стану та морального складу. Дошлюбні статеві зв'язки породжують потенційні труднощі у майбутніх стосунках, себто схильність до неповаги партнера та безвідповідальність. Важливо зруйнувати кліше та певні стереотипи у поведінці молоді, що сформувалися завдяки неправильному статевому вихованню в родинах.

Молодь зрозуміє, що міцна родина формується тільки на засадах любові. Продовженням цієї думки є практичне застосування вищеназваних принципів у тренінгу «Шлюб на все життя». Мета цього тренінгу – прийняти позицію «Міцний шлюб – щаслива родина». Він включає спочатку діалог з аудиторією щодо розуміння сучасного ставлення до шлюбу. Потім учасникам пропонується подивитись художній фільм «Вогнетривкий» (2 години). Після фільму задається домашнє завдання – написати есе і запропонувати свою назву фільму. Тренер перечитує декілька разів усі твори. На другій зустрічі йде спілкування з молоддю, спираючись на дві тези: 1) «Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом» [1; 1М.2:24] та 2) «Тож, що Бог спарував, людина нехай не розлучує!» [1; Мк.10:9].

Учасникам тренінгу пояснюється справжня мета шлюбу – стати єдиним цілим у подружжі. Єдність у шлюбі виявляється у тому, що чоловік і жінка доповнюють один одного. Це веде до взаємного збагачення та найповнішого вияву найкращих якостей людини. Аналізуючи усі існуючі сучасні моделі стосунків між людьми, тренер чітко пояснює духовну позицію- Божу модель – шлюб на основі любові та зареєстрованих стосунків. «І сказав Господь Бог: «Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього»[1; 1М.2:18].

Тренінг «Мої слова» розроблявся і впроваджується авторкою статті четвертий рік. Мета тренінгу – навчитися слідкувати за всим, що ми говорим. Щоб застерегти молодь від гріховних вчинків, необхідно орієнтувати її на самоконтроль, на збереження серця свого від негативної мотивації. «Над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя»[1; Пр.4:23].

На початку заняття учням та студентам пропонується висловитися, яку роль мова відіграє у нашому житті. Далі тренер пояснює, що мова- це вербальний засіб комунікації. За допомогою слів людина виражає свої почуття, висловлює думку, покращує або погіршує емоційний стан партнера по спілкуванню, забезпечує змістовний аспект взаємодії та порозуміння у процесі діяльності з іншими. Також мова – це система фонетичних знаків, що включає синтаксичний та лексичний принципи. Вона складається зі слів, що виражають можливість відтворювати вголос міркування, почуття, емоції. Така якість притаманна лише людям. Слова несуть величезне енергетичне навантаження, тому вони мають силу. Ними можна як убити людину, так і дати їй зцілення, надихнути на подвиги та зробити байдужим до інших. Тренер читає два вірші.

Розрізнення понять «значення» і «сенс» у лінгвістиці та психології має давню традицію. Ще у Біблії сказано: «Як багато, наприклад, різних мов є на світі, і жодна з них не без значення!»[1,1 Кор.14:10]. З цього приводу М.Корнєв та А.Коваленко стверджують, що значення — це відображення найсуттєвіших та узагальнених боків предметів і явищ. Система значень є відносно постійною, об'єктивною та єдиною сукупністю понять, дій чи цінностей для більшості членів соціальної групи. Сенс — це той суб'єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті, в конкретній ситуації спілкування [9, с.85].

Далі протягом 10 хвилин проводиться гра «Значення слів». Тренер та учасники називають будь-які слова та дають їм чітке визначення. Потім йде дискусія, у якій тренер цікавиться, що студенти та учні знають про походження лихослів'я, про причини вживання лайливих слів, про наслідки використання ненормативної лексики. Потім він розповідає про історію лихослів’я. До слова в усі часи ставилися дуже обережно. "Мовчання - золото", - свідчила стародавня мудрість, попереджаючи людину про відповідальність за кожне слово.

Відомо, що в давніх цивілізаціях покарання за лайливі слова було дуже суворим, особливо якщо лихослів'я відносилося до батька чи матері. У Старому Заповіті сказано: « Бо кожен чоловік, що прокляне свого батька чи матір свою, буде конче забитий" [1; 3М.20:9].

Також у Новому- «Хто злорічить на батька чи матір, хай смертю помре"[1; Мт.15:4]. Тож люди піклувалися про благополуччя підростаючого покоління, яке виховували на заповіді: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі! [1; 2М.20:12]. Ісус Христос попереджає: «Кажу ж вам, що за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня! Бо зо слів своїх будеш виправданий, і зо слів своїх будеш засуджений»"[1; Мт.12:36-37].

Так, на Запорізькій Січі за лихослів'я людину карали батогом, прив'язавши її до стовпа. Лихослів'я заборонялося навіть під час військових походів, щоб не накликати біду, і щоб похід був успішний. Лайливі слова на адресу друга або недруга суворо заборонялися. Московський цар Олексій Романов за публічно висловлені лайливі слова карав стратою. Петро І спеціальним указом велів секти різками лихословів. У минулі часи використання нецензурних слів розглядалося не лише як лихослів'я, а й як опоганення норм людського буття.

Тренер пояснює, яке смислове навантаження несе слово «Благословіння». Воно складається з двох слів: "благо" і "славити", які завжди містять лише добро, охороняють від усякого зла, нечистоти. Особливо цінуються благословення батьків, адже батьки щиросердо люблять своїх дітей і бажають їм добра. М.Своуп зазначає, що коли вона по телефону стала благословляти свого онука, у нього кожного дня почали з’являтися позитивні зміни у поведінці. Вона пише: «Тепер я постійно благословляю свого онука Дені, зосереджуючись на його особистісних, духовних, фізичних та емоційних потребах» [11, с.4].

Окремо розбираються матерні слова. Вони сіють зло повсякчас, поширюють негативний і злий поголос, ворожнечу та ненависть. До таких слів з давнини ставилися дуже суворо, особливо якщо вони стосувалися батька чи матері. Таким чином, суспільство стояло на охороні авторитету сім'ї, підтримувало моральність, укріплювало засади держави. Слова «мати» й "мат" мають спільний корінь. Вживаючи матерні слова, негативні емоції передаються матері. Духовно порушується повага до найближчої людини – матері.

Люди, що вимовляють матерні слова, висловлюють відверте зло, яке повертається до них і приносить їм горе, погіршує їхнє здоров'я. У них розвивається склероз, загальна атрофія, серцева недостатність, руйнується нервова система, пам'ять. Ніхто не замислюється, що лихослів'я зі згадкою дітородних органів лягає важким прокляттям на майбутнє покоління, оскільки діти й онуки таких людей не бувають щасливими. Вчені дійшли висновку, що лихослів'я сприяє розпаду особистості. Нав'язування молоді лихослів'я веде до знищення у свідомості сорому та сумління.

Доктор біологічних наук П. Горяєв довів, що лайливі слова завдають нам великої руйнівної шкоди. Від звукових хвиль, спричинених лихослів'ям, розпадаються хромосоми та розриваються ланцюжки ДНК. Вода зберігає вплив звуків протягом 30 днів. А так як людський організм складається на 80% з води, тому він зберігає вплив слів. Тепер зрозуміло, чому Біблія стверджує: "Та не може ніхто з людей язика вгамувати, він зло безупинне, він повний отрути смертельної! Ним ми благословляємо Бога й Отця, і ним проклинаєм людей, що створені на Божу подобу» [1; Як.3:8-9].

Наприкінці заняття учасникам тренінгу показують ляльковy п’єсу «Слідкуй за словами». Сценарій знайдено у навчальному матеріалі „Ключі для дітей”. Вони розроблені Всеукраїнською громадською християнсько-просвітницькою організацією ”Нова Надія” [8; 7]. Лялькотерапія є не тільки цікавим, але й надзвичайно продуктивним методом виховання духовних пріоритетів. Вона створює сприятливі умови для розвитку здібностей до саморегуляції [3, с.10].

Отже, для підведення підсумків тренер задає учнівській або студентській аудиторії питання: «Хто або що управляє людською мовою?», «Як впливають на життя людини лайливі слова?», «Чи можна заборонити у суспільстві вживання нецензурних слів?»

Висновки. Впровадження нових тренінгів - «Жодних вибачень», «Шлюб на все життя» та «Мої слова» дає можливість впливати на духовний розвиток особистості студентів та учнів. Молодь зрозуміє, що міцний шлюб виникає тільки на засадах любові. Щасливу родину можливо створити, коли кожен буде вкладати в неї щодня працю, фінанси, бажання

слугувати один одному, радість спілкування. Прийняття рішення щодо відмови від вживання поганих слів дає позитивні наслідки у житті та гарне репродуктивне здоров'я. Завдяки новим програмам у молоді йде формування таких рис характеру, як відповідальність, сміливість, чесність, порядність, повага та самоконтроль.

Література

1.Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Українське біблійне товариство. –2002. – 1296 с.
2.Антонець М.О.Впровадження новітніх засобів навчання у викладанні курсів психологічного спрямування // Вища освіта України-Додаток 4, том V (23),-К.: «Гнозис», 2010.- С.19-25.
3.Антонець М.О. Лялькотерапія як один з методів виховання духовних пріоритетів у дитини // Збірник наукових праць «Простір арт-терапії» Вип. 1(7).-К.:Арт-терапевтична асоціація, 2010.-С.4-11.
4.Варій М.Й. Психологія особистості.- К.:Центр навчальної літератури, 2008. -592с.
5.Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России // Постметодика.-№5.-2001.-С.3-8.
6.Гармаев А.Ц.Психопатический круг в семье.- Минск: Лучи Софии, 2002.-320с.
7.Горбушина О.П.Психологический тренинг. Секреты проведения. –СПб.:Питер,2008.-176с.
8.Ключі для дітей.Частина II/За ред.В.Сенчука.- Львів: Логос, 1998.-С.7-8.
9.Корнєв М.Н.Соціальна психологія:Підручник/ Микола Ничипорович Корнєв, Алла Борисівна Коваленко.– К.: Вид-во Нац.педунівер.ім.М.Драгоманова, 1995. -304 с.
10.Ли Д.Практика группового тренинга.-3-е изд./Пер.с англ.-СПб.:Питер, 2009.-224 с.
11.Своуп М.Р. Ежедневно благословляйте своих детей/Мери Руфь Своуп.-М.:Триада, 2010 .-128 с.
12.Тупица А.Ю.Особенности употребления табуированной лексики в речи мужчин //Слов'янський збірник. –Вип.8.-Полтава:Слов'янський клуб, 2009.-С.363-369.
13.Формування навичок безпечної поведінки у старших підлітків. Частина II. Причини і шляхи розв'язання проблем, що викликані кризовими явищами у підлітковому середовищі.Навчально-методичний посібник/ О.М.Кравченко, Н.Г.Трухан, С.Я.Янакі, Т.О.Франко, О.В.Козловська-Слуцька, Банні Хейлі, Ганна Ізюмцева.-К.:Всеукраїнський культурно-просвітницький центр «Нове життя», 2008.-80 с.
14.No apologies. Focus on the Family.- Colorado,U.S.A., 2004, 250 p.

УДК 159.95

Вакуленко О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, асистент

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Предметом статті є деякі дискусійні питання української національної ідентичності, процесу ідентифікації та шляхів його дослідження. Приділено увагу проблемі історичного досвіду, культурної пам'яті, стратегій нарації української нації на сучасному етапі.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, національна ідентифікація, ідентитети, історичний досвід, культурна пам'ять.*

Предметом статьи являются некоторые дискуссионные вопросы украинской национальной идентичности, процесса идентификации и путей его исследований. Уделено внимание проблеме исторического опыта, культурной памяти, стратегий наррации украинской нации на современном этапе.

Ключевые слова: *этническая идентичность, национальная идентификация, идентитеты, исторический опыт, культурная память.*

The subject of the article are some debatable issues of Ukrainian national identity, the identification process and ways of its research. Attention is paid to the problem of historical experience, cultural memory, narrative strategies of Ukrainian nation today.

***Keywords**: ethnic identity, national identity, elements of identity, historical experience, cultural memory.*

Актуальність. «Справжній дослідницький бум у сфері пошуку достеменної національної ідентичності, що його спостерігаємо впродовж останніх років, вимагає ретельного відбору авторитетних джерел та обґрунтування власних теоретичних орієнтирів», – слушно зауважує Л. Орбан-Лембрик [6, с. 48]. Разом з тим розмаїття визначень національної ідентичності, неузгодженість різних теоретичних підходів та методик дослідження зумовлені специфікою історичного досвіду й політичних реалій кожної окремо взятої країни.

Мета даної статті – висвітлити деякі напрями сучасних досліджень національної ідентичності в українському контексті та означити ключові проблеми етнонаціональної ідентифікації української молоді. Актуальність роботи зумовлена потребою вироблення адекватних дослідницьких підходів до вивчення цієї проблеми.

«Якщо не відходити від поширеного поділу націоналізму на етнічний (почуття етнічної єдності, націоналізм мас, національна культура і т.і.) і державний (політика та ідеологія націоналістичних еліт, правлячих кіл), варто зазначити, що більшість сучасних націоналізмів включає моменти і того й іншого, а деколи – обох відразу» [10, с. 194]. Зацитована думка провідного московського дослідника спонукає до висновку про контроверсійність процесу етнонаціональної ідентифікації в Україні. При цьому особливо важливим є питання «соціології поколінь»: адже власне «поколінням» вважають «вікову групу, котра набуває соціального значення завдяки розбудові своєї культурної ідентичності» [8, с. 381]. І саме відсутність національної складової зумовлює девіації культурної ідентичності, болісні її збочення [3, с. 140-143]. Тому ключовою стає у цьому плані проблема молоді, покоління доби незалежності України.

Щоденна львівська інтернет-газета «Вголос» ще наприкінці 2005 року опублікувала надзвичайно гостру статтю Ігоря Танчина «Чи існує Україна?» Щоправда, риторичність цього запитання стає очевидною у процесі читання статті: автор зазначає, що різні регіональні ідентичності є зрештою українськими, що ідентичність як така помалу кристалізується (зокрема в Донецьку у 2005 українська національна ідентичність випередила як радянську, так і російську). З посиланням на відповідне дослідження Ярослава Грицака (йдеться про проект «Ідентичність і соціальна лояльність»), І. Танчин вказує на «разючі відмінності в розумінні історичних коренів сучасної України». Зокрема, для більшості респондентів на всіх теренах України «стартовим моментом української історії є Київська Русь». Але вектори розгортання цієї історії суттєво різняться: на Заході, у Львові, цей вектор пролягає через українське козацтво до УНР; на Сході, у Донецьку, – через Переяславську Раду (1654) до УРСР (1917-1991).

Ця обставина наштовхнула нас на думку про доцільність використання моделі «древа національної пам'яті», обґрунтованої вірменським дослідником Л. Абрамяном [1, с. 8-13]. Розробляючи власну модель «древа», ми свідомо уникали міфологічних визначень типу «трипільці», «скіфи», «арії» і т.і. Глибинний рівень визначався як «заснування Києва», «Київська Русь», «Хрещення Русі». Вершиною «древа» є «набуття Україною незалежності» та «помаранчева революція». Інші події, які респонденти могли б визначити як актуальні для свого сприйняття вітчизняної історії, особистісно значущі, – були позначені на «стовбурі» та «гілках» символічного древа в такий спосіб, щоб забезпечити розрізнення окремих факторів. Наприклад, Шевченко, щільно пов'язаний з Кирило-Мефодіївським товариством, виділений як національний символ-інтегратор; водночас «кирило-мефодієвці» так само виокремлені, позаяк маніфестують месіанічну ідею та визначальну роль України у «слов'янській федерації» – відтак актуалізація цієї ділянки респондентом засвідчує окрему групу «підстав» ідентифікації. Тестове завдання мало вигляд простої схеми, на якій респондентам пропонувалося маркувати відповідні пункти (схему наведено на закінчення статті).

Вже перші пілотні дослідження, проведені у 2005-2006 рр. за цією методикою, засвідчили велику кількість розбіжностей, що викликало сумнів у можливості її окремого застосування в якості «моделі утвердження національної ідентичності». Дослідження проводилося за базовою «віссю» Схід-Захід: у Донецьку, Києві та Львові. Кількість респондентів у кожному з міст складала 40 чоловік (молодша вікова група – до 35 років, старша вікова група – від 35 до 65, відповідно по 20 чоловік).

Для більшості львівських респондентів (21 із 40), актуальними ділянками «древа» були «хрещення Русі», «доба Данила Галицького та заснування Львова», а вісім респондентів визначили ділянку «унія» (чим засвідчили значущість конфесійної приналежності, властивої, можливо, іншим учасникам групи, але не виділеної ними). Натомість у Києві, звичайно, майже всі респонденти виділяли «виникнення Києва» та «хрещення Русі»; «виникнення Києво-Печерської лаври» визначили як значущу ділянку «древа» сім із сорока чоловік; а у Львові «початок Почаївської Лаври» визначили троє. Найбільш частотними виявилися «набуття Україною державної незалежності» та «помаранчева революція» (для студентської підгрупи – вісімнадцять чоловік з двадцяти у Львові та дев'ятнадцять у Києві; для старшої вікової підгрупи – відповідно теж вісімнадцять і дванадцять). Окремі респонденти визначали ділянки «Коліївщина», «діяльність козацьких братств», «Мазепа і мазепинці» (як у Києві, так і у Львові). Однаково актуальними для київського та львівського контингентів виявилися також «Голодомор», «Тарас Шевченко», «виникнення козацтва» (більше половини респондентів в обох вікових групах).

У Донецьку актуальними виявилися такі ділянки «древа», які не були визначені жодним із респондентів Києва та Львова: «Жовтнева соціалістична революція» (дванадцять із двадцяти у старшій віковій групі та дев'ять – у студентській; несподіваним виявилося також визначення актуальним «розстріляного відродження» та «України у складі СРСР» приблизно однаковою кількістю респондентів – чотири з двадцяти у старшій, три – відповідно у студентській). Жоден з респондентів не визначив як актуальну ділянку «Кирило-Мефодіївське товариство», тоді як «Тарас Шевченко» зазначений і на Заході, і на Сході значною кількістю респондентів (вісімнадцять – серед студентського загалу Києва, п'ятнадцять – Львова, дев'ять – Донецька, серед старших вікових груп Києва – шістнадцять, Львова – одинадцять, Донецька – шість). Власне, це підтверджує тезу Е. Сміта про роль «генія» як одного з основних національних ідентитетів і пояснює численні культурологічні провокації довкола біографії та спадщини Шевченка як стратегії захисту цього базового ідентитету, спрямовані до його постійного переосмислення, оновлення.

«Загибель Січі» у жодного з респондентів Донецька в обох групах не маркована, тоді як для Києва і Львова вона виявилася відносно актуальною (відповідно дев'ять та сім – у студентських групах; вісім та три – у старших). Прикметними є також розбіжності у визначенні значущості ділянки «Велика Вітчизняна війна»: як не дивно, серед студентської групи респондентів і Донецька, і Києва вона виявилася актуальною відповідно для чотирьох і трьох чоловік, тоді як у Львові – для жодного. Серед респондентів старших груп числові значення цієї ділянки такі: для Донецька – дванадцять, для Києва – десять, для Львова – один.

Загалом спостерігалися великі розбіжності у кількості визначених ділянок: від трьох до шістнадцяти.

Шукаючи пояснень цьому феномену неоднозначних за обсягом та змістом культурно-історичних ідентифікацій, ми спробували визначити: чи можна взагалі вважати групу культурно-історичних ідентитетів придатною для структурних узагальнень?

Чому, на відміну від вірмен, де подібна методика працює бездоганно, визначаючи національну ідентичність за тотожними для більшості респондентів ланками «історичної пам'яті», в Україні вона не спрацьовує? Напевне, тому, що українці на мають чіткого, безсумнівного тлумачення власних історії та віри, тобто сталі значення історичних подій у свідомості етносу не сформовані.

Історичне питання для сучасної України є найбільш болючим і найскладнішим для вирішення. Підсумовуючи ключові тези дискусій на цю тему в Україні та поза її межами, В.Підгаєцький пише, що «історичний досвід» (тобто ті знання про минуле, котрі здатні

прислужитися до вирішення сьогоденних проблем) містить два складники, що є протилежними за змістом: науковий і буденний. До першого можна зарахувати всю суму неспростованих знань і уявлень про минуле, способи здобування цього знання та його інтерпретацій. Що до другого, то тут вагому роль відіграють «досвід-міт» і «досвід-казка» [7, с. 111]. «… Міти, їхню проблематику і зміст, звичайно, вкладають, вживлюють, підкидають до народної свідомості і, зрештою, до народної пам'яті ззовні ті чи інші офіціальні структури, у т.ч. і наукові, й державні, які виконують соціальні замовлення… Казки здебільшого продукує сам народ або його уболівальники, керуючися найкращими міркуваннями, у безвихідних ситуаціях, коли казка стає останньою надією…» [7, с. 111-112]. Отже, рефлексія стосовно напрямків новітньої міфологізації історії невідворотно забарвлює свідомість інтелектуальної української еліти, спонукаючи до радикального перегляду існуючих версій.

«Ключовими точками» історіографії України новітні дослідники вважають Київську Русь, Переяславську Раду, Російську революцію, радянський режим, Другу світову війну. Разом з тим, як слушно зауважує Марша Сиферт, необхідно враховувати регіональні особливості у викладанні й творенні національної історії, що є наразі надскладним завданням [9, с. 100]. Якщо для одної частини сучасної України актуальним є історичний досвід, пов'язаний з царською Росією, то для іншої «ключовою точкою» може бути період правління Габсбургів; болючими залишаються також питання конфесійних змагань в контексті «війн за віру» та проблема «героїв України», зокрема стосовно УПА.

Зображення нації, в якому саме пантеон історичних героїв має відігравати основну роль, залежить від так званого «панівного наративу» [9, с. 96], при цьому сучасні історики наголошують на тому, що «прославляння є так само важливим, як і аналіз, у справі заохочення учнів та студентів до занять історією» [9, с. 97]. За умов кардинальної невизначеності обсягу, змісту, векторів розвитку та осмислення національної історії, саме питання культурно-історичних ідентитетів можуть викликати у молоді певну недовіру, що стало поширеним явищем через недавні спроби тотальної популяризації та «всенародного запровадження» цих ідентитетів. Очевидний «занепад історії як предмета у середній та вищій школі України» [5, с. 11] спричинив деактуалізацію культурно-історичних ідентитетів у свідомості молодих українських інтелектуалів, які прагнуть формувати «не замовне, а власне бачення минулого» [5, с. 11], а також усвідомлюють небезпеку суспільного протистояння, зумовленого різними історичними «міфами». Менше з тим, віртуальний ідейний простір української історіографії позначений саме протиборством міфологічних «матриць», суперечливістю регіональних орієнтацій. У рецензії на «три дозбірки вибраних есеїв Романа Шпорлюка – американську, польську та українську» Оля Гнатюк зазначає: «Шпорлюк жартома порівнює спосіб вивчення української історії із залізничними коліями різної ширини в різних регіонах: широколінійною в підросійській, європейською – в підавстрійській Україні, і вузькою – паровозик вузькоколійний – на Закарпатті, що функціонують лише у певному просторі й не перетинаються» [2, с. 333].

Вищезазначені підсумки історіографічних дискусій в сучасній Україні та новітні праці дослідників національної ідентичності в історико-культурному аспекті пояснюють розбіжності, засвідчені результатами застосування моделі «древа національної пам’яті». Як окремий напрямок досліджень, в українському контексті ця методика не працює.

Водночас використання створеної нами моделі може мати допоміжне значення: вона дозволяє верифікувати результати досліджень етностереотипів. Між ділянками «древа» та етнічними гетеростереотипами існує певна залежність (зокрема це стосується кореляцій між негативним стереотипом німця і актуальністю ділянки «Велика Вітчизняна війна»; негативними стереотипами поляка, турка і актуальністю ділянки «війни за віру»). З іншого боку, якщо ділянки, пов’язані з міжетнічними конфліктами, не марковані респондентами як актуальні, а негативний гетеростереотип існує, – це може бути наслідком впливу оточення, суб’єктивного досвіду респондента тощо.

Спираючись на результати проведеного дослідження та подальші спостереження, можна стверджувати, що культурно-історичні ідентитети складають найбільш розмиту, хистку групу; «ключові точки» історії в різних регіонах визначаються по-різному, так само як і ключові

історичні постаті. Це є вагомим чинником суспільної дезінтеграції. В останні роки європейські вчені, досліджуючи небезпечні трансформації «збентеженої ідентичності», наголошують на важливості створення «громади колективної пам'яті, спільного почуття і символічної участі» [3, с. 143]. Це особливо актуально для України «постпомаранчевого періоду». Унікальний досвід Майдану – «інтенсивний витяг із глибин колективної психіки афективно зарядженого настановлення на трансформацію, оновлення…» [4, с. 14] – недооцінюється, часом заперечується, що спричиняє в молодіжному середовищі зниження рівня самототожності, психічну дефляцію.

Соціальні психологи застерігають: в Україні відбувається «зростання авторитарних культових організацій після Майдану» [4, с. 13]. Це є природною реакцією «збентеженої ідентичності» на спекулятивну політику пам'яті, кричущу суперечливість історичних наративів, занепад суспільної сфери через тотальну зневіру. Втрата морального авторитету лідерами партій та політичними вождями, автократичні тенденції влади, брутальність ЗМІ, творення зірок «з нікого» – усе це зумовлює «переважання садистсько-мазохістських нахилів у соціальному характері, широко змальоване соціальними теоретиками та психоаналітиками як авторитарна особистість» [3, с. 252-255].

У суспільному просторі України відсутні соціальні репрезентації, котрі сприяли б виробленню спільних загальнонаціональних цінностей і забезпечили б відновлення позитивної динаміки ідентифікації української молоді.

Різноспрямовані «символічні дії», що в той чи інший спосіб віддзеркалюють проблеми національної ідентифікації в Україні та впливають на перебіг процесу, мають бути відрефлектовані на різних рівнях суспільної свідомості. Доцільно поєднувати соціометричні та психолінгвістичні дослідження з аналізом конкретних факторів впливу на формування «соціальних репрезентацій», котрі інтерпретують і пояснюють етнонаціональні ідентитети.

Стратегічні дослідження цієї комплексної проблеми можливі лише у межах міждисциплінарного підходу. Необхідно визначити точки стикування різних галузевих площин, щоб забезпечити максимально об'ємне бачення предмету дослідження. Наприклад, для аналізу мовного аспекту ідентичності (та для вироблення оптимальної стратегії формування українського мовного простору) варто об'єднати зусилля лінгвістів, етнологів, культурологів, навіть ботаніків, (з огляду на колосальну кількість українських фітонімів) аби змоделювати механізми дії мовного ідентитету, його взаємозв'язки з іншими елементами структур ідентичності. Так, сліди тривалого спілкування українців з іншими етносами можуть бути досліджені з точки зору телеології та аксіології мовних запозичень. Чи зберігається пам'ять про джерело запозичення? Чи існують оцінкові домінанти у використанні «чужих» слів, зумовлені саме характером стосунків із сусіднім етносом? З іншого боку, чим визначається система суто українських мовних преференцій? Тут поле досліджень особливо широке: від емоційної забарвленості лексики, багатства синонімічних і пареміологічних ресурсів до міфологічної символіки збережених рослинних назв (таких, наприклад, як «дивина ведмежа»; «нечуйвітер», «петрів батіг» тощо). Окремими завданнями має бути ретельне дешифрування української топоніміки, щоб назва села чи містечка прочитувалася як певний культуронім. Важливо відновити географію знищених під час Голодомору сіл, питомі назви яких були змінені новопоселенцями. Не менш важливим є психолінгвістичний аналіз сприйняття патріотичних гасел, дослідження механізмів сугестії та контрсугестії.

До стратегічних завдань слід віднести також розширення горизонтів подібності представників різних етносів України. Запобігти ксенофобії можна лише шляхом поглибленого аналізу тих якостей і смислів повсякденного буття, з якими людина встановлює ідентичність, тобто співналежність на основі подібності. Зростаюча недовіра до історичного дискурсу в Україні супроводжується збільшенням валідності «родової» пам'яті, закріпленої документами сімейного архіву чи усним переданням. За відсутності міцного родинного підґрунтя джерелом самоусвідомлення (малого «національного проекту») може стати конкретний локально-темпоральний простір. Саме цей простір варто досліджувати

Свідоме звуження комунікативного поля спричиняє актуалізацію об'єднавчих факторів, завдяки чому «первісні об'єкти прив'язаності» – «культура, мова, ландшафт» [3, с.

141] – формують міцні структури ідентичності. Водночас виявляються загальнолюдські константи спілкування, універсалії комунікацій.

Висновки. Усі вищезазначені фактори варто взяти до уваги, аналізуючи дискусійні питання теорії та методики досліджень процесу етнонаціональної ідентифікації в сучасній Україні. Зокрема, найактуальнішим завданням є, на наш погляд, максимальне врахування новітнього історичного досвіду та вироблення соціальних репрезентацій, які б відповідали процесуальному характеру національної ідентифікації. Щодо перспектив дослідження, то вони пов'язані зі створенням комплексних методик на основі подальшого аналізу найбільш релевантних підходів до вивчення етнонаціональної ідентичності українців.

Література

1. Абрамян Л. Современные тенденции в антропологических исследованиях / Л. Абрамян // Антропологический форум. – СПб., 2004. - №1. – С. 8-13.
2. Гнатюк О. [Рецензія]: Roman Szporluk. Imperium, komunizm i narody. Wybor esejow. Wstep i redakcja Andrzej Nowak / Tlumaczenie Szymon Czarnik, Andrzej Nowak. Krakow: Arcana 2003; Роман Шпорлюк. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Переклад з англійської та упорядкування Георгій Касьянов. Київ: Дух і літера, 2000; Roman Szporluk. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union, Hoover Institution Press, Stanford, California, 2000. / Оля Гнатюк // Україна Модерна. – К.-Л.: Критика, 2005. - №9. – С. 331-339.
3. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Леонідас Донскіс. – К.: Факт, 2010. – 312с.
4. Донченко О. Колективне психічне у соціальному повсякденні / О. Донченко // Соціальна психологія. – 2008. - №1 (27). – С. 3-14.
5. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти /Л. Зашкільняк // Україна Модерна. – К.-Л.: Критика, 2005. - №9. – С. 7-14.
6. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп: Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Орбан-Лембрик // Срціальна психологія. – 2006. - №4 (18). –С. 38-57.
7. Підграєцький В. «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів / В. Підгаєцький // Україна Модерна. – К.-Л.: Критика, 2005. - №9. – С. 106-124.
8. Пилкингтон Х. «Чем больше это обсуждаем, тем больше к этому влечет»: размышления о дискурсивном порождении поколенческого опыта / Хилари Пилкингтон // Антропологический форум. – СПб., 2006. - №5. – С. 379-407.
9. Сиферт М. Візуалізація історії: задум і репрезентація в підручниках з історії / Марша Сиферт // Україна Модерна. – К.-Л.: Критика, 2005. - №9. – С. 92-105.
10. Шаров К. Проблема классификации этнического национализма /К. Шаров // Антропологический форум. – СПб., 2006. - №5. – С. 194-211.

УДК 159.92

Дем'яненко А.В.

Національний педагогічний університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ), аспірант

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ОСВІТНІХ ТА РЕЛІГІЙНО-ВИХОВНИХ ТРАДИЦІЙ В ІРАНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Здійснено логіко-системний аналіз філософсько-психологічних та релігійних засад системи навчання і виховання в республіці Іран, акцентовано на особливостях культури Сходу, сутності ісламського виховання, філософських і психологічних трактатах мусульманського Середньовіччя, визначено освітні традиції, специфіку навчальних закладів.

Ключові слова: *мусульманська культура, іслам, система навчання і виховання в республіці Іран, куттаб, мактаб, медресе, світська, релігійна освіта.*

Осуществлен логико-системный анализ философско-психологических и религиозных основ системы образования и воспитания в республике Иран с акцентацией на особенностях культуры Востока, сущности исламского воспитания, философских и психологических трактатах мусульманского Средневековья, образовательных традициях, специфике учебных заведений.

Ключевые слова: *мусульманская культура, ислам, система обучения и воспитания в республике Иран, куттаб, мактаб, медресе, светское, религиозное образование.*

Logic and systematic analysis of philosophical and psychological and religious principles of teaching system and training in the Republic of Iran has been done. Peculiarities of the culture in the East, substance of Islamic training, philosophical and psychological treatises of Muslim medieval Centuries have been emphasized. Educational traditions and specific of educational institutions have been revealed.

Keywords: *Muslim culture, Islam, teaching system and training in the Republic of Iran, kuttab, maktab, madrasah, secular and religious education.*

Актуальність. Перше десятиліття XXI ст. позначилося посиленням глобалізаційних процесів, що закономірно вмотивовують інтеграцію систем освіти окремих держав у єдину світову освітню мережу, породжують тенденцію інтернаціоналізації освіти. Це зумовлює необхідність кроскультурних досліджень, метою яких є поглиблене вивчення культурної спадщини інших народів, налагоджування діалогу культур. Серед таких проблем – психологічні особливості системи виховання і навчання в республіці Іран (Персії) - одній із найстаріших східних цивілізацій.

Проблеми філософських засад начання і виховання, релігійно-психологічних особливостей цього процесу в країнах Сходу піднімалися лише в окремих статях і монографіях зарубіжних сходознавців, переважно в історичному аспекті: Мунір уд-Дін Ахмеда, Б.Доджа, Дж.Максіді, Дж.Педерсона, Н.Снайдер, А.Тібаві, Мюїд Хана, Ахмеда Шалабі. Серед розвідок з історії освітньої системи Ірана відомі праці Садига Іса, Мохаммеда Кардана. Останім часом різні напрями навчання і виховання аналізуються в дослідженнях таких іранських авторів, як Реза Арастах, Амір Хосейн Афшар, Насереддін Сахаб аль-Замані, Садик Іса, Меджид Насафад, Шапур Расех, Афшин Ростамі та ін. Серед нечисельних українських дослідників, які розробляють проблематику іранської освіти, слід назвати Є.О.Дорошенко, М.С.Іванова [4, с. 1 - 2]. Метою цієї статті є історико-логічний аналіз філософсько-психологічних та релігійних засад системи навчання і виховання в республіці Іран, що в подальшому зумовить кроскультурне дослідження виховних традицій в іранській та українській культурах.

Отже, ***мета*** даної статті - здійснити логіко-системний аналіз філософсько-психологічних та релігійних засад системи навчання і виховання в республіці Іран, акцентовано на особливостях культури Сходу, сутності ісламського виховання, філософських і психологічних трактатах мусульманського Середньовіччя, визначено освітні традиції, специфіку навчальних закладів.

Система навчання і вихованні в республіці Іран є складовою мусульманської культури, основним компонентом якої вважається іслам – одна з трьох найвагоміших світових релігій, поширена в країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Азії, заснована в VII ст. (у Західній Аравії) пророком Мохаммедом. Іслам виник і розвивався на основі взаємозв'язку і змішування культур Арабського халіфату, Візантії, Індії і Китаю. Як пласт середньовічної культури, мусульманська склалася в VII - XII ст. Час «арабського Відродження» настав значно раніше за європейське. Центрами розвитку мусульманської культури вважаються великі міста – Дамаск (засн. наприкінці XI – на початку X ст. до н. е.), Александрія (332 – 331 до н. е.), Каїр (641), Багдад (762). Священою книгою ісламу є Коран – зібрання проповідей, як уважається вкладених Аллахом в уста пророка Мохаммеда. Наступні за святістю тексти (хадіси) про висловлювання і вчинки Мохаммеда складають

Сунну. На положеннях Корана і Сунни будується мусульманське право: теорія (фікх) і практика (шаріат). Історично сформованим є поняття «світ ісламу» («Даруль-ісламу»), у межах якого діє шаріат.

В середині VII ст., у зв'язку з розв'язанням питання про верховну владу, іслам розпався на три напрями: сунізм, шиїзм і харіджизм, у межах яких склалися відносно самостійні культурні традиції. За всієї багатоманітності мусульманського світу, система освіти в класичний період складалася відповідно з єдиними принципами, виробленими в рамках мусульманської культури. Набуття знань, їх пошук уважалися богоугодною справою [2, с. 154].

Поступово в країнах Сходу разом із консолідацією державності, розвитком промисловості, розширенням спілкування з іншими народами, поряд із високого художнього рівня поезією, філософією, набула розвою психологія. Вона була пов'язана з медициною, анатомією, фізіологією, природничими і точними науками. Активно засвоювалися зразки античної культури. Уже в X – XI ст. східні вчені були добре обізнані з перипатетичною та неоплатоністською філософією. При дворі аббасидського халіфа аль-Мамуна (813 - 833) було створено «Дім мудрості», де арабською мовою перекладалися твори Арістотеля, Платона, Плотіна, Прокла, Порфирія, Александра Афродізійського, Евкліда, Птолемея, Гіппократа, Галена та ін. На основі вивчення античності арабсько-мусульманські мислителі розвивали ідеї гармонійного розвитку особистості, вимагаючи від філософів бути зразками моральної поведінки і освіченості. Певний вплив на східну філософію справили також твори патристики, зокрема Іоанна Дамаскіна [3, с. 626 - 627]. Високо цінувався престиж знань. Під пошуком знань часто розумілися конкретні подорожі з одного центра вченості до іншого або до вчителя. Ті, хто мав знання, набували високого авторитету в суспільстві. Вони відправляли культ, приймали рішення з релігійних питань, часто – цивільного і кримінального права.

Всі дисципліни і галузі знання поділялися на дві групи. Першу групу складали релігійні й необхідні для релігійного виховання дисципліни: науки про Коран (манера читання, коментар), збирання, тлумачення і критичний аналіз достовірності хадісів, трактати про основні догмати релігії, фікх, риторика, арабська мова, історія, біографії. Пізніше до них було приєднано релігійну філософію – калам. Дисципліни другої групи, не пов'язані з релігією, були запозиченням еллінського спадку – філософія, поезія і література, арифметика, політика, медицина, хімія, фізика тощо. Важливою рисою мусульманської системи освіти вважається особливе значення усного слова, що передавалося від учителя до учня. Коран читався вголос, слугував посібником для запам'ятовування. Головною формою навчання була лекція.

Джерела мусульманської системи освіти знаходяться у традиціях тих країн, які увійшли до мусульманського світу. Доісламська Аравія була регіоном доволі високого рівня писемності. Існували люди, які спеціально займалися складанням різних документів, навчали дітей грамоті. Після створення Халіфату освічені люди стали необхідними у сфері державного управління. Першими вчителями часто були жителі Сирії та Межиріччя, оскільки знали грецьку, сірійську та північноарабську грамоту. В навчанні дорослих і дітей значну роль відіграли візантійські та іранські традиції підготовки писарів, чиновників.

У Халіфаті Омейядів (661 - 750) розпочався перехід від виховних традицій, що склалися в Аравії, Ірані та на Близькому Сході до формування єдиної системи мусульманської освіти. Уже при перших халіфах (VII ст.) у містах і сільській місцевості тлумачі Корану, релігійні судді, імами організовували заняття для дітей, що поклало початок шкіл при мечетях (куттабів). Згодом з'явилися спеціальні вчителі (муаллім, мударріс). У VIII – IX ст. куттаби розповсюдилися в усьому мусульманському світі, забезпечивши відносно високий рівень освіченості у середньовічному мусульманському суспільстві. Школи, як правило, були змішаними й безплатними. У X – XIII ст. розповсюджуються й благодійні освітні установи.

Основний контингент початкової школи складали учні віком від 4 – 6 до 6 – 8 років із родин купців, ремісників, меншою мірою – землевласників. Учні засвоювали Коран,

елементи граматики, рахунку. Вивчалися також усні героїчні та геніалогічні перекази, твори арабських поетів домусульманської епохи. Переважна увага приділялася тренуванню пам'яті. У шкільній практиці застосовувалися як тілесні покарання, так і різного роду заохочення.

Середньовічна мусульманська школа в Ірані, поряд із загальними характерними рисами, мала певну специфіку. Система навчання була представлена тут двома напрямами: арабо-граматичним, пов'язаним із вивченням Корану та класичної бедуїнської поезії, і власне перським, послідовники якого спиралися на іранську історію і культуру. На початковому рівні ці напрями були представлені двома типами освітніх установ. При цьому куттабом називалися і коранічна школа, і елементарна професійна школа для підготовки писарів. Професійні школи готували до світської діяльності, тому, крім навиків читання і письма, давали знання з літературної арабської мови, граматики, поезії, стилістики, каліграфії, історії. Цей тип школи не був загальнодоступним, зберігаючи незалежність від державної адміністрації. Навчання проходило на платній основі. Діти військово-адміністративної верхівки і чиновників навчалися під керівництвом спеціальних учителів при адміністративних центрах.

З IX ст. у якості назви початкової професійної школи починає активно використовуватися термін «мактаб». Мактеби (араб. мактаб – місце, де пишуть) виникли в Аравії і вважалися початковими конфесійними школами. Створювалися зазвичай при мечетях. Тут навчалися виключно хлопчики віком 7 – 13 років. Термін навчання визначався у 5 – 7 років. Роль учителя відігравав мулла – випускник медресе [2, с. 140].

Освіта підвищеного рівня здійснювалася, перш за все, у мечетях, де в період між обов'язковими молитвами богослови і законознавці читали лекції для юнаків і дорослих чоловіків. При деяких мечетях формувалися регулярні навчальні заклади з постійним викладацьким штатом. Навчання в мечеті структурувалося як поглиблення релігійних знань, викладалися Коран, хадіси, основи догматики, фікх. Значна увага приділялася арабській мові, риториці, священній історії, а також медицині й математиці. Мечеті зберігали свою освітню функцію і в XX ст.

Ще в IX – X ст. при мечетях формувалися спеціальні освітні інститути, перш за все бібліотеки, які ставали культурними і науковими центрами, зокрема, уже згадуваний нами «Дім мудрості» в Багдаді. Створювалися також будинки знань, де програми і методики викладання виходили за межі загальноприйнятих мусульманських норм. Багато в чому вони були співзвучними ідеям античності, вільного пошуку істини. Припинили існування в XI – XII ст.

Відмітимо, що ісламськими просвітниками завжди проповідувався культ знань. Так, Абу Аль Кінді (801 - 873), ставлячи науку вище за релігію, вимагав у процесі виховання формувати не мусульманський фанатизм, а високий інтелект. Аль Фарабі (870 - 950) вважав, що не можна досягти вищого блага поза реальним світом. Мета ж виховання – підвести людину до реального блага, яке відрізняють знання. Плідні психолого-педагогічні ідеї містяться у більш ніж 150 трактатах Аль Біруні (970 - 1048), зокрема, системності й наочності знань, заохочення пізнавальних інтересів. Головна мета виховання – очищення від антигуманних звичаїв, фанатизму, прагнення влади. «Володар наук», радник правителів низки країн Близького і Далекого Сходу, Ібн-Сіна (Авіценна, 980 - 1037), серед наукових праць і філософських трактатів залишив також твори про виховання і освіту: «Книгу про душу», «Книгу знань», «Книгу вказівок і настанов». Шлях до загального виховання і розвитку Ібн-Сіна вбачав у засобах музики, поезії, філософії. В отриманні знань підтримував дух вільного, відкритого, здорового суперництва. Видатний філософ Сходу Аль Газалі (1056 - 1111) свій чотиритомний твір «Воскресіння наук про віру» присвятив проблемам розвитку здібностей з дитячого віку, прийомам спостереження за дітьми, їх творчого зростання і розвитку, включаючи фізичні вправи і побутову культуру [5, с. 77].

З часом особливими видами навчальних закладів у мусульманському світі стали місіонерські школи і школи вивчення хадісів. Спеціальним навчальним закладом, який давав підвищену освіту, і по сей день вважається медресе (араб. мадраса, від дараса – вивчати).

Це конфесійна мусульманська школа. Створені арабами у VII – VIII ст., медресе невдовзі розповсюдилися в країнах Близького і Середнього Сходу. З XI – XII ст. повний курс наук тут складали: арабізм (включаючи лексикографію, етимологію, синтаксис, риторику, історію), перська мова, віровчення і законоведення, філософія (логіка, математика, географія, астрономія, медицина, природничі науки). Підготовка учнів розподілялася на три рівні: початковий (іптідаі); на другому – середньому (рушді) готували вчителів для мектебів і служителів культу; старший рівень (ігдаді) або підвищений тип навчального закладу було зорієнтовано на випуск казіїв (суддів), тлумачів шаріату, знавців мусульманських законів. У X – XI ст. ці установи засновувалися приватними особами головним чином під егідою мусульманського духовенства і являли собою своєрідні комплекси, які об'єднували мечеть, приміщення для занять, бібліотеку, житлові кімнати для студентів і викладачів. Викладачами, як правило, призначалися представники мусульманського духовенства і лише з XIX ст. світські дисципліни і мови почали викладати світські особи. Вік учнів варіювався від 15 до 30 років, навчання тривало 3 – 5 років.

З другої половини XIX ст. виникли так звані новометодні (джадидиські) школи, які нерідко також називалися медресе. Вони вважалися підвищеним типом мектеба. Внаслідок реформи національних систем освіти, проведеної у 60-х роках XX ст., склалися два основних типи медресе: 1) світського характеру (середні й вищі державні навчальні заклади); 2) спрямовані на підготовку служителів культу. Було відкрито й приватні медресе. Випускники кожного типу цього навчального закладу отримують право на вступ до університету [1, с. 482].

Мусульманські навчальні заклади, продовживши давньосхідну та елліністичну традиції, сприяли розвиткові гуманітарних і точних наук. Згодом Європою було сприйнято багато з наукових досягнень мусульманської культури, а також деякі принципи організації передавання знань. Це відобразилося, зокрема, в діяльності соборних шкіл – середніх навчальних закладів епохи Середньовіччя, які виникали у великих європейських містах XI – XII ст. переважно при соборах, єпископських кафедрах.

Висновки. У цілому, завданнями навчання мусульманських закладів освіти було продиктовано створення значної кількості наукової літератури арабською мовою. З XI ст. у науковому та літературному вжитку поступово відроджується перська мова, згодом – тюркські й інші мови мусульманських народів. Викладання могло здійснюватися двома мовами. Упритул до XIX ст., не дивлячись на розбіжності національних і регіональних субкультур, загальна система і принципи навчання залишалися єдиними для всього мусульманського світу. Наприкінці XIX ст. почався процес модернізації традиційної системи навчання. Однак, традиційні мусульманські освітні інститути існують і сьогодні, хоча й у дещо модифікованому вигляді. Паралельно також функціонують навчальні заклади європейського типу.

Література

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К., 2008.
2. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М.Бим-Бад; Редкол.: М.М.Безруких, В.А.Болотов, Л.С.Глебова и др. – М., 2003.
3. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження / В.А.Роменець. – К., 2005.
4. Ростамі Афшан. Становлення та розвиток системи народної освіти в Ірані / Афшан Ростамі / Автореф. дис…. канд. пед. наук, 13.00.01 / Житомирський держ. пед. університет. – Житомир, 2006.
5. Торосян В.Г. История образования и педагогической мысли / В.Г.Торосян. – М., 2006.

УДК 159.923

Емішянц О.Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченко, факультет психології, кандидат психологічних наук

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У роботі розглянуто зв'язок процесуальних аспектів функціонування особистості з соціальним інтересом. В межах концепції індивідуальної психології йдеться про ієрархію потреб та мотивів особистості досягти успіхів із сформованою готовністю до активних предметних та соціальних дій.

Ключові слова: *процесуальні аспекти функціонування особистості, соціальний інтерес, соціальне почуття, мотиви, чинники мотивації поведінки, мотив афіліації.*

В работе рассмотрена связь процессуальных аспектов функционирования личности с социальным интересом. В рамках концепции индивидуальной психологии идет речь об иерархии потребностей и мотивов личности в достижении успехов со сформированной готовностью к активным предметным и социальным действиям.

Ключевые слова: *поцессуальные аспекты функционирования личности, социальный интерес, мотивы, факторы мотивации поведения, мотив афилиации.*

In this research the connection between the procedure aspects of personality functioning and a social interest is reviewed. In the conception of individual psychology the hierarchy of necessities and motivation of the personality in regards to a success achievement with the preparedn ess to the social activities is reviewed.

Keywords: *procedure aspects of personality functioning, social interest, individual psychology, social activities, motivation of the personality.*

Вивчення процесуальних аспектів функціонування особистості є ***актуальною***, оскільки система потреб людини спрямована на забезпечення її буття на всіх змістових рівнях його розгортання: від природного, рівня організму (з комплексом біологічних, фізіологічних та інших потреб) до рівня індивідуальності, культурно-історичного суб'єкта (з комплексом потреб у здійсненні свого буттєвого потенціалу, потреб у творчому виявленні своєї неповторної сутності тощо). Таким чином, потреби людини утворюють багатомірну систему, відображаючи у своїй структурі та своєму змісті всі особливості багаторівневої організації «картини буття» людини.

Стаття має за ***мету*** розглянути зв'язок процесуальних аспектів функціонування особистості з соціальним інтересом.

Мотиви визначаються потребами, які мають декілька рівнів: від біологічних потреб до потреб самоактуалізації. Поведінка залежить від потреб і здібностей і визначається внутрішніми і зовнішніми мотивами.

Наявність потреби та її безпосереднього, чуттєвого виразу (бажання, потягу тощо) ще не є достатньою умовою для того, щоб діяльність щодо її задоволення (або спрямована на інший предмет) могла здійснитися. Для цього необхідний об'єкт, який, відповідаючи потребі за змістом, став би збудником діяльності, надав би їй конкретної спрямованості. Людині притаманні вищі форми відображення дійсності, а тому об'єкти, які збуджують діяльність, можуть поставати у формі ідеї чи морального ідеалу. Саме цей усвідомлюваний образ, який збуджує діяльність, орієнтує її на задоволення певної потреби, називають мотивом діяльності, що реалізується.

Мотиви діяльності людини можуть поставати в свідомості особистості як конкретні чуттєві або розумові образи поряд з асоційованими з даними образами уявлення (наприклад, для мандрівника образ вогнища асоціюється з теплом, світлом, відпочинком тощо). Мотив може збуджувати часткову, конкретну дію і прямо збігатися з ціллю даного діяння (або конкретної дії), з тим, що досягається в результаті виконання дії. В складніших випадках мотиви можуть не збігатися з ціллю окремої дії безпосередньо, а потребують

багатьох дій, досягнення численних часткових цілей. Іноді діяльність, що відповідає такому мотиву, може відбуватися протягом значного періоду часу – місяці, навіть роки. Проте мотиви й цілі дій особистості не збігаються за своїм суттєвим визначенням. Залежно від життєвих обставин один і той самий мотив може реалізуватися в різних за своїми цілями діях, а зовні однакові дії можуть мати різні мотиви.

Розуміння мотивів діяльності та уявлення про механізми їхнього утворення мають дуже важливе значення і для особистості як суб'єкта діяльності, і для наукового розуміння психологічного змісту даних процесів. Саме від мотиву залежить, що (в психологічному розумінні) являє собою та чи інша дія, який суб'єктивний сенс вона має для даної людини, як відтворює її внутрішній світ, «картину її «Я». Мотиви діяльності особистості відображають найхарактерніші для неї способи реагування на ті чи інші елементи довколишньої (зовнішньої) та прихованої (внутрішньої) сфери існування людини. Рівень усвідомлення мотивів власної діяльності висвітлює притаманний особистості спосіб реагування на окремі явища: спонтанні дії, скеровано організовані дії тощо.

Провідний мотив розглядається в теорії мотивації А.Маслоу, де наголошується прагнення індивіда до безперервного розвитку.

В теорії Д.Макклелланд мова йде про те, що мотив досягнення розглядається як першопричина людської поведінки.

Ґрунтуючись на поглядах К.Левіна і Е.Толмена, І.Аткінсон розглядає мотив як, по-перше, очікування чогось і, по-друге, цінності. Стимули впливу перетворюються залежно від мотивів, їх значущості і оцінки [3].

Розуміння мотивів діяльності та уявлення про механізми їхнього утворення мають дуже важливе значення і для особистості як суб'єкта діяльності, і для наукового розуміння психологічного змісту даних процесів. Саме від мотиву залежить, що (в психологічному розумінні) являє собою та чи інша дія, який суб'єктивний сенс вона має для даної людини, як відтворює її внутрішній світ, «картину її «Я». Мотиви діяльності людини відображають найхарактерніші для неї способи реагування на ті чи інші елементи довколишньої (зовнішньої) та прихованої (внутрішньої) сфери існування людини. Рівень усвідомлення мотивів власної діяльності висвітлює притаманний людині спосіб реагування на окремі явища: спонтанні дії, скеровано організовані дії тощо. Змістовний «масштаб» мотивування людиною своїх дій характеризує як змістовий простір її реального та духовного існування, так і особистісну «зрілість» в оволодінні предметним світом та власними переживаннями взаємодій із цим світом.

Співвідношення між діями особистості та причинами, які зумовлюють та пояснюють ці дії, описує поняття мотивації. Це певна сукупність факторів (мотивів, емоційних переживань, очікувань, намагань тощо особистості), які спричиняють ту чи іншу форму активності особистості, спрямовану на зовнішній світ, явища індивідуального «Я» або інші рівні існування. Можна говорити про універсальну структуру мотивації особистості, проте зміст мотивування дій та поведінки людини завжди залишатиметься суто індивідуальним, неповторним.

М.Леонтьєв визначає мотив як «опредметнену» потребу. До свого найпершого задоволення потреба «не знає» свого предмета, він ще має бути визначений. Тільки після визначення предмета, потреба набуває своєї конкретності, а її предмет, що сприймається, уявляється, обмірковується особистістю, – своєї збуджувальної, спонукальної, спрямовуючої функції, тобто стає мотивом. Саме предмет потреби – матеріальний чи ідеальний, чуттєво сприйнятий або даний тільки в уяві може бути названий мотивом діяльності. У свою чергу, мотив зумовлює і спрямовує діяльність суб'єкта, постаючи в цілях, завданнях та інших складових процесу діяння. Мотиви, на думку О.М.Леонтьєва, можуть бути, усвідомленими й не усвідомленими. З цією тезою погоджуються А.В.Петровський та ряд інших авторів. Водночас С.Л.Рубінштейн, Д.Н.Узнадзе та інші вчені підкреслюють саме «свідому природу», що відрізняє мотив від інших збудників та спонук діяльності й поведінки (потреб, настанов, потягів тощо).

Мотиви і чинники мотивації поведінки являють собою єдину систему, в якій вони функціонально пов'язані один з одним як у плані впливу на поведінку в цілому та, зокрема, соціальну, так і на динаміку розвитку особистості.

До соціальної мотивації належать: потреба у спілкуванні в «чистому вигляді» (за Б.Ф.Ломовим, вона є базовою та переживається у вигляді аморфної потреби в іншій людині); потреба у схваленні. Мотив афіліації – соціальний мотив, який спонукає до взаємодії на підґрунті товариських відносин та прихильностей, які приносять задоволення, взаємоприваблюють та взаємозбагачують.

Г.Мюррей описує мотив афіліації як прагнення заводити дружбу, радіти іншим людям, любити їх, співпрацювати та спілкуватися з ними під час групової взаємодії.

Мета афіліації – взаємний, довірливий зв'язок, за якого кожен з партнерів, якщо і не любить іншого, то ставиться до нього позитивно, приймає його, по-товариськи підтримує, симпатизує йому. Афіліативні стосунки можуть бути спрямовані як на знайомих, так і на незнайомих людей, і виявляються вони в позитивних висловлюваннях, дружелюбному виразі обличчя, збільшенні тривалості контакту очей, частоті хитання головою, позі тощо.

Отже, мотив афіліації виявляється у прагненні людини налагоджувати добрі, емоційно позитивні взаємостосунки з людьми. Внутрішньо або психологічно він виступає у вигляді почуття прихильності, вірності, надійності, а зовнішньо – у товариськості, у прагненні співпрацювати з іншими людьми, постійно знаходитись поруч з ними. Любов до людини – найвищий духовний прояв цього мотиву.

Стосунки між людьми, які побудовані на ґрунті афіліації, є, як правило, взаємними. Партнери по спілкуванню, які мають зазначені мотиви, не розглядають один одного як засіб задоволення власних потреб, не прагнуть домінувати один над одним, а розраховують на рівноправне співробітництво. В результаті задоволення мотиву афіліації між людьми створюються довірливі, щирі стосунки, засновані на симпатіях та взаємодопомозі.

Особистості з розвиненим мотивом афіліації виявляють велику активність і ініціативу в спілкуванні з оточуючими, особливо в таких видах діяльності, як листування, розмови по телефону, відвідування різних клубів, зборів, нарад, зустрічей, вечірок тощо. Сильний мотив афіліації приводить до надання переваги з боку особистості такому партнерові по спілкуванню, в якого розвинені товариські якості.

Особистості з переважанням мотиву афіліації досягають більш високих результатів в роботі в тих випадках, коли вони працюють не поодинці, а в складі групи, з членами якої в них встановилися товариські стосунки. Максимальне покращення результатів діяльності за цих умов спостерігається у тих, хто одночасно має сильно виражені мотиви афіліації та високі бали за шкалою «Соціальний інтерес».

Соціальний інтерес, або суспільне почуття, – це здатність цікавитись іншими людьми і приймати в них участь (Adler A., 1932, p. 82).

А. Адлер говорив про те, що можна побачити, як дітям хочеться, щоб їх обіймали, пестили, торкались та хвалили. Природа наділяє нас потребою, або інстинктивним прагненням, до фізичного контакту, прихильності і приєднанню, що і є «соціальним почуттям». Виховання і, головним чином, наші переживання в родині, що були пережиті в ранньому дитинстві, можуть або призвести, або не призвести до перетворення інстинктивного почуття в свідомий інтерес до здоров'я і благополуччя близьких нам людей. «Для однієї людини життя може означати: «Берегти себе від болю, закритись в собі…» для інших людей воно може означати: «Бути зацікавленим в інших людях, бути частиною цілого, приносити свій внесок в благополуччя людства» [4].

А.Адлер стверджував: «Внесок – ось істинне значення життя… Нам потрібна свідома підготовка і посилений розвиток потужного суспільного почуття і повна відмова від бажання сили в окремих людях і цілих націях. Саме нові методи виховання соціального почуття ми потребуємо і саме за них невпинно боремось».

А.Адлер надає перевагу соціальному почуттю порівняно з прагненням до саморозвитку. Він стверджує, що прагнення до досягнень повинно стати боротьбою за

розвиток усього людського суспільства, а не даного конкретного індивідуума. Головним у вченні А.Адлера стає ідея покращення умов людського існування і добробут групи.

Х.Ансбачер запропонував розглядати соціальний інтерес в двох аспектах – як процес і як спрямованість на об'єкт.

Соціальний інтерес як процес – це здатність «бачити очима іншого, чути вухами іншого, відчувати серцем іншого» [2]. Це процес ідентифікації, емпатії, співробітництва та альтруїзму. Основа тут – ціннісне відношення до життя і взагалі до того, що знаходиться поза мене. «Якщо я ціную інших людей, я краще зможу помітити, що вони не в доброму гуморі, засмучуюсь з цього приводу, краще зможу обміркувати, що можна зробити, щоб допомогти їм» [2].

Соціальний інтерес може бути спрямований на об'єкти різного роду:

1. Субсоціальні об'єкти – неживі предмети, ситуації або види діяльності: природа, наука, мистецтво. Особистість проявляє до них інтерес, який не пов'язаний з її власним «Я» – це інтерес безкорисливий та самовідданий, незалежний від «Я». Здатність до такої зацікавленості важлива для розвитку знань і навичок. Це – база для майбутнього цінного внеску людини в розвиток людства. Чи зробить особистість такий вклад в дійсності – буде залежати в значній мірі від розвитку спрямованості на другу категорію об'єктів.

2. Соціальні об'єкти – все живе. Соціальний інтерес проявляється як здатність цінувати життя і приймати точку зору іншого. Інтерес до власне соціальних об'єктів приходить пізніше, ніж інтерес до субсоціальних об'єктів, тому можна говорити про відповідні стадії розвитку соціального інтересу.

3. Супрасоціальні об'єкти – Всесвіт, весь світ в цілому. Інтерес до супрасоціальних об'єктів – це ідентифікація як з живими, так і неживими об'єктами, це повний вихід за межі самого себе і єдність зі всією повнотою світу.

Поняття соціального інтересу передається двома німецькими термінами: Gemeinschaftsgefiihl – дух солідарності, спільності; Gemeinsinn – почуття солідарності, колективізму (Adler A., 1932). Отже, мова йде про суспільне почуття, але на англійську мову це перевели чомусь як соціальний інтерес», а потім термін перейшов і в російські реферативні журнали.

Це концепція індивідуальної психології, «…інші особистісні теорії відмовляються займати себе такими проблемами Вони занадто егоцентрічні (Manaster G., Corsini R.; 1982, p. 7). Участь в інших людях у багатьох моделях психотерапії розглядається як щось протилежне людській природі, як щось таке, що повинне бути накладене на індивідуума зовнішніми силами, суспільством, (Crandall. E., 1981). За А.Адлером, соціальне почуття є «природженою здатністю, яку необхідно свідомо розвивати».

Соціальне почуття містить в собі власне почуття, думки, поведінка.

Почуття:

1. Почуття належності – відчуття, що ти член групи або груп.
2. Почуття, що «ти тут вдома», – відчуття легкості й комфорту при взаємодії з іншими людьми.
3. Почуття спільності – відчуття, що тебе багато що поєднує з іншими людьми й ти багато в чому схожий на них.
4. Віра в інших – почуття, що в кожній людині є щось гарне.
5. Мужність бути недосконалим – відчуття того, що це природно – робити помилки й що не треба бути завжди «найкращим».
6. Відчуття себе людиною – почуття, що ти є частиною всього людства.
7. Оптимізм – відчуття, що світ можна зробити кращим місцем для життя.

Думки:

1. Я – людина, і мої суспільні права й обов'язки дорівнюють правам і обов'язкам інших людей.
2. Можна досягти моїх особистих цілей так, щоб це збігалося із суспільним благом.
3. Процвітання й виживання суспільства залежить від рішучості й здатності його членів навчитися гармонійно співіснувати один з одним.

4. Я переконаний, що треба відноситися до інших людей таким чином, як мені хотілося б, щоб вони відносилися до мене.
5. Загальною оцінкою моєї особистості буде відносно такою, наскільки я сприяв благополуччю суспільства.

Поведінка:

1. Допомога – готовність використати свої можливості, знання або здатності для надання підтримки іншим людям.
2. Щедрість – готовність поділитися тим, що тобі належить.
3. Участь – приєднання до групової діяльності, готовність брати участь в ній.
4. Повага – готовність визнавати чужі права, знання й досвід.
5. Співробітництво – прагнення працювати або грати разом заради досягнення загальної мети або загальної користі.
6. Компроміс (гнучкість) – готовність до компромісу для досягнення взаємно прийнятних рішень проблем і конфліктів.
7. Емпатія – уміння показувати іншим, що ти розумієш і цінуєш їхні думки й почуття.
8. Підтримка – здатність надихнути, мотивувати інших людей.
9. Перетворення – поліпшення соціальних умов до загальної користі.

Існує кілька різних методів виміру соціального інтересу: опитувальники, шкали спостереження, проективні методи.

Опитувальник «Шкала соціального інтересу» – (Crandell j. E., 1981, 1991) являє собою список із двадцяти чотирьох пар особистісних якостей. У кожній парі досліджуваний повинен вибрати лише одне з якостей.

Дослідження процесуальних особливостей аспектів функціонування особистості проводилось за допомогою наступних методик: методика вивчення мотивів навчальної діяльності (модифікація А.А.Реана, В.А. Якуніна); шкала соціального інтересу та шкала особистісної значущості рис Д.Ж.Кренделла (1991); методика самооцінки особистості Дж.Менестера та Р.Корзіні (1982); опитувальник «Індекс життєвого стилю» Плутчіка-Келлермана-Конте; методика оцінки задоволеності потреб методом парних порівнянь А.Маслоу.

У пілотажному дослідженні приймали участь студенти 3 курсу факультету психології, у кількості 66 осіб.

Грунтуючись на результати кореляційного аналізу визначено, що показник «максимальна оцінка себе та своїх досягнень» ($r = 0,675$; $p \leq 0,05$) корелює з показниками: «потреба студента у визнанні» ($r = 0,605$; $p \leq 0,05$), «потреба мати теплі стосунки з людьми» ($r = 0,583$; $p \leq 0,05$) та «соціальним інтересом» ($r = 0,575$; $p \leq 0,05$). «Соціальний інтерес» має прямий зв'язок ($r = 0,535$; $p \leq 0,05$) з ознакою «потреба підвищувати рівень професіоналізму та компетентності».

Отримані в результаті дослідження дані вказують на зв'язок потреби особистості досягти успіхів із сформованою готовністю до активних предметних та соціальних дій. Тобто студенти спрямованні на досягнення успіху і тільки успіху, схильні до здатності самостійно приймати відповідальні рішення і неухильно реалізовувати їх у діяльності. Студенти хочуть досягти поставлених цілей, забезпечити успішність навчальної і взагалі свого майбутнього.

Домінування мотиву афіліації породжує стиль спілкування з людьми, який характеризується впевненістю, невимушеністю, відкритістю та сміливістю. Визначена «потреба мати теплі стосунки з людьми» виявляється в особливій стурбованості особистості щодо налагодження товариських взаємостосунків з іншими, таких, які описуються словами «дружба» та «любов». Мотив афіліації корелює з прагненням особистості до самоствердження. Такі студенти відкриті до нового досвіду, прагнуть бути інтелектуально розвиненою особистістю, вільно почувати себе зі співрозмовником незалежно від його віку. Вони мають ділову спрямованість, що відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до глибини, узагальненості та швидкості опанування нових знань та умінь.

Виходячи із положень індивідуальної психології та ґрунтуючись на результати дослідження можна зробити висновки: унікальна цінність кожної окремої особистості породжується завдяки розвиненому соціальному інтересу, який спрямований на спілкування з людьми, відкритість та сміливість, вираженій стурбованості особистості щодо налагодження товариських взаємостосунків з іншими та зв'язку з прагненням особистості до самоствердження, потребою студента у визнанні та потребою підвищувати рівень професіоналізму та компетентності».

Д.Макклелланд пояснював на основі запропонованої ним теорії мотивації досягнень соціально-економічний розвиток різних країн та народів. Поведінка соціуму, спрямована на успіх та досягнення в житті була прямо пропорційна з високим рівнем культури та добробуту країни. Мотив досягнення – це внутрішнє відносно стійке прагнення людини до успіхів в різних видах діяльності. Є одним з важливих факторів, що визначають поведінку людини. Формується протягом життя, маючи в основі досвід раннього дитинства під впливом виховання в родині. Внутрішню, збуджуючу основу мотиву досягнення складають афективно забарвлені емоційні асоціації, що пов'язані з успіхами та підкріплені відповідними діями з боку батьків. Це процес засвоєння переконань, що існують форми поведінки у суспільстві, які схвалюються соціумом.

Зв'язок показника «максимальна оцінка себе та своїх досягнень» з показником «потреби студента у визнанні» та соціальним інтересом вказує на те, що студенти прагнуть брати участь у формуванні певних соціальних норм, ролей та функцій, надбанні знань, вмінь та навичок, необхідних для їх успішної реалізації. Оцінюючи себе та свої досягнення, прагнучі до визнання, студенти збагачуються суспільним освідом, індивідуалізуються, набирають можливості та здібності виступати не лише об'єктом, а й суб'єктом соціальних впливів, в діяльності здійснюючі перетворення мотиваційної сфери особистості.

Висновки. Оскільки, розвиток соціального інтересу передбачає активну участь самої особистості у засвоєнні культури людських відносин і відбувається, перш за все, через виховання в родині та через систему освіти, зокрема в період навчання у вищому навчальному закладі, прагнення до досягнень повинно стати боротьбою за розвиток усього людського суспільства, а не даного конкретного індивідуума. Переконання А.Адлера, який надавав перевагу соціальному почуттю порівняно з прагненням до саморозвитку, постає для сучасної системи освіти як завдання.

Перспективи дослідження процесуальних особливостей функціонування особистості пов'язані з вивченням життєвого стилю особистості та визначенням у студентів особистісної значущості з метою подальшої реалізації їх позитивних можливостей загалом та, зокрема у провідній діяльності.

Література

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека/ Витис Казисович Вилюнас – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с. – (Научное издание).
2. Сидоренко Е. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру /Елена Васильевна Сидоренко – СПб.: ООО Издательство «Речь», 2000 – 352 с. – (Учебники. Ф-т психологии Спб. гос. ун-та).
3. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения/Хайнц Хекхаузен – СПб: Речь, 2000 –234 с. – (Мастерская психологи и психотерапии).
4. Adler A. The Practice and Theory of Individual Psychology./Alfred Adler — Tr. by P.Radin. — London, 1932 – 360 p – (Harcourt Brace).

УДК 159.91

Кахно І.В.

Івано-Франківський національний медичний університет

ДІАЛОГІЧНІСТЬ МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ У СТРУКТУРІ ВЗАЄМОДІЇ «ЛІКАР-ПАЦІЄНТ»

У статті розглядаються психологічні особливості мовленнєвого спілкування у структурі зв'язків «лікар-пацієнт». Автор наголошує, що діалогічне мовлення формує суб'єкт-суб'єктний рівень взаємодії між лікарем і пацієнтом, що сприяє більш ефективному процесу лікування.

***Ключові слова**: діалогічність, мовленнєве спілкування, «суб'єкт-суб'єктний» рівень взаємодії, «лікар-пацієнт», комунікативний простір, мова, слово.*

В статье рассматриваются психологические особенности речевого общения в структуре связей «врач-пациент». Автор отмечает, что диалогическая речь формирует «субъект-субъектный» уровень взаимодействия между врачом и пациентом, что способствует более эффективному процессу лечения. .

***Ключевые слова:** диалогичность, речевое общение, «субъект-субъектный» уровень взаимодействия, «врач-пациент», коммуникативное пространство, язык, слово.*

The article considers the psychological features of speech communication in the structure of "doctor-patient" relations. The author stresses, that dialogic speech forms subject-subjective level of interaction between doctor and patient thus making the healing process more effective.

***Keywords**: dialogic, speech communication, "subject-subjective" level of interaction, "doctor-patient", communicative space, speech, word.*

Актуальність теми дослідження. Сучасна лікарська практика, як на українських теренах, так і світова, переконливо доводить, що успішність самого процесу профілактики та лікування не може бути забезпечена тільки фаховим (лікарським) рівнем підготовки майбутнього спеціаліста. Сьогодні, коли зміщуються акценти з монологічної «суб'єкт-об'єктної» взаємодії лікаря з пацієнтом на діалогічну «суб'єкт-суб'єктну», як ніколи зростає необхідність їхньої творчої співпраці, де кожен з учасників мовленнєвого спілкування вносить свій внесок у процес ефективного лікування. Тільки взаємодія, що забезпечує зворотний зв'язок, формує зону довірчого спілкування, налаштовує на взаєморозуміння, вселяє віру пацієнта як в лікаря, так і у внутрішні резерви свого психічного та фізичного «Я».

Мета дослідження: проаналізувати психологічні особливості мовленнєвого спілкування лікаря з пацієнтом у форматі діалогічної взаємодії та обґрунтувати її вагомість у професійній підготовці майбутнього лікаря.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Царина дослідження діалогічного спілкування, що розпочалась із праць філософів Сократа, Платона, Г.Сковороди, М.Бубера знаходить своє продовження у науковому просторі ХХ століття – в лінгвістиці, літературознавстві, етиці. У працях Є.Будде, Л.Щерби, Є.Поліванова, Л.Якубинського дається аналіз особливостей діалогу, що сприяло накопиченню даних, різнопланових знань про різноманітні аспекти і ознаки діалогу.

Вивчення діалогу у психологічній науці започатковане у працях С.Рубінштейна, М.Бахтіна, В.Мясіщева, Б.Ананьєва, О.Леонтьєва , Б.Ломова та ін. (в яких розкрита роль спілкування та взаємодії для розвитку особистості) й отримало подальший науковий інтерес у роботах А.Беляєвої, О.Бодальова, М.Кагана, Б.Паригіна, І.Васильєвої, Г.Ковальова, Г.Кучинського, А.Хараша, Т.Флоренської, Л.Орбан-Лембрик та ін. І хоча специфічні риси діалогу визначені рядом дослідників, однак особливості їх прояву в діалозі різних типів, зокрема професійно орієнтованого спрямування, в системі взаємозв'язку «лікар-пацієнт», не розглянуто.

Процес взаємодії лікаря і пацієнта відбувається у комунікативному просторі, який поєднує з одного боку, запити пацієнта, а з іншого – відгуки на них (допомогу) з боку лікаря.

Йдеться не про повідомлення інформації, як таке, структура якого монологічна, а про спілкування, ядром якого виступає діалогічність комунікативного формату. «Діалогічним життям» назвав М.Бубер спілкування між людьми [1]. А.М.Бахтін ще півстоліття тому, вказував на «діалогічну орієнтацію слова», так як «слово народжується у діалозі, як його жива репліка, формується у діалогічній взаємодії з чужим словом у реальному мовному житті. Діалог розглядається ним як конкретна подія спілкування, при якій відбувається «розкриття» ціннісного світу людини, її самовиявлення в конкретній взаємодії, як відповідь на відповідне посилання партнера [2].

У координатах комунікативного простору реалізуються основні якісні переходи, зокрема: кодування значень у символи і повідомлення інформації, декодування значень, трансляція смислу повідомлення, усвідомлення(не усвідомлення) інформації реципієнтом, формування загального інформаційного поля та створення загального смислу, формування комунікативних позицій партнерів, що вступають у діалог тощо [3,с.131].У комунікативному просторі лікаря і пацієнта знаходять своє вираження наміри і цілі учасників взаємодії, засоби повідомлення та канали передачі інформації, норми спілкування, мовленнєві цінності, загальний смисл.

Головною умовою виникнення діалогових відносин є наявність комунікативної інтенції, установки на повідомлення, «на слово». Логічні і предметно-змістовні відносини, щоб стати діалогічними, повинні втілитись, стати словом, тобто висловлюванням. Тільки тоді, коли предметне значення наділяється голосом, висловлюється в якості усвідомленої позиції особистості, виникають діалогічні відносини. М.Бахтін наголошує, що діалогічні відносини при цьому «переходять і в іншу сферу буття», «втілюються» в інші якості, тобто наявність комунікативної інтенції-установки на повідомлення змінює їх сутність. Виникає комунікативна ситуація, яка є системоутворювальним фактором, умовою, що робить можливим виникнення діалогічних відносин [4,с.84-85].

Згідно М.Бахтіна, мінімальною одиницею мовного спілкування є висловлювання. Між висловлюваннями існують специфічні відносини: питання-відповідь, ствердження-заперечення, ствердження-згода, наказ-виконання. Першою і визначальною особливістю висловлювання, як одиниці мовного спілкування, є зміна мовних суб’єктів. Друга особливість – завершеність висловлювання, яка дозволяє відповісти на нього і зайняти у відповідність до нього певну позицію(наприклад, виконати наказ, тощо). Ця завершеність (цілісність) визначається, за М.Бахтіним [2,с.336] такими факторами:

1.предметно-смисловою вичерпністю висловлювання;

2.мовним задумом або мовною волею того, хто говорить;

3.типовими композиційно-жанровими формами завершення.

Будь-яке висловлювання, на думку М.Бахтіна, включає в себе відносини, по-перше, до того, хто говорить(автор), по-друге, до іншого учасника мовного спілкування, по-третє, до предмету, про який мовиться. Розуміння особистостей, які спілкуються, як унікальних, зближує М.Бахтіна з поглядами О.Ухтомського [5], який стверджував, що людина бачить реальність такою, які є її домінанти (головні напрями діяльності). Вона не бачить інших людей такими, якими вони є, а спрямовує на них свої погляди, установки, тобто бачить в іншому саму себе. У цьому переключенні домінанти на іншого людина виявляє себе, свою неповторну індивідуальність. Звідси, розбудовуючи діалог із пацієнтом, лікар повинен відслідковувати свої власні проекції на нього, думки, очікування, володіти рефлексивними знаннями, вміннями, навичками. В іншому випадку, якщо такі вміння не будуть у нього розвинені, виникне непорозуміння між лікарем і пацієнтом, оскільки перший не буде орієнтований щодо того, як пацієнт сприймає його, і, відповідно, канал інформації по якому здійснюється повідомлення пацієнту буде заблокований. Мовленнєве спілкування у такому випадку виявиться неефективним. Для того, щоб інформація була результативною(зрозумілою і прийнятною) для пацієнта, лікар, повинен знати як досягати її ефективності, ставлячи перед собою питання(за Г.Лассуелом):

1. Хто передає інформацію?

2. Що передається?

3. Як? (з допомогою якого каналу)

4. Кому?

5. З яким результатом?(ефект впливу).

Йдеться про прогностичні вміння та рефлексивні знання лікаря, що сприятимуть налагодженню взаємодії з пацієнтом від початку встановлення діалогу, його тривання і результативного завершення. Звідси, у схемі К – П – Р (комунікатор-повідомлення-реципієнт) смисл інформації для комунікатора випереджає процес кодування у символи (виголошування), оскільки той, хто говорить, спочатку має певний замисел і лише потім втілює його у систему знаків [3,с.133].

Звідси передача інформації від лікаря до пацієнта наступна: інтенція-смисл-кодування-текст. Для пацієнта смисл одержаного повідомлення розкривається майже одночасно з декодуванням, а далі наступає процес інтерпретації інформації.

Г.Дьяконов діалог розглядає як інтерсуб'єктну взаємодію людей, як «спів-буття» і «само-буття» учасників діалогу. Фундаментальними механізмами діалогу є ототожнення (уподібнення, ідентифікація) і відокремлення, які реалізуються з допомогою механізмів проекції та інтроекції [6, с.38]. Ототожнення і відокремлення, як елементи діалогічного процесу, можуть виступати як структурні рівні і утворення діалогу, як етапи динаміки і розвитку різноманітних діалогічних явищ. Оскільки змістом ототожнення-відокремлення можуть бути різні психічні процеси і явища: думки, почуття, афекти, дії, образи, ролі, установки та інші явища, можна вести мову про такі форми та рівні ідентифікації як перцептивну, моторну, емотивну, афективну, ціннісну, рольову, цільову та ін.[6, с.38]. Ідентифікація – відокремлення, як складові діалогічного процесу, можуть виконувати різні функції у діалозі: як засіб, спосіб, ціль, цінність, результат тощо. З однієї сторони, представлений механізм ідентифікації спрямований на ототожнення з партнером по спілкуванню для кращого його пізнання, надалі розуміння, а значить і прийняття позиції, точки зору тощо. Цей механізм дозволяє долати психологічну відстань-дистанцію між комунікантами, відповідно, формує зону довіри, спонукаючи до довірчих стосунків, налаштовує на комунікативну взаємодію. З іншої сторони, представлений паралельний полюс зближення – віддалення у механізмі відокремлення. Однак це не протиставлення себе іншому, але як право на автентичність іншого, на індивідуальність іншого в означеннях автономії мислення, сприйняття, переживання, у формотворенні власних смислів, позицій, поглядів, світоглядних складових самосвідомості. Звідси кожен із партнерів по взаємодії, виступаючи як її суб'єкт, діє на рівні взаємообміну проявів як психофізіологічної складової своєї особистості (психічні процеси), так і соціальної(знання, вміння, навички) та духовної(спрямованість) її складових. Ця поліморфність діалогу представляє собою механізм творчості і розвитку особистості, оволодіння нею свободою, самовираженням.

Діалог за М.Бахтіним – це не тільки спосіб формування особистості, це саме буття людини. Її «само-бутність набуває свого повного і універсального вираження саме в процесі діалогу. Один голос нічого не завершує і нічого не вирішує. Два голоси – мінімум для життя, мінімум для буття» [2,с.338]. Звідси, переводячи проблему діалогічності у площину взаємодії «лікар-пацієнт», розуміємо вагомість не лише високої кваліфікації лікаря (володіння медичними операціональними знаннями, уміннями та навичками), а й власне комунікативно значущими якостями. У процесі спілкування лікар, в першу чергу, лікує словом. Вміння розпочати розмову, вислухати пацієнта, кваліфіковано ставити запитання, давати професійну (з точки зору психологічних та медичних вимог)відповідь, і, врешті-решт, - формулювати діагноз, – перший крок до успішного лікування із застосуванням різних лікарських методів та засобів лікування (фармакотерапія, хірургія тощо). Звідси, діалог у контексті лікар-пацієнт є поліфункціональним. У процесі спілкування лікар повідомляє про можливості сучасного стану розвитку медицини, нові медичні технології, як і новинки у фармакотерапії, стимулюючи, тим самим, когнітивну активність пацієнта, мотивує усвідомлення доцільності певного курсу лікування, професійно обґрунтовуючи вибір того чи іншого методу лікування. Звідси здійснюється й психотерапевтичний вплив на пацієнта шляхом зниження у нього емоційного напруження через зняття ситуації невизначеності,

надання підтримки (у якості фасилітатора), вселення віри як у ефективність лікування, так і резервних сил самого організму.

Будь-яка інформація, перш ніж стати іманентною частиною особистості, «обговорюється в ній», незалежно від того хоче людина цього чи ні. Чуже слово мусить перетворитися у своє-чуже(або ж чуже-своє). Чужі слова стають анонімними, присвоюються, свідомість монологізується, при цьому забувається початкове монологічне відношення до чужих слів. Вони ніби входять в освоєні чужі слова(проходячи через стадію «своїх-чужих» слів). Цей процес фонологізації дуже важливий. Далі монологізована свідомість як одне і єдине ціле вступає у новий діалог(уже з новими зовнішніми чужими голосами») [6, с.366].

Уміння вести діалог з пацієнтом багато в чому визначає майстерність лікаря володіти словом, зокрема, його семантичним, фонетичним та прагматичним компонентами [7, с.107]. Семантична властивість слова включає його значення та змістовну характеристику. Прагматична властивість насичує слово яскравістю, емоційністю та енергійністю. Хвора людина особливо чутлива на слово, яке виступає подразником-реакцією на підняття її настрою, і, відповідно, життєвої сили, так і реакцією спаду – пригнічення, зневіри у своє одужання. Відповідно, лікар повинен володіти здібністю до саморегуляції власної діяльності і вмінням контролювати словом як засобом впливу на психіку пацієнта; не допускати явища ятрогенії, як хворобливої реакції на неправильно витлумачені вислови(зайві розмови про діагноз, результати аналізів, вживання латинських термінів). Фонетична властивість слова проявляється в інтонації, оскільки велику увагу пацієнт приділяє не тільки змісту повідомлюваного лікарем(про що мовиться), але й формі(як говорить)повідомлення. Інтонація має бути звучною з текстом, виразом очей, конгруентною невербальним засобам спілкування. Не менш важливо вміти визначати стан пацієнта за зовнішніми проявами – мімікою, жестами, що допоможе зрозуміти ситуативну роль співрозмовника й уміло використати її в процесі спілкування. Під час встановлення діагнозу та лікування лікар повинен уміти враховувати вплив психологічних факторів на виникнення ряду соматичних та психічних захворювань, а також зважати на зміни психіки при різноманітних соматичних розладах. У такому разі він зуміє краще вислухати, порадити, повернути віру у власні сили, розбудувати контакт, основою якого є взаємоповага, довіра, здатність до емпатії(співпереживання та співчуття)[8, с.250].

У процесі діалогу відбувається «зустріч і взаємодія своїх і чужих очей, перехрещення світогляду свого і чужого, перехрещення двох свідомостей»[2,с.314].

Лікар аналізує інформацію, надану пацієнтом про стан хвороби, заносить певні дані в історію хвороби, проводить візуальну діагностику невербальних проявів(як додаткова інформація про почуття хворого). Це допомагає лікарю краще зрозуміти налаштованість пацієнта на лікування, з'ясувати інтерпсихічні процеси, які можуть блокувати сам процес одужання. Інтерпсихічна форма – це «свій-чужий» голос (пацієнт-лікар), котрий пізніше стає своїм. Але для того, щоб слово лікаря увійшло у свідомість як «своє» необхідно, щоб у цій свідомості було «місце» для нього, відкритість по відношенню до нього, готовність «зустрітися з іншим голосом», почути його. Це можливо лише у тому випадку, коли лікар сприймається не тільки як висококваліфікований спеціаліст, але і як людина, якій можна довірити свій внутрішній світ. Разом з тим діалог лікаря і пацієнта зумовлює і процес спостереження за лікарем з боку пацієнта(невербальні засоби спілкування лікаря).У разі встановленої взаємодії пацієнт більше довіряє лікарю, приймає поради, виконує призначення, швидше одужує[8,с.272]. На думку І.Харді, реакція лікаря має бути резонансом на сказане пацієнтом, він(лікар) повинен відгукнутися на розповідь пацієнта всім своїм розумом, у всій своїй повноті[9,с.57]. Спільна мовленнєва взаємодія суб'єктів спілкування(лікаря і пацієнта)передбачає наявність зворотного зв'язку – інформації про те, як пацієнт сприйняв самого лікаря та його повідомлення, оцінив його поведінку і слова. Механізм зворотного зв'язку полягає в тому, що комунікатор (лікар) тільки тоді зрозуміє, що його інформація проінтерпретована правильно, коли відбудеться зміна ролей: коли реципієнт (пацієнт) перетвориться на комунікатора і своїм висловлюванням дасть знати, що він зрозумів смисл інформації. За умов діалогу, коли послідовно змінюються ролі учасників

комунікації (комунікатор перетворюється на реципієнта і навпаки), зворотний зв'язок допомагає збагаченню і розвитку інформації [3,с.134]. Намагаючись прийти до діалогу, комуніканти змушені пройти через ряд механізмів, котрі сприяють чи гальмують взаєморозуміння. Якщо зворотний зв'язок передається у формі, яка не приймається партнером через недоброзичливість, то він сприймається не як зворотний зв'язок, а як тиск, образа з усіма наслідками для спілкування, які з цього випливають. Інформація приймається лише у тих випадках, коли вона не викликає внутрішнього дискомфорту, когнітивного дисонансу, а також задовольняє потреби партнерів [3,с.134-135]. Звідси, при відчутті негативного настрою пацієнта, лікар має з'ясувати його причини, щоб зняти бар'єри для подальшого діалогу. У випадку поганого настрою самого лікаря, йому необхідно відрефлексувати свій психологічний стан перед тим, як намагатись навести контакт із пацієнтом (для профілактики власних проекцій). Результатом успішної мовленнєвої взаємодії є створення загального смислу між лікарем і пацієнтом, налагодження діалогічних відносин, які ведуть до прирощення і прийняття(неприйняття)інформації. Коли йдеться про досягнення відповідного рівня розвитку спільної комунікативної дії, то, по-перше, мається на увазі рівень інтеграції у вигляді єдності мотивації та спрямованості, предметно-цільової і ціннісної єдності учасників міжособистісних відносин; по-друге, психологічна єдність, взаєморозуміння – ще один показник рівня інтеграції суб'єктів комунікації; по-третє, рівень інтеграції комунікантів проявляється у вигляді погодженості, впорядкування комунікативних дій [3,с.135].

Ефективність мовленнєвої взаємодії залежить від врахування лікарем не лише індивідуально-психологічних, але й вікових та гендерних особливостей пацієнта, а також особистісного прийняття партнерів один одного (лікар-пацієнт).

Особливого підходу потребують рідні та близькі пацієнта, оскільки у їхньому соціальному оточенні перебуває хвора людина. Відповідно, їхні настрої, налаштування на процес її лікування буде резонувати з її настроями та настановами щодо самого процесу зцілення. Лікар повинен вміти розбудовувати взаємодію і на цьому рівні, даючи рекомендації щодо їхньої поведінки з пацієнтом.

Під час збору анамнезу, лікар повинен дати можливість пацієнту протягом певного часу розповідати те, що він вважає за необхідне у з'ясуванні його психічного і фізичного стану. Це дасть йому можливість оцінити ситуацію спілкування і підібрати найбільш оптимальні засоби впливу. Розчарування, викликане перериванням монологу пацієнта мине, якщо лікар небайдужий і перебив його тільки з причини більш детального запиту на ті чи інші деталі (симптоми), що можуть прояснити загальну картину хвороби [10, с.18]. У діалозі кожне повідомлення лікаря, як і пацієнта, розраховане на його інтерпретацію співрозмовником та на його повернення у переломному, збагаченому та інтерпретованому вигляді для подальшої аналогічної обробки іншим.

Важливо зауважити, що у процесі діалогічного спілкування між лікарем і пацієнтом відбувається не тільки репрезентація власних внутрішніх світів суб'єктів один одному, але і їхня взаємодія: обмін думками, ідеями, образами, почуттями [11, с.128], емоціями, знаннями – професійними з боку лікаря й інформативно-пізнавальними(з боку пацієнта), отриманих з різних джерел простору мас-медіа. У цьому контексті відбуваються процеси уточнення інформації, якою володіє пацієнт, зі сторони професійного лікарського бачення, чи, можливо, її спрощення, заперечення, шляхом постановки більш доцільного і обґрунтовано-виваженого підходу до самого методу лікування. Разом з тим, лікар повинен володіти тактовністю і делікатністю щодо власних позицій «проінформованості» пацієнта на предмет лікування своєї недуги, вміти пропонувати альтернативу їм, а, у випадку їхньої доцільності, запропонувати як додаткові засоби у комплексному підході бачення процесу зцілення. Висловлюючи своє негативне ставлення до власних розмірковувань пацієнта на предмет його фізичного стану, лікар тим самим, авторитарно руйнує процес діалогу, бере ініціативу виключно у свої руки, нехтуючи думкою пацієнта, позбавляє його можливості на власне прийняття рішення, що формується в діалогічній взаємодії. На цьому рівні взаємодії мають місце «суб'єкт-об'єктні» відносини, де лікар здійснює односторонній вплив на індивідуальну

свідомість. Вплив на пацієнта здійснюється через повчання, навіювання,команди. Пацієнт має право ставити питання, які хвилюють його і, без сумніву, має право очікувати відповіді від лікаря, яка і буде тією альтернативою, з якої повстане його вибір. У цьому, власне, і полягає гуманістичний підхід до процесу взаємодії на суб'єкт-суб'єктному рівні у структурі мовленнєвого спілкування лікаря з пацієнтом. Звідси мовиться про вищу форму соціально-психологічного контакту – співробітництво, що полягає у взаємоприйняті, взаєморозумінні, взаємовпливі комунікантів.

Висновки. У процесі професійної підготовки майбутніх лікарів у форматі організації навчального процесу медичного вузу, важливо враховувати особливості їхньої майбутньої професійної діяльності, специфіка якої полягає, в першу чергу, у досягненні психологічного контакту з майбутніми пацієнтами, у вмінні розбудовувати з ними діалогічне мовленнєве спілкування.

Завдання, яке сьогодні стоїть перед вищою медичною освітою - дати можливість майбутньому лікарю отримати не тільки фахові знання (лікарські), але й психологічні, від яких залежить розвиток його комунікативних здібностей, вмінь налагоджувати стосунки та розбудовувати спільний комунікативний простір на рівні «лікар-пацієнт».

Література

1. Бубер М. Я и Ты. Пер. с нем. [Текст] / М.Бубер. - М: Высшая школа, 1993. – 175с.
2.Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского/М.Бахтин. – М.: Советский писатель, 1963.
3.Орбан-Лембрик Л.Е. Комунікативний простір міжособистісних відносин//Вісник Прикарпатського університету. Філософські науки/ Л.Е.Орбан-Лембрик – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай». – 2003. – Вип.1У. – С.130-136.
4.Васильева И.И. О значении идей Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии // Психологические исследования общения. Под ред. Б.Ф.Ломова и др./ И.И.Васильева. – М.: Наука, 1985. – С. 81-93.
5.Ухтомский А. Доминанта как форма поведения//Собр.соч./А.Ухтомский – М.,1950. – Т.1.– 328 с.
6.Дьяконов Г.В. Майевтика и діалог // Майєвтика у системі психологічних знань. Матеріали міжнародної наукової конференції / Г.В.Дьяконов. – К.,1993. – С.38-39.
7.Орлов А.Н. Культура общения врача: Избранные лекции. – Красноярск: Изд-во Краснояр.ун-та, 1986. – 176с.
8. Борисюк А.С. Психологічні особливості комунікативної компетентності лікаря//Збірник наукових праць:філософія, соціологія, психологія/А.С.Борисюк. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. – Вип.6. – Ч.2. - С.247-256.
9. Харди И. Врач, сестра, больной: Психология работы с больными. Пер.с венг./ Под ред. Коркиной М.В.– Будапешт:AKADEMIAL KLADO,1981. – 286с.
10. Магазаник Н.А. Искусство общения с больными/Н.А.Магазаник. – М.: Медицина,1991. – 112с.
11.Тоба М. Психологія діалогового спілкування //Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія/ М.Тоба. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 1996. – Ч.2. –С.123-131.

УДК [159.942:159.954](043.3)

Колодяжна А.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМПОНЕНТІВ САМОСТАВЛЕННЯ З ЕМОЦІЙНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ЗАЛЕЖНО ВІД ЇЇ ТВОРЧИХ ПРОЯВІВ

Здійснено аналіз емпіричної перевірки взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів. Обґрунтовано актуальність такого дослідження, описані типи самоставлення, які відрізняються

ієрархією представлених складових та їх взаємозв'язком, детермінантами та умовами формування.

Ключові слова: *самоставлення, аутосимпатія, самоповага, самопринижения, компоненти самоставлення, емоційні властивості, емоційність, тривожність, модальності емоційності, творчі прояви.*

Анализируются результаты эмпирического исследования взаимосвязи компонентов самоотношения с эмоциональными свойствами личности в зависимости от ее творческих проявлений. Обоснована актуальность такого исследования, описаны типы самоотношения, отличающиеся иерархией представленных составляющих и их взаимосвязями, детерминантами и условиями их формирования.

Ключевые слова: *самоотношение, аутосимпатия, самоуважение, самоуничижение, компоненты самоотношения эмоциональные свойства, эмоциональность, тревожность, модальности эмоциональности, творческие проявления.*

Results of empirical research of interrelation of components of the self-relation with emotional properties of the person depending on its creative displays are analyzed. The urgency of such research is proved, the self-relation types, different are described by hierarchy of the presented components and their interrelations, determinants and conditions of their formation.

Keywords: *the self-relation, autosympathy, self-esteem, self-abasement, self-relation components emotional properties, an emotionality, uneasiness, emotionality modalities, creative displays.*

Актуальність та стан розробки проблеми. Сьогодення психологічної науки пов'язується з активною розробкою проблем саморозвитку особистості, невід'ємною складовою якого і є детермінація самоставлення. І хоча ця проблема лежить ще у витоках гуманістичної психології, питання розкриття потенціалу особистості, її самовдосконалення, самоствердження ще чекають на дослідження. В цьому плані актуальною виступає проблема самоставлення в аспекті саморегуляції, самоорганізації поведінки особистості, що не може бути розкритою без знання детермінант, факторів впливу та умов формування самоставлення в педагогічному процесі та професійній діяльності з метою особистісного зростання.

Формування самоставлення залежить як від когнітивних, так і від емоційних структур особистості, на основі яких формуються компоненти самоставлення. Причому детермінація цих компонентів емоційними властивостями особистості, які репрезентують її емоційну структуру, вивчено недостатньо, хоча саме вони можуть виступати основною базовою характеристикою детермінацій самоставлення. Водночас недостатньо вивчені умови, які впливають на формування самоставлення, зокрема, творчість, що на сьогодні виступає необхідною складовою життєдіяльності особистості і суспільства. Вищезазначені аспекти самоставлення в плані саморозвитку особистості та в плані детермінації та умов його формування і визначають актуальність дослідження.

Ставленню особистості до себе присвячений цілий ряд теоретичних і експериментальних досліджень, в яких самоставлення розглядається в контексті проблеми розвитку особистості (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, Л.Я.Гозман, О.М.Леонтьєв, Д.О.Леонтьєв, В.М.М'ясіщев, С.Р.Пантілєєв, С.Л.Рубінштейн, Н.І.Сарджвеладзе, В.В.Столін, І.І.Чеснокова та ін.); як зв'язок процесів самоставлення та мотиваційної сфери (Б.С.Братусь, Б.В.Зейгарник, О.І.Ніколаєва, Р.Б.Сапожнікова, О.Т.Соколова, В.В.Столін та ін.); з точки зору його формування в різні вікові періоди (О.В.Бацилєва, А.В.Візгіна, А.В.Захарова, С.Р.Пантілєєв, І.Г.Чеснова); як змінність складових компонентів самосвідомості особистості під впливом переживання різних життєвих ситуацій (Т.Б.Ільїна, О.Є.Керик, П.В.Лушин, А.А.Налчаджян, А.К.Рубченко, О.Т.Соколова; В.В.Столін та ін.); як зміни в афективній оцінці уявлень про себе, що мотивують поведінку особистості, спрямовуючи її гармонійний розвиток, або його порушення (Т.С.Кириленко, Н.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Л.Фестінгер, А.В.Фурман та ін.); у зв'язку зі ставленням особистості до іншої людини (Л.Я.Гозман,

С.Р.Пантілєєв, В.В.Столін); як функція координат життєвого світу (П.П.Горностай, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко).

Проте не всі аспекти вивчення самоставлення знайшли відображення в психологічній літературі та окреслені як наукові проблеми. Недостатньо досліджено різноспрямованість та взаємозалежність зв'язків між складовими компонентів самоставлення, вирізнення структурних підсистем та ієрархічності детермінованості властивостями особистості, зокрема, емоційними, які регулюють ставлення особистості до самої себе, а, отже, і взаємозв'язок компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості з врахуванням ситуаційних детермінант і, в першу чергу, діяльності, яка виконується, та творчих проявів в ній.

Виявлення специфіки поєднання емоційних властивостей із компонентами самоставлення особистості відповідно до її творчих проявів, які виступають одночасно як фактор та як умова формування самоставлення, надає можливість поглибленого вивчення процесів формування та розвитку зрілої, адаптованої особистості, що і визначає актуальність роботи, її теоретичну та практичну значимість.

Тому взаємозв'язок компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів є *предметом дослідження*. *Об'єктом дослідження* є самоставлення особистості. ***Мета*** *дослідження* – виявлення типів взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів – дозволила підтвердити *гіпотезу* про те що, взаємозв'язок компонентів самоставлення особистості з її емоційними властивостями має певні особливості залежно від творчих проявів, що виявляється в різних типах самоставлення, які характеризуються відмінністю детермінант та умовами формування.

Наукова *новизна дослідження* полягає в уточненні та систематизації тематичних проблем вивчення самоставлення, механізмів його формування в межах різних теоретичних концепцій і підходів, що надало підстави розробити модель детермінації самоставлення особистісними та ситуаційними факторами, виявити особливості структури самоставлення, враховуючи емоційні властивості особистості та її творчі прояви при різній спрямованості діяльності, поєднання взаємозв'язків між компонентами самоставлення та емоційними властивостями та, на цій підставі, виокремити типи самоставлення. Особливості самоставлення особистості мають діагностичну та прогностичну спрямованість, їх знання може стати основою для особистісного зростання в умовах педагогічного процесу та професійного самовизначення, ефективної взаємодії в повсякденних стосунках і водночас у процесі самореалізації.

Для вирішення поставленого завдання було проведено дослідження самоставлення за методикою С.Р.Пантілєєва, діагностику емоційності за допомогою опитувальника А.Є.Ольшанникової, Л.А.Рабинович, діагностику тривожності за методикою Ж.Тейлора (адаптація М.М.Пейсахова), дослідження креативних властивостей особистості за допомогою опитувальника Н.Ф.Вишнякової та скороченого варіанту тесту креативності Е.Торранса. Для кількісної та якісної обробки емпіричних результатів використовувались методи математико-статистичного аналізу даних (середні показники, непараметричний критерій Q-Розенбаума, кореляційний, факторний, кластерний аналіз).

На вибірці, яка включає 154 досліджуваних (студенти Київського національного університету технологій та дизайну зі спеціальностей «Дизайнер» та «Економіст», віком від 18 до 21 року), була проведена емпірична перевірка гіпотези дослідження щодо правомірності теоретично обґрунтованого взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів.

Емпіричне дослідження дозволило проаналізувати взаємозв'язки між компонентами самоставлення, їх складовими, між ними та емоційними властивостями особистості (емоційністю та тривожністю) та встановити залежність цих взаємозв'язків від творчих проявів, які одночасно виступають фактором і умовою формування самоставлення.

Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що взаємозв'язки між складовими в середині компонентів самоставлення значно різняться у групах. Наявний

взаємозв’язок між складовими компонентів самоставлення «Самоповага» та «Аутосимпатія», залежить від творчих проявів особистості, оскільки було знайдено різниці в кореляційних зв’язках в групах, що мають різне спрямування на діяльність. Проте, не виявлено значимих розбіжностей між групами в кореляційних зв’язках між складовими компоненту самоставлення «Самоприниження». Тому можна припустити, що творчі прояви особистості суттєво не пов'язані з даним компонентом самоставлення.

На наступному етапі дослідження були встановленні зв’язки між різними складовими компонентів самоставлення в цілому. Результатом цього етапу стало створення профілів самоставлення груп, в які увійшли лише ті складові самоставлення, зв’язки між якими виявлено в одній з груп.

У студентів-дизайнерів акцент робиться на таких складових компонентів самоставлення як «самозвинувачення», «самоприхильність» та «самокерівництво». В профілі самоставлення групи економістів не представлені складові «самозвинувачення» та «самокерівництво», але наявні складові «самоцінність» та «відображене самоставлення».

Зазначено, що самоставлення кожної групи досліджуваних має певну якісну специфіку. Вона виявляється, передусім, в семантичному змісті ставлення до себе та детермінована творчими проявами особистості.

Розглянуті особливості кореляційних зв’язків емоційних властивостей між собою довели, що у групі економістів існує значимий непрямий зв'язок ($p < 0,01$) тільки між модальністю емоційності «радість» та емоційною властивістю «тривожність». У групі студентів-дизайнерів простежується зв'язок між модальностями емоційності «радість» та «страх» ($p < 0,05$, непрямий), модальностями емоційності «страх» і «гнів» та емоційною властивістю «тривожність» ($p < 0,01$). У студентів-дизайнерів емоційні властивості особистості пов’язані між собою більш тісно, ніж у студентів-економістів.

Помічено, що особливості кореляційних зв’язків компонентів самоставлення з емоційними властивостями досліджуваних в групах, які порівнюються, не тотожні.

В групі студентів-економістів компонент самоставлення «аутосимпатія» не виявив значимого зв’язку з емоційними властивостями та їх модальностями. А також, на відміну від групи студентів-дизайнерів, у яких тривожність корелює з «самоприниженням» ($p < 0,01$) та «самоповагою» ($p < 0,01$), у економістів такий зв'язок не спостерігається.

Розглянуто та проаналізовано особливості кореляційних зв’язків складових компонентів самоставлення з емоційними властивостями досліджуваних.

У групі дизайнерів найбільше зв’язків знайдено з емоційною властивістю «тривожність», яка корелює зі складовими компонентів самоставлення «відкритість» ($p < 0,05$), «самовпевненість» ($p < 0,01$), «самокерівництво» ($p < 0,01$) (зворотній зв’язок), «внутрішня конфліктність» ($p < 0,01$) і «самозвинувачення» ($p < 0,01$) (прямий зв'язок). Прямий взаємозв’язок спостерігається між модальністю емоційності «радість» та складовою самоставлення «самокерівництво» ($p < 0,01$). Модальність емоційності «страх» прямо пов’язана зі складовою самоставлення «внутрішня конфліктність» ($p < 0,05$) та має зворотній зв'язок із «самовпевненістю» ($p < 0,01$).

У групі економістів значима кореляція виявлена лише між модальністю емоційності «гнів» та «відображеним самоставленням» ($p < 0,05$) і «самовпевненістю» ($p < 0,05$) (непрямий зв'язок). Кореляція емоційної властивості «тривожність» зі складовими компонентів самоставлення не спостерігається.

Таким чином доведено, що взаємозв’язок складових компонентів самоставлення з емоційними властивостями та їх модальностями також різниться в залежності від спрямування творчих проявів та рівня креативності.

На наступному етапі дослідження виявлено особливості структури самоставлення, враховуючи емоційні властивості особистості та її творчі прояви, за допомогою факторного аналізу, результатом якого стало визначення розмірності явища, яке вивчається, тобто знайдена мінімальна кількість істотних факторів, що достатньо повно описують взаємозв’язок компонентів самоставлення та емоційних властивостей особистості.

В обох групах досліджуваних в структурі факторних показників виділені наступні

фактори: «Емоційно-нестабільний», «Самоцінний», «Тензиційний», «Самоповаги» та «Прогностичний». Факторна структура показників у групах досліджуваних містить відмінності за співвідношенням факторних місць.

Так, «Емоційно-нестабільний» фактор представлений у групі дизайнерів на першому місці, а в групі економістів – на останньому. «Самоцінний» фактор займає в ієрархії показників друге місце в групі дизайнерів, оскільки фіксує зміст, який передбачає формування самоставлення на основі емоційного почуття прихильності до себе. В групі економістів цей фактор знаходиться на третьому місці.

Важливішим для групи економістів виявився фактор «Самоповаги», який передбачає залежність оцінки власного «Я» переважно від соціально-нормативних критеріїв: цілеспрямованості, успішності, соціального схвалення. Фактор «Самоповага» в групі дизайнерів займає лише четверте місце.

«Тензиційний» фактор в групі студентів-дизайнерів розташовано на третьому місці, а в групі економістів – на першому. Останнім в групі дизайнерів є «Прогностичний» фактор, який у групі економістів займає четверту позицію.

Акцент у факторному аналізі робиться на дослідженні «внутрішніх» причин, які формують специфіку взаємозв'язку компонентів самоставлення, їх складових з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів, на виявленні узагальнених факторів, що криються за відповідними конкретними показниками.

На основі факторного аналізу було зроблено співставлення емпіричних показників, що дозволило виділити типи взаємозв'язків компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості. Кластерний аналіз допоміг вирішити завдання класифікації даних, виявити в них відповідну структуру.

Специфіка поєднання показників, які досліджуються, будується на основі виокремлення не за показниками прояву компонентів самоставлення або емоційних властивостей (високі – середні – низькі), а за їх взаємопоєднанням у групі. Вона дозволила виокремити та описати типи взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів, представленість яких можна відобразити за допомогою формул.

У групі досліджуваних студентів-дизайнерів виділено три типи взаємозв'язків компонентів самоставлення з емоційними властивостями.

Тип 1Д представлений у вигляді формули: *страх + аутосимпатія + самоповага + радість + самоприниження + гнів + тривожність.* Цей тип характеризується переважанням долі модальності емоційності «страх» (15,55% виявлення) при домінуванні компоненту самоставлення «аутосимпатія» (15,19%). Найменш представлена емоційна властивість особистості «тривожність» (12,37 %). Компонент самоставлення «самоповага» за рівнем вираженості дорівнює модальності емоційності «радість» (14,84%).

Висока вираженість модальності емоційності «страх» вказує на постійну напругу, яка здатна породжувати невпевненість у собі та не дозволяє особистості реалізовуватись. Але, «якщо страх розуміти як вказівку на необхідність пошуку помилок у власній поведінці, або як побоювання нових вимог життя, в наслідок яких людина не наважується на новий крок у своєму розвитку, потрібно визнати його як запрошення до виходу на нову ступінь розвитку, як заклик до нової свободи, до нового порядку та нової відповідальності. В цьому сенсі страх потрібно розглядати в позитивному творчому аспекті як ініціатора змін» (Р.Грановська). Модальність емоційності «гнів» займає останнє місце в структурі емоційності у представників цього типу, а тому передбачається, що страх виступає в якості регулятора агресивності особистості. Компонент самоставлення «аутосимпатія» є індикатором успішності самореалізації, узагальненим почуттям симпатії до себе, який не передбачає порівняння та співставлення себе з певними нормами та еталонами. Через це представники цього типу здатні ігнорувати негативні життєві труднощі, не сприймати їх надто близько, оскільки впевнені в можливості успішного їх подолання, а тому емоційна властивість «тривожність» має найменшу вираженість в даному типі.

Тип 2Д представлений у вигляді формули: *аутосимпатія + радість + гнів +*

самоприниження + тривожність + самоповага + страх. Він характеризується переважанням долі компоненту самоставлення «аутосимпатія» (16,66%) при домінуванні модальності емоційності «радість» (16,66%). Найменш представлена модальність емоційності «страх» (10,95%).

Компонент самоставлення «аутосимпатія» виражає почуття та переживання на адресу власного «Я» індивіда. Почуття прихильності до себе та прийняття себе зумовлює відкритість індивіда до інших, чесність перед самим собою. У представників цього типу виявляється переважання емоційності за модальністю «радість», що свідчить про узгодженість із самим собою, впевненість у собі, пристосованість до умов життя, обумовлює життєрадісне ставлення особистості до світу. Тому переживання емоцій за модальністю «страх» має низький відсоток вираження у цій групі. Прояв безнадійності, відчаю, депресії, неспокій, намагання уникнути неприємних ситуацій не характерні для цього типу.

Тип **3Д** можна описати за допомогою формули: *самоповага + радість + аутосимпатія + гнів + самоприниження + страх + тривожність.* Тут переважає компонент самоставлення «самоповага» (17,96%) при високій вираженості модальності емоційності «радість» (16,98%). Найменше представлена емоційна властивість «тривожність» (11,26%).

Висока вираженість компоненту самоставлення «самоповага» робить акцент на оцінці власного «Я» індивіда у відношенні до соціально-нормативних критеріїв. Простежується домінування типу емоційності за модальністю «радість», а тому особистість переживає почуття власної компетентності та ефективності своєї діяльності. Перевага позитивної спрямованості емоцій обумовлює життєрадісне ставлення особистості до світу, її узгодженість із собою, впевненість у собі, пристосованість до умов життя. Представники цього типу впевнені у можливості подолання життєвих негараздів, і закономірним є те, що емоційна властивість «тривожність» має найменшу вираженість.

У групі економістів було також виокремлено три типи.

Тип **1Е** представлений формулою – *радість + самоповага + самоприниження + страх + аутосимпатія + гнів + тривожність* – та відрізняється переважанням долі модальності емоційності «радість» (16,71%) при домінуванні компоненту самоставлення «самоповага» (15,17%). Найменші показники має емоційна властивість «тривожність» (11,56%).

Домінування типу емоційності за модальністю «радість» вказує на життєрадісне ставлення особистості до світу, її впевненість у собі та узгодженість із собою. Ці переживання пов'язані з почуттям компетентності та ефективності, що є проявом домінування компоненту самоставлення «самоповага». Особистість уявляє себе самостійною, вольовою, енергійною, надійною людиною, яку є за що поважати, вона має високу думку про себе, самовпевнена та не має внутрішньої напруги, що підтверджене найнижчими показниками за емоційною властивістю «тривожність». Цікавим для цього типу є те, що компонент «аутосимпатія» займає останнє місце у представленості компонентів самоставлення. Окрім цього, модальність емоційності «гнів» має однакові показники вираженості з цим компонентом самоставлення (13,37%). На однаковому рівні вираженості знаходяться також компонент самоставлення «самоприниження» та модальність емоційності «страх». Це і зумовлює особливості, притаманні особистостям цього типу.

Тип **2Е** (*самоповага + радість + аутосимпатія + тривожність + самоприниження + гнів + страх)* характеризується переважанням компоненту самоставлення «самоповага» (16,88%) при домінуванні модальності емоційності «радість» (16,47%). Найменші показники має модальність емоційності «страх» (10,76%).

Компонент самоставлення «самоповага» передбачає процес оцінювання себе в порівнянні з уявленнями про ідеальний образ «Я» суб'єкта як успішного та ефективного індивіда. Це порівняння відбувається за певними соціально-значимими критеріями, тобто думка індивіда про себе залежить від думок оточення. У представників цього типу переважає модальність емоційності «радість», що вказує на загальне позитивне тло і оптимістичне сприймання себе, а тому закономірним є розташування модальностей емоційності «гнів» та «страх» на останніх місцях за рівнем представленості.

Формула **«***аутосимпатія + радість + гнів + самоповага + страх + самоприниження +*

тривожність» описує тип **3Е,** який характеризується переважанням компоненту самоставлення «аутосимпатія» (18,09%) при домінуванні модальності емоційності «радість» (15,14%). Найменші показники має емоційна властивість «тривожність» (11, 35%).

Для представників цього типу провідними є переживання почуття прихильності до себе та прийняття себе як узагальненого почуття симпатії, що може існувати поряд та навіть всупереч глобальній самооцінці. Такі почуття спонукають індивіда до відкритості до себе та інших, а тому суб'єктивно створюється позитивний емоційний фон та переважає модальність емоційності «радість». Відкритість, зумовлена переважанням компоненту самоставлення «аутосимпатія», є перешкодою для високої вираженості емоційної властивості «тривожність» у представників цього типу.

Висновки. Різні типи взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями мають неоднакову представленість та дозволяють стверджувати, що, по-перше, компоненти самоставлення та емоційні властивості комбінуються в кожному з типів по-різному, тобто спостерігається їх певна ієрархія. По-друге, типи виокремлюються не за показниками прояву компонентів самоставлення та емоційних властивостей, а за їх взаємозв'язком та ієрархією складових. Тобто при збільшенні рівня першого показника пропорційно будуть змінюватися і наступні. І навпаки. Але загальна тенденція до поєднання цих компонентів між собою буде незмінною.

Отже, результати емпіричного дослідження дозволили підтвердити основну гіпотезу дослідження, довести правомірність виокремлення типів взаємозв'язку компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів, які виступають одночасно як фактор та як умова формування самоставлення, що надасть можливість поглибленого вивчення процесів його формування та розвитку в аспекті саморегуляції, самоорганізації поведінки особистості з метою особистісного зростання.

Література

1. Ильин, Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2011. – 448 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
2. Ильин, Е. П. Эмоции и чувства. – СПб : Питер, 2001. – 752 с: – (Серия «Мастера психологии»).
3. Кириленко, Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості [Текст] : підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 253 с.
4. Кириленко, Т. С. Систематизація аспектів та проблем вивчення самоставлення особистості [Текст] / Кириленко Т. С., Колодяжна А. В // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В. О. Моляко. – Том 12. – Вип.12. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – 492с. – С. 187 – 192.
5. Ольшанникова, А. Е. К психологической диагностике эмоциональности [Текст] / А.Ольшанникова // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. – М., 1978. – С. 93 – 105.
6. Пантилеев, С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система [Текст] / С. Р. Пантилеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 108 с.
7. Психология самосознания. Хрестоматия. [Текст] / редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2007. – 672 с.

УДК 159.955

Мазуренко К.В.

Київський Національний університет імені Тараса Шевченко, факультет психології, асистент

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ УСПІШНОСТІ РОЗВ'ЯЗКУ ЕВРИСТИЧНИХ ЗАДАЧ

Стаття присвячена проблемі підвищення продуктивності розв'язку евристичних задач. Визначаються можливості впливу на продуктивність мисленнєвої діяльності шляхом управління її регуляцією, а саме емоційною регуляцією. В ході емпіричного дослідження показано, що емоційна регуляція мисленнєвої діяльності є ефективною за суб'єктних, вищих мотивів цієї діяльності. Розроблено ряд правил розв'язку по етапах мисленнєвої діяльності, що спрямовані на управління ходом розв'язку задачі через індикацію тих особливостей проявів емоційних переживань, які регулюють перебіг мисленнєвої діяльності відповідно до вищих її мотивів.

Ключові слова: *мисленнєва діяльність суб'єкта, евристичні задачі, вищі (суб'єктні) мотиви, емоційна регуляція мисленнєвої діяльності.*

Статья посвящена проблеме повышения продуктивности решения эвристических задач. Определяются возможности влияния на продуктивность мыслительной деятельности путем управления ее регуляцией, а именно, эмоциональной регуляцией. В ходе эмпирического исследования показано, что эмоциональная регуляция мыслительной деятельности становится эффективной при субъектных, высших мотивах этой деятельности. Разработан ряд правил решения по этапам мыслительной деятельности, которые направлены на управление ходом решения задачи путем индикации тех особенностей проявлений эмоциональных переживаний, которые регулируют течение мыслительной деятельности относительно ее высших мотивов.

Ключевые слова: *мыслительная деятельность субъекта, высшие (субъектные) мотивы, эмоциональная регуляция деятельности.*

Article is devoted to increasing the productivity of the solution heuristic tasks. Is determined the ability to influence on the productivity of intellectual activity by controlling its regulation, namely, emotional regulation. The empirical research shows that emotional regulation of mental activity becomes effective when is cause by the subjective, higher motives of this activity. Developed is a number of rules of solution tasks on the stages of mental activity. The aim of the rules is to control the course of solving the problem by indicating those features of the manifestations of emotional experiences, which regulate the course of mental activity relative to its higher motives.

Keywords*: intellectual activity of the subject, the higher (subjective) motives, regulation emotional activities.*

Актуальність**.** У сучасному суспільстві у зв'язку із зростаючою потребою в вирішенні складних економічних, соціальних, інформаційно-технологічних проблем перед психологією мислення гостро постає питання дослідження чинників продуктивності мисленнєвої діяльності людини при розв'язку евристичних задач. Такі задачі задають простір прийняття рішення відповідно до критеріїв оптимальності, швидкості, оригінальності. Всебічна розробка цієї проблеми відкриває нові перспективи у підготовці, підборі, атестації фахівців вищої кваліфікації в усіх галузях суспільної практики.

Дослідження мислення в процесі розв'язку евристичних задач показали зв'язок його ефективності з вищими, духовними потребами, мотивами і властивостями мислячої людини: з пізнавальною потребою (О.М.Матюшкін, О.К.Тихомиров, П.М.Якобсон), моральнісними цінностями (М.І.Воловікова, Л.В.Тємнова, В.Е.Клочко), потребою в когнітивній гармонії (А.Олах, Р.Мей, Д.І.Додонов), духовною мужністю (Д.Мак-Киннон, С.Мадді). За С.Л.Рубінштейном, духовні властивості і потреби вищого змісту людина проявляє тоді, коли стає суб'єктом певної діяльності і виражає в ній своє ставлення до світу (пізнавальне,

етичне, естетичне, практичне). Д.Б.Богоявленською показано, що реалізація суб'єктом такого ставлення виступає в якості суб'єктного (вищого) мотиву в мисленнєвій діяльності. Такий мотив має специфічні особливості: внутрішньо-процесуальний характер, прояв в надситуативній активності, який, за Д.Б.Богоявленською і В.А.Петровським, є виходом за межі заданих умов задачі і розкриттям сутнісних властивостей об'єкта в процесі мислення. Дослідження К.О.Абульханової-Славської, В.В.Знакова, В.О.Татенко, Ю.М.Швалба свідчать про високу ефективність регуляції діяльності її суб'єктом. Однак, не вивченим залишається яким чином в процесі регуляції мисленнєвої діяльності включаються вищі мотиви суб'єкта.

За В.К.Вілюнасом, Т.С.Кириленко, І.Є.Наєнко регуляцію перебігу діяльності через відображення смислу дій відповідно до мотиву цієї діяльності виконують емоційні переживання. Емоційна регуляція мисленнєвої діяльності досліджувалась І.О.Васильєвим, Ю.Є.Виноградовим, В.К.Котирло, А.Д.Терещук, О.К.Тихомировим. Але особливості емоційної регуляції мисленнєвої діяльності суб'єкта в зв'язку з вищими, суб'єктними її мотивами залишаються не розкритими. Їх розкриття є не тільки важливим для розуміння процесів регуляції мисленнєвої діяльності суб'єкта як в цілому, так і при рішенні евристичних задач, але і основою визначення правил ефективного розв'язку такого роду задач.

***Мета*:** встановлення специфіки емоційної регуляції мисленнєвої діяльності суб'єкта в процесі її перебігу і на її основі правил підвищення продуктивності розв'язку евристичних задач.

В сучасній психології мислення підкреслюється роль активності мислячої людини в процесі розв'язку задач як фактор успішності цього розв'язку. В роботах Л.І.Анциферової, О.М.Матюшкіна, Я.О.Пономарьова, М.Л.Смульсон показано, що формування бачення проблеми, постановка задачі, вибір способу її розв'язку в мисленнєвому процесі здійснюється мислячою людиною виходячи зі своїх знань, вмінь, досвіду, індивідуальних особливостей тощо. В роботах школи О.К.Тихомирова вивчення особистісного аспекту активності в мисленні дозволило розглядати його як мисленнєву діяльність. Реалізація мотиву мисленнєвої діяльності веде до появи на різних її етапах нових смислів, гіпотез, установок, змін особистісних якостей як продуктів цієї діяльності.

У працях А.В.Брушлінського (2) по дослідженню суб'єктної активності в мисленнєвій діяльності доведено, що процесуальний і діяльнісний аспекти мислення поєднані. Таке поєднання є функцією суб'єкта в значенні, розкритому С.Л.Рубінштейном (5). В своїй активності суб'єкт проявляє себе цілісно, інтегруючи свою особистість (внутрішні умови) відповідно до умов і задач (зовнішні умови) цієї активності. Представляючи об'єкт у все нових зв'язках і відношеннях, суб'єкт розкриває в процесі аналізу через синтез нові його сутнісні властивості (процесуальний аспект). Однак перебіг і зміст аналізу через синтез визначається в залежності від зовнішніх і внутрішніх умов конкретного етапу мисленнєвої діяльності і регулюється відповідно до її мотиву (діяльнісний аспект). Таким чином забезпечується продуктивність мислення як поява якісно нового знання про об'єкт, яке є суб'єктивно і об'єктивно значущим.

Важливість застосування суб'єктно-діяльнісного підходу до аналізу процесу мисленнєвої діяльності показана в працях Д.Б.Богоявленської, В.А.Петровського, присвячених дослідженню розв'язку суб'єктом евристичних задач. В ряді зарубіжних та вітчизняних досліджень показаний зв'язок ефективності розв'язку евристичних задач з вищими, духовними потребами, мотивами і властивостями мислячої людини (М.І.Воловікова, В.Е.Клочко, Д.Мак-Кінон, С.Мадді, О.М.Матюшкін, Р.Мей, А.Олах, П.М.Якобсон). Такі властивості і потреби людина проявляє тоді, коли стає суб'єктом певної діяльності (К.О.Абульханова-Славська, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко). За С.Л.Рубінштейном (6), як суб'єкт людина в своїй активності реалізує суто людське ставлення (пізнавальне, етичне, естетичне, практичне) до Світу, що в мисленні набуває значення пошуку істини як змісту і смислу людського буття. Виходячи з цього фундаментального положення, Д.Б.Богоявленська (1) на значному емпіричному матеріалі показує, що реалізація суб'єктом свого ставлення до Світу в мисленнєвій діяльності проявляється в особливому баченні проблемної ситуації, яке виходить за межі умов і вимог задачі. Таким чином мотив суб'єкта в

мисленнєвій діяльності стає внутрішньою її умовою, зумовлюючи надситуативний прояв активності суб'єкта в цій діяльності. Д.Б.Богоявленська бачить результатом такої активності продуктивність мислення як створення максимально творчих ідей, теорій, замислів. В.А.Петровський, вивчаючи загальну феноменологію надситуативної активності особистості як суб'єкта, пов'язує її із задачами самовиявлення, самопізнання, самотворення. В дослідженнях надситуативної активності в процесі розв'язання евристичних задач він розкриває її як механізм продуктивності мислення в плані якісної зміни самого суб'єкта.

Зовнішньою умовою прояву надситуативної, творчої активності суб'єкта в мисленнєвій діяльності є евристичність задачі (В.В.Давидов, В.У.Кузьменко В.О.Моляко). Евристична задача задає простір суб'єктивного вибору способів її постановки, розв'язку та критеріїв вірного результату (С.С.Бакулевська, А.Б.Коваленко, М.І.Махмутов, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов). Поява простору суб'єктивного вибору особливо гостро ставить задачі регуляції в діяльності (В.А.Роменець, В.О.Татенко, Ю.М.Швалб).

Регуляція мисленнєвої діяльності відповідно до її мотиву досліджувалась в школі О.К.Тихомирова (3). Сформований мотив діяльності ініціює і регулює її перебіг, визначаючи особистісний смисл окремих дій, який виражається в різних емоційних переживаннях, що виникають на кожному етапі мисленнєвої діяльності. Але залежності функцій емоційної регуляції від змісту мотиву мисленнєвої діяльності розкриті не були.

У ряді вітчизняних та зарубіжних досліджень показано, що конструктивність впливу емоцій на мисленнєвий процес залежить від особистісного смислу діяльності для мислячої людини. У працях Д.Брунера, С.Гудмена, У.Джеймса, П.Жане, Н.Ланге, Л.Постмена висновок про пригнічення пізнання під впливом емоцій був зроблений при вивченні емоцій, які відображають особистісний смисл мисленнєвих дій по відношенню до вузько особистісного мотиву діяльності. Інші дослідження свідчать, що емоції сприяють пошуку вірного розв'язку тоді, коли відображають особистісний смисл вищого, духовного змісту (Л.М.Веккер, Ю.Є.Виноградов, Т.С.Кириленко, І.Є.Наєнко, Я.О.Пономарьов, С.Х.Раппопорт). Але зазначені дані про залежність ефективності емоційної регуляції від змісту мотиву, зокрема, від наявності вищого мотиву, не отримали свого розвитку. Відтак, питання емоційної регуляції мисленнєвої діяльності суб'єкта з розв'язку евристичних задач залишається відкритим.

З метою виявлення особливостей проявів емоційної регуляції мисленнєвої діяльності суб'єкта на різних етапах перебігу цієї діяльності при розв'язку евристичних задач було проведене **емпіричне дослідження**.

Для досягнення поставленої мети були використані теоретичні та емпіричні методи: кореляційний план дослідження, опитувальні, самозвіту, психодіагностичні, аналізу продуктів діяльності. Використано методики, спрямовані на: виявлення та вивчення надситуативної активності в мисленнєвій діяльності (методика «Креативне поле» Д.Б.Богоявленської, методика «Віртуальної реальності» В.А.Петровського ; евристичні задачі (адаптовані автором методики «Логічне мислення», «Розуміння прислів'їв», «Морський бій з прислів'ями», «Три слова», «Незвичне використання», «Спільні проблеми», задачі-головоломки); дослідження вищих мотивів мисленнєвої діяльності (модифікована методика «Потрійні порівняння» для вивчення мотивів учіння, описана Л.М.Фрідман, Т.А.Пушкіною, І.Я.Каплунович); вивчення емоційних компонентів мисленнєвої діяльності (розроблена автором анкета самозвіту, структурована бесіда, медодики «Градусник емоцій», «Когнітивна самооцінка емоцій» як модифікації шкали Дембо-Рубінштейн); психологічного стану («Методика оцінки психічної активації, інтересу, емоційного тонусу, напруження і комфортності», модифікований «Тест диференційної самооцінки функціонального стану (САН)» В.А.Доскіна, Н.А.Лаврентьєвої, М.П.Мирошнікова, В.Б.Шарай). Статистичні методи обробки отриманих даних: середні показники, частотний, факторний, регресійний, кластерний, кореляційний аналіз, непараметричні критерії достовірності розбіжностей, коефіцієнти надійності-узгодженості.

Вибірка була сформована з молодих людей, для яких висока мисленнєва активність в ситуаціях самостійного евристичного пошуку є необхідною в майбутній професійній

діяльності. Вибірка врівноважувалася за професійною спрямованістю. Дослідження проводилось на факультетах кібернетики, соціології, економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, механіко-математичному факультеті Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Всього дослідження охопило 344 особи.

По результатах дослідження (4). На етапі мотивування за результатами регресійного аналізу було виявлено, що чинником продуктивності мисленнєвої діяльності суб'єкта є не лише рівень інтенсивності емоційних переживань протягом всього перебігу діяльності, але і окремо рівень інтенсивності емоції інтересу-збудження, що виникає на цьому етапі (стандартизований бета коефіцієнт предиктора β=0,35). Лінія парціальної регресії демонструє, що ця залежність також є прямолінійною.

На етапі цілеутворення виникають особливі емоційні переживання, а саме інтелектуальні почуття (сумніву, подиву, гумору, інтересу, здогадки), модальність яких пов'язана зі змістом мотиву. Факторний аналіз показників змісту вищих мотивів і модальності інтелектуальних почуттів дозволив виділити 4 фактори, що пояснюють 73 % дисперсії. Кожний фактор описує зв'язок того чи іншого вищого мотиву з певними інтелектуальними почуттями. До першого фактору (інформативність 26,7 %) увійшли пізнавальний мотив разом з показниками усіх інтелектуальних почуттів, до другого (інформативність 19,7 %) – естетичний мотив і інтелектуальне почуття подиву, третього (інформативність 14,9 %) – практичний мотив і інтелектуальне почуття сумніву, четвертого (інформативність 11,7 %) – етичний мотив і інтелектуальні почуття здогадки та інтересу. Таким чином, особистісний смисл мисленнєвих дій на етапі цілеутворення виражається не лише в інтенсивності, але і модальності емоційних переживань. Це свідчить про те, що емоційні переживання на цьому етапі мисленнєвої діяльності суб'єкта вказують на напрямок, в якому буде здійснюватись ідеальне перетворення предмета діяльності. Крім того, кореляційний аналіз показав зв'язок інтенсивності інтелектуальних почуттів з розробленістю цілі ($r=0,33$ при $p\leq0,05$) і продуктивністю мисленнєвої діяльності в цілому ($r=0,48$ при $p\leq0,01$).

На етапі ідеального перетворення кореляційний аналіз показав, що інтенсивність емоційного тону виявлених в результаті мисленнєвого аналізу властивостей об'єкта пов'язана з кількістю суттєвих властивостей об'єкта, які були проаналізовані ($r=0,32$ при $p\leq0,05$), та з домінуванням змістовних категорій при класифікації над формальними ($r=0,27$ при $p\leq0,05$). Домінування змістовних категорій в процесі класифікації над формальними також пов'язане як з позитивним ($r=0,50$ при $p\leq0,001$), так і негативним ($r=0,59$ при $p\leq0,001$) емоційним тоном. Регресійний аналіз показав, що інтенсивність емоційного тону є також чинником гнучкості мисленнєвого процесу (стандартизований бета коефіцієнт предиктора β=0,32) і відкритості досвіду (стандартизований бета коефіцієнт предиктора (β=0,29).

На етапі оцінки та контролю за результатами кореляційного аналізу виявлено, що суб'єктивна оцінка отриманого результату як невірного пов'язана з рівнем інтенсивності емоційних переживань ($r=-0,26$ при $p\leq0,05$). Емоції, що виникають при цьому, є позитивними за знаком, про що свідчить зв'язок рівня інтенсивності емоційних переживань з переживанням радості ($r=0,49$ при $p\leq0,01$). Зв'язок рівня інтенсивності зі збереженням інтересу до задачі ($r=0,72$ при $p\leq0,001$) говорить про модальність емоційних переживань, а саме появу емоції інтересу-збудження. Остання в свою чергу пов'язана з бажанням суб'єкта розв'язувати задачу далі ($r=0,33$ при $p\leq0,05$). Отримані дані свідчать про те, що на цьому етапі за негативної оцінки отриманого результату виникає емоція інтересу-збудження, яка забезпечує емоційну підтримку подальших спроб розв'язку доти, доки не буде отриманий об'єктивно і суб'єктивно значущий результат.

Отже, по результатах дослідження визначена регулююча функція емоцій в процесі розгортання мисленнєвої діяльності суб'єкта з розв'язку евристичних задач. Вона проявляється в активації, спрямуванні, стимуляції вибору оптимальних напрямків і засобів евристичного пошуку та сигналізації про його успішність в процесі розгортання мисленнєвої діяльності суб'єкта. Отримані дані про емоційні механізми продуктивності мисленнєвої діяльності в умовах реалізації вищих її мотивів. Емоційна підтримка мисленнєвої діяльності

(яка відображається в інтенсивності, знаку, модальності емоційних переживань) сприяє розкриттю об’єкта діяльності у сутнісних іпостасях, які характеризують істинне пізнання. Завдяки цьому вона виступає безпосереднім чинником об’єктивно цінного результату діяльності.

На етапі мотивування виникає емоція інтересу-збудження, висока інтенсивність якої підтримує загальний рівень активації, а позитивний знак відображає особистісний смисл мисленнєвого дослідження об’єкту задачі. На етапі цілеутворення з’являються інтелектуальні почуття, які виконують функцію спрямування евристичного пошуку на вибір того способу, який дозволяє суб’єктові надалі отримати істинне знання про об’єкт. Модальність інтелектуальних почуттів пов’язана зі змістом вищого мотиву: в ній відображається ставлення суб’єкта до ще невідомих властивостей об’єкта і способу їх розкриття як таких, що виражають певний вид істини – парадоксальна (гумор), дивовижна (подив), цікава (інтерес), не імовірна (сумнів), може бути передбачена (здогадка). На етапі ідеального перетворення результат співвіднесення в мисленнєвому аналізі виявлених властивостей і засобів, якими вони були отримані, виражається в емоційному тоні властивостей об’єкта. Його висока інтенсивність є чинником змістовності, унікальності, оригінальності, різноманітності, варіативності продуктів мисленнєвої діяльності. На етапі оцінки і контролю позитивний знак та інтенсивність емоційних переживань, що виникають в зв’язку з суб’єктивною незадоволеністю отриманим результатом, сприяють продовженню спроб розв’язку задачі і, відтак, успішному в решті її розв’язанню.

На основі встановлених особливостей проявів емоційної регуляції на різних етапах мисленнєвої діяльності суб'єкта по розв'язку евристичних задач були розроблені психологічні рекомендації щодо підвищення успішності розв'язку таких задач. Представлено ряд правил, якими має керуватися мисляча людина, розв’язуючи евристичні за своїм характером навчальні, педагогічні, виробничі, організаційні задачі, а саме: 1) невизначеністю в поставці проблеми і широким вектором постановки цілі; 2) набором можливих шляхів (способів) розв'язку задачі; 3) недостатністю критеріїв правильного (потрібного) результату.

Виходячи з теоретичної моделі перебігу мисленнєвої діяльності суб'єкта і емпіричної моделі її емоційної регуляції, процес розв'язання евристичної задачі слід розглядати як такий, що складається з ряду послідовних етапів, на кожному з яких мисляча людина розв’язує певну внутрішню задачу. Зміст цієї внутрішньої задачі відображає мотив мисленнєвої діяльності, як ставлення мислячої людини до предмету своєї діяльності. За наявності вищих мотивів постановка внутрішніх задач розв'язку пов'язана з такими переживаннями і станами людини, які позитивно впливають на перебіг мисленнєвої діяльності і сприяють її високій продуктивності. Результат виконання цієї задачі виражається в таких особливостях проявів емоційної регуляції процесу мисленнєвої діяльності суб'єкта, що є чинником високого рівня її продуктивності.

Так, на етапі виділення проблеми (протиріччя) задачі за наявності вищих мотивів мисленнєвої діяльності у її суб'єкта внутрішня задача виражається в прагненні дізнатися про об'єкт задачі те, що несуперечливо пояснює і, таким чином, знімає, усвідомлене суб'єктом протиріччя задачі. Це прагнення є прагнення суб'єкта до істинного знання по відношенню до об'єкта задачі і виражається в переживанні зацікавленості у розритті суттєвих властивостей і відношень об'єкта і загальному стані піднесення.

На наступному етапі постановки задачі, як виділення значущих для розв'язку задачі її умов в вимог (як того, що дано, і того, що потрібно) суб'єкт прагне зрозуміти, який бік об'єкта є прихованим за цими умовами і вимогами задачі (іскоме) відповідно до внутрішніх критеріїв істинного знання. Така внутрішня задача суб'єктивно переживається ним як емоційне відображення значимого змісту майбутнього результату у почуттях подиву, сумніву, здогадки, інтересу, гумору.

Наступний етап є власне ходом розв'язку задачі і на ньому суб'єкт мисленнєвої діяльності розв’язує задачу розкриття в ході цього розв'язку конкретних тих властивостей об'єкта, що стосуються прихованого його боку. В зв'язку з цим суб'єкт переживає емоційне піднесення від переживання розкритих ним властивостей об'єкта як таких, що гармонійно

доповнюють, відкривають справедливість, корисність, поповнюють новим змістом його знання про об'єкт.

На останньому етапі розв'язку задачі – аналізу отриманого результату, суб'єкт прагне перевірити, чи дійсно отриманий ним результат розкриває приховане (іскоме) у сутнісних його властивостях, що знімають проблемність задачі, а якщо ні, то як доповнює це знання вже відоме йому про об'єкт. Це прагнення виражається в переживанні інтересу до прихованого в об’єкті як бажанні продовжити пошук вирішення проблеми поряд з емоційно позитивно зафарбованим усвідомленням безкінечності пізнання істини.

Виходячи з розкритих особливостей процесу розв'язку евристичних задач, пов’язаних з її емоційною регуляцією за вищих мотивів мисленнєвої діяльності суб'єкта, запропоновані правила організації мисленнєвої діяльності для успішного розв'язку евристичних задач. Ці правила полягають у визначенні та виконанні тих задач, які суб'єкт повинен ставити перед собою, як суб'єктивно зацікавлений в об’єктивній істині. Індикатором вірного шляху евристичного пошуку при цьому виступають певні особливості емоційних переживань (рис. 1).

Розкриємо зміст цих правил: 1) вперше поглянувши на умови задачі, спробуйте зрозуміти, що із заданого співпадає з вашим вже наявним знанням про об'єкт, досвідом, що є цікавим саме для вас в цій задачі, що переживається вами як протиріччя негармонійного, втаємниченого, несправедливого знання, або такого, що суперечить здоровому глузду і життєвій корисності; 2) уявіть, яким має бути результат цієї задачі, який би дозволив вам розкрити гармонійне, справедливе, корисне, нове в тому, про йдеться в задачі: чи був би для вас такий результат дивовижним, парадоксальним, інтересним, таким, що підтверджує ваші здогадки або сумніви; 3) розв’язуючи задачу на кожному кроці питайте себе – чи дозволить мені отримати в такий спосіб розв'язку знання дійсно суттєве, найважливіше про об'єкт, таке, що знімить усвідомлене мною протиріччя в тому, що дано в задачі, і модифікуйте хід розв'язку відповідно до вашої відповіді на це питання; 4) якщо у відповідь ви отримали невірний результат, який вас не задовольнив, запитайте себе – що позитивного в цьому результаті, що він дав такого, що викликає в вас ще новий інтерес до об'єкта, розкриваючи його з нового боку суттєвих властивостей.

Етап розв'язку задачі	*Суб'єкт повинен поставити перед собою задачу:*	*Індикатори вірного шляху евристичного пошуку в особливостях емоційних переживань*
1.Виявлення проблеми (протиріччя)	Дізнатись про об'єкт задачі те, що несуперечливо пояснює і знімає протиріччя, закладене в задачі.	Переживання зацікавленості у розкритті суттєвих властивостей і відношень об'єкта і загальний стан піднесення.
2.Виявлення суттєвих умов і вимог задачі	Зрозуміти, який бік об'єкта є прихованим за умовами і вимогами задачі (іскоме) відповідно до критеріїв справедливості, корисності, новизни, гармонійності істинного знання про об'єкт.	Емоційне відображення значимого змісту майбутнього результату у почуттях подиву, сумніву, здогадки, інтересу, гумору.
3.Хід розв'язку	Розкрити в ході розв'язку конкретні властивості об'єкта, що стосуються прихованого його боку, застосовуючи для цього тільки ті мисленнєві засоби, що постійно наближають до істини.	Емоційне піднесення від переживання розкритих властивостей як таких, що гармонійно доповнюють, відкривають справедливість, корисність, поповнюють новим змістом знання про об'єкт.
4.Аналіз отриманого результату	Перевірити, чи отриманий результат розкриває іскоме у сутнісних його властивостях і знімає протиріччя задачі, або виявити, як доповнює вже відоме про об'єкт.	Інтерес до прихованого як бажання продовжити пошук розв'язку поряд з емоційно позитивно забарвленим усвідомленням просування на тривалому шляху пізнання істини.

Рис. 1. Психологічні правила щодо організації суб'єктом мисленнєвої діяльності по розв'язку евристичних задач і індикатори їх виконання

Апробація запропонованої системи правил проводилась на семінарах-тренінгах на міжнародній конференції та школі. Результати проведення цих семінарів-тренінгів показали, що застосування запропонованої системи правил при розв'язку евристичних задач підвищило успішність їх розв'язку у 70% учасників, при цьому 75% учасників оцінили ефективність цих правил як таких, що видаються їм корисними в майбутньому при потребі розв'язку ними складних навчальних і виробничих завдань.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, практичне значення отриманих результатів полягає в розробці та апробації практичних психологічних рекомендацій як правил успішного розв'язку евристичних задач. Правила ґрунтуються на виявлених особливостях впливу проявів емоційних переживань, зумовлених ставленням мислячої людини до предмета мисленнєвої діяльності, на її продуктивність. Вони призначенні для використання в навчальній, виробничій, профорієнтаційній практиці. Перспективами подальшого дослідження є адаптація запропонованих правил успішного розв'язку евристичних задач в конкретних сферах суспільного виробництва.

Література

1. Богоявленская Д. Б.. Психология творческих способностей : Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Д. Б. Богоявленская. – М. : Academia, 2002. – 317, [1] с. : ил., табл. - (Высшее образование).
2. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. Избр. психол. труды / А. В. Брушлинский. – [3-е изд. стер.]. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2008. – 408 с. – (Серия «Психологи России»).
3. Васильев И. А. Роль интеллектуальных эмоций в регуляции мыслительной деятельности / И. А. Васильев // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 4. – С. 49-60.
4. Лось К. В. Особливості проявів емоційної регуляції на етапах мисленнєвої діяльності суб'єкта / К. В. Лось // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. –Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 7, вип. 23. – С. 122–128.
5. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1958.– 146 с.
6. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн; [Послесл. К. А. Абульхановой-Славской, А. Н. Славской]; Рос. акад. наук, Ин-т психологии. – М. : Наука, 1997. – 189,[2] с., [1] л.: портр. – (ППМ. Памятники психологической мысли).

УДК:159.923

Мирончак К.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології

СТРАХ СМЕРТІ ЯК РЕСУРС ОСОБИСТОСТІ

У цій роботі висвітлено страх смерті як внутрішній ресурс особистості та показано можливість способів його використання в різних життєвих ситуаціях. Залежно від умов переживання страху смерті відбувається зміна наповнення зв'язку вираженості страху смерті і смисложиттєвих орієнтацій.

Ключові слова: *страх, смерть, ресурс особистості, сенс життя, усвідомлення смерті.*

В данной работе освещены страх смерти как внутренний ресурс личности и показана возможность способов его использования в различных жизненных ситуациях. В зависимости от условий переживания страха смерти происходит изменение наполнения связи выраженности страха смерти и смысложизненных ориентаций.

Ключевые слова: *страх, смерть, ресурс личности, смысл жизни, осознание смерти.*

In this work, the fear of death as an internal resource person and the possibility of ways to use it in different situations. Depending on the conditions of experiencing fear of death is modifying the content of communication intensity of the fear of death and life purport.

Key words: *fear, death, life personality, sense of life, awareness of death.*

Актуальність цієї теми полягає у тому, що на сьогоднішній день ми змушені констатувати втрату контакту з фундаментальними процесами ("що є життя і що є смерть"), яка багато в чому обумовлена умовами життя, темпами і цінностями сучасного цивілізованого суспільства, що сприяють роз'єднанню людини з її життєвим ресурсом, розростанню страху смерті як страху життя та підміни його сурогатом. Тому людина не схильна помічати позитивного – природного, трансформуючого ефекту присутності знаків смерті у всіх проявах життя. Така "нефілософічність" сучасної людини породжує різновиди страху смерті: страх змін, втрат, розставань та інших явищ і процесів, що мають сенс закінчення або переходу. По суті такий страх – це страх життя, в якому "смерть" виступає механізмом, що перетворює його.

Тривога смерті переживається особистістю по-різному. З одного боку, вона може надавати руйнівного впливу, підвищуючи тривожність та депресію, почуття безпорадності і безнадійності, що може призвести до життєвої кризи. А з іншого, надати життю сенс, зробити його більш повним і змістовним. У будь-якому випадку «зіткнення зі смертю» яскраво переживається особистістю і змінює її ставлення до життя, смерті, особистісних цінностей, змінює життєві стратегії, що допомагають людині вийти із критичної ситуації.

***Постановка проблеми*.** Тема смерті займає важливе місце в сучасному філософському і психологічному осмисленні людського буття. Ставлення людей до таємниці смерті – подвійне: з одного боку, хотілося б зовсім не знати і не думати про неї, з іншого боку, ми намагаємося, навпаки, вдивитися і проникнути в таємницю, щоб позбавити її відчуженості чи ворожості. Прагнення людей "освоїти" феномен смерті, зробити його чимось зрозумілим і доступним у зверненні проявилося у безлічі сказань, міфів, ритуалів (похорон, жертвопринесення і т.п.). Таким чином, смерть включається в ігрове дійство, завдяки чому вона починає бути включеною в порядок і мету життєвого світу людей і вже здаватися не такою відчуженою.

Розуміння смерті неможна прямо вивести зі знання про смерть, з фактів і досліджень, узагальнених у відповідній оглядовій літературі. Це «значення», інформація, яку всім корисно мати, але яка сама по собі не дає розуміння цього феномену. Д.О. Леонтьєв зазначає, що всі ми на рівні знання (на рівні значень) маємо уявлення про те, що собою являє феномен смерті, але це знання не дуже сильно впливає на наше життя. Щоб поняття смерті, а разом з ним життя, набуло особистісного смислу, повинно відбутися щось ще, що не може відбутися механічно, автоматично, просто через накопичення знань. Тут ми маємо справу з тією ситуацією, яку описував М. К. Мамардашвілі [4], говорячи про розрив у процесі розуміння. Справжнє розуміння – це не просто механічне перенесення знань з одного джерела в інше. Справжнє розуміння завжди є якоюсь таємницею, якимось дивом, що саме по собі суто за причинним механізмам відбутися не може. Необхідна певна активність, певний режим свідомості, що щось має відбутися у свідомості людини, щоб розуміння здійснилося. Тому розуміння смерті, яке включає в себе усвідомлення її сенсу, не виводиться з наукового знання про смерть. Смерть – це деяка таємниця, її не можна розкласти на складові і осягнути раціональними способами. Смерть індивідуальна, вона у кожного своя, і про розуміння смерті можна говорити тільки тоді, коли настає усвідомлення реальності «моєї особистої» смерті.

На думку І. Ялома, тривога смерті є важливою детермінантою людського досвіду і поведінки загалом. «Страх смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частка нашої життєвої енергії. Подолання смерті – фундаментальний мотив людських переживань, починаючи від глибоко особистісних внутрішніх подій, захистів, мотивацій, снів і кошмарів аж до самих масових макросоціальних феноменів» [11].

Фрейд писав: «Життя втрачає змістовність і інтерес, коли з життєвої боротьби виключена найвища ставка, тобто саме життя» [10]. Реальність смерті, яка сприймається людиною як її персональна скінченність, будить у людині найбільш сильні з її почуттів. І багато філософів, мислителів і поетів відносяться до цього ефекту як до ресурсу для творчості. Але такий обсяг почуттів потрібно вміти трансформувати і перенаправити у бажане русло. Часто, прихильність до актуального, звичного стану така велика, що людина боїться можливості змін, що перед нею відкриваються, і, не бажаючи сепаруватися від своїх поточних ідентифікацій, звужує свідомість, ігноруючи частину належного їй багатства. І ця покинута частина, яка не включена в досвід, стає тим, що розщеплює особистість і її світ, вносить конфлікт і напруження в її особистий простір. Динаміка життя підтримується за рахунок функції смерті – відмова від актуального стану заради нового. Можна декларувати: смерть породжує життя.

Аналіз наукових праць. Найбільш розробленою ця тема представлена в зарубіжній психології, а саме в її прикладних аспектах психодинамічного і екзистенціального напрямків у психотерапії. У працях З. Фрейда, К.Г. Юнга, Е. Еріксона, О. Ранка, Е. Фромма, Р. Мея, В. Франкла, Г. Фейфела, І. Ялома, Ф. Перлза категорії смерті відводиться істотне місце.

Тривога смерті – важливий детермінант людського досвіду і поведінки. І не тільки можна, але й потрібно отримувати користь для особистості, усвідомлено взаємодіючи з тривогою і страхом смерті. «Коли смерть заперечується, життя звужується. Заперечення смерті на будь-якому рівні є заперечення власної природи, призводить до все більшого звуження поля свідомості і досвіду. Інтеграція ідеї смерті рятує нас: вона діє не як вирок, а швидше як стимул до переходу, що веде до більш справжнього модусу існування. Вона збільшує наше задоволення від проживання свого життя» [11].

Страх смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частина нашої життєвої енергії. Подолання смерті – фундаментальний мотив людських переживань. Людина бореться з тривогою, зміщуючи її від ніщо до чогось. Саме це К'єркегор мав на увазі, коли писав, що «ніщо, що є об'єктом жаху, так чи інакше, стає все більш чимось» [2]. І це ж мав на увазі Ролло Мей, стверджуючи, що «тривога прагне стати страхом» [6]. Дуже низький рівень свідомого переживання страху смерті в ході заперечення і витіснення породжує високий ступінь її в несвідомому, що може призводити до небажаних деструктивних наслідків і внутрішніх конфліктів. Опановуючи танатичну тривогу та страх перед смертю, переводячи її на все більш свідомий рівень, особистість інтегрує їх психологічне та енергетичне навантаження у життя, трансформуючи їх негативні впливи у свій же власний життєвий ресурс.

І. Ялом розглядає роль смерті в генезі тривоги. «Інкорпорація смерті в життя збагачує життя, звільняє людей від задушливого гніту банальності, дозволяє їм жити більш осмисленим і справжнім життям. Повне усвідомлення смерті може дати поштовх кардинальним особистісним змінам» [11].

Тривога обмежує ріст і звужує межі усвідомлення, позбавляючи людину повноцінного життя. Емоційне здоров'я прямо пропорційно ступеню усвідомлення. З цього випливає, що за допомогою прояснення тривоги та страху можна розширити межі усвідомленості і дати більший простір для особистісного розвитку.

Рассел Нойс в одній із своїх статей, пише про результати своїх досліджень, в яких інтерв'ював дві сотні людей, які пережили близькість смерті (хтось із них потрапив у автомобільну катастрофу, хтось тонув, хтось зірвався при гірському сходженні і т.д.) [12]. Він зазначає, що, за свідченням ,у більшості з них (23 %), в результаті цього досвіду навіть через роки зберігається:

- гостре почуття швидкоплинності життя і його цінності;
- більший життєвий ентузіазм;
- підвищення сприйнятливості і чуйності до безпосереднього оточення;
- здатність жити і насолоджуватися цим моментом;
- більше усвідомлення життя – самого життя і живих істот;
- прагнення радіти життю, поки ще не пізно.

Багато хто говорить про "зміну пріоритетів ", про те, що вони стали більш здатними відчувати співчуття, більш безпосередньо звернені до людей, ніж раніше.

Психологічне дослідження з приводу страху смерті соціолога з Флоридського університету Моніки Ардельт [8], яке показало, що страх та уникання теми смерті значно більшою мірою притаманний людям, які відчувають своє життя порожнім та безглуздим, і навпаки, особи, для яких життя вбачається сповненим сенсу, і смерть сприймають не як абсурдну, а як осмислену подію, тому тривога з її приводу виражена в них значно меншою мірою. Страх та уникання смерті також мали негативні кореляції з такою характеристикою як “мудрість”, яку Моніка Ардельт визначила через аспекти адекватного емоційного та когнітивного сприйняття дійсності.

Зв'язок з важливими завданнями. Підсумовуючи, можна сказати, що концепція смерті грає критично важливу роль у психотерапії, оскільки вона зачіпає життєвий досвід кожного з нас. Життя і смерть взаємозалежні: фізично смерть знищує нас, але ідея смерті рятує нас. Свідомість смерті загострює відчуття життя і радикально змінює погляд на неї, вона дає нам поштовх до переходу з модусу існування, заснованого на відволіканні, заспокоєнні і дрібних тривогах, у більш справжнє, істинне проживання свого життя.

Екзистенціалістська позиція налаштовує на пошук якраз такого позитивного сенсу, на подолання розриву і протиставлення смерті і життя, на погляд життя на боці життя, але з визнанням і примиренням з реальністю своєї смерті. Психологи-екзистенціалісти розглядають смерть як шанс, що випав людині для зміни та розвитку.

Нами було проведене дослідження, ***метою*** якого було показати можливість існування особливості змістовної наповненості страху смерті як ресурсу особистості залежно від умов його переживання. Робочим положенням дослідження виступило припущення про те, що залежно від умов переживання страху смерті змінюється змістовне наповнення зв’язку вираженості страху смерті і смисложиттєвих орієнтацій.

Умовами виникнення і переживання страху смерті виступили:

1) умови незалежні від людини – ситуація тяжкої хвороби;
2) умови, коли людина сама провокує страх смерті – екстремальні види спорту;
3) специфічні умови – самопізнання, самозаглиблення.

Емпірична вибірка була представлена трьома групами (загальна кількість досліджуваних становила: 76 чоловік; з них: 37 чоловіків та 39 жінок віком від 18 до 69 р.):

1) тяжкохворі (27 чол.);

   До групи тяжкохворих увійшли: онкохворі, люди з пересадкою органів,люди, що перенесли або чекають операції, хворі на цукровий діабет.

2) представники екстремальних видів спорту (28 чол.);

   До групи екстремалів увійшли: парашутисти, альпіністи, байкери, гонщики, боротьба, драйвери.

3) люди, які займаються саморозвитком (21 чол.).

   До групи увійшли: люди, що займаються йогою та різноманітними дихальними практиками та люди, що практикують вчення «дзен».

Дослідження проводилося у декілька етапів. Першим етапом був збір емпіричних даних у категорії «тяжкохворих» на базі Національного інституту хірургії та трансплантології ім. О.О.Шалімова, у категорії «ектремали» на базі різноманітних спортивних клубів, у категорії «орієнтовані на саморозвиток» на базі Української Федерації Йоги та духовних шкіл з езотеричним спрямуванням.

Методичним інструментарієм виступили 2 групи методів, перша з яких була спрямована на визначення рівня танатичної тривожності (шкала смертельної тривожності Дональда Темплера, диференціал для вимірювання рівня вираженості страху смерті) та методи, спрямовані на дослідження смисложиттєвої структури особистості (тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.А. Леонтьєва та методика дослідження системи життєвих смислів Котлякова В.Ю.). Також нами була розроблена анкета-опитувальник для визначення особливостей ставлення до смерті (емоційна складова, когнітивна та поведінкова).

Основними задачами, які ставилися у дослідженні, були:

1. аналіз страху смерті як психологічного феномену (теоретичний аналіз проблеми та підходи до його вивчення);
2. визначення зв'язку страху смерті та смисложиттєвих орієнтацій;
3. побудова моделі прояву страху смерті як способу використання життєвого ресурсу особистості;
4. обґрунтування психологічних задач для корекції розуміння страху смерті як ресурсу особистості.

Другим етапом дослідження стала обробка зібраного матеріалу з допомогою використання математико-статистичних методів – описові статистики, кореляційний аналіз, дискримінатний аналіз.

Висновки. Проведений аналіз показав таке:

1. Феномен страху смерті можна використовувати в контексті його ресурсу для життя людини, а саме він сприяє усвідомленню життєвих стратегій і пріоритетів. По-перше, страх смерті вважається невід'ємною частиною людського існування, існуючи паралельно з життям людини. Смерть – це екзистенційний феномен властивий людині за фактом того, що вона людина. По-друге, особливо яскраво це представлено в працях психологів-екзистенціалістів, смерть вважається чинником розвитку особистості, а відповідно страх смерті – ресурсом особистості.

2. Дуже низький рівень свідомого переживання страху смерті в ході заперечення і витіснення породжує високий ступінь її в несвідомому, що може призводити до небажаних деструктивних наслідків і внутрішніх конфліктів. Опанування танатичної тривоги та страху смерті, переводячи її на все більш свідомий рівень, особистість інтегрує їх психологічне та енергетичне навантаження у життя, трансформуючи їх негативні впливи у свій же власний життєвий ресурс.

При низькому рівні танатичної тривожності відмічалися високі, значимі кореляції з задоволеністю своїм власним життям, з рівнем осмисленістю власного життя, з емоційною насиченістю життя, що визначає задоволеність своїм життям в сьогоденні, сприйняття процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом. В ціннісно-смисловій сфері особистості з низьким рівнем танатичної тривожності домінантними смислами виявилися смисли самореалізації (щоб вдосконалюватися; щоб відбутися самому; щоб реалізувати всі свої можливості), когнітивні смисли (щоб зрозуміти себе самого; щоб пізнати Бога; щоб зрозуміти життя) та екзистенціальні смисли (щоб бути вільним; щоб жити; щоб любити). Для людей з високим рівнем татаничної тривожності характерні протилежні показники за вищезазначеними характеристиками.

У процесі аналізу отриманих даних вимальовався чіткий профіль особистості з низьким рівнем танатичної тривожності та зі збереженням життєвого ресурсу:

- характерна цілеспрямованість, наявність в житті цілей в майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість та часову перспективу;
- задоволеність своїм життям в сьогоденні, сприйняття процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом, що полягає в тому, щоб жити;
- задоволеність самореалізацією, задоволеність прожитої частини життя, відчуття продуктивності і осмисленості тієї частини, яку прожили.
- "Локус контролю - Я (Я - господар життя) характеризує уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс, контролювати події власного життя (Я-концепція); переконаність у тому, що людині дано право контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя, переконаність в тому, що життя людини підвладне свідомому контролю.

3. У результаті отриманих даних у ході дослідження, виділилося три основні форми прояву страху смерті як способу використання життєвого ресурсу.

1) *Страх смерті, що поглинає ресурс.* Цей спосіб використання життєвого ресурсу характерний для категорії людей, які перебувають у ситуації тяжкої

хвороби. Когнітивний аспект прояву страху смерті в цій категорії представлений через поняття невідомості, страху, болю. Емоційний аспект – через переживання емоції суму, горя та страху. Поведінковий аспект проявляється через дві форми поведінки – це боротьба зі страхом та уникнення.

2) *Страх смерті як ресурс для росту та розвитку життєвого шляху*. Цей спосіб використання життєвого ресурсу характерний для людей, які орієнтовані на саморозвиток. Тут страх смерті виступає як самоактуалізуюча детермінанта людського досвіду, яка свідомо і цілеспрямовано використовується для розбудови свого життєвого шляху та пошуку сенсів. Трансформуючий вплив цього типу страху смерті як способу використання життєвого ресурсу має широкий спектр дії і поширюється на всі області життєдіяльності особистості. Когнітивний аспект прояву страху смерті представлений у поняттях дороги, пошуку, переходу в інший вимір. Емоційний аспект – переживання емоцій суму та цікавості. Поведінковий аспект проявляється у формі прийняття своєї скінченності – через медитацію.

3) *Страх смерті як виклик, драйв, азарт.* Цей спосіб використання життєвого ресурсу характерний, здебільшого, для людей, які займаються екстремальними видами спорту. Однак, особливість цього способу використання ресурсу полягає в тому, що його трансформуючий вплив має лише локальний характер дії на конкретно задану ситуацію. Когнітивний аспект прояву страху смерті представлений у поняттях скінченності, неминучості. Емоційний аспект – переживання емоцій суму, цікавості, розгубленості та байдужості. Поведінковий аспект проявляється у формі боротьби зі страхом.

4. Ставлення людини до смерті як психологічний феномен володіє величезною зоною впливу на все її життя. Розуміння страху смерті та корекція його негативних впливів може бути вагомим ресурсом для оновлення та привнесення у смислову структуру особистості нового подиху та стати фундаментальним ресурсом для якісної розбудови своєї подальшої життєвої лінії.

Для розробки корекційних програм розуміння страху смерті як ресурсу особистості можна використовувати принцип різних модальностей: поведінка, емоції, розум. Залежно від місця локалізації витоку життєвого ресурсу можна розробити корекційні програми розуміння страху смерті в таких напрямках:

- емоційно-образна терапія (робота з афективною сферою особистості, способи регулювання емоційних станів і т.д.);
- біхевіорально-когнітивна терапія: (робота з побудовою стратегій, стилю життя, зміна ставлення до смерті, корекція когнітивних матриць і т.д.);
- робота з віковими особливостями розуміння та переживання страху смерті;
- розробка методів роботи з термінальними хворими, а також з літніми людьми, психологічне супроводження і приготування до смерті і т.д.

***Перспективи*.** Проведене дослідження має ряд перспектив для розробки цієї проблематики в майбутньому. Історії людей, у яких після конфронтації зі смертю відбулися значні особистісні зміни, несуть недвозначне і важливе повідомлення для психотерапії. Справа за техніками, які б дозволили психотерапевтам використовувати цей терапевтичний ресурс для всіх пацієнтів, незалежно від їхніх життєвих колізій або настання смертельної хвороби.

Література

1. Белоусов С. Психология страха смерти. – СПб.,1993.
2. Куттер П. Современный психоанализ//Введение в психологию бессознательных процессов - Б.С.К.- Санкт-Петербург - 1997.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла. М.: Смысл, 1999.
4. Мамардашвили М.К. Необходимость себя. М.: Лабиринт, 1996.
5. Моуди Р. Жизнь после смерти // Жизнь земная и последующая / Сост. П.С. Гуревич, С.Я. Левит. - М.: Политиздат, 1991.
6. Мэй Р. Смысл тревоги - Издательство: Независимая фирма - Класс- 2001.

7. Ошо. Смерть – величайший обман. - К.,2002.
8. Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постижение разумом и верой. – Київ: Либідь, 2003.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем./ Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. М., 1990.
10. Фрейд З. Мы и смерть // Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения: пер. с нем. / Зигмунд Фрейд; пер. А. Гуревич – СПб. Восточно-Европейский Институт Психоанализа - 1994.
11. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия - М. – Класс - 1999.
12. Noyes R.Jr. The Experience of Dying// Psychiatry, Vol. 35, May 1972.

УДК 159.316.662

Невідома Я.Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,факультет психології, асистент

ОПТИМІЗАЦІЯ ГРУПОВОГО СТАТУСУ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГУ

Стаття розкриває результати проведеного дослідження. Висвітлено взаємозв'язки групового статусу з соціальними здібностями особистості. Викладено основний підхід до створення тренінгової програми, спрямованої на розвиток соціальних здібностей і впливу на соціометричний статус.

***Ключові слова**: груповий статус, соціальні здібності, тренінгові програма.*

Статья раскрывает результаты проведенного исследования. Освещены взаимосвязи группового статуса с социальными способностями личности. Изложен основной подход к созданию тренинговой программы, направленной на развитие социальных способностей и влияния на социометрический.

***Ключевые слова:** групповой статус, социальные способности, тренинговая программа*

The article says about the results of the empirical research. There are lightening relationships of social-psychological status of individuals and social skills. The basic approach to creating a training program aimed at developing social skills and influence on sociometric status.

***Key words:** status in the group, social skills, training program.*

Актуальність. Взаємодія людини і групи має велике значення у будь-який період онтогенетичного розвитку людини, але особливо актуалізується під впливом вторинної соціалізації, зокрема зі вступом індивіда на новий виток розвитку своєї особистості, власної самостійності та шляху професійного становлення. У групі людина зустрічається з необхідністю встановлювати міжособистісні стосунки з іншими членами своєї групи, проявляти свої риси та якості, реалізовувати потенціал своїх здібностей, вміння адаптуватися до змін чи протистояти їм. Все це неодмінно призводить до «вибудовування» унікальної структури кожної групи з її внутрішньою ієрархією, взаємозв'язками, впливовістю одних членів групи та готовністю підкорятися зі сторони інших. Тому особливу увагу привертає питання детермінант групового (соціально-психологічного) статусу індивіда у студентській групі та його зв'язок з індивідуально-психологічними характеристиками особистості.

Метою статті є висвітлення тренінгової програми з розвитку соціальних здібностей, яка опосередковано обумовлює формування та зміну соціометричного статусу індивіда у групі.

Проблема взаємостосунків у групах, формування статусного положення в групі розроблялася в роботах О.М.Дубовської, І.В.Дубровіної, Я.Л.Коломінського, Р.Л.Кричевського, Д.І.Фельдштейна та ін. вчених. Особлива роль соціального статусу в

організації життєдіяльності особистості підтверджується дослідженнями вітчизняних та зарубіжних психологів (Є.Ануфрієв, Ф.Девіс, Ю.Левада, Д.Майерс, А.Налчаджян, Б.Паригін, В.Слободчиков та ін). Вивчались особливості поведінки людини в ситуації втрати престижного соціального статусу (І.Волошина, О.Голіцина, В.Гребенніков, Г.Знакова, Л.Дика, О.Мохнач, К.Леана, Д.Фельдман, В.Магун, П.Михайлова, О.Осницький, Т.Чуйкова, Л.Пельцман, S.Fineman, J.Porket).

Модель лідерства, відома під назвою «теорія рис», стверджує, що більшість успішних лідерів володіють такими чотирма рисами: інтелект (більш високий інтелект, ніж у їх послідовників), зрілість та широта (емоційна зрілість та широта інтересів), внутрішня мотивація і прагнення до досягнень (успішні лідери орієнтовані на результат; коли вони досягають однієї мети, то вони шукають іншу; вони не залежать від своїх послідовників в мотивації досягнення цілей), чесність (успішні лідери послідовні; коли вони декларують один набір цінностей, а практикують інший, то ними швидко втрачається довіра послідовників; довіра є критичною характеристикою, яка визначає міру готовності йти за лідером).

Соціально-психологічною основою формування вертикальних структур лідерства-аутсайдерства між індивідами, які взаємодіють між собою є їхня психологічна або соціально-психологічна нерівність. Зокрема, це може бути «нерівність» і у сфері соціальних здібностей. Емпіричні моделі розвинутих соціальних здібностей у сучасній психології представлені концепціями соціальної обдарованості (О.Бодальов, Г.Джерекі, А.Конєва, Л.Попова), соціально-адаптивного потенціалу особистості (К.Альбуханова, Г.Васильєв), соціальної (Л.Петровська) та комунікативної (О.Бодальов) компетентності, соціального (Ч.Хант, Е.Торндайк, Д.Гілфорд, Ю.Н.Ємельянов, А.Л.Южанінова), практичного (Р.Стернберг, М.Кімова, В.Козлова, Н.Ференс) і емоційного інтелектів (Р.Бар-Он, Д.Гоулман, Д.Маєрс, Е.Л.Носенко, П.Саловей та ін), концепцією онтогенетичного становлення соціальних здібностей (О.Власова); лідерської обдарованості (Л.Уманський, Л.Попова), структурними моделями професійних здібностей у сфері управлінської діяльності та бізнесу (Н.Ануфрієва, Е.Борисова, Д.Костер, М.Шоу).

Конструкт «соціальні здібності» охоплює досить широке коло психологічних особливостей індивіда. Невід'ємними структурними компонентами загальних соціальних здібностей є когнітивна, емоційна, мовна та конативна складові, а також змістовні особистісні утворення (світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві й соціальні стратегії). В контексті нашої роботи ми досліджуємо емоційний інтелект як прообраз емоційної складової, соціальний інтелект – когнітивної складової, соціальну креативність і комунікативну компетентність як конативну складову. Гіпотезою нашого дисертаційного дослідження виступає думка про те, що потенціал соціальних здібностей особистості пов'язаний з груповим (соціометричним) статусом індивіда як члена певної групи, і що динаміка розвитку першого обумовлює динаміку другого.[1,56]

При проведенні дослідження та виявленні соціально-психологічної статусної структури в студентських групах використовувався метод соціометрії. Для визначення актуального рівня розвитку соціальних здібностей застосовувались наступні тести: тест соціального інтелекту (Дж.Гілфорд, О.Саллівен), тест емоційного самоусвідомлення (О. І. Власова, М. Березюк), методика малюнкової фрустрації (С.Розенцвейг), соціально-креативна проба, тест потенціалу творчої обдарованості та психогеометричний тест (С.Деллінгер).

Результати проведеного дослідження підтверджують гіпотезу висунуту в нашій роботі про те, що психологічна перевага в соціальних здібностях однієї особистості перед іншими детермінує її лідерський (соціометричний) статус серед членів своєї групи.

Серед процедур математичної обробки даних за допомогою статистичного пакету SPSS використовувались кореляційний аналіз для встановлення взаємозв’язку між змінними, однофакторний дисперсійний аналіз – для виявлення наявності значимих відмінностей між різними групами вибірки, дискримінантний аналіз – для визначення сили впливу предикторів на залежну змінну та регресійний аналіз – для визначення саме тих

незалежних змінних, які мають найбільший вплив на залежну змінну (соціометричний статус у групі).

За результатами проведеного дослідження можна виділити певні особливості взаємозв'язку соціальних здібностей з груповим статусом членів студентської групи:

- прямий зв'язок з показниками соціального інтелекту;
- прямий зв'язок з показниками емоційного інтелекту;
- прямий зв'язок з показником соціальної креативності;
- прямий зв'язок з упорним типом реагування та імпунітивною спрямованістю та зворотній зв'язок з коефіцієнтом групової адатації та декількома іншими показниками тесту малюнкової фрустрації С.Розенцвейга;

Інші виявлені взаємозв'язки між соціометричним статусом особистості у групі та рівнем її об'єктивованих соціальних здібностей має середню та слабку силу вираженості.

При порівнянні молодших курсів зі старшими виявилося, що рівень розвитку соціальних здібностей загалом зростає по мірі дорослішання людини, накопичення нею певного особистісного досвіду, знань, професійного розвитку та самовдосконалення. При порівнянні відмінностей за досліджуваними показниками серед студентів різних спеціальностей, а саме психологів та математиків, виявилось, що всі відмінності між середніми тестовими показниками для цих категорій за виключенням першого та третього субтесту соціального інтелекту, шкали вираження емоцій за тестом емоційної самосвідомості, самозахисного та упорного типів реагування за методикою малюнкової фрустрації С.Розенцвейга не є статистично значимими.

Наступним етапом нашої роботи було написання розвиваючої тренінгової програми на основі отриманих результатів дослідження. Ми обрали технологічний підхід до створення тренінгу — це систематична обробка всього наявного матеріалу для створення чіткої концепції тренінгу, визначення його задач і результатів, програми, алгоритмів дії для тренера та учасників. Обраний підхід конструювання тренінгу складається з декількох етапів.

На першому етапі проектування ми визначаємо, яких результатів ми можемо досягнути, ставлячи питання «З чим підуть учасники тренінгу?» або: «Що вони винесуть?». Результатом для учасників тренінгу є підвищення індивідуальної результативності за рахунок засвоєння певних технологій, методів, вмінь.

Другим етапом є визначення виду розвитку – характеру покращення, оптимізації, зростання, вдосконалення, будь-якої позитивної динаміки, змін до кращого.

О.В.Сидоренко виділяє наступні види розвитку, які можна закладати в тренінгову програму:

1. Підвищення рівня, міри вираженості певного явища, властивості;
2. Зміни в співвідношенні частин цілого (наприклад, покращення структури емоційного інтелекту та ін.);
3. Зміна якості явища або процесу (наприклад, подолання стереотипів, зміна стосунків, зміна стилю управління, емоційного режиму та ін.);
4. Оптимізація діяльності за рахунок визначення мети і траєкторії руху до неї (наприклад, перехід від однієї стратегії до іншої; від стандартного підходу до вирішення завдань до креативного прийняття рішень);
5. Підвищення ефективності за рахунок ретельного проходження всіх ступеней процесу (наприклад, тренування в проходженні стадій ділової взаємодії, стадій переговорного процесу);
6. Оптимізація діяльності через вибудовування задач за їх важливістю (вибудовування ієрархії цілей; інструментів управління; методів впливу та ін.)

Третім етапом є створення графічної концепції тренінгу, тобто зримого образу технологічної концепції. Хороша графічна концепція повинна відповідати наступним вимогам: зрозумілості і наглядності; вимірюваності; слугувати компасом руху на тренінгу; слугувати хранилищем клієнтських технологій. Графічні концепції можуть бути метафоричними та векторними. В метафоричній моделі є лише образ розвитку, а в

векторній моделі задаються точний напрямок і необхідна величина «приросту». До того ж графічна концепція покликана вирішувати такі завдання:

а) представити напрямки розвитку в тренінгу;

б) визначити вихідний рівень по кожному з напрямків;

в) намітити той рівень, якого, як передбачається можна досягнути в тренінгу по кожному із напрямків;

г) впродовж тренінгу слугувати компасом руху, який вказує напрямок, в якому ми в даний момент рухаємось;

д) в кінці тренінгу допомогти в оцінці досягнутого результату.

Таким чином, графічна концепція тренінгу дозволяє зробити технологічним весь процес тренінгу.

Четвертим та п'ятим етапом є створення або пошук клієнтських та тренерських технологій відповідно. Цей етап включає в себе підбір конкретних методик та вправ.

О.В.Сидоренко виокремлює декілька технологічних моделей при створенні тренінгових програм. Однією з них є модель паруса, яка застосовується у тих випадках, коли явище, що розглядається має чотири найважливіших аспекти або ж компоненти. Така модель представляє собою не дві осі, що пересікаються, а чотири вектори, що виходять з однієї точки, тобто це променева діаграма, а не система координат. Така модель з чотирьох осей дозволяє ясно представити собі досліджуване явище, відчути можливість чіткого визначення складових успіху у досягненні очікуваного результату. Тобто в очах учасників із хаосу народжується концепція. І ця концепція дає визначеність та віру. Чотири параметри можна виміряти, хоча б приблизно; з чотирма параметрами можна працювати. Якщо модель створена правильно, вона дає надію на розвиток встановлених нею складових успіху [4,90-112].

На основі результатів дослідження (а саме, проведеного нами регресійного аналізу) було створено програму розвитку соціальних здібностей. Вказаний вид статистичного аналізу дозволив виокремити саме ті змінні, які в найбільшій мірі обумовлюють отримання людиною в групі того чи іншого соціометричного статусу. Створена програма включає розвиток всіх чотирьох компонентів соціальних здібностей:

- соціального інтелекту, а особливо, вміння орієнтуватися у різних відтінках комунікації та правильно прогнозувати розвиток розгортання подій;
- емоційний інтелект, а особливо, диференціацію емоцій в процесі взаємодії з партнером;
- розвиток комунікативних вмінь та соціальної креативності.

Далі, у цій статті, ми представимо більш детально дві частини з розробленої нами програми.

Тренінг розвитку соціального інтелекту присвячений розвитку здібності розуміння та передбачення реакцій інших людей. Згідно з концепцією Дж.Гілфорда, соціальний інтелект представляє собою систему інтелектуальних здібностей, яку доцільно розглядати у просторі трьох основних дескрипторів: зміст, операції, результати, провідною серед яких він вважає операції пізнання. На його думку, ця інтегральна здатність людини включає 6 факторів:

1. Пізнання елементів поведінки (CBU) – здатність виділяти з контексту вербальну та невербальну експресію поведінки.
2. Пізнання класів поведінки (CBC) – здатність розпізнавати загальні властивості в деякому потоці експресивної чи ситуативної інформації про поведінку.
3. Пізнання відношень поведінки (CBR) – здатність розуміти відношення, що існують між одиницями інформації про поведінку.
4. Пізнання систем поведінки (CBS) – здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, смисл їхньої поведінки в цих ситуація.
5. Пізнання перетворень поведінки (CBT) – здатність розуміти зміну значення подібної поведінки (вербальної чи невербальної) в різних ситуаційних контекстах.

6. Пізнання результатів поведінки (СВІ) – здатність передбачити наслідки поведінки, виходячи з наявної інформації. [1,57; 6]

Г.Сміт виділяє три види розуміння: емпіричне, практичне та раціональне. Під *емпіричним* розуміється здатність бачити і чути людину, запам'ятовувати, як вона виглядала, що говорила і що робила, і на цій основі передбачати її реакції. Критерієм істинності в даному випадку виступає: співпадіння прогнозованих думок, почуттів та вчинків іншої людини з реальними. *Практичне* розуміння — це здатність викликати бажані реакції в іншої людини. Критерій істинності: співпадіння реальної реакції людини з бажаною. *Раціональне розуміння* — це здатність до осягнення іншої людини за першим враженням, за власними емоціями, за цілісною реакцією всього свого єства. *Артистичне розуміння* (додане до класифікації О.В.Сидоренко) — це здатність виразити своє сприйняття людини в образах, метафорах, історіях, малюнках, музичних творах, артистичній грі. Критерій істинності: впізнавання образу іншими.

Ті, хто і вміє, і хоче розуміти інших людей, — це «телескопи». Далеко і добре бачать. Ті, хто хоче розуміти, але поки що не вміє, — «слабкі лінзи». Їм потрібно озброїтися технологіями розуміння інших людей, «посилити лінзи». Ті, хто вміє розуміти, але не хоче, — «мутні лінзи». Тим, чий погляд замутнений небажанням розуміти інших, потрібно «прочистити лінзи». Їм потрібно позбавитися від упередженого ставлення, проекцій та переносів.

Починати необхідно з розвитку вмінь. Перший успіх породжує інтерес, а інтерес стимулює подальший розвиток вмінь. Ця закономірність проявляється і в розвитку креативності, і в розвитку проникливості і у багатьох інших випадках [4, 257].

Тренінг розвитку соціальної креативності побудований з використанням іншої моделі, що застосовується в тих випадках, коли явище, яке розглядається має два ключових аспекти, параметри або виміри.

Під соціальною креативністю розуміється здатність людини оперативно знаходити та ефективно застосовувати нестандартні, оригінальні, творчі рішення ситуацій міжособистісної взаємодії. (А.А.Попель, В.В.Рижов). Основою для цілеспрямованого розвитку даної здібності є система властивостей, які складають творчий потенціал особистості. Під творчим потенціалом розуміється система властивостей особистості (мотиваційних, інтелектуальних, емоційних, вольових), яка дає можливість створювати, творити, знаходити нове, приймати рішення та діяти нестандартно.

Для творчого самовираження особистість повинна оволодіти культурними нормами. Це, з однієї сторони, гарантує те, що творче самовираження буде здійснюватися в певних культурно заданих рамках і не нанесе суспільству шкоди, не буде руйнувати його основ. З іншої сторони, в творчому самовираженні використовуються в якості основи культурно-вироблені засоби. Якщо завершення процесу особистісного розвитку характеризується засвоєнням культурно-заданих зразків, то це веде до стереотипізації, шаблону. Якщо ж таке засвоєння є лише етапом розвитку, після якого відбувається вільне та гнучке творче використання засобів для вираження власної індивідуальності, то воно відкриває широкі можливості для особистісного росту.

О. Яковлева розглядає креативність як особистісну характеристику, але не як певний набір особистісних якостей, а як реалізацію людиною власної індивідуальності. Кожна людина неповторна, унікальна, вона вносить у світ щось нове, таке, чого раніше не було. Тому прояв індивідуальності є творчим процесом. На її думку, характеристики креативності непредметні, тобто не передбачають наявність продукту (матеріального чи ідеального), а процесуальні, оскільки креативність розглядається як процес прояву власної індивідуальності. Автор виділяє такі процесуальні характеристики креативності: а) креативність розкривається в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії; б) креативність у певній формі завжди адресується іншій людині.

Алгоритмом побудови тренінгової моделі в нашому випадку виступає:

1. Визначення предмету розгляду — компонентів креативності.

2. Визначення двох ключових факторів (параметри, виміри, компоненти) цього явища. Два основних параметри креативності – кількість та якість ідей, що продукуються.

3. Перевірка, чи є ці два фактори незалежними: чи можуть вони змінюватися незалежно один від одного? Критерієм в даному випадку є відповідь на питання про те, чи можуть ці параметри зустрічатися в різних комбінаціях.

За Дж.Гілфордом, в креативності можна виділити чотири фактори:

1) швидкість, тобто здатність генерувати максимальну кількість ідей;
2) оригінальність, тобто здатність генерувати нестандартні ідеї;
3) гнучкість, як здатність до породження широкого розмаїття ідей;
4) точність, як здатність надавати вигляд завершеності продуктам мислення.

Кількість ідей, які генеруються та їх оригінальність можуть вважатися незалежними параметрами. Оскільки людина може продукувати багато оригінальних ідей, а інша – багато неоригінальних, третя – мало оригінальних і т.д. В той же час кількість та розмаїття ідей виявляються пов'язаними між собою: якщо ідей мало, то ї їх розмаїття обмежене. Кількість різних груп ідей не може перевищувати загальної кількості ідей.

Точність «продуктів мислення», завершеність ідеї важко оцінити. Ці характеристики по-справжньому можуть прояснитися вже на практиці, поза межами тренінгу. Тому два основних параметри — це все ж таки кількість ідей, які створюються та їх оригінальність.

1. Визначення межі низьких та високих значень для кожного з параметрів.

2. Визначення задач тренінгу, того який розвиток буде найоптимальнішим (удосконалення стратегії у кожному з полів; перехід з одного поля в інше (вибір напрямку руху); запобігання переходу з одного поля в інше та ін.). У випадку тренінгу креативності – то це завдання переходу в поле креативності з усіх інших полів.

3. Визначення, чи існують (або можуть бути створені) технології, які забезпечують ці варіанти удосконалення або переходу з одного поля в інше.

Одна із задач тренінгу — збільшення кількості ідей — потребує технологій підвищення продуктивності в одиницю часу. Ще одна задача — підвищення якості ідей — потребує технологій розвитку їх оригінальності.

Висновок. Вдосконалення вищезазначених показників, тобто розвиток потенціалу соціальних здібностей обумовлює більш ефективне встановлення та підтримку контакту з членами своєї групи, а в подальшому дає можливість використовувати набутий навик для успішного входження та налагодження стосунків не лише в даному, а й у новому колективі. Перспектива розвитку даної проблематики вбачається у подальших дослідженнях динаміки групового статусу та соціальних здібностей на різних етапах онтогенезу та в рамках соціогенезу.

Література

1. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: Монографія. / Власова О.І. — К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. — 308с.
2. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Коломинский Я.Л. — Минск: ТетраСистемс, 2000. – 431 с.
3. Кричевский Р.Л. Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты / Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. — М.: Изд. МГУ, 1991. – 207с
4. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Сидоренко Е.В. — СПб.: Издательство «Речь»; ООО «Сидоренко и Ко», 2007. — 336с.
5. Cantor N. Personality and social intelligence / Cantor N., & Kihlstrom J.F. — Englewood Cliffs. N. J.: Prentice-Hall, 1987.
6. Guilford J.P. The nature of Human Intelligence / Guilford J.P. — N.Y.: McGraw-Hill, 1967.

УДК: 316.61:159.946.3:8123

Спіцина Л.В.

Запорізький національний університет

ВЧИНОК І НАРРАТИВНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядаються можливості використання нарративного підходу й вчинкового принципу в організаційно-психологічних дослідженнях, обгрунтовується доцільність і перспективність їх використання в дослідженні психологічних механізмів і особливостей організаційної культури.

Ключові слова: *вчинок, нарративний підхід, організаційна культура, ідентичність, дискурс, інтерпретативність, подія, ієрархія рівнів організаційної культури, системний підхід.*

В статье рассматриваются возможности применения нарративного подхода и принципа поступка в организационно-психологических исследованиях, обосновывается целесообразность и перспективность их применения в исследовании психологических механизмов и особенностей организационной культуры.

Ключевые слова: *поступок, нарративний подход, организационная культура, идентичность, дискурс, интерпретативность, событие, иерархия уровней организационной культуры, системный подход.*

In the article possibilities of narrative approach and proper method, uses of principle of act, are examined in organizationally-psychological researches, expedience and perspective of their application is grounded in research of psychological mechanisms and features of organizational culture.

Keywords*: act, narrative approach, organizational culture, identity, discourse, explanatory, event, hierarchy of levels of organizational culture, approach of the systems.*

Актуальність теми дослідження: Дана стаття є спробою дослідження в площині цілісного предметного поля феноменів, традиції об'єднання, інтеграції яких не існувало поки що в психологічні науці. А саме, мова йде про нарративний підхід, вчинковий принцип, насамперед, в традиції школи В.А.Роменця, та психологічний вимір організаційної культури, які поєднані, на наш погляд, логікою глибинних сутнісних зв'язків.

Останнім часом все більш впевнено і наполегливо висловлюється думка про те, що в 80-х роках XX століття в психології почала виявлятися тенденція до переосмислення предмету, методів і метатеоретических засад наукового пізнання, яка отримала узагальнену назву «нарративного повороту». Однією з ключових особливостей нового напрямку є розуміння в якості конституїтивного чинника взаємозв'язку мови, комунікації, з одного боку, і соціальної взаємодії, діяльності, соціальних практик, з іншого.

Нарративний поворот пов'язують з усвідомленням психологічною наукою важливості повістування в людському житті, усвідомленням того факту, що функціонування різних форм знання можливо зрозуміти тільки через розгляд їх нарративної, оповідної, природи. І той факт, що «оповідна форма – і усна, і письмова – складає фундаментальну психологічну, лінгвістичну, культурологічну і філософську основу наших спроб прийти до угоди з природою і умовами існування. Саме таке інтимне усвідомлення створює можливості для розуміння і створення сенсів, які ми знаходимо в наших формах життю. Понад те, в тій мірі, в якій це стосується людських справ, за допомогою нарратива ми осмислюємо і ширші, більш диференційовані і складніші контексти нашого досвіду» [2, 29].

Нарратив предстає як своєрідне вікно в індивідуальний людський досвід, як особлива епістемологічна форма, в якій навколишня реальність може бути освоєна людиною тільки через оповідання, через історії. «Нарративи грають роль лінз, крізь які незалежні елементи існування розглядаються як зв'язані частини цілого. Вони задають параметри повсякденного і визначають правила і способи ідентифікації об'єктів, які підлягають включенню в

дискурсивний простір». «В центрі уваги нарративного підходу — нарративні моделі породження знання і нарратив як спосіб соціальної взаємодії» [6, 87].

Загальновідомо, що психологи і психіатри використовували історії, що розповідалися людьми, як матеріал для аналізу, ще з часів З.Фрейда, але на те, що історії самі по собі можуть грати центральну роль в психології (як інструменти-посередники і як пояснювальні конструкти), звернули увагу порівняно недавно. Ряд авторів говорить про виділення в останні двадцять п'ять років самостійного напряму – нарративної психології (Т.Сарбін, Дж.Брунер, Д.Макадамс, Г.Херманс та ін.).

У останні два десятиліття нарративний підхід набув широкого поширення в роботах, присвячених дослідженню «я» та проблеми ідентичності в психології, соціології, антропології і, особливо, в так званих «якісних» дослідженнях. Принциповим положенням нарративного підходу до дослідження «я» і ідентичності, яке розділяють і представники соціального конструкціонізму, є розгляд «я» як продукту сумісного со-конструювання в співтоваристві (community). Фокусом нарративного дослідження часто стають дискурси (як форми соціальної практики, виражені в мові), що перетворюються в конкретних історіях людської ідентичності (життєвих історіях або я-наративах). У практиці нарративний підхід характеризує спрямованість на роботу із співтовариством людей, увагу до використання мови, особливу етика (перш за все, відмова від експертної позиції) і відповідну техніку роботи.

Серед явищ, які найбільше цікавлять нарративних психологів, перше місце слід відвести Я і ідентичності сучасної людини, що розглядаються, як правило, в контексті культурних дискурсів або «мастер-наративів» – «шаблонів» формування досвіду (Брунер, 2005). Крім того, з нарративної точки зору також досліджуються емоції (Damasio, 1999; Singer & Salovey, 1993; Tomkins, 1979), соціальні відносини (Josselson, Lieblich & McAdams, 2007), психотерапевтичні практики і процеси (Hermans & Dimaggio, 2007; Hoshman, 2005; Lieblich, McAdams & Josselson, 2004) [1].

В той же час абсолютно відсутні роботи, пов'язані з застосуванням нарративна в групових, організаційних контекстах, для дослідження психологічних явищ організацій. Саме тому, на думку автора, представляється цікавим розгляд можливостей застосування нарратива в організаційно-психологічних дослідженнях і практиці, в тому числі, у вивченні організаційної культури.

Метою даної статті є дослідження можливостей і доцільності застосування нарратива, нарративного підходу та вчинкового принципу в організаційно-психологічних дослідженнях, зокрема, у вивченні організаційної культури.

Нарратив (від англ. і франц. narrative - розповідь, оповідання) - поняття філософії постмодерна, запозичене з історіографічної концепції "нарративної історії", що трактує сенс історичної події не як обумовлений об'єктивною закономірністю історичного процесу, але як такий, що виникає в контексті розповіді про подію і іманентно пов'язаний з інтерпретацією.

Нарративною психологією називають область досліджень (Т.Сарбін, Дж.Брунер, Д.Макадамс, Г.Херманс і ін.), об'єднаних в своїй основі базовою метафорою «контекстуалізму» (С.Поппер), спорідненою в деяких аспектах з соціальним конструкціонізмом і культурно-історичною концепцією Л.С.Виготського.

Можна назвати ряд попередніх напрямів і ключових персоналій, ідеї яких послужили джерелами нарративного підходу в психології: теорія «Я» У.Джеймса, соціальний інтеракціонізм Дж.Мида, теорія ролей Т.Сарбіна, культурна антропологія (Г.Бейтсон, К.Гирц, К.Латц), психосоціальна концепція Е.Еріксона, культурно-історична психологія Л.С.Виготського, діалогізм М.М.Бахтіна і структурний аналіз оповідання в літературознавстві (В.Пропп, К.Берк), а також постмодерністська філософія (Л.Вітгенштейн, Р.Барт, М.Фуко) і соціологія (П.Бергер, Т.Лукман).

Сучасна нарративна психологія – це область досліджень, які мають як фундаментальну, так і практичну спрямованість, що активно розвивається (Панський, Кутузова, 2004). Не дивлячись на відсутність уніфікованої «оповідної парадигми», більшість робіт представників нарративного підходу об'єднують наступні риси (по Ф.Барському):

- опора на базову філософську метафору «контекстуалізму» (Сарбін, 2004; Pepper, 1942);
- соціально-конструкціонистські уявлення про особистість (Якимова, 1999; Shotter & Gergen, 1989), в деяких аспектах близькі вітчизняній культурно-історичній концепції (Стеценко, 2004; Penuel & Wertsch, 1995; Stetsenko & Arievitch, 1997)
- інтерес до дискурсу і історій як могутніх і ексклюзивних засобів конструювання індивідуального і соціального досвіду (Bruner, 1986; 1990; 2008) .

Оповідання, безумовно, є одним з фундаментальних компонентів соціальної взаємодії і комунікації. І тому природним є звернення до наративу як способу дослідження різних аспектів соціальної, міжособистісної взаємодії. Як відзначає російський філософ Олена Трубіна: «Все нові і нові історичні події демонструють те, якою невід'ємною частиною людини є чутливість до вигадки і створення все нових вигадок. Наратив, оповідання — головна форма, за допомогою якої вигадка живе в культурі. З його допомогою ми надаємо досвіду форму і сенс, упорядковуємо його за допомогою виділення початка, середини, кінця і центральної теми. Людська здатність розповідати історії є головним способом, яким людям вдається упорядкувати і осмислювати навколишній світ» [1].

Наративна процедура, фактично, «творить реальність», як відзначає Джеймісон, в той же час постулюючи її відносність, підкреслюючи відмову від якої б то не було претензії на адекватність як презентацію якоїсь вненаративної реальності. Д. Бойл справедливо вважає, що важливою властивістю наратива є його "пояснювальність". Значущість "пояснювальної сили" як конститутивної ознаки наратива відзначає також і Дж. Веллеман, який вважає, що його можна в принципі охарактеризувати як жанр пояснення, оскільки наратив «не просто описує події, але робить їх доступними для розуміння, систематизує причинно-наслідкові зв'язки" (Velleman 2003). Доступність для розуміння забезпечується тим, що наратив в якомусь сенсі спрощує реальність. Вигадується історія, під яку підганяються реальні факти і події (Barone 2006). Завдяки цьому наратив дає можливість осмислення складних і заплутаних соціальних ситуацій. [6, 89].

Соціальний конструкціонізм (К.Герген, Дж.Шоттер, Р.Харре і ін.) - один з радикальних підходів, що отримали свій розвиток в умовах наративного повороту, - направлений на рефлексію культурного контексту породження концепцій, конструктів і наукового знання (як психологічного, так і будь-якого іншого) в цілому.

Наступним, за логікою розгортання нашого предмету, є той факт, що всі тексти ми можемо розділити на описові і наративні – тобто такі, в яких щось відбувається, але не щось констатується. Подія - це завжди зміна зовнішньої або внутрішньої ситуації головної дійової особи. Отже, ключовою підставою наративу є подія, отже включеність події в стуктуру наративу є його провідною характеристикою.

І саме в цьому ми знаходимо глибинний зв’язок наратива і вчинку. Як відмічає В.А.Роменець, «здійснення вчинку також є подією в житті людини: духовне зростання, перевтілення, встановлення нових відношень до світу. Вчинок формує світ людини, і тією мірою, якою це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей. Подія є результат вчинку. Її можна тлумачити також як завершальний етап самого учинку...Разом із перетворенням людини відбувається і перетворення дійсності – уявне і реальне. Таким є сенс події» [4,605].

Більше того, вчинок – це спосіб особистісного існування в світі. Все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом і його результатом. І, як далі відмічає В.А.Роменець, вчинок стає ланкою, що опосередковує людину і світ. «Вчинкова структура відношень людини і світу є суб'єктом історичного процесу, людської діяльності. Характер епохи визначає характер вчинку, а вчинок — важливі риси епохи. Адже у вчинку — героїчному або злочинному — встановлюються істотні відношення між людиною і світом, включаючи суспільне середовище. Форми вчинку визначаються насамперед властивостями вибору з альтернатив і тими "ритуалами", які "гарантують" його успішне звершення. Тому можна говорити про історичні форми ситуації, мотивації, характеру звершення самого

вчинку, його післядії» [4, 398], тобто безпосередній зв’язок вчинку і його культурних дермінант, або в цілому, вчинку і культури.

Складність психологічної структури вчинку, соціальна відповідальність особистості у вчинковому акті найтіснішим чином пов'язує його з культурним розвитком. В цьому контексті важливим для нас є той факт, що що і нарратив дослідники розглядають в якості універсальної характеристики культури [6]. На наш погляд, це твердження може бути віднесено і до меза- рівня культури, а саме, до організаційної культури.

І тут ми також знаходимо свідоцтва щодо глибинного суттєвого зв’язку вчинку та організаційної культури. Як відзначає російський організаційний психолог Никіфоров Г.С., одиницю соціальної дії в організації складає саме вчинок (не предметна дія). Оскільки саме вчинок, з огляду на кінцевий результат, спрямований на підтвердження цінності, а не на прагматичну мету. «Основна функція вчинку – вираз конкретного відношення особистості: суб'єкта до суб'єкта як цінності – іншої людини, організації. У вчинку особистість стверждує і тим самим зберігає свої цінності» [3, 167].

Дослідженню організаційної культури в останні два десятиріччя присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників - Е.Шейна, К.Шольца, К.Камерона, Р.Куінн, М.И. Магури, В.А.Співака, Т.О.Соломанідіної, Г.Л.Хаєта, ін.; в тому числі, визначенню структурних рівнів та компонентів організаційної культури - підходи Е.Шейна, Ф.Харіса, Р.Морана, А.Н.Занковського, С.А.Ліпатова, Г.Л. Хаєта, Р.І.Фролова; висвітленню психологічних проблем організаційної культури - роботи Ф.Харриса і Р.Моран, Ч.Ханді, Е.Шейна, Л.Н Аксеновської, Т.Ю.Базарова, Б.Л.Єрьоміна, А.Н.Занковського, С.А.Ліпатова, А.Н.Пригожина, В.А. Співак, В.В.Скуратова та ін.

Аналіз наукових джерел, присвячених дослідженню організаційної культури показав, що не існує загальновизнаного визначення, навпаки, ми маємо понад 50 дефініцій, кожна з яких акцентує якісь певні сторони цього феномену. Все ж більшість науковців звертаються до визначення, запропонованого Едгаром Шейном у 80-ті роки, згідно з яким, організаційна культура – це «патерн колективних базових переконань - сформованих самостійно групою (організацією) при вирішенні проблем адаптації до змін зовнішнього середовища, і внутрішньої інтеграції, ефективність якого виявляється достатньою для того, щоб вважати його цінним і передавати новим членам групи (організації) як правильну систему сприйняття і розгляду названих проблем» (5; 574).

Як відмічають російські організаційні консультанти Л.Кроль і О.Пуртова, головною особливістю в дослідженні теми організаційної культури, на даному етапі, є відсутність усталених парадигм і теоретична нестиглість в розумінні цього феномену, а також мозаїчність уявлень щодо його суті.

Отже, на даному етапі дослідження соціально-психологічного виміру організаційної культури постає завдання системного упорядкування різноманітних проявів, явищ, соціально-психологічних механізмів, рівнів і параметрів організаційної культури, цілісного розуміння її сутності. Застосування системного підходу до вивчення сутності будь-якого явища, в тому числі і досліджуваного нами, полягає у аналізі всіх проявів, механізмів, параметрів всіх рівнів організаційної культури на засадах принципів [5]:

- цілісності: тобто функціонування системи не є сумою законів функціонування її підсистем;
- тотальності: будь-які зміни, що відбуваються в якійсь підсистемі, неодмінно відіб’ються в усіх інших підсистемах і системі в цілому;
- зворотнього зв’язку: обмін інформацією між системою і об’єктами середовища, а також її підсистемами.

Доцільність саме системного підходу у дослідженні організаційної культури підтверджується багатьма дослідниками, які відзначають, що саме організаційна культура задає деяку систему координат, яка пояснює, чому організація функціонує саме таким, а не іншим чином. У літературі, присвяченій проблемі організаційної культури, ми знаходимо численні побудови схем аналізу цього феномену, які задають ту чи іншу систему параметрів організаційної культури.

Вагомий внесок у створення системного підходу в дослідженні нашого предмету зробив Е.Шейн, розробивши, на основі концепції культурологів Ф.Р.Клукхона і Ф.Л.Стродбека, схему ієрархії рівнів організаційної культури. В основі її, на глибинному рівні, на думку Шейна, лежать деякі базові уявлення про характер навколишнього світу, реальності, часу, простору, людської природи, людської активності, людських взаємовідносин. Ці приховані і прийняті на віру припущення направляють поведінку людей, допомагаючи їм сприйняти атрибути, які характеризують організаційну культуру. Вони знаходяться в сфері підсвідомого, носять лише гіпотетичний характер, і, відповідно, недостатньо усвідомлюються навіть їх носіями - членами організації.

Другий рівень – рівень декларованих цінностей - складають цінності і вірування, які поділяються членами організації, відповідно до того, наскільки вони відбиваються в символах і мові. Сприйняття цінностей і вірувань носить свідомий характер і залежить від бажання людей. Вони усвідомлюються в більшому ступені, ніж базові уявлення і нерідко безпосередньо формулюються в програмних документах організації, будучи основними орієнтирами в її діяльності. Як правило, вони формуються її керівництвом і доводяться до відома всіх співробітників. При цьому далеко не завжди цінності, які декларуються, відповідають справжнім цінностям організації.

Третій рівень - це рівень артефактів, зовнішніх проявів організаційної культури. До них відносяться застосовувана технологія й архітектура, використання простору і часу, конкретні дії людей, які можна простежити (ритуали, церемонії, трудові дії), планування й оформлення приміщення організації. Це ніби видима частина організаційної культури. Однак зміст цих зовнішніх проявів залишається незрозумілим, якщо невідомі базові уявлення, які стоять за цими зовнішніми проявами. На цьому рівні речі і явища легко виявити, але не завжди їх можна розшифрувати й інтепретувати в термінах організаційної культури.

Параметри організаційної культури (підходи Е.Шейна, Ф.Харіса, Р.Морана , А.Н.Занковського , Г.Л.Хаєта , Р.І.Фролова), які співвідносяться з її певним рівнем, є оригінальною композицією цінностей, відношень, норм, переконань, звичок, традицій, форм поведінки і ритуалів. Вони завжди специфічні для кожної організації, і можуть стосуватися таких суто психологічних питань, як: ставлення до співробітників, система відношень, норми і традиції взаємодії; система мотивування; неупереджене ставлення або фаворитизм; роль жінки в управлінні та на інших посадах; критерії вибору на керівні і контролюючі посади; організація роботи і дисципліна; стиль керівництва та управління; процеси прийняття рішень; поширення й обмін інформацією; характер контактів; характер соціалізації; шляхи вирішення конфліктів; оцінка ефективності роботи; ідентифікація з організацією.

Та найбільш важливим для нас є те, що організаційна культура являє собою певним чином організований соціально-психологічний простір (В.П.Казміренко), або єдиний ціннісно-нормативний простір (Т.Ю. Базаров), у якому існує організація у взаємодії з іншими організаційними структурами, з персоналом. І зважаючи на те, що організаційна культура є інтегральним феноменом, вона пов’язує місію, філософію організації, відображену через мету діяльності, та ціннісно-смисловий аспект життєдіяльності її персоналу, організації в цілому (5; 578) .

Коли ж постає проблема дослідження специфіки, унікальних особливостей організаційної культури, можливостей стандартизованих методів дослідження, традиційно використовуваних для цих цілей, виявляється замало, особливо якщо мова йде про психологічні явища та процеси глибинного рівня організаційної культури. Саме для розв’язання цих завдань, практично невирішуваних традиційними способами, і буде доцільним використання наративу.

Наративи діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистісними і узагальненими канонами культури, тобто є одночасно моделями світу і моделями власного «я». Основна теза наративної психології виражена Брунером в статті «Життя як наратив» (1987): «...У нас, мабуть, немає іншого способу опису того, що прожито і що проживається, окрім як у формах наратива. По суті, один з найбільш важливих способів охарактеризувати культуру – виявити запропоновані нею наративні моделі опису ходу життя. З психологічної

точки зору такої речі, як «життя саме по собі», не існує... Життя є розповідь, нарратив, наскільки б незв'язаним він не був» [6, 91].

Його прихильники вважають, що «об'єктивна реальність» незбагненна безпосередньо. У нашому житті і в культурі співіснують різні описи реальності. Вони не «істинні» або «помилкові», а більш менш узгоджені і правдоподібні. Будь-яке знання є знання з певної позиції. Необхідно враховувати соціальний, культурний і історичний контекст, в якому породжується знання.

Ці описи реальності підтримуються і відтворюються різними співтовариствами. Людина не є ізольованим індивідуумом, він є частиною співтовариств, груп і організацій, з властивою їм організаційною культурою, він - точка інтерференції різних смислових впливів. Деякі описи підтримуються культурою організації особливо інтенсивно, це так звані домінуючі дискурси, виявлення яких стнановить цікавий і перспективний напрямок розвитку нарративного підходу.

***Висновки*:** розглянуті особливості нарративного підходу й відповідного методу, використання вчинкового принципу в організаційно-психологічних дослідженнях, обгрунтовують його доцільність і перспективність у розкритті психологічних механізмів і особливостей організаційної культури, насамперед, у вивченні закономірностей прояву процесів та явищ, її найбільш складного для дослідження, глибинного рівня.

Література

1. Барский Ф.И. Нарративный подход в психологии и социальных науках // Материалы круглого стола «Перспективы образовательных программ по когнитивной науке в России». – М., 2007. Режим доступу: http:// narrativepsy. narod. ru/sc
2. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.
3. Психология менеджмента / [Власов П. К., Липницкий А. В., Лущихина И. М.и др.] ; под ред. Г. С. Никифорова. — [3-е изд.]. – Спб: Питер, 2004, - 638 с.
4. Роменець В.А. Вчинок і світ людини // Основи психології; за заг.ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця: Підручник – Київ: «Либідь», 1997. – С. 383 – 402.
5. Спіцина Л.В. Організаційна культура вищого навчального закладу як чинник формування акмеологічної культури майбутнього професіонала.// Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – Київ, Y(17)том, 2009 – С.571-578
6. Шейгал Е.И. Многоликий нарратив. //Политическая лингвистика. - Выпуск (2) 22. - Екатеринбург, 2007. - С. 86-93

УДК 159.98:32

Сулятицький І.В. , Ліщинська О.А., Мяленко В.В.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОВПЛИВУ ПОЛІТИЧНИХ ОЧІКУВАНЬ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

В статті представлені результати соціально-психологічного дослідження політичних очікувань мешканців Львівського регіону під час виборчої кампанії 2010 року та здійснено їх психологічний аналіз. Емпірично встановлено взаємозв'язки між політичною культурою та політичними очікуваннями.

Ключові слова: *політичні очікування, політична культура, образ ідеального політика, соціально-політичні орієнтації.*

В статье представлены результаты социально-психологического исследования политических ожиданий жителей Львовского региона во время избирательной компании 2010 года и проведен их психологический анализ. Эмпирически установлено взаимосвязи между политической культурой и политическими ожиданиями.

Ключевые слова: *политические ожидания, политическая культура, образ идеального политика, социально-политические ориентации.*

The article deals with social and psychological research on political orientations of Lviv Region citizens during the election campaign of 2010. Correlation between political situation and social orientation of this region's citizens has been empirically established.

Key words: *social and political orientations, image of an ideal politician, politicul culture, viewpoints.*

Актуальність теми дослідження. Суспільне життя народу, його культура, мова, політика – це продукт суспільної психіки, що має своє свідоме, підсвідоме та надсвідоме. Життя соціуму продовжується безперервно не зважаючи на політичні зміни та нововведення. А політичні нововведення у сполученні з ментальністю конкретного народу часто дають неочікувані несподівані результати. Політичне життя України за останні п'ять років надало нам багато прикладів для аналізу відповідності політичних рішень політичній культурі народу. Будемо виходити з того, що життя української спільноти знаходиться сьогодні під впливом сформованої віками політичної культури, наслідків перебування в тоталітарній державі та сучасних глобалізаційних світових тенденцій.

Почнемо з політичної культури, яка в найзагальнішому плані, є одним з аспектів загальної культури спільноти, і є виявом схильності та готовності людей до участі в боротьбі за реалізацію їхніх інтересів, до змагання з іншими політичними силами за вплив на владу або за її завоювання.

На сьогоднішній день існує досить багато класифікацій політичної культури. У основі класичної класифікації Р.Алмонда і С.Верби лежить тип орієнтації суб'єкта політичної дії на «спеціалізовані політичні об'єкти». Вони виділили три основні типи політичної культури: традиційна або патріархальна; підданська; політична культура участі (активістська) [1]. У суспільствах з традиційною або патріархальною політичною культурою не існує спеціалізованих політичних ролей, піддані не чекають ніяких змін з боку політичної системи і, не мають настанов на її зміну. Проте, члени суспільства, де переважає підданська політична культура, знають про існування спеціалізованих політичних інститутів і переживають до них певні почуття, досить слабко орієнтуються на активну участь у функціонуванні політичної системи. У політичній культурі участі члени суспільства орієнтовані на відповідну політичну активність, діяльнісну, відповідальну позицію тощо. У реальній політичній практиці, як відзначають Г.Алмонд і С.Верба, відбувається поєднання цих типів. За цією класифікацією українську політичну культуру, швидше за все, можна віднести до підданської, хоча в нашій державі і проголошений курс, орієнтований на культуру участі, але реальних результатів цього ще не видно. Більше того, в Україні декларується інтеграційна політична культура, а насправді має місце тільки культура фрагментарна, така, що не відображає цілісної картини політичної дійсності.

Не можна скидати з рахунків і те, що тоталітарний режим сталінської доби залишив глибокій слід у суспільній свідомості людей в Україні. Дослідження В.О. Васютинського та О.А.Ліщинської рівня тоталітарних настанов у спільноті показало, що згода з базовими ідеями, які віддзеркалюють тоталітарний світогляд і до цього часу велика серед наших співвітчизників. Так, з твердженням «Пошана до авторитету і слухняність – найважливіші риси, яких повинні навчитися діти» погоджуються 50% респондентів. Ідея «Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти» знаходить позитивне схвалення у 51% обстежуваних. Думка щодо корисності того, аби «хтось авторитетний чітко розтлумачив, що є добро, а що зло» підтримується 54% випробуваних Майже 50% респондентів вважають, що «сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна» [2].

Щодо впливу сучасних глобалізаційних тенденцій, то за визначенням Ж. Бодрійяра настала ера гіперреальності, коли праця не виробляє, а соціалізує, представницькі органи влади нікого не представляють. Сучасну епоху характеризує відчуття втрати реальності, а головною її ознакою є ситуація, коли не потреби є основою для виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання породжує "потреби". У акті споживання

використовуються не товари, а вся система об'єктів, як знакова структура. Поза системою обміну і споживання немає ні суб'єкта, ні об'єктів. Об'єкт споживання як такий конституюється тим, що потреба піддається раціональному узагальненню. Суб'єкт, аби залишитися таким, вимушений конструювати себе як об'єкт, і ця "система керованої персоналізації" усвідомлюється споживачем як свобода – свобода володіти речами [3].

Дослідження політичних очікувань здійснювалось у спільноті мешканців Франківського району м.Львова і було проведено у вересні 2010 року. Загальний обсяг вибірки склав 200 респондентів.

Метою дослідження було визначення політичних очікувань та уявлення респондентів про образ ідеального політика.

Структура вибірки відповідала структурі дорослого населення району за ознаками віку, статі, національності, роду занять, місця проживання. Похибка вибірки не перевищує 2%.

Отримано відсотковий розподіл відповідей на запитання анкети про оцінку громадянами соціально-політичної ситуації в країні. Визначено ступінь згоди/незгоди респондентів зі змістом 25 суджень (висловлювань), які відображають особливості ставлень та оцінок у громадсько-політичній сфері життя.

Ці самі судження лягли в основу психосемантичної методики вивчення змісту, стану і тенденцій розвитку тих характеристик масової свідомості, що пов’язані з різними аспектами політичних поглядів і переконань.

За оцінками 25 суджень проведено факторний аналіз. Виділилися сім значущих факторів, зміст яких відображає психосемантичну структуру масової свідомості у сфері громадсько-політичних відносин та диференціює масові настрої щодо відповідних проблем.

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного аналізу та статистичної перевірки значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті SPSS 14). Факторний аналіз здійснювався за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized; оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм “кам’янистого осипу” Р.Кеттелла.

Було побудовано семифакторну структуру, у якій сім головних компонентів є статистично стійкими, максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру, хоча не зовсім однакові за значеннями. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу дорівнює 69,2%.

Перший фактор *«Образ ідеального політика»* (вклад у сумарну дисперсію 13,2,%) містить наступні компоненти: у місцевих радах мають бути люди, здатні розв'язувати буденні проблеми жителів (,66); кожне нове покоління прагне змінити цей світ, тож не треба йому заважати (,57); мені імпонують люди, які хочуть і знають як зробити життя у Львові європейським (,56); мені особисто найбільше не вистачає в житті свободи самовираження (,50); благодійництво є доброю справою у роботі політика (,50); щоб там не казали, для мене головним у житті є добробут моєї родини (,47); депутатом має бути людина підприємлива та результативна (,45); життєві проблеми дуже часто виникають від незаконних дій і свавілля влади, правоохоронних або пенсійних органів, податкової (,43); сильна та успішна людина зуміє змусити владу покращувати життя району (,41); мені особисто найбільше не вистачає в житті знання української мови (,41); мені особисто найбільше не вистачає в житті становища у суспільстві (,40); важливо вибирати порядну людину, а не партію, до якої належить кандидат у депутати (,40).

До першого, гомогенного, найбільш вагомого фактору, ввійшли індикатори, які відображають найактуальніші потреби респондентів. Політичний лідер який може продемонструвати, пообіцяти, а найкраще уосибити актуальні потреби жителів регіону буде затребуваним носієм влади. Крім того, зі змісту та оцінок суджень можна зробити висновок, що більшість респондентів усвідомлюють необхідність зміни політичних еліт та надання шансу молоді виявити себе.

Другий фактор отримав визначення *«Патріотичні соціально-політичні орієнтації»* (вклад у сумарну дисперсію 12,1%), охоплює показники: я завжди беру участь у виборах (,58); у місцевих радах мають бути справжні патріоти міста (,58); не варто вірити депутатам, які вже були при владі і нічого не змінили на краще (,57); мені особисто найбільше не вистачає в житті життєвих досягнень (,49); участь Львова у Євро 2012 принесе йому користь (,47); мені особисто найбільше не вистачає в житті українського патріотизму (,45).

До другого фактору ввійшли судження, що за своїм змістом об`єднують політичні уподобання активних націоналістів. Респонденти з такими політичними орієнтаціями, як правило, активні, приймають участь у виборах. Вони справжні українські патріоти, їх хвилює доля району та міста; очікують на значну користь від Євро 2012. Ці виборці пам'ятають обіцянки, відстежують та аналізують діяльність депутатів, які були та є при владі. Можна напевно стверджувати, що це категорія соціально забезпечених та реалізованих у житті людей. Проте, їхні моральні та політичні цінності важать для них набаго більше, ніж матеріальний добробут. Іхній ідеал управлінця – розумний, аналітичний, чесний, забезпечений, дбайливий націоналіст.

Третій фактор *«Невротизовані соціально-політичні орієнтації»* (вклад у сумарну дисперсію 11,4%) включає індикатори: мене лякають перспективи авторитарної влади з націоналістичною ідеологією (,52); мені важко уявити що буде у найближчому майбутньому (,49); мене пригнічує відсутність чітких, зрозумілих цілей і перспектив подальшого розвитку нашої країни (,46); мені особисто найбільше не вистачає в житті віри у власні сили (,45); мені особисто не вистачає задоволеності життям (,44); мені особисто найбільше не вистачає в житті чесної влади (-,42); у цілому я задоволений своїм життям (-,50).

Прагнення, страхи, невпевненість, пригніченість, які увібрали індикатори третього фактору відображають емоційний стан, орієнтаціїї невротизованих, тривожних випробуваних. Ці респонденти найбільше схвильовані власними проблемами. Можливо нещодавно вони втратили роботу, а тому їх хвилює власне майбутнє. Травматизація призвела до відмови від діяльнісної позиції, збайдужіння як до власного так і політичного життя країни. Знаходячись у стані очікування, невизначеності, невдоволеності власним життям, Тривожні з острахом та байдужістю ставляться до сильної влади і можливих політичних змін. Найбільше їх лякають сильні, авторитарні націоналісти.

До четвертого фактору *«Зневірені соціально-політичні орієнтації»* ввійшли компоненти: громадянське суспільство в Україні – це така ж нездійсненна ілюзія, як і комунізм (,71); ніякі реформи в економіці недопустимі, якщо вони породжують безробіття (,57); хто покірливо дотримується моральних норм, той приречений на жебрацький рівень життя (,49); мені особисто найбільше не вистачає в житті впевненості в майбутньому (,43); мені особисто найбільше не вистачає в житті здоров'я (-,46).

Четвертий фактор об`єднав судження, які відображають орієнтації розчарованих. На думку цих людей, вони зазнали серйозної шкоди від держави. Тому з пересторогою, недовірою, очікуванням лише поганого ставляться до будь-яких політичних, культурних подій та перспектив. Не вірять в побудову громадянського суспільства в Україні.

Зневірені в собі та своєму поколінні (їм достатньо складно прогнозувати власну долю та майбутнє держави), вони чекають серйозних політичних змін від молоді. Тому з прихильністю ставляться до молодих політиків із сучасним світоглядом. Напевно, мають проблеми зі здоров'ям (серце, судини, тиск).

Досить показовим є той факт, що така зневіреність, розчарованість у житті поєднується з відмовою від моральних норм. Адже на думку таких респондентів, хто дотримується моралі – приречений на жебрацтво.

П'ятий фактор *«Колективістські соціально-політичні орієнтації»* увібрав показники: мені особисто найбільше не вистачає в житті стабільного колективу (,58); мені особисто найбільше не вистачає в житті захисту російської мови (,56); пора допустити до влади молодих політиків із сучасним світоглядом (,48); хотілось би відчути, що влада дбає про мене (,45); мені особисто найбільше не вистачає в житті свободи самовираження (-,40).

До п'ятого фактору об'єдналися судження, що відображають позицію людей які почуваються покинутими і старими. До молодого політика найбільш «чутлива» та сприйнятлива саме ця група респондентів. Це переважно російськомовні виборці, зорієнтовані на колективні цінності. Складається враження, що це група покинутих старих, у них немає прагнення до самовираження, проте вони намагаються захистити російську мову. А насправді їм хочеться жити у родині, у теплі та добрі, аби їх доглянули та сказали приємне слово.

Ця група може виявитися дуже вимогливою, аж до невротизованих, неадекватних вимог та претензій. Бо насправді їх підвели та покинули найближчі люди, з якими були пов'язані усі їхні надії на майбутнє. Такий трагічний і болісний перенос образа сина на образ політика може виявитися занадто важким для управлінця.

Шостий фактор *«Визначені, компетентні соціально-політичні орієнтації»* об'єднав індикатори: варто довіряти політика, які мають життєвий і професійний досвід (,49); мені особисто найбільше не вистачає в житті компетентних керівників (,43); наша місцева влада набагато ближче до народу, ніж київські чиновники (40); сильна та успішна людина зуміє змусити владу покращувати життя району (,40); вибори навряд чи щось змінять в нашому житті на краще (-,51).

До шостого фактору ввійшли судження, що відображують позицію людей, мають чітко визначені політичні уподобання та політичні очікування.

Ці респонденти зорієнтовані на політика, який перш за все, має життєвий і професійний досвід, виявляє себе як компетентний керівник. Вони дуже усвідомлено роблять свій вибір адже вірять, що таким чином їхнє життя може змінитися на краще. Жителі цього району прискіпливо спостерігають та аналізують діяльність і місцевої і столичної влади й більше довіряють саме місцевим чиновникам.

Сьомий фактор *«Соціально бажані політичні орієнтації»* утримує показники: мені особисто найбільше не вистачає в житті солідарності громадян (,67); мені особисто найбільше не вистачає в житті круга однодумців (,49); мені особисто найбільше не вистачає в житті українського патріотизму (,47); мені особисто найбільше не вистачає в житті здоров'я(-,40).

У контексті нашого дослідження, соціально прийнятні політичні орієнтації, на нашу думку, насправді виказують аполітичних, соціально неактивних, інертних, бездіяльних та лінивих респондентів. Найвищий рівень їхньої активності виявляється у розмовному жанрі. Аби замаскувати свою байдужість, вони ховаються за ідеєю української патріотичності.

Певним чином відчуваючи свою «ваду», їм подобається знаходитися у товаристві, спільноті, відчувати єдність із громадою. Таким чином вони, чайчастіше несвідомо, знижують емоційну напругу, відчуваючи себе «у течії», у згуртованості з більшістю, у єднанні з великою ідеєю тощо.

Тож, можна зробити висновок, що політичні очікування мешканців району є ознакою процесів деформації, стагнації не лише на політичному, соціальному рівнях, а й на рівні духовного розвитку, світосприйняття, психологічного самопочуття та самореалізації у суспільстві. Психологічний стан розгубленості, беззахисності, покинутості властивий не тільки пенсіонерам та безробітним, а й молоді у віці 18-29 років. Усі соціальні групи у якості ідеального політика вбачають молоду спроможну людину, однак з батьківським рольовим репертуаром.

На нашу думку, серед причин такого стану політичних очікуваннь в українських спільнотах є наступне. Після розпаду Радянського союзу, у якому здійснювався досить чіткий контроль за дотриманням правив соціальної взаємодії, наша новоутворена владна еліта виявилась нездатною до таких дій. З одного боку, загальний завищений рівень інфантильності, як наслідок перебування в тоталітарній державі, з іншого боку такі риси національного характеру, як гедонізм та захоплення інтригою та видовищами, призвели до того, що заразом виявилися зруйнованими засади професіоналізму у всіх сферах, що відповідають за стратегічний розвиток спільноти та за її безпеку. Черга техногенних катастроф останніх років показала всім, що оновленням матеріально технічної бази та

професійною підготовкою відповідальних фахівців останні дев'ятнадцять років в Україні не займались. Загострилися протиріччя між політичною культурою та практичними політичними діями у зв'язку із спробами втілення політичної реформи. Політична реформа виписана з розрахунку на європейську політичну культуру участі, а реально політична культура української спільноти - підданська, стиль мислення і діяльності сучасної політичної еліти - партійно -комсомольський. Спроби зібрати різнокольорові проплачені "майдани" є підтвердженням не усвідомлення цієї неадекватності як з боку політтехнологів, так і з боку партійних лідерів. Однак, платні "майдани" не відбулися, що виявилося одним з небагатьох сигналів морального здоров'я спільноти. Ми стали свідками "девальвації" та банкрутства маніпулятивних політтехнологічних впливів на масову свідомість, що може стати одним із кроків на шляху до дорослішання як народу так і політичної еліти.

Сучасну українську політику можна назвати симулякровою, імітаційною. Це вибухова суміш наслідків радянського політичного виховання з паростками епохи постмодерну. Об’єктивні закономірності суспільного розвитку до уваги не беруться, яскрава вистава захоплює всіх: і дійових осіб і глядачів. Якби ж тільки ці аварії на шахтах, зриви будинків та цистерн з хімічними отруйним речовинами не зважали.

Політична еліта і подумки і на ділі відділяє себе від „простих людей”, як тепер модно казати. Однак вона є частиною народу, бо є носієм ментальності цього народу, володіє силою представників даного народу і не позбавлена слабкостей та оман властивих представникам даного народу.

Мабуть треба усвідомити, що структура соціуму являє собою динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їхньої взаємодії [5], але «кристалічну решітку» створюють традиції. За допомогою традиції спільноти виражають і стверджують себе. Це синтезовані, підпорядковані національному ідеалу духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись традицій оточення, у якому живе, людина виражає свою солідарність, ідентичність з ним, внутрішню громадянськість[5].

Згідно висновків В.П. Москальця нація може опинитись у такій соціально-політичній ситуації, яка не відповідає істотним якостям її характеру [4]. Саме у такій ситуації опинилась українська нація в соціалістичний період своєї історії і не вийшла з неї за роки національної незалежної держави. Так сталося, що в ХХ столітті наш народ потрапив під вплив небачених раніше соціальних експериментів: комунізм, фашизм, фанатизм і екстремізм. Ніхто не буде сперечатися, якщо я скажу, що соціальний організм нації – хворий. Втрачені соціальні орієнтири. Якось стало забуватися, що кожна верства населення та кожна професійна спільнота відіграють свою функцію в житті суспільства. Особливо небезпечним вбачається те, що за політичними баталіями втрачають свою стратегічну функцію освіта, наука та релігія.

Висновки. Посередництвом традиції спільноти виражають і стверджують себе. Це синтезовані, підпорядковані національному ідеалу духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись традицій оточення, у якому живе, людина виражає свою солідарність, ідентичність з ним. У взаємопоєднанні ставлень індивідів до традицій утворюються глибинні рушійні сили всіх суспільних процесів. Чим більше членів суспільства ідентифікується з його традиціями, тим воно міцніше, стабільніше. Ця ідентифікація – стрижневий психологічний механізм формування рис національного характеру, почуття етнічної ідентичності посередництвом традицій.

Як зазначає В.П.Москалець, тонкий, але дуже продуктивний прошарок інтелектуальної еліти, який виростає на підґрунті загальної освіченості, культу знань і культури, становить істотну ознаку цивілізованих націй. Принцип елітарності – один з істотних виявів ієрархічності суспільного життя, як його необхідної умови. Як неможлива рівність людей за фізичними і психічними якостями, так неможлива рівність їхніх соціальних статусів, обов'язків і прав. Про рівність доцільно говорити в розумінні її як рівності усіх перед Законом, у можливості реалізувати свої задатки, перед Всесвітом, перед Богом [4].

Функція інтелектуальної еліти – продукування культурних та духовних цінностей. Функція управлінської еліти – забезпечення в суспільстві дотримання суспільних норм, правил та традицій.

Політичні рішення будуть адекватними, якщо вироблятимуться з урахуванням особливостей цілей та цінностей національної спільноти. Національний характер так само як і характер окремої людини містить у собі сильні та слабкі сторони. Політичні реалії сьогодення такі, що обслуговують та цим стимулюють слабкі сторони національної ментальності. Прогресивними ж для національної спільноти є дії спрямовані на розвиток сильних сторін колективної душі народу. Політична еліта має орієнтуватися на ті політичні очікування українських спільнот, які виражають морально зрілі, продуктивні позиції. Обслуговування ж слабких, інфантильних стрін особистостей виборців у гонитві за перемогою, призводить до деградації спільноти, її політичних очікувань, її політичної культури.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура / Г. Алмонд, С. Верба // http://vvww.politstudies.ru/archive/authors/l2.him;
2. Васютинський В. О. Ставлення громадян до релігії та до поширення "нетрадиційних релігій": результати вивчення громадської думки населення України / В. О. Васютинський, О. А. Ліщинська / Інститут соціальної та політичної психології АПН України ; [передм. М. М. Слюсаревського], 2006. – 36 с.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрияр. – М.: "Добросвет" 2000. – 387 с.
4. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в Українській національній школі / Віктор Петрович Москалець // Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. – Київ, 1996.
5.Сулятицький І. В. Психологія громадянськості / І. В. Сулятицький / Політична психологія: науковий збірник. – Л.: Ліга Прес, 2003. - С.115-126.

УДК 159.92

Чуйко О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,факультет психології, доцент

ОСОБИСТІСНА І ПРОФЕСІЙНА ЗРІЛІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Стаття присвячена розгляду проблеми співвідношення особистісного і професійного в процесі професіоналізації. Ключовою точкою перетину визнається зрілість, яка має різне смислове значення. Аналізуються підходи до визначення понять «професійна зрілість» та «особистісна зрілість», наведений огляд досліджень, присвячений різним аспектам професійної і особистісної зрілості.

Ключові слова: *особистісна зрілість, професійна зрілість, структурні компоненти зрілості*

Статья посвящена рассмотрению проблемы соотношения личностного и профессионального в процессе профессионализации. Ключевой точкой пересечения определяется зрелость, которая имеет разное смысловое значение. Анализируются подходы к определению понятий «профессиональная зрелость» и «личностная зрелость», приведен обзор исследований, посвященный различным аспектам профессиональной и личностной зрелости.

Ключевые слова: *личностная зрелость, профессиональная зрелость, структурные компоненты зрелости*

The article is devoted consideration of problem of correlation personality. A key intersection is determining maturity which has a different semantic value. Going near determination of

concepts «Professional maturity» and «personality maturity» is analysed, the review of researches, devoted the different aspects of professional and personality maturity, is resulted.

***Key words**: psychological maturity, professional maturity, structural components of maturity*

Актуальність теми дослідження**.** Проблема співвідношення професійного та особистісного є ключовою точкою у побудові концепцій професіоналізації. Зокрема, найбільш відомі підходи (Є.А.Климов, Н.С.Пряжников, Е.Ф.Зеєр) трактують процес професійного становлення крізь призму проблеми професійної відповідності, яка асоціюється з існуванням необхідного набору задатків або здібностей у особистості, що виступає умовою ефективного освоєння професії. Фактично йдеться про «вписування» людини в ту чи іншу систему професійної діяльності завдяки формуванню у неї комплексу професійно важливих якостей у процесі підготовки та освоєння професії. Інші концепції розглядають особистість у якості «творця» своєї професійної діяльності, важливою характеристикою при цьому виступає здатність усвідомлювати обмеження власної діяльності задля аналізу, оцінки і подальшої самоорганізації. Процес становлення професіонала розглядається у цьому контексті, як саморозвиток людини впродовж усього життя. Професіоналізація в широкому сенсі стає способом буття людини, формою його суб'єктності (Н.Г. Алексєєв, С.Л. Рубіштейн, В.І. Слободчиков).

Отже, ***метою*** дослідження є розгляд проблеми співвідношення особистісного і професійного в процесі професіоналізації

К.Маркова, аналізуючи цю проблематику, зауважує, що ««професійне» і «особистісне» можуть знаходитись у різному співвідношенні:

- існування поряд, без перетину, коли людина функціонує формально, відбуваючи час на роботі і вважаючи його згубленим;
- повне суміщення, коли людина не мислить себе поза роботою і своє «особистісне» втягує у професійні рамки;
- часткова ідентифікація особистістю зі своєю професійною роллю;
- повне включення професійних цінностей в особистісний простір, яке є набагато ширшим і багатомірнішим.

Найбільш оптимальним і гармонійним, на її думку, «є останній варіант, коли «професійне» вписується в «особистісне» як одна із його сторін» [9]

Таким чином, виокремлюються два параметри професійного становлення: «вписування» і «саморозвиток», де останній набуває особливої актуальності через серйозні трансформаційні процесі у суспільстві, пов'язані зі зміною смислового конструкту «людина-професія-суспільство». Серед зафіксованих даностей сьогодення можна зазначити наступні: а) професія перестала бути для людини єдиною раз і назавжди; б) інтенсивний розвиток технологій призводить до швидкого «професійного старіння»; в) інтегративний характер сучасних професій вимагає різнорідних професійних компетентностей: комунікативних, лінгвістичних, економічних, правових, управлінських, психологічних, тощо. Водночас, Є.П.Єрмолаєва відмічає, що внаслідок порушення зв'язків «людина-професія» відбувається зниження соціально-прийнятного рівня професіоналізму. При порушенні зв'язків «людина-суспільство» відбувається зміщення цільової функції професійної ролі із соціально запитуваної на індивідуально-прийнятну. При порушенні зв'язків «професія-суспільство» посилюється прагматична мотивація і знижується поріг моральних заборон. Більше того, авторка аналізує появу у суспільстві явища «професійного маргіналізму», суть якого полягає у байдужості до професійних норм, заміні професійних цінностей і моралі цінностями іншого середовища – професійного або ж позапрофесійного. До категорії цих людей відносяться не лише ті, хто опинився поза робочими місцями, але й ті, хто на них працює [4].

Центральною визнається проблема постійного самовизначення і побудови людиною себе в професії у якості професіонала. Водночас поняття «професіонал» по-різному трактується в психологічній літературі й, на думку А.Р.Фонарьова [15] тому є причини:

1. Досить часто поняття професіоналізм трактувався крізь призму здібностей, але здібності завжди орієнтовані на нормативну діяльність, що передбачає усталений спосіб

виконання. Натомість саме здібності й розкриваються тоді, коли є можливість свободи у самому виборі діяльності, коли проявляється здатність діяти творчо, що є ознакою професіоналізму;

2. Сучасні концепції не розглядають такі здібності, як духовні, а саме вони, на думку автора, «визначають усі інші здібності, у тому числі й інструментальні» [15, с.228];

3. При розгляді умов формування професіонала зачасти за рамками вивчення залишаються так звані «поливозрастные событийные сообщества» (рос.), які впливають на життєву позицію кожного, ціннісно-смислові утворення один одного, створюють перспективи просування до вершин майстерності. Саме ці спільноти як раз і визначають вершину розвитку, тобто ким стане людина: професіоналом чи ремісником.

Таким чином, поняття «професіонал» стає ключовим у сенсі розуміння ідеального взірця професійних досягнень, й на відміну від схожого по своїй суті поняття «спеціаліст», який лише виконує (відтворює) необхідні професійні дії, «професіонал» характеризується здатністю до самостійної постановки професійних задач та до знаходження адекватних (творчих) способів для їх розв'язання. Водночас Ю.П.Поваренков вважає, що професіоналом людина стає лише тоді, коли приймає професіоналізацію як життєву задачу, яку необхідно вирішувати»[10].

Ця проблематика поступово переростає в площину пошуку відповіді на запитання детермінант та індикаторів професіоналізму особистості, серед яких особливе місце належить поняттю «зрілість», оскільки саме вона вказує на появу особливого, поворотного, значимого етапу в траєкторії особистісно-професійного розвитку.

Дослідниця А.О.Кошелєва [6] відзначає, що онтогенетично рамки зрілості доволі умовні і найчастіше визначаються або ж початком періоду юності (за критерієм психосоціального і фізичного визрівання ведучих психічних функцій), або ж завершенням юності й переходом до дорослості (за критеріями конструктивного вирішення особистістю різноманітних життєвих проблем на шляху до самореалізації), або по мірі успішного прояву соціальної і професійної компетентності (за критерієм особистісної відповідальності і здатностей до виконання соціальних і професійних функцій). Людина у своєму онтогенетичному розвитку проходить не одну стадію, але досягнення «загальної зрілості» припадає саме на юнацький вік. В ході її досягнення проявляються принаймні три види динаміки: зумовлена ростом ведучих смислових структур психіки; пов'язана із подоланням мотиваційно-смислових бар'єрів у стосунках і поведінці, й, нарешті, внутрішньо особистісна смислова динаміка, пов'язана із внутрішнім самовизначенням позицій особистості у навколишньому світі. Кожен тип динаміки в самореалізації особистості визначає її особливості, зумовлений специфікою взаємодії особистісно-ситуативних й мотиваційно-смислових механізмів, детермінуючих в кінцевому рахунку досягнення зрілості. Процес успішного досягнення зрілості в юнацькому віці детермінований, в першу чергу, смисложиттєвими і ціннісними орієнтаціями особистості. Це виявляється в метацінностях (за А.Маслоу), сенсі життя (за Д.Н.Леонтьєвим), в активній діяльнісній направленості особистого життєвого шляху (за Б.Г.Ананьєвим).

Водночас, в літературі часто вживаними є поняття «особистісна зрілість» і «професійна зрілість», які не є тотожними, оскільки описують різну психологічну реальність. На цю невідповідність вказував Б.Г.Ананьєв, відзначаючи, що в психологічній літературі зачасти відбувалась заміна поняття «зрілість» поняттям «дорослість». Навіть на індивідному рівні поняття «зрілість» і поняття «дорослість» не є абсолютно синонімічними, ще більше вони розходяться, коли йдеться про дорослість і суб'єктно-діяльнісну (професійну) зрілість.

Мета статті полягає у аналізі поняття зрілість у професійному та особистісному контекстах.

Особистісна зрілість визначається авторами як ключове новоутворення віку, що корінним чином змінює попередню соціальну ситуацію розвитку, як психологічне новоутворення «…у вигляді онтологічного ядра особистості, важливого для его-ідентичності. Вона є одночасно критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини..» [18], як «жива рухома системна цілісність, яка розгортає, вдосконалює, розвиває

себе у соціально значимій сукупній діяльності, що реалізує багатоманітні соціальні стосунки» (17). Натомість, *професійна зрілість* розглядається «як вищий рівень професійних досягнень суб'єкта діяльності, який не залежить від віку і професійного стажу» [12]; «як даність, що виводить особистість на вищі рівні досягнень на певному етапі її життєдіяльності» [5], як вищий рівень прояву «високого професіоналізму, кваліфікації і компетентності».

Водночас, багатьма авторами зауважується, що передумовою професійної зрілості є зрілість особистісна, й більше того «людина може й не стати професіоналом упродовж життя. Професійний розвиток в окремих випадках може забігати вперед у порівнянні із особистісним, а саме людина стає професіоналом, не сформувавшись ще в зрілу особистість» [9,с.104]. Тобто, професійна зрілість може бути відносно автономним утворенням, яке не обов'язково корелює з особистісним ростом. Більше того, А.І.Субетто зазначає, що можливим є взагалі відчуження особистості від професійної діяльності, й тоді вона стає для неї формальною, рутинною, де не знаходиться місця для творчості. «У такому випадку виникає особистісно-професійне роздвоєння, яке призводить до «розлюднення» людини, появи подвійних стандартів поведінки, тощо». Таке роздвоєння ніколи не призводить до досягнення професійної зрілості [14].

Три типи теоретичного аналізу – структурний, функціональний і динамічний дозволяють провести аналіз феномену розвитку особистості в процесі досягнення зрілості.

Так, представники структурного підходу розглядають найбільш вагомі структурні компоненти особистісної зрілості, серед яких: розширення почуття Я, теплота у стосунках до інших, емоційна безпека (прийняття себе), реалістичне сприйняття, самооб'єктивація – розуміння, гумор, єдина філософія життя (за Г.Олпортом); А.Маслоу називає аналогічні риси: безпристрасне сприйняття реальності; простота і природність поведінки; прийняття себе та інших людей; незалежність від культури і оточення; суспільний інтерес, супротив окультурюванню [8]. К. Роджерс [13] для визначення людей, які рухаються у напрямі самовдосконалення, ввів поняття «повноцінно функціонуюча людина» і наділив її основними особистісними характеристиками: відкритість до досвіду; прагнення жити повно і насичено в кожну хвилину існування; довіра до свого організму, що проявляється у довірі до своєї інтуїції і власного досвіду; емпірична свобода, яка виявляється у прагненні бути самостійною і відповідальною за свої вчинки; креативність. А.А.Реан виділяє чотири базові складові особистісної зрілості, навколо яких групуються багато інших рис: відповідальність, терпимість, саморозвиток, позитивне мислення. У дослідженні Р.М.Шаміонова вказується, що особистісна зрілість є досить складним структурним утворенням, яке включає в себе характеристики відповідальності у різних сферах діяльності, емоційної зрілості, самоконтролю поведінки, самостійності, адекватності самовідображення, високого рівня реалізованості подій життя, адекватності цілепокладання. Окрім того, дослідник вважає, що особистісна зрілість входить до загальної структури особистості і виявляється взаємопов'язаною із цілим рядом особистісних особливостей, таких як комунікабельність, слідування соціальним нормам, м'якість, довірливість, радикалізм, упевненість у собі, природність [16].

Українська дослідниця О.Штепа [18], відштовхуючись від поняття, яке ввів Г.Олпорт, пропріум особистості (якості людини, що роблять її унікальною і виступають індикаторами особистісної зрілості) виводить десять рис (диспозицій), які утворюють пропріум зрілої особистості: відповідальність, децентрація, глибинність переживань, життєва філософія, толерантність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, синергічність. Узагальнюючи, автор робить висновок, що особистісна зрілість характеризується процесом внутрішньо особистісної трансформації, джерелом якої є потреба особистості в самоактуалізації і почутті ідентичності. Найголовнішою рисою визнається автономність.

С.А.Дружилов включає професійну зрілість у якості підструктури загального поняття професіоналізм. На його думку ця підсистема включає професійно-важливі якості професіонала і його професійні відносини, що забезпечують саморегуляцію і самодетермінацію становлення професіоналізму людини як цілісного процесу. У якості

значимих елементів в цій системі виокремлюються такі фактори, як сенс професійної діяльності, професійна совість і професійна гідність. Системоутворювальним компонентом в структурі зв'язків виступає професійна самосвідомість [5].

В рамках функціонального підходу особистісна зрілість розглядається у якості саморегулятивної системи, де основна функція є перетворення (регуляція) процесу онтогенетичного розвитку в цілеспрямований, системний, особистісно зумовлений процес, що набуває індивідуальних рис як у засобах, умовах, так і в цілях даного розвитку. Саме тому К.А.Альбуханова-Славська зауважує, що потребою зрілої особистості є необхідність послідовного проведення нею своєї життєвої лінії, тобто усвідомлення себе суб'єктом власного життя. Згідно Л.І.Божович, психологічно зрілою є людина, яка здатна керуватися свідомо поставленими цілями, що визначає активний характер її поведінки.

Цікавою у цьому зв'язку є концепція Л.Г.Буряк, в якій розвиток зрілої особистості розглядається крізь призму діяльнісного підходу. Зокрема, автор характеризує «зрілість» як особливу якість особистості, яка не має жорсткої прив'язки до віку, а «є ознакою досягнення особистістю стану найвищої міри розвитку і вдосконалення» [2]. Водночас, умовою розвитку зрілої особистості є особливий тип «діяльної життєвої позиції», що виявляється в активному проникненні в життя через детермінацію ведучого типу діяльності. Таким ведучим типом діяльності визнається різнопланова діяльність, яка визначається не формальними показниками, а «тим індивідуальним смислом, яку особистість вкладає в свою діяльність».

Водночас, особистісна зрілість, на нашу думку, повинна розглядатись у якості функціональної компоненти професійної діяльності. Така обставина зумовлена самою специфікою професійної діяльності (зокрема в сфері людинознавчих професій), оскільки вона може бути ефективною за умов, коли вирішення проблем клієнта відбувається не лише на рівні юридичної чи організаційної допомоги, а й психологічної, що обов'язково передбачає наявність особистісної зрілості професіонала. На це протиріччя вказує А.Р.Фонарьов, який посилаючись на дослідження Є.А.Климова, зауважує, що помічники вихователів дитячого саду вбачають результати своєї діяльності не в «прирощуваннях» до рівня вихованості дитини і в навичках самообслуговування, а в тому, щоб у контролюючих органах (санстанції, наприклад) не було претензій до чистоти приміщень. Таким чином, у свідомості спеціаліста не актуалізується необхідність «вирощування» спеціальних компетенцій, направлених на передачу досвіду, формування навичок, тощо. В.Т.Кудрявцев зауважує, що психолог, щоб виконати свою Місію (Місія в даному випадку співвідноситься з вищим рівнем професійної майстерності особистості), повинен вирішити єдину задачу:

1) безумовно прийняти самого себе;

2) безумовно прийняти іншу людину;

3) допомогти іншому безумовно прийняти себе;

4) сприяти її безумовному прийняттю найближчим (значимим) оточенням»[7].

Безумовне прийняття, таким чином, є ознакою особистісної зрілості й водночас умовою здійснення професійних функцій. Тому функціонально, особистісна зрілість включена в професійну діяльність і, відповідно, являється її функціональним компонентом.

Концентрований, динамічний синтез найбільш істотних аспектів життя і розвитку особистості розглядаються Л.І.Анциферовою у відповідності із системно-генетичним принципом ускладнення, диференціації, організації людиною свого життя в контексті розвитку і інтеграції зі світом. В розвитку зрілою особистістю нею розглядаються накопичення ознак, що безперервно ускладнюються:

- розвиток, вихід за межі того, що склалося – спосіб життя особистості;
- самоповіствування і екстраполяція себе в майбутнє – конкретизація способу власного особистісного існування;
- збагачення свого ціннісно-смислового простору поглядами інших людей;
- нарощування рівнів психічного життя, формування ієрархічних властивостей психічної організації;
- планування власного розвитку;
- формування особистості як самоорганізація і типізація відносин до себе та інших;

- виникнення подальшої мотивації, пов'язаної із сенсом життя;
- підтримка постійної незавершеності, зв'язку з новими світами (навчання, праці) породжують особистісні новоутворення;
- виникнення реакцій на власні якості породжують конфігурації рис із компенсаторними відносинами;
- відкриття шляхів і здатностей до самоперетворення;
- зростання легкості, гнучкості переходів із одного організаційного рівня на інший, що відкриває можливості аутопсихотерапії і збільшує потенціал здоров'я;
- зростання власного особистісного простору;
- гармонізація соціального способу життя і психологічного стилю життєдіяльності .. [1].

Розгляд генезису особистісної зрілості дозволяє виявити, що особистісна і професійна зрілість є різними за своїм походженням (це гетерогенні структури), які мають різні джерела походження. Особистісна зрілість є результатом розвитку самої особистості, вона виступає тієї її якістю, яка організує життєвий шлях – її напрям, стратегії проходження, складну систему відносин особистості із навколишнім світом і самим собою. При цьому цей процес може мати як продуктивний, так і деструктивний характер, що утворює діалектичну єдність із переважанням продуктивних цінностей і мінімумом інфантильної поведінки і сприйняття (С.Кові, А.Маслоу, Е.Фромм). Тобто, це результат особистісного росту. Професійна зрілість виходить із переліку компетентностей спеціальності і є наслідком професіогенезу особистості, фактично є його результатом.

Висновки. Отже, є підстави вважати, що особистісна і професійна зрілість, маючи різне генетичне походження, різну структуру і функції, можуть існувати як автономні утворення. За певних умов, коли життєві плани і перспективи не включаються особистістю у її професійні плани, і відповідно не впливають на вирішення професійних задач, то вони і вибудовуються особистістю окремо від них. Як справедливо зауважують автори С.Є.Піняєва і І.В.Андрєєв, існує два класи професій за ознакою важливості тих якостей особистості, які забезпечують «професійну активність». У даному контексті можна стверджувати, що особистісна зрілість не завжди є необхідною умовою професіоналізму.

Йдеться про те, що в одній групі професій домінуюче значення має високий рівень сформованості вузькоспеціалізованих навичок, а вплив окремих якостей особистості (н-д, гуманної спрямованості) на результат праці буде незначним. «Тільки у цьому випадку, людина, що досягла високого рівня інструментальної майстерності в праці, але яка ще не сформувалась як зріла особистість, може вважатися справжнім професіоналом»[11]. Інший клас професій (за типом «людина-людина») натомість характеризується тим, що зріла особистість є умовою і невід'ємним компонентом професіоналізму. Парадокс полягає в тому, що при вирішенні професійних задач цього класу фактично завжди виникає необхідність в особистісній зрілості спеціаліста, якою не завжди спеціаліст ресурно наділений (зокрема, вчорашні випускники вищої школи). Виникає проблема розробки освітньої технології, яка б дозволяла уже в студентському віці формувати «зв'язку» між особистісним і професійним ростом особистості.

Література

1. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системе // Психология формирования и развития личности / Под ред.. Л.И.Анциферовой, М., 1981. – С.3-33.
2. Буряк Л.Г. Разноплановая деятельность как психологичсекое условие Развития зрелой личности: автореф. дис. На соискание ученой степени канд..психол. наук: спец.19.00.13 Петропавловск-Камчатский, 2005. - 20 с.
3. Григорьева Н.В. Вузовский диплом не есть диплом профессионала // Высшее образование в России. - 2004 - №1 - С.104-110.
4. Єрмолаєва Е.П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда // Психол. Журнал.- 2001 -№5 -С.69-75.
5. Дружилов С.А. Психология профессионализма человека: интегративный подход // Журнал прикладной психологии. -2003 - №4-5 - С.35-42.

6. Кошелева А.О. Концепция становления личностной зрелости будущего специалиста в инновационных условиях высшего профессионального образования: автореф. дис. на соискание ученой степени д.пед.наук: спец.13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»/ А.О.Кошелева.- Елец, 2009. – 30 с.
7. Кудрявцев В.Т. Профессиональная и личностная позиция психолога: сапожник о сапогах // www.tovievich.ru/book
8. Маслоу А. По направлению к психологии бытия. М.: Изд-во ЭКСМО - Пресс,2002. – 272 с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.:Междунар.гуманит. фонд «Знание», - 1996. – 308 с.
10. Поваренков Ю.В. Психология профессионального становления личности. – Курск: Изд-во КГПИ, - 1991 – с.331.
11. Пиняева С.Е., Андреев И.В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости /library.by/portalus
12. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной зрелости учителя // http://www.nauka-shop.com/mod/shop/productID
13. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. -М.: Прогресс, 1994.- 480 с.
14. Субетто А.И. Диалектика снятия противоречий личностного и профессионального измерений в становлении личности // «Академия Тринитаризм», М. Эл №77-6567, публ.10939, 15.01.2004.
15. Фонарьов А.Р. Психологические особенности личностного становлення профессионала / А.Р.Фонарев. – М.:Издательство Московского писхолого-социального института; Воронеж:Издательство НПО «МОДЄК», 2005. – 560 с.
16. Шамионов Р.М Личностная зрелость и профессиональное самоопределение в подростковом и юношеском возрасте: автореф. дис. на соискание ученой степени канд..психол. наук: спец.19.00.13 СПб, 1997. - 19 с.
17. Шорохова Е.В. Психологические аспекты проблемы личности / Е.В.Шорохова // Теоретические проблемы психологии личности /под. ред.. Е.В.Шороховой. – М.:Наука, 1974.
18. Штепа О. Феномен особистісної зрілості // Соціальна психологія. – 2005.- №1 - С.62-77.

УДК 159. 8

Ящук Ж.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, докторант
Медичний психолог Лікувально-реабілітаційного центру для учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС ім. В.Т.Гуца

ЕКЗИСТЕНЦ-АНАЛІТИКА І АЛГОРИТМ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ЗРІЗУ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОТЕРАПІЇ

Стаття дає наочне уявлення про взаємозалежність між специфікою структури «Я-особистості» та глобальним тиском об'єктивної системи цінностей соціуму. Нетрадиційно оригінальним у статті є обґрунтування методологічного підходу до структури «Я-особистості» на основі філософських розробок Г.С. Сковороди. Стаття значно полегшує сприйняття докторами-психологами філософських категорій, які використовуються в психотерапії.

Ключові слова: *екзистенц-аналітика, буття особистості, буття-ситуація, Я-зовнішнє, Я-внутрішнє, буття Я-для себе, буття Я-для інших, буття-разом, буття-переживання, відчуження, діалог.*

Статья дает наглядное представление про взаимозависимость между спецификой структури «Я-личности» и глобального давления объективной системи ценностей социума. Не традиционно оригинальным в статье является обоснование

методологического подхода к структуре «Я-личности» на основе философских разработок Г.С. Сковороди. Статья значительно облегчает восприятие докторами-психологами философких категорий, которые используются в психотерапии.

Ключевые слова: *экзистенц-аналитика, бытие личности, бытие-ситуация, Я-внешнее, Я-внутреннее, бытие Я-для себя, бытие Я-для других, бытие-вместе, бытие-переживание, отчуждение, диалог.*

The article gives evident representation about interdependence between the specific of "I am – personality" structure and global pressure of the objective system values of the humanity. In the article described not traditional background of the methodological approach to the structure of "I am-personality" on the basis of philosophical works of G.S. Skovorodi. The article considerably facilitates perception of philosophical categories which are used in psychotherapy by the doctors-psychologists.

Keywords*: analytic ekzistenc-geometry, life of personality, life-situation, I-external, I-internal, life I-on your own, life I-for other, life-together, life-experiencing, alienation, dialog.*

Актуальність та ступінь розробки проблеми

Екзистенціальна психологія сучасності, разом з величезною теоретичною спадщиною філософів та психологів екзистенціального напрямку, переповнена категоріальним, термінологічним, концептуальним матеріалом. Психотерапевт, навіть маючи бездоганну професійну підготовку, в роботі пацієнтом занурюється у неосяжний матеріал теоретичних праць та розробок, і дуже часто власними силами намагається визначати схеми та структури дослідження того чи іншого аспекту власної практики. Підтвердженням необхідності логічно та наочно схематизувати величезну кількість теоретичного матеріалу, особливо основних його понять, є і те, що кожен автор-аналітик акцентує увагу на сенсі даних понять, які розглядаються стосовно власного феноменологічного контексту. Досить часто психологи, які навчаються в майстернях того чи іншого автора певного психотерапевтичного напрямку, звертаються з проханням надати алгоритм дослідження або схематичний опис поступової динаміки вирішення тієї чи іншої проблеми. Саме спробі побудувати алгоритм дослідження екзистенційного зрізу буття особистості присвячене дане наукове дослідження. Крім того цікавить цілісний аналізу структури «Я-особистості» з точки зору його схематичного розмежування, феноменологічних інтерпретацій та можливої подальшої динаміки. Результати аналізу проілюстровані епізодичними прикладами, отриманими у процесі роботи з метою психологічної адаптації кардіологічних хворих.

Мета роботи*:* представити схеми розмежування особистісної структури буття та впливу його якісних характеристик на фізичний стан пацієнта в межах діалогу між хворим та пацієнтом. Наочна аналітика представлена в статті екзистенціальних теорій, присвячених аналізу структури буття, пов'язаної з екзистенціальним переживанням пацієнта відкриває можливість аналізу моменту виникнення хвороби з точки зору екзистенціально теорії в контексті її філософсько-психологічно-медичних проявів.

«Буття-ситуація» (а саме з такої позиції розглядається момент психотерапевтичної роботи) стає безпосередньо тим, до чого в момент роботи (саме тут і зараз) може доторкнутися психолог. В своїй роботі «Око і дух» автор М. Мерло-Понті визначає буття-момент, який стає «внутрішнім зовнішнього» і «зовнішнім внутрішнього» [1, с. 223]. Увага терапевта переключається з форми «буття-ситуація» на її сутність. Форма ідеї буття, як зазначає М. Мерло-Понті, створює його «крону» [1, с.250], а «крону» треба сприймати як те, що саме в цей момент пов'язує глибину «Я-буття» пацієнта з зовнішнім оточенням і є сутнісним результатом такого поєднання. Специфічні відмінності психотерапії полягають у присутності різноманітних якісних характеристик «буття-ситуації» одночасно.

Визначимо момент спілкування клієнта з терапевтом як «буття-ситуацію» за аналогією Dasein М. Хайдеггера. Відносини між психотерапевтом та пацієнтом у Dasein аналізі й психоаналізі кардинальним чином не розрізняються. Якщо в психоаналізі це відносини «лікар-пацієнт», де останній стає об'єктом, об'єднано представленим як єдність «внутрішнього і зовнішнього», то в Dasein аналізі це моделювання «буття–разом» з певною мірою інтеграції. У схематичному розмежуванні більшу цікавість становить те, з якою

складовою Я-в бутті особистості інтегровано об'єднується терапевтом. Це обумовлене тим, що Dasein аналітики намагаються розкрити Dasein стосовно структур буття пацієнта, експлікуючи структуру буття особистості. Аналіз отриманої інформації проводиться не за якимось принципом, а відповідно до вимог ситуації. Інформація «буття-ситуація» знаходиться у мовному матеріалі. Надзвичайно цікавим стає те, що психотерапевт (екзистенц-аналітик) розкриває пацієнту підходи до різних складових буття:

1) власного «Я-для себе»;

2) власного «Я-в бутті» у перспективі, якісну характеристику якої пацієнт усвідомлює самостійно.

У роботах М. Боса та психотерапевтичній практиці В.Франкла метою психотерапії є звільнення пацієнта від симптомів хвороби, але за допомогою пацієнта. Зміст буття та його динамічний розвиток разом із супроводом терапевта стає «можливістю» досягання. Сутність такої «можливості» зведена в екзистенц-аналітиці до різних тлумачень: у М. Хайдеггера це – «...можливість переходу речей із прихованості у реальність...»; у М.Босса – «…вихід з темряви на світло…». Але концептуальний зміст розуміння криється в тому, що саме в цій «можливості» відбувається звільнення пацієнтом екзистенціальної структури свого буття, з метою відкритості, про яку в творах М. Босса згадується як про головний напрямок Dasein аналізу.

Необхідність аналізу екзистенціального зрізу буття особистості обумовлена необхідністю визначити дві сутнісні характеристики в розумінні власного «Я-в бутті», яке, як стверджує М. Босс, складається з основних складових якісності розуміння та відкритості. Початковий імпульс екзистенціальний аналіз одержує від хайдеггерівського Dasein аналізу. В контексті його фундаментальної онтології особливого значення набуває участь у бутті іншої людини, тобто в самій зустрічі з терапевтом останній перебуває разом з пацієнтом в його особливому «бутті – існуванні» і кожного разу в його неповторному прояві «буття–ситуації». Можливість позитивної динаміки терапії може бути реалізована тільки у «бутті–ситуації», а саме в момент «буття–разом» терапевта і пацієнта.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до екзистенц-аналітики, а саме до тлумачення поняття екзистенційного зрізу буття, зустрічаємо декілька різновидів «буття–існування» особистісного екзистенційного поновлення. Крім того, ще існують два типи буття особистості: «Я-для себе» і «Я-для інших». З філософської точки зору за законом існування, речі, існуючи у двох своїх проявах – сутність і сутнісне, одночасно співіснують ще з різновидами буття, з якими терапевт має справу одночасно. Це «буття–ситуація», як неповторний прояв у моменті зустрічі пацієнта і терапевта; це «буття–існування», як цілісне сутнісне існування особистості; і це «буття–разом» терапевта і пацієнта, яке належить «буттю–ситуації». Динамічні зміни сутнісного прояву «буття-існування» стають показником позитивного процесу терапії.

Така структура розмежування в розумінні всіх проявів буття в екзистенційному зрізі може бути представлена схематично:

Сх.1

Оскільки «Я-для інших» пацієнта формується з урахуванням якісних змін, набутих і в «бутті – ситуації», яка в свою чергу не є статичною і змінюється у кожний наступний момент буття – «Я-для себе». Наочною стає зрозумілою взаємозалежність між всіма формами буття, що слугує позитивним фактором для терапевта. Тобто терапевту необхідно та достатньо досягнути позитивної динаміки у «бутті – ситуації», і як наслідок сутність всіх форм буття буде змінена.

Знову ж таки, спираючись на хайдеггерівський аналіз людського буття, яке є «виступом у Ніщо» [2, с. 37], то відповідальність за існуюче, яке розкриває себе у контрасті з Ніщо, лягає на людину з усією складністю та силою: людина, а через неї і все існуюче протистоїть Ніщо, але існує разом з Ніщо. Якщо проаналізувати «буття – існування» з точки зору розподілу речей М. Хайдеггера, пацієнт існує в «бутті – ситуації» в співвідношенні зі своїм «Я-для інших» і «Я-для себе» може бути розкритим і для пацієнта, і для терапевта також у «бутті – ситуації», тобто в діалозі. Присутність «буття – разом» визначає специфіку відносин пацієнта і терапевта, тому що їх одномоментна присутність в «бутті – ситуації» надає можливість діалогу.

Умовно кажучи, якщо аналіз схематичного розмежування сутності всіх форм «буття – існування» в екзистенційному зрізі особистості в результаті привів нас до існування діалогічності як необхідної умови існування «буття – ситуації» стосунків пацієнта і терапевта, то можна стверджувати, що елементи аналізу буття зберегли свою екзистенційну сутність, а поняття буття залишається приналежним за своєю суттю до екзистенц-аналітики.

При подальшому заглибленні у вивчення творів М. Хайдеггера, М. Босса, К. Яспера, В. Франкла та інших представників екзистенціальної філософії та психології, неможливо не дійти висновку, що головним елементом екзистенційної концепції стає аналіз і пошук сенсу людського існування. Умовно кажучи, динаміка розвитку будь-якої теорії рухається від аналізу людського буття-існування, яке набуває значення своїх сенсів не в процесі отримання результату вибору, який робить людина, а в процесі усвідомлення можливості і необхідності такого вибору. Самотність людини народжує необхідність здійснення вибору в межах суб'єктивної системи цінностей і в межах об'єктивної системи цінностей соціуму взагалі.

В екзистенціальній психотерапії необхідність вибору в межах суб'єктивної системи цінностей призводить до появи відчуження особистості, відгуки чого терапевт відчуває майже у всіх сенсах буття пацієнта. Тобто після аналізу і схематичного розмежування характеристик «буття-існування» терапевт повинен звернути увагу на присутність особистісного відчуження пацієнта. Екзистенційне відчуження також має сутнісні відмінності якісних характеристик, що пов'язані з новим різновидом «Я-буття» і «буття–переживання». Появу відчуття відчуження, яке виникає у пацієнта на рівні усвідомлення, можна представити такою схемою:

Народження стану «буття – переживання» є цілком логічним процесом. Найважливішим моментом у відносинах між психотерапевтом та пацієнтом М. Босс вважає саме хайдеггерівську турботу, як приклад ідеального та єдиного типу взаємин, при яких

Сх.2

«Буття – існування»	→	«Буття – ситуація»	→	«Буття – переживання»
(«Я-для себе»)		Присутність		Усвідомлення
(«Я-для інших»)		«Я-для інших»; діалог з терапевтом		відчуження

зберігається та гарантується дійсно поважне ставлення до гідності пацієнта. [2, с. 8]. Наявність такої турботи є підтвердженням існування стану «внутрішнього в зовнішньому» і навпаки, на що зроблено акцент в працях К. Мерло-Понті. Це означає присутність

майбутнього у сьогоденні. Якщо є така присутність, пацієнт за допомогою терапевта може «забігти вперед» і разом з терапевтом у „бутті-ситуації" моделювати можливості вибору.

Процес динаміки в екзистенціальній психотерапії можна намалювати у вигляді відрізка: від народження «неврозу нудьги» і попередньої турботи, до усвідомлення відчуження і появи неврозу нової якості, з симптомним проявом.

Все, що відбувається чи виникає в процесі спілкування є ресурсним для пацієнта, тому що веде до розкриття «Я-для себе» - тобто до усвідомлення та прийняття власних потреб. В процесі проведення психотерапії можна спостерігати виникнення та розкриттям безсимптомних порушенн.

Надзвичайно важливим для лікування такого «неврозу нудьги» стає діалог з терапевтом на різних екзистенційних рівнях буття, особливо на рівні буття «Я-для себе». Мова йде про переживання порожнечі та не важливості власного життя, коли складові людського існування не мають змісту; людині нецікаве її минуле; певні відрізки часу пов'язуються лише з окремими моментами життя (депресивний хворий відрізняється від хворого неврозом нудьги тим, що «Я-для себе» максимально віддалене і деструктивне). Стан відчуження стає головним показником диференціації. Якщо пацієнт знаходиться у стані максмального прояву відчуження, відбувається руйнування причинно-наслідкових зв'язків і ланцюга динаміки народження внутрішнього в зовнішньому і зовнішнього у внутрішньому. «Я-для себе» пацієнта неусвідомлене, ціннісні орієнтири розмиті або й зовсім відсутні, діалог з терапевтом надзвичайно складний та не завжди ефективний бо не визначаються життєво-важливі фактори. За тим самим принципом - усвідомленням власного «Я-для себе» пацієнт відрізняється і від істеричного хворого.

Структурна побудова та використання екзистенційних психотехнік зустрічається в роботах різних авторів. Це і діагностика Л. Бінсвангера, в якій визначено чотири головні елементи: виявлення власного погляду на життя, сприйняття свого власного тіла, аналіз відношення до перебігу часу і взаємодія з простором. Також це концепція трьох складових у психології К. Роджерса та його теорія відносин між клієнтом та терапевтом, і ціннісна концепція особистості В.Франкла в онтологічному вимірі, і емоційна теорія А.Ленгле та ін. Але розроблені ними матеріали пропонують аналіз структури головного поняття екзистенціальної теорії буття людини в напрямку більш ширшого розуміння та аналізу сенсу цього поняття.

Несподіваним є той факт, що з теорією особистості Г.Оллпорта може позмагатись і теорія особистості Г.Сковороди. Екзистенціальна глибина цієї теорії не дуже часто згадується в аналізі екзистенціальних концепцій. Г.Сковорода описує концепцію особистості як результат відносин двох складових: «Я-внутрішнього» і «Я-зовнішнього» людини. Проаналізуємо варіанти таких відносин:

• «Я-зовнішнє» переважає «Я-внутрішнє» – людина втрачає особистісні цінності; не усвідомлює власні потреби; досягає максимального конформізму;

• «Я-внутрішнє» переважає «Я-зовнішнє» – людина втрачає механізм адаптації в соціумі;

• «Я-внутрішнє» дорівнює «Я-зовнішньому» – відповідно до теорії Г.Сковороди вважається станом душевного спокою і комфорту для пацієнта..

Таке трактування гармонійної особистості нагадує поняття спокою у буддизмі махаяни (Г.Хант надає порівняльний аналіз буття махаяни та пізнього М.Хайдеггера [3, с. 362-367].

Саме така структура буття особистості, на наш погляд, максимально відповідає головній меті традиційної психології зменшення напруги [4, с.367].

Мета екзистенційної психології представлена в роботах Р.Мея – подолання трьох типів відчуження: відокремлення від природи; відсутність важливих та значущих стосунків з іншими; а головне – відчуження від власного «Я» [4, с. 38].

Побудова структури особистості, яку зустрічаємо у філософії Г.Сковороди, на наш погляд, значно полегшить терапевтичну логіку дослідження «буття» клієнта. Адже інформативно-дефіцитною, особливо при перших зустрічах, у психотерапії залишається друга складова поняття – «буття-для себе». За Г. Сковородою, істинна гармонія є рівновагою між „Я – зовнішнім" та „Я - внутрішнім", рівновагою усередині цих амбівалентних складових. Досягнення такого гармонічного стану рівноваги з нормальною самоідентифікацією є необхідною умовою в процесі співпраці терапевта та клієнта.

Таким чином, мета побудови алгоритму дослідження екзистенційного зрізу буття особистості полягає в полегшенні побудови логіки дослідження та підвищення ефективності у часі, в подоланні інформативного дефіциту про «буття-для себе» пацієнта, та як наслідок – підвищенні результативності терапії.

Головним моментом представленого матеріалу є практичне опробування теоретичних розробок. Прикладом їх використання є аналіз клініко-психологічного аспекту дослідження етіопатогенезу інфаркту міокарда. Таким аналізом займалися К.Дженкінс, Р.Рожанець, О.Копіна, А.Сельвіні, Л.Урсова, Д.Аронов, В.Тополянський, М.Струновська, А.Палуянскине, В.Зайцев, А.Смулевич та ін.

В роботах К.Дженкінса чітко видно, що фактором ризику виникнення кардіологічної патології стає порушення динаміки стереотипу. Р.Рожанець та О.С.Копіна [5, с. 47] наполягають на тому, що причиною стає нервово-психічна напруга, яка виникає в житті хворих через порушення їх нормального існування. Тобто, досліджуючи екзистенціальний зріз буття, терапевт наочно бачить місце і момент виникнення хвороби, пов'язаний з виникненням і розвитком психологічної напруги.

Сх..4

Наочне уявлення дає можливість більш якісного диференціювання та побудови ефективної структури терапії. Отже, більш чітко можна визначити, з якою складовою «Я-буття» необхідно працювати, як правильно працювати з цією складовою і як момент виникнення хвороби співвідносити з якістю і часом життєвого простору.

В дослідженнях кардіологічних хворих, які перебували на реабілітаційному лікуванні, 100% знаходились у постійній афективній напрузі. Це свідчить про те, що схема розташування максимального відчуження особистості може бути продовжена; тобто момент максимальної напруги може виглядати як якість, існуюча протягом певного часу. Відповідно до цієї напруги і відбуваються деструктивні зміни внутрішніх відносин «Я-буття». Порушення структури «Я-буття» («Я-зовнішнє» ≠ «Я-внутрішньому»).

Досить цікавим є той факт, що всі пацієнти, яким було запропоновано використати малюнок схеми, ілюстрували свої емоції подіями з життєвої історії. Тобто, можемо припустити, що таке наочне уявлення розвитку власної хвороби дає пацієнту більш глибоке розуміння причинно-наслідкових зв'язків того, що відбувалося у його житті. Або, зрештою, надає можливість побачити свою хворобу, так би мовити зі сторони.. А це не може не сприяти більш швидкій та якісній психологічній адаптації до своєї реальності та реабілітації хворої людини. Мета роботи терапевта полягає у покращенні процесу та якості психологічної адаптації. Це, в свою чергу, дає можливість запобігти соціальну інвалідизацію як наслідок прояву неврозу особистості і розвитку іпохондричного синдрому. Логіка

дослідження, в якій, навіть схематично, представлені етапи виникнення і розвитку хвороби, призводить до висновку, що причиною її появи стає порушення в структурі буття особистості, що супроводжується серйозними емоційними переживаннями (з 30 опитаних хворих після реабілітації інфаркту міокарда, 28 згадували про тривогу та напругу з приводу нестабільного емоційної стану).

Останнім пунктом у дослідженні структури екзистенційного зрізу буття особистості є аналіз еволюції розвитку якісних характеристик структури. Показником яких стає те, що людина створює нову особистісну організацію [6, с. 18]. Користуючись схемою розмежувань структури буття особистості, терапевт може прогнозувати часові, просторові, а головне – якісні зміни особистісної організації. Певному співвідношенню «Я-зовнішнього» і «Я-внутрішнього» в структурі буття відповідає і діагностика диференціації діагнозу.

На прикладі аналізу пацієнтів з кардіологічною патологією можна зробити висновок про те, що хворі з інфарктом міокарда максимально соціально успішні (на рівні конформізму). Їх буття цілком підпорядковане об'єктивній системі цінностей, що в нашому алгоритмі відповідає варіанту, коли «Я-внутрішнє» знаходиться під глобальним тиском саме цієї системи, а «Я-зовнішнє» переважає в структурі буття («Я-зовнішнє» > «Я-внутрішнє»). Саме в такій ситуації, існуючи в занадто жорстоких умовах під тиском „Я-зовнішнього", яке визначається особливою значущістю для кардіологічних хворих, проявляється подальший перебіг захворювання. Другий тип структури, коли «Я-внутрішнє» переважає в бутті («Я-внутрішнє > «Я-зовнішнє») – це хворі з серцевою недостатністю та з проблемами несподіваної зупинки серця. Саме внутрішній страх, переживання, внутрішні стискуючі бар'єри, в даному випадку, впливають на подальше загострення хвороби. Відповідно до такої діагностичної диференціації можемо також спостерігати і розмежування темпераментів.

***Висновки**:* Підсумовуючи все вищевикладене, можна визначити основні напрямки використання отриманих знань, в ході дослідження теоретичної основи та її практичного застосування:

• дані рекомендації надають можливість більш якісного налаштування терапевта на проведення терапевтичної роботи у межах екзистенціальної терапії;

• створення максимально сприятливих умов для об'єктивної оцінки теперішнього стану життя та самоаналізу пацієнтів для забезпечення успішності подальшої терапевтичної роботи;

• використання схеми розмежування особистісної структури буття надає можливість заглибити якість діалогу між пацієнтом та терапевтом;

• терапевт отримує можливість не перевантажувати себе знанням всієї філософської літератури з екзистенціальних теорій з питань, присвячених аналізу структури буття, а концентруватися саме на практичних аспектах;

• в роботі з хворими в межах психологічної адаптації використання алгоритмічних схем покращує якість і швидкість отримання необхідного результату.

Література

1. Мерло-Понти М. Око и дух. – М.: Искусство, 1992. – 63 с.
2. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
3. Хант Г. О природе сознания / Под ред. К.Кравчука. – М., 2004. – 555 с.
4. May R. The Meaning of Anxiety. – N.Y.: Pocket Book, 1977, p. 9
5. Рожанец К. Психологические проблемы профилактической психологии / Р. В. Рожанец, О.С. Копина // Психологический журнал. – 1986, №1. – С. 42-51.
6. Хелл Д. Ландшафт депрессии. – М.: Алтейа, 1999. – 280 с.
7. Оллпорт Г. Личность: проблема науки или искусства? // Психология личности: тексты. – М.: 1982. – С. 208-215
8. Похмелкина Г.Ф. Понятия «ценность» и «духовное» в экзистенциальном анализе и логотерапии В. Франкла-А. Ленгле. // 1 Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии. Материалы сообщений. – М.: 2001, – С. 25-28

9. Роджерс К. Полноценно функционирующий человек // Роджерс К. Взгляд на терапию. Становление человека. – М.: 1994. – С. 234-247
10. Франкл В.Э. Психотерапия на практике. – СПб: Речь, 2000. - 256 с.
11. Франкл В.Э. Теория и терапия неврозов. – СПб.: Речь, 2001. – С. 66-67
12. Франкл В.Э. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. - С. 154-155

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 37:004.9:006.44](100)

Запорожченко Ю. Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ

У статті відображено специфіку основних перетворень в сфері стандартизації інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення в контексті діяльності провідних міжнародних організацій. Показано основні зрушення та проблеми України на шляху побудови гармонізованої системи стандартів.

Ключові слова: *освіта, якість освіти, стандарт, стандартизація, інформаційно-комунікаційні засоби навчання.*

В статье отображена специфика основных преобразований в сфере стандартизации информационно-коммуникационных средств обучения в контексте деятельности международных организаций. Показаны основные изменения и проблемы Украины на пути создания гармонизованной системы стандартов.

Ключевые слова: *образование, качество образования, стандарт, стандартизация, информационно-коммуникационные средства обучения.*

In the article the specific of the main developments in the sphere of standardization of the information and communication educational tools in the context of activity of the international organizations are concerned. The main changes and problems of Ukraine on the way of creation of the harmonized standards system are reflected.

Key words: *education, quality of education, standard, standardization, information and communication educational tools.*

Актуальність. Сучасне суспільство зіткнулося з тим, що широке впровадження інформаційних технологій в різні сфери людської життєдіяльності і наявність великої кількості розробників програмного забезпечення зумовило проблему стандартизації цієї діяльності. Досить часто інформаційно-комунікаційні засоби навчання розробляються для конкретної установи, організації з приватними цілями, що призводить до високої вартості їх розробки та, водночас, низької цінності для комерційного розповсюдження. У сфері освіти проблеми стандартизованого використання інформаційних технологій є об'єктом активних дискусій як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Розробка стандартів для навчальних комп'ютерних програм, засобів, систем тощо сприяють створенню нових ринків навчальних матеріалів, зменшенню вартості розробки і збільшенню потенційного повернення інвестицій.

Дослідженню проблеми впровадження інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення в освітній процес та їх стандартизація присвячені праці В.Ю. Бикова, М.І. Жалдака, О.М. Спіріна, О.В. Овчарук, М.П. Шишкіної, К.І. Скрипки, В.В. Лапінського. Однак, досвід відповідних міжнародних організацій в контексті розробки нових міжнародних стандартів у сфері інформаційно-комунікаційних засобів навчання не знайшов достатнього відображення в працях вітчизняних дослідників.

Мета статті полягає в розкритті особливостей стандартизації сучасних інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення у діяльності провідних міжнародних організацій зі стандартизації.

Розуміння того, що стандарти корисні для розвитку співробітництва і розробки спільних підходів сприяло усвідомленню провідними спеціалістами в галузі освіти й інформаційних технологій необхідності розробки системного підходу до побудови комп'ютерних навчальних систем та впровадження відповідних супутніх стандартів. Так

з'явилися такі відомі проекти та об'єднання як ARIADNE, LTSC, IMS, ADL й ін. Однак, безумовне лідерство у сфері стандартизації дісталося ISO.

ISO (International Organization for Standardization – Міжнародна організація зі стандартизації) з 1947 року розробляє стандарти практично для всіх напрямів бізнесу, промисловості, технологій тощо. Згідно зі статтею 2.1. уставу ISO метою цієї організації є «сприяння розвитку стандартизації у світовому масштабі для полегшення міжнародного товарообміну і взаємодопомоги, а також для розширення співробітництва в галузі інтелектуально, наукової, технічної і економічної діяльності» [8].

На сьогоднішній день ISO є найбільшим у світі розробником міжнародних стандартів. Основна мета її діяльності полягає в розробці спільних підходів, досягненні консенсусу на основі рішень, що враховують інтереси різних ланок суспільства: бізнесу, освіти тощо.

Діяльність ISO вперше привернула увагу світової спільноти у 1987 році, після публікації стандартів ISO 9000:87. Базисом цих стандартів став підхід, відомий світовій спільноті під назвою Всеохоплюючий менеджмент якості (Total Quality Management, TQM), головними принципами якого є орієнтація на споживача; лідерство керівників; залучення робітників; процесний підхід; системний підхід до управління; постійне покращання; прийняття рішень на основі фактів; взаємовигідні відносини з постачальниками.

Наступні стандарти ISO серії 9000 були опубліковані в 1994 році. Порівняно з попередньою версією, стандарти ISO 9000:94 були об'ємнішими, адже містили стандарти для трьох різних типів організацій: виробничих, комп'ютерних і дослідницьких. Окрім цього, вони мали рекомендаційний характер. Важливо відзначити, що версія стандартів 1994 року повною мірою орієнтувалася на задоволення потреб споживачів, адже основною метою їх створення стала розробка вимог, за якими можна було визначити, чи здатна компанія-постачальник створити продукцію відповідно до встановлених норм.

У 2000 році стандарти 9000:94 офіційно поступилися новій версії ISO 9000:2000. На відміну від попередньої версії серія ISO 9000:2000 мала такі особливості:

- міжнародний понятійний апарат в сфері якості зазнав значних змін, збільшивши кількість ключових понять; оновлена термінологія набула більш систематизованого характеру;
- нові стандарти виявилися менш директивними та більш гнучкими у використанні;
- філософія управління якістю була фундаментально змінена шляхом включення процесного підходу, в основу якого покладені статистичні методи управління якістю Шугарта-Демінга та принцип «Плануй-Роби-Перевіряй-Дій» (так званий, цикл «PDCA», від англ. «Plan-Do-Check-Act»);
- системною основою нових стандартів стали вісім принципів управління якістю: 1) орієнтація на споживача; 2) лідерство керівників; 3) залучення робітників; 4) процесний підхід; 5) системний підхід до управління; 6) постійне покращання; 7) прийняття рішень на основі фактів; 8) взаємовигідні відносини з постачальниками;
- скорочення обов'язкових документованих процедур з 20 до 6: управління документацією; управління записами; внутрішній аудит; управління невідповідною продукцією; коректуючі дії; попереджуючі дії;
- зміна структури стандарту ISO 9001:2000 – замість жорсткого розподілу вимог на 20 елементів введено п'ять основних розділів: «Система управління якістю»; «Відповідальність керівництва»; «Управління ресурсами»; «Процеси життєвого циклу продукції»; «Вимірювання, аналіз і покращання». Окрім цього, в стандарт ISO 9001:2000 покладено ряд нових вимог: безперервне покращання; зростаюча роль вищого керівництва; розгляд законодавчих та нормативно-правових вимог; встановлення цілей, які можна виміряти; моніторинг інформації, що свідчить про задоволення споживача; зростаюча увага до ресурсів; визначення ефективності навчання; вимірювання, що відносяться до системи, процесів і продукції; аналіз даних, що свідчать про ступінь виконання функцій системою управління якістю [1; 2].

Таким чином, головною відмінною рисою стандартів ISO 9000:2000, порівняно з попередніми, стала спрямованість не на управління якістю продукції, а на управління, оптимізацію процесів її створення.

У 2008 році було опубліковано офіційні стандарти ISO 9001:2008 під назвою «Системи управління якістю. Вимоги», які дещо оновили попередню версію 2000 року. Оновлення, загалом, були незначними і стосувалися відповідальності організації у випадку застосування аутсорсінгу, супровід організацією поставок (гарантійне обслуговування, вторинна переробка, утилізація тощо), управління комп'ютерним програмним забезпеченням, захистом і відновленням інформації і т.ін.

Таким чином, на сьогоднішній день актуальними є такі версії міжнародних стандартів ISO серії 9000:

- ISO 9000:2005 – Системи управління якістю. Основні положення і словник;
- ISO 9001:2008 (оновлення версії ISO 9001:2000) – Системи управління якістю. Вимоги ;
- ISO 9004:2000 – Системи управління якістю. Рекомендації з покращання діяльності.

Усі три стандарти не суперечать один одному, а є гармонізованими комплексами, узгодженими між собою за змістом та структурою. Це означає, що їх можна використовувати як спільно, так і окремо. Так, якщо керівництво організації має намір перевершити вимоги ISO 9001:2000, воно може звернутися до ISO 9004:2000. При цьому варто пам'ятати, що ISO 9004:2000 не призначені для будь-яких контрактних цілей, сертифікації тощо [3].

У сфері розробки стандартів для інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення важливою співпраця ISO з міжнародними організаціями й комітетами, зокрема, з Міжнародною електротехнічною комісією. Мільйони девайсів у всьому світі, що містять електроніку, використовують чи виробляють електрику створюються і функціонують згідно зі стандартами, розробленими саме Міжнародною електротехнічною комісією (International Electrotechnical Commission (IEC), або МЕК. Заснована у 1906 р., ця комісія перетворилася на визнаного лідера з розробки міжнародних стандартів для різного роду електричних, електронних, електротехнічних засобів. МЕК підтримує співробітницьку платформу компаній, підприємств, урядів для їх з'їздів, дискусій в контексті стандартизації, враховуючи ключові потреби кожної країни-учасника [7].

Об'єднаний технічний комітет №1 (ОТК № 1) є підрозділом ISO та Міжнародної електротехнічної комісії. Цей комітет займається усіма питаннями, пов'язаних з розробкою, підтримкою і сприянням розповсюдженню стандартам в сфері інформаційно-комунікаційних технологій, необхідних світовому ринку для узгодження вимог виробників і споживачів за різними параметрами:

- розробка і розвиток систем IT та засобів їх розробки;
- результативність і якість продуктів і систем IT;
- безпека систем IT та інформації;
- портативність прикладного програмного забезпечення;
- уніфікація інструментів і засобів розробки;
- гармонізація IT-словника;
- ергономічність дизайну користувацьких інтерфейсів тощо.

Участь в ОТК № 1 доступна делегатам з будь-яких країн. Організації, як зовнішні, так і учасники ISO/МЕК, можуть пропонувати своїх членів в якості представників в ОТК № 1. Участь є добровільною – до представників країн не висуваються вимоги обов'язкової участі в комітетах [5].

Значна частина роботи ОТК № 1 розподіляється за підкомітетами, кожен з яких працює над певними проблемами. Більшість підкомітетів включають кілька робочих груп. Зокрема, Підкомітет 36 (SC 36) «Інформаційні технології для навчання, освіти і підготовки» включає сім робочих груп (РГ):

- РГ РГ 01 (WG 01): Словник (Vocabulary);
- РГ 02 (WG 02): Технологія взаємодії (Collaborative technology);
- РГ 03 (WG 03): Інформація для тих, хто навчається (Learner information);

– РГ 04 (WG 04): Управління і постачання навчання, освіти і підготовки (Management and delivery of learning, education and training);

– РГ 05 (WG 05): Забезпечення якості і дескриптивні рамки (Quality assurance and descriptive frameworks);

– РГ 06 (WG 06): Технології підтримки та інтеграція специфікатів (Supportive technology and specification integration);

– РГ 07 (WG 07): ITLET – культура, мова та індивідуальні потреби (ITLET - Culture, language and individual needs)[6].

Щодо України, то, будучи членом ISO з 2001 року, вона також активно бере участь в роботі різних комітетів і підкомітетів ISO. Зокрема, в галузі інформаційно-комунікаційних технологій варто відзначити участь в таких технічних комітетах чи підкомітетах:

- JTC 1/SC 2 – Універсальний кодований набір символів (Universal coded character set);

- JTC 1/SC 7 – Програмна та системна інженерія (Software and systems engineering);

- JTC 1/SC 22 – Мови програмування, їх середовища та системні інтерфейси програмного забезпечення (Programming languages, their environments and system software interfaces);

- JTC 1/SC 27 – Методи захисту IT (IT Security techniques);

- JTC 1/SC 35 – Інтерфейси користувачів (User interfaces);

- JTC1/SC 37 – Біометрія (Biometrics);

- JTC 1/SC 25 – Об'єднання інформаційно-технологічного обладнання (Interconnection of information technology equipment);

- JTC 1/SC 34 – Опис документа та мови програмування (Document description and processing languages [4].

Результатом співрпраці між Об'єднаним технічним комітетом № 1 та Підкомітетом 36 під егідою ISO стала розробка широкого спектру стандартів для інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення. Наведемо основні стандарти в галузі інформаційних технологій навчання, освіти та професійної підготовки, розроблені зазначеними комітетами, та їх характеристики:

1. ISO/IEC 2382-36:2008 – Інформаційні технології – Словник – Ч. 36: Навчання, освіта та професійна підготовка (Information technology - Vocabulary - Part 36: Learning, education and training). – Стандарт призначений для полегшення міждержавного взаємного розуміння основних категорій в галузі інформаційних технологій для навчання, освіти і професійної підготовки. Основні поняття та їх визначення представлені англійською і французькою мовами. – Статус: опублікований.

2. ISO/IEC 12785-1:2009 – Інформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка – Контент-пакети – Ч.1: Інформаційна модель (Information technology - Learning, education, and training - Content packaging - Part 1: Information model). – Стандарт визначає структури, що можуть бути використані для обміну пакетами даних (мови, освіти та професійної підготовки (МОП) між системами, що можуть імпортувати, експортувати і т.ін. змістові пакети МОП. Він ілюструє концептуальну структуру інформаційної моделі контент-пакетів (Content Packaging Information Model) та визначає структурні відносини, типи даних для кожного типу інформаційних об'єктів. – Статус: опублікований.

3. ISO/IEC 19778:2008 – Інформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка –Технологія взаємодії (Information technology - Learning, education and training - Collaborative technology - Collaborative workplace). – Стандарт застосовується для технологій взаємодії, що використовуються для підтримки комунікації між учасниками навчального процесу: учнями, вчителями та ін. Впровадження та використання цієї технології сприяє накопиченню інформації, пов'язаної з учасниками навчальних груп, а також з середовищем, функціями, інструментами і т.ін., які цими групами вживаються.

Стандарт ISO/IEC 19778:2008 складається з трьох структурних частин:

- ISO/IEC 19778-1:2008 – Ч.1: Модель даних взаємодіючого робочого місця (Part 1: Collaborative workplace data model). – Статус: опублікований;

- ISO/IEC 19778-2:2008 – Ч.2: Модель даних взаємодіючого середовища (Part 2: Collaborative environment data model). – Статус: опублікований;

- ISO/IEC 19778-3:2008 – Ч.3: Модель даних взаємодіючої групи (Collaborative group data model). – Статус: опублікований.

Стандарт ISO/IEC 19778:2008 разом зі своїми структурними частинами уможливлюють портативність і повторне використання даних в інтегрованій формі і дозволяють моделі даних зберігатись, повторно використовуватись чи аналізуватись в межах різних систем.

4. ISO/IEC 19780-1:2008 – Іформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка –Технологія взаємодії – Взаємодіюча навчальна комунікація – Ч.1: Текстова комунікація (Information technology - Learning, education and training - Collaborative technology - Collaborative learning communication - Part 1: Text-based communication). – Стандарт визначає модель даних для текстових виразів. Він забезпечує уніфікацію у виокремленні та описі текстових виразів, складених членами спільної групи. – Статус: опублікований.

5. ISO/IEC 19788:2011 – Інформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка – Метадані для навчальних ресурсів (Information technology - Learning, education and training -Metadata for learning resources). –Основною метою стандарту ISO/IEC 19788:2011 є визначення елементів метаданих та їх атрибутів для опису освітніх ресурсів. Зокрема, сюди відносяться правила, які регулюють ідентифікацію елементів даних та специфікації їх атрибутів. Стандарт ISO/IEC 19788:2011 складається з двох частин:

- ISO / IEC 19788-1:2011 – Ч.1: Рамка (Part 1: Framework) – містить елементи даних для опису навчальних ресурсів та ресурсів, прямо пов'язаних з ними; визначає принципи і структури для специфікації описів навчальних ресурсів; ідентифікує атрибути елементів даних та правила управління їх користуванням. Ключові принципи цього стандарту розроблені з урахуванням вимог мовної і культурної адаптивності в умовах глобалізації. – Статус: опублікований.

- ISO / IEC 19788-2:2011 – Ч.: Дублінські ключові елементи (Part 2: Dublin Core elements) – пропонує базовий набір елементів даних для опису навчальних ресурсів, запозичених з набору Дублінських ключових елементів метаданих (ISO 15836:2009) та принципів, покладених в основу ISO / IEC 19788-1:2011, таким чином дещо доповнюючи попередню частину стандарту, враховуючи ширший спектр потреб користувачів. – Статус: опублікований.

6. ISO/IEC 19796:2005 – Інформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка – Управління, забезпечення якості та метрика (Information technology - Learning, education and training - Quality management, assurance and metrics). – Стандарт ISO / IEC 19796:2005 є базисом для опису, порівняння, аналізу, менеджменту якості та підходів до забезпечення якості. Він слугує інструментом для співставлення вже існуючих підходів та їх узгодження на основі загальної моделі якості. Ключовим елементом стандарту є Рекомендаційна рамка для опису підходів до якості (the Reference Framework for the Description of Quality Approaches).

Стандарт ISO / IEC 19796:2005 складається з трьох частин:

- ISO/IEC 19796-1:2005 – Ч.1: Загальний підхід (Part 1: General approach) - перший крок в напрямі побудови гармонізованої моделі якості для навчання на основі IT. – Опублікований;

- ISO/IEC 19796-2 – Ч.2: Гармонізована модель якості (Part 2: Harmonized quality model) – визначає інструменти і метрики з метою впровадження загального підходу до якості. - Статус: опублікований;

- ISO/IEC 19796-3:2009 – Ч.3: Рекомендаційні методи та метрика (Part 3: Reference methods and metrics) – розширює межі Рекомендаційної рамки для опису підходів до якості, визначеної в попередній частині стандарту ISO/IEC 19796-1:2005, шляхом впровадження гармонізованого опису методів та метрики, рекомендованих для впровадження системи забезпечення якості, управління якістю зацікавленими сторонами, які займаються розробкою, розвитком, утилізацією IT систем для навчання, освіти і професійної підготовки. – Статус: опублікований.

7. ISO/IEC TR 24725-3:2010 – Інформаційні технології для навчання, освіти та професійна підготовки – Технології підтримки та специфічна інтеграція – Ч.3: Платформа та медіа-таксономія (Information technology for learning, education and training - Supportive technology and specific integration - Part 3: Platform and Media Taxonomy (PMT). – Стандарт містить уніфікований словник, систематику медіа- і платформних технологій, а також процеси, що можуть використовуватися для опису різних комбінацій і зв'язків цих технологій, що необхідні для виконання визначених функцій і підтримки додатків для учнів в межах різних IT середовищ. Стандарт містить приклади того, як і коли можна використовувати технології для підтримки навчання, освіти і професійної підготовки кадрів. – Статус: опублікований.

8. ISO/IEC 24751:2008 – Інформаційні технології – Індивідуалізована адаптивність і доступність в електронному навчанні, освіти та професійній підготовці (Information technology - Individualized adaptability and accessibility in e-learning, education and training). – Стандарт ISO/IEC 24751:2008 розроблений з метою задоволення потреб осіб з обмеженими можливостями.

Складається з трьох частин:

- ISO/IEC 24751-1:2008 – Ч.1: Структура і рекомендаційна модель (Framework and reference model. – Статус: опублікований;
- ISO/IEC 24751-2:2008 – Ч.2: «Доступ для всіх»: особисті потреби та переваги для цифрового постачання ("Access for all" personal needs and preferences for digital delivery. – Статус: опублікований;
- ISO/IEC 24751-3:*2008* – Ч.3: «Доступ для всіх»: опис цифрових ресурсів ("Access for all" digital resource description). - Статус: опублікований.

9. ISO/IEC TR 24763:2011 – Інформаційні технології – Навчання, освіта та професійна підготовка – Концептуальна рекомендаційна модель для інформації про компетенцій та подібні об'єкти (Information technology - Learning, education and training - Conceptual Reference Model for Competency Information and Related Objects). – Стандарт ISO/IEC TR 24763:2011 пропонує Концептуальну рекомендаційну модель, яка складається з категорій елементів, атрибутів та взаємозв'язків між ними. Її використання можливе для визначення відношень між поняттями в сфері інформаційних технологій навчання, освіти і професійної підготовки, таких як компетентність, знання, навички, здібності, кваліфікація, продуктивність, дидактичні цілі тощо. Стандарт зосереджений на інформації про учасників освітнього процесу, взаємопов'язаних елементів цього процесу та відповідних відносин між ними в межах IT систем, що використовується для управління, розвитку, опису, передачі чи оцінювання інформації про компетентність чи інші пов'язані з нею об'єкти. - Статус: опублікований [9].

Як бачимо, представлені стандарти відображають досить широки й спектр різних аспектів оцінювання якості IT продуктів, що ма тенденцію до подальшого зростання.

Нажаль, наведені стандарти досі не отримали вітчизняних аналогів, що значно уповільнює процеси стандартизації національних розробок в галузі інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення. Хоча Україна долучилася до впровадження визнаних міжнародних стандартів ще на початку XXI ст., все ж, нині стандартизація та щонайменша уніфікація підходів до визначення якості навчальних комп'ютерних програм, засобів, систем тощо залишається досить низькою.

В Україні існують законодавчі підстави необхідної сертифікації. Одначе, вітчизняний сертифікат не є дійсним за межами держави. Для дійсного визнання світовою спільнотою необхідна сертифікація відповідно ISO 9001:2000 у спеціальних інституціях, таких, наприклад, як ABS Quality Evaluations (США), Lloyd's Register Quality Assurance (Великобританія), TUV (Німеччина), Bureau Veritas Quality International (Франція) та ін. Схвалення подібних інстанцій необхідне компаніям, що пропонують товари чи послуги іноземним клієнтам, у тому числі й освітнім установам, що прагнуть створити гідну конкуренцію зарубіжним колегам. Ці та інші протиріччя ускладнюють процеси забезпечення якості інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення, уповільнюючи інтеграцію нашої держави у світовий інформаційний простір.

Висновки. Усвідомлення того факту, що розробка відповідних стандартів сприятиме створенню нових ринків навчальних матеріалів, зменшенню вартості розробки, збільшенню потенційного повернення інвестицій, зближенню зі світовими ринками освітніх послуг допоможе звести освіту України на якісно новий рівень. Наше дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує іноземний досвід стандартизації інформаційно-комунікаційних засобів навчального призначення.

Література

1. Васильев А. Международные стандарты ISO серии 9000. История и развитие [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.leanzone.ru/ index.php?option=com_content&view=article&id=182:-iso-9000-&catid=41: 2008-12-22-17-57-43&Itemid=90. – Назва з екрана.
2. Выбор и применение стандартов ISO серии 9000 2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.klubok.net/article2375.html. – Назва з екрана.
3. Настанови щодо застосування ISO 9001:2000 у сфері освіти (IWA 2:2003, IDT) : Видання офіційне. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – 63 с.
4. Технічні комітети стандартизації України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ukrndnc.org.ua/techcomitets/files/TK152.zip – Назва з екрана.
5. General information on the list of technical committees [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iso.org/iso/standards_development/technical_ committees.htm – Назва з екрана.
6. Information technology for learning, education and training [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iso.org/iso/standards_development/technical_committees/list_of_iso_technical_comittees/iso_technical_committee.htm?commid=45392 – Назва з екрана.
7. International Electrotechnical Commission [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iec.ch/about/ – Назва з екрана.
8. International Organization for Standardization [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iso.org/iso/about.htm – Назва з екрана.
9. JTC 1/SC 36 - Information technology for learning, education and training [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_tc_browse. htm?commid=45392 – Назва з екрана.

УДК 331.102.12:378.094

Грибок О.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано погляди зарубіжних та українських науковців щодо особливостей самостійної роботи студентів в умовах кредитно-модульного навчання. Узагальнені основні чинники організації самонавчання студентів у сучасній системі європейської освіти.

Ключові слова: *самостійна робота, навчально-пізнавальна діяльність, пізнавальний процес, розвиток особистості.*

В статье проанализированы взгляды зарубежных и украинских научных работников относительно особенностей самостоятельной работы студентов в условиях

кредитно-модульной системы обучения. Обобщены основные факторы организации самообучения студентов в современной системе европейского образования.

Ключевые слова: *самостоятельная работа, учебно-познавательная деятельность, познавательный процесс, развитие личности.*

In the article the looks of foreign and Ukrainian research workers are analysed in relation to the features of independent work of students in the conditions of credit-module studies. The basic factors of organization of self-training of students are generalized in the modern system of European education.

Key words: *independent work, educational-cognitive activity, cognitive process, development of personality.*

Актуальність. З виникненням потреби адаптації вищої освіти України до вимог Болонського процесу поширився пошук принципово нових підходів до визначення змісту та удосконалення системи навчально-виховного процесу. Для зростання можливостей забезпечення одного із завдань сучасної вищої освіти – неперервності навчання, реалізації освіти впродовж усього життя – необхідно сформувати уміння особистості самостійно вчитися, швидко і якісно удосконалювати свою кваліфікацію. У відповідності до державних вимог і нормативних документів вищої освіти навчальний процес у вищих навчальних закладах передбачає організацію самостійної роботи студентів, яка посідає провідне місце. Ця робота стає не просто реальністю, а й визначальною основою навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України.

Великі філософи минулого стверджували, що освіта та розвиток не можуть бути повідомлені особистості, а той, хто бажає навчатись, повинен досягти цього власними силами. ***Метою статті*** є розкриття особливостей самостійної роботи студентів в умовах кредитно-модульного навчання. Самостійна робота є однією з форм організації навчальної діяльності. Її використання дозволяє вирішити не тільки навчальну, але й розвивальну і виховну функцію навчального процесу, оскільки, виконуючи самостійну роботу, студент здобуває сукупність знань, умінь, навичок, самовдосконалюється, розвиває інтелектуальні, творчі здібності особистості, у нього виховуються особистісні риси: самодисципліна, наполегливість, організованість, самостійність, які поступово детермінуються у професійні якості.

Більшість учених під самостійною роботою студентів розуміє роботу, яка виконується без прямої участі педагога на аудиторних і позааудиторних заняттях. И.Зимняя вважає самостійну роботу тих, хто навчається, вищою формою їх навчальної діяльності, яка має значний інтерес у плані психологічного аналізу цієї діяльності [4].

В. Козаков стверджує, що самостійна робота студентів – це специфічний вид діяльності навчання, основною метою якого є формування самостійності суб'єкта, який навчається, а формування знань, умінь і навичок здійснюється безпосередньо через зміст і методи всіх видів навчальних занять, як аудиторних, так і поза аудиторних [5].

Сучасна європейська система освіти спрямована на перенесення центра тяжіння у навчальному процесі з аудиторних форм навчання на позааудиторні. Змінюється і роль лекції у навчальному процесі вищих навчальних закладів. Їх кількість і значення, як джерела знань програмного навчального матеріалу, зменшується, а настановча, орієнтуюча, узагальнююча та мотивуюча функції підсилюється. Самостійне вивчення значної частини теоретичного матеріалу і формування умінь його застосувати до розв'язання практичних завдань неможливе без активізації самостійної роботи студента. Мета нашого дослідження полягає у вивченні особливостей самостійної роботи студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання та об'єктивному аналізі її впливу на підготовку фахівців у вищих навчальних закладах.

Кредитно-модульна система навчання здатна активізувати самостійну роботу студентів, мотивувати їх прагнення до постійної, а не тільки під час екзаменаційної сесії, участь у навчальному процесі. Цьому сприяє широка шкала оцінювання знань і умінь студентів на кожному занятті за європейською кредитно-трансферною та акумулюючою

системою. Впровадження кредитно-модульної системи навчального процесу вимагає, щоб навчання було особистісно-зорієнтованим, тобто зміст навчання і шляхи досягнення цілей освіти та професійної підготовки мають відповідати індивідуальним потребам і можливостям студента, а партнерство викладача і студента у навчальному процесі повинно створювати сприятливі умови для педагогічного стимулювання навчальної діяльності. Дослідження свідчать, що особистісно-зорієнтоване навчання дає можливість реалізувати індивідуальні психологічні якості, врахувати рівень знань і умінь та сприяти саморозвитку особистості студента тільки тоді, коли завдання для самостійної роботи є дидактично обґрунтованим, доступним, цікавим, професійно спрямованим, з поступово наростаючою складністю. Якщо студент не може самостійно виконати навчальне завдання, та навчання не приносить позитивних результатів. Як наслідок, формується негативне відношення до навчання і втрачається пізнавальний процес.

Упровадження кредитно-модульної системи навчання робить самостійну роботу студентів більш організованою, оскільки кожне заняття проводиться як мікромодуль і кожен студент знаходиться під систематичним контролем викладача. Результати поточного і модульного контролю дають можливість викладачу вчасно приймати оперативні виховні і дидактичні заходи щодо підвищення якості навчання студентів, націлювати їх на подальшу самостійну роботу, виховувати самостійність у набутті знань.

При класичній системі організації навчального процесу лише 8% студентів визначають системність у своєї роботі як високу і 37% - як низьку [1, с.4]. Спостереження свідчать, що після запровадження європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи більшість студентів самостійно визначають за кількістю набраних балів поточний рівень своїх знань і на основі цього планують свою самостійну роботу, щоб підвищити власний рейтинг. Реалізуючи цю мотивацію учня, вони активізують співпрацю з викладачем не лише на лабораторних і практичних заняттях, а й на лекціях та консультаціях. Це дає можливість викладачу організовувати їх самостійну роботу і формувати у них пізнавальний інтерес – внутрішній мотив навчальної діяльності, винятково необхідний для підготовки творчої особистості.

Ефективна самостійна робота студентів неможлива без відповідної дидактико-методичної діяльності викладача. Відомий педагог А. Мінаков відмічав: « самостійна робота – це перш за все самостійна думка. Треба вчити самостійно мислити на лекціях і під час розв’язування задач. Творчо працювати може тільки той, хто мислить, треба піклуватись про активність студентів на лекціях, під час виконання вправ, розвивати самостійне мислення, яке автоматично викличе бажання самостійно працювати. Важливо, щоб студенти навчились самостійно працювати без будь яких вказівок з боку викладача» [6, с.20].

Отже, сучасність поступово змінює психологію студента від «споживача» готових знань до творчого засвоєння ним освіти, але у методичній системі самостійної роботи центральними залишаються діяльність викладача і діяльність студента. Діяльність викладача передбачає вирішення цілої низки завдань: відбір матеріалу, який необхідно засвоїти, його переведення в систему завдань, які потрібно розв’язати; організація процесу оволодіння студентів знаннями та способами дії з ними. Викладач виступає не в ролі інформатора, а перетворюється на справжнього організатора, консультанта.

Аналізуючи думки відомих педагогів таких як В.А. Козаков, А. П. Мінаков, А.М. Алексюк, И.А. Зимняя можна зробити висновок, що самостійна робота це активне самостійне мислення, критерієм сформованості якого є ступінь активності та самостійності розумової діяльності. Під час такої діяльності у студента задіяні всі види пам’яті (миттєва, тимчасова, оперативна, довготривала), увага, сприймання і розуміння, узагальнення та систематизація змісту навчального матеріалу. Спостереження свідчать про те, що ефективність аудиторних занять визначається рівнем самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів, а саме рівнем самонавчання.

Сучасна педагогічна наука розглядає розвиток і саморозвиток особистості як єдиний процес. Навчання і самонавчання, як засіб і компонент саморозвитку особистості, пов’язані між собою. Проявляючи зусилля в активному навчанні студент навчає себе за участю

викладачів. Самонавчання тут виступає як «глибоко усвідомлена творча діяльність з оволодіння способами пізнавальної діяльності, набуття на цій основі необхідних знань, навичок і умінь та формування якостей, що забезпечують саморозвиток особистості» [10, с.42-47].

Постійно оцінюючи за кількістю набраних балів свій рейтинг, усвідомлюючи свої потреби і можливості, студент прагне реалізувати їх у пізнавальної діяльності та переходить від навчання до самонавчання. У навчанні ціль ставить викладач, а для самонавчання характерним є власне ціле покладання, що значно збільшує продуктивність діяльності студента [9].

Ці два види навчальної діяльності відрізняються один від другого тим, що перший – це засіб формування другого, а другий – результат першого. Самостійна робота студентів у формі самонавчання – це концентрація пізнавальних, вольових і регулятивних зусиль і дій, що виступає способом набуття нових знань та інтелектуального розвитку.

Самостійну роботу студента доцільно розглядати як дидактичну гнучку систему, для якої характерні на думку дослідників наступні принципи: активність та інтерактивність, системність та послідовність, індивідуалізація, успішність, позитивність та оптимальність.

Викладачі можуть поєднувати самостійну позааудиторну роботу з аудиторною, застосовуючи комунікативно-діалогову, дискусійну або дослідницьку технологію навчання, інтерактивні технології. Це допомагає підвищити самооцінку студентів та їх мотивацію до виконання завдань [3].

Будь який вид самостійної роботи передбачає включення студента у три етапи: підготовчий, основний, етап контролю та самоконтролю.

Підготовчий етап передбачає чітке формулювання мети самостійної діяльності педагогом і усвідомлення, розуміння її студентом та планування виконання конкретного навчального завдання.

Основний етап складається із сукупності необхідних для виконання завдань дії та способів, передбачає самостійне знаходження інформації, ознайомлення, розуміння, усвідомлення, обробку і запис навчальної інформації та її осмислення. Результативність самостійної роботи залежить не лише від самих способів, прийомів виконання дій, але і від послідовності їх застосування.

Останній етап слугує не лише джерелом інформації для викладача, а й дозволяє студентам критично оцінити рівень знань, умінь, навичок, виявити недоліки у підготовці до занять. Самоконтроль здійснюється студентом на основі перевірки виконання інструкцій, тестів. Самомоніторінг формує свідоме ставлення до пізнавального процесу в цілому, стимулює його мотиваційну основу тільки на позитивному рівні. Змінюється сутність контролю в мовах кредитно-модульної системи, яка не передбачає складання традиційних екзаменів і заліків. Модульний спосіб структурування матеріалу навчальної дисципліни забезпечує не тільки організацію систематичної самоосвітньої діяльності кожного студента, але й дозволяє ввести рейтингову оцінку рівня засвоєння навчального матеріалу.

Висновки. Модульно-рейтингову систему навчання можна одночасно розглядати як засіб контролю й оцінки, організації самостійної навчальної діяльності студента, фактор стимулювання його пізнавальної діяльності, що сприяє усуненню елементу випадковості оцінювання, дає можливість виправляти в ході вивчення допущені помилки.

Власні спостереження та аналіз робот сучасних відомих педагогів, які досліджують проблему самостійної роботи в умовах кредитно-модульного навчання дозволяють зробити наступні висновки:

- навчання студентів в умовах кредитно-модульної системи виховує у них впевненість, у тому що результат їх навчання залежить від щоденної активної самостійної роботи;

- самонавчання студентів в сучасних умовах є основним засобом формування їх пізнавальної діяльності, воно формує самостійне мислення студента та є найбільш важливим видом навчальної діяльності;

- самонавчання в умовах європейської системи освіти виступає як усвідомлена творча діяльність з оволодіння необхідних знань, навичок і умінь та формування якостей, що забезпечують саморозвиток творчої особистості та підготовки фахівця.

Література

1.Алексюк А.М. Експериментальне впровадження технології модульної організації навчання у вищій школі // Проблеми вищої школи: Науково-методичний збірник. – К., 1994.- Вип.79. – С.3-6.
2.Баранова Л.П., Савченко Л.М. Організація самостійної роботи студентів в умовах рейтингової системи контролю знань при вивченні курсу історії культури України // Проблеми вищої школи: Науково-методичний збірник. Вип.81. – К., 2008. – С.62-64.
3.Герман Н.А., Тягунова Н.В. Адаптація форм організації самостійної роботи студентів до сучасних технологій навчання. // Вища школа. – 2010. – №4-5. – С.53-61.
4.Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.476.
5.Козаков В.А. Самостійна робота студентів і її інформаційне забезпечення. – К., 1990. – С.248.
6.Минаков А.П. О творческом методе преподавания // Весник высшей школы. – 1945. –№5. – С.19-22.
7.Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання // Алексюк А.М., Аюрзанайн А.А. Підкасистий П.Г., Казаков В.А. – К.: ІСДО, –1993. – С.335-339.
8.Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу / Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д. Грубіянко В.В., Бабин І.І. – Київ-Тернопіль, 2008. – С.147.
9.Приходько Ю.І. Особистісно орієнтоване навчання і розвиток творчого потенціалу особистості // Військова освіта: Зб.наук. праць. – К., 2003. – №12. – С.94-104.
10.Трофимова Н.К., Еремина Е.И. Самообразование и творческое развитие личности будущего специалиста // Педагогика. – 2009. - №2. – С.42-47.

УДК 378.0143.(477)(043).

Гук О. Ф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,факультет психології, кандидат педагогічних наук

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

В статті проведено аналіз модернізації навчально-виховного процесу у зарубіжних вищих навчальних закладах.

Ключові слова: *навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах, модернізація навчально-виховного процесу, європейські освітні стандарти.*

В статье проведен анализ модернизации учебно-воспитательного процесса в зарубежных высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *учебно-воспитательный процесс в высших учебных заведениях, модернизация учебно-воспитательного процесса, европейские образовательные стандарты.*

In the article the modernization of the educational process in foreign universities is analyzed.

Key words: *teaching-educational process of higher educational institutions, modernization of teaching-educational process, European educational standards.*

Актуальність. Під впливом глобалізаційних процесів, що відбуваються в усіх сферах суспільства, навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах зазнав

суттєвих змін й зорієнтований на досягнення світових освітніх стандартів. Цьому сприяють державна політика в галузі освіти, втілена в Конституції України, Законі «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти, відповідних указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України. Зокрема у Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що головним ресурсом укріплення авторитету і конкурентоздатності держави на міжнародному рівні стає вища освіта.

Пошук якісно нових підходів до підготовки фахівців відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня детермінує необхідність модернізації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України.

Мета полягає в здійсненні аналізу навчально-виховного процесу у зарубіжних вищих навчальних закладах з метою трансформації зарубіжного досвіду модернізації навчально-виховного процесу в систему вищої освіти України.

Першими насущність потреби модернізації вищої освіти з метою переходу від традиційних класичних підходів до максимальної відповідності законів ринкової економіки зрозуміли педагоги Сполучених Штатів Америки ще у кінці XIX – на початку XX століть. Вони завжди в першу чергу звертали увагу на практичне застосування результатів освіти. Загальна американська культура завжди мала технічний і прикладний характер; за своїм походженням вона була одним із засобів створення нації. Дещо пізніше підхід підпорядкування вищої освіти матеріально-економічним інтересам почав використовуватися і в європейських країнах. Але на відміну від США в цих країнах намагалися зберегти національні історико-культурні традиції та духовно-гуманістичні основи вищої освіти.

Американська вища освіта сьогодні спрямована на створення людини-фахівця, головні особистісні риси якої – наявність висококласних знань у вузькій професійній галузі соціальної економіки і значна обмеженість (а часто – практична відсутність) знань у інших галузях. У 1991 році в США була прийнята так звана нова освітня ініціатива, низку ключових пунктів якої в 1999 році було інтерпретовано в Болонській конвенції і адаптовано до реалій Європейського Союзу. Якщо порівняти американські освітні реформи кінця XX століття з Болонською конвенцією, зазначимо схожість деяких напрямків розвитку освіти з реформами, які проводяться в європейській освіті.

Це свідчить про подальші напрями розвитку європейської системи освіти, що вона за своєю сутністю наближатиметься до американської системи. Проте не слід вважати, ніби американська система освіти не вчить мислити. Навпаки, вона вчить мислити професійно, в рамках соціально-економічних потреб. Завдяки розвитку освіти сьогодні багато в чому динамічно змінюється весь кадровий потенціал США. Постійно зростає частка працівників, зайнятих переважно розумовою працею (близько 60% у 1998 р.), і особливо представників принципово нових професій, що виникли з розвитком науково-технічного прогресу: аналітиків систем, фахівців в області генної інженерії, програмового забезпечення, інформаційних технологій [4].

Процес європейської інтеграції розпочався, а перспектива розширення Євросоюзу надала йому нових обріїв:

- зміцнення і розвитку інтелектуального, соціально-культурного і науково-технічного потенціалу Європи;
- розгляд вищої освіти, як провідника ідей нового тисячоліття, що сприяє вихованню у студентів і всіх громадян почуття причетності до спільних цінностей і соціально-культурного партнерства;
- використання нового освітнього базису, який повинен носити узагальнений, стандартизований характер при одночасному збереженні історико-культурних традицій і базуватися на найсучасніших наукових досягненнях (в першу чергу в області інформаційних технологій);
- відповідальність вищої школи за підготовку робочої сили нового типу, розширення перспектив її міжнародного працевлаштування і розвиток мобільності спеціалістів.

У Болонській декларації сказано: «Особливе місце варто приділити міжнародній конкурентноздатності європейської системи вищої освіти. Життєздатність і організаційно-

технічний рівень будь-якої цивілізації визначається привабливістю її культури для інших країн. Ми повинні домогтися того, щоб престиж європейської системи вищої освіти в усьому світі був таким же високим, як престиж європейської науки і культури» [7].

Таблиця 1. - Порівняння ключових моментів “нової освітньої ініціативи” США (1991 р.) і Болонської конвенції Європейського Союзу (1999 р.)

Ключові моменти “нової освітньої ініціативи” США (1991 р.)	*Ключові моменти Болонської конвенції Європейського Союзу (1999 р.)*
Розвиток стандартів освіти за п’ятьма основними навчальними предметами: англійська мова, математика, природознавство, історія і географія. Введення системи кредитів і середнього балу.	Введення кредитно-модульної системи і дворівневої освіти з метою її стандартизації. Наявність інтернаціональних навчальних дисциплін.
Розвиток системи національного тестування, результати якого повинні використовуватися при прийомі студентів до університетів і коледжів, а також роботодавцями при прийомі на роботу.	Введення систем тестування, результати яких повинні використовуватися при прийомі студентів до університетів і коледжів, переході студентів з попереднього курсу на вищий.
Забезпечення можливості отримання вищої освіти і просування по східцях освіти на базі освіти, одержаної в школі.	Забезпечення можливості отримання вищої освіти, ступеня доктора, а також освіти впродовж всього життя.
Всебічна фінансова підтримка тих, хто добре навчається, і тих, хто вивчає предмети основних природничих напрямків.	Розширення мобільності освіти, система заходів, направлена на збільшення привабливості освіти.
Стимулювання бізнесу в підтримці некомерційних організацій, які проводять наукові дослідження, і розвиток нетрадиційних підходів у освіті.	Залучання бізнес-структур до фінансування освіти на умовах постачання необхідних фахівців. Контроль якості освіти незалежними організаціями. Розвиток новаторських форм “освіти за кордоном”.
Федеральне фінансування громад і створення нової американської школи.	Часткове фінансування Європейським Союзом, часткове – споживачами освітніх послуг.
Створення умов партнерства між освітою і роботодавцем.	Орієнтація освіти на кінцевий результат, працевлаштування випускників.

Декларацією передбачається:

- використання ясної, прозорої і порівняльної системи надання освітніх ступенів з видачею додатків до дипломів (забезпечення працевлаштування випускників і посилення конкурентноздатності системи вищої освіти);
- впровадження системи дворівневої вищої освіти: базової і післядипломної (graduate and postgraduate); доступ до другого етапу вимагає завершення першого. Ступінь, який надається після закінчення першого етапу, визнається на європейському ринку праці як достатній рівень кваліфікації;
- прийняття Європейських Кредитно-Трансферної Системи (ECTS) як засобу підвищення мобільності студентів. Кредити можуть діяти на всіх рівнях вищої освіти, включаючи неперервну освіту, за умови їхнього визнання приймаючими навчальними закладами;
- стимулювання мобільності і створення умов для вільного переміщення студентів, викладачів, освітніх менеджерів, дослідників;
- розвиток європейського співробітництва в області контролю якості з метою розробки порівняльних критеріїв і методологій;
- посилення європейського виміру вищої освіти насамперед у таких областях, як проектування освітніх програм, наукові дослідження тощо [1, с.33].

Освітня мобільність базується на двох моментах: транснаціональна вища освіта і інтернаціоналізація вищої освіти [1]. Перший момент означає освіту, одержувану в одній країні в рамках ВНЗ іншої країни. Поняття «інтернаціоналізація вищої освіти» охоплює: 1) обмін викладачами і студентами; 2) міжнародні академічні зв’язки; 3) особливі навчальні плани. Найважливіший принцип інтернаціоналізації вищої освіти полягає в тому, що вона повинна служити зміцненню національних, регіональних і місцевих можливостей для

розвитку людських ресурсів. Основні завдання міжнародного співробітництва, згідно з Програмним документом ЮНЕСКО «Реформа і розвиток вищої освіти» [6], повинні вирішуватися за схемою, наведеною на рис.1.

Ректорський корпус Європи переконаний у тому, що для розширення мобільності та досягнення визнання ринками праці ступенів, кваліфікацій і дипломів, необхідна адаптація навчальних планів, чітка структура освітніх рівнів, надійна гарантія якості навчально-виховного процесу, потрібне застосування основних мов міжнародного спілкування у викладанні, відповідні інформація і маркетинг, служби прийому іноземних студентів, а також зняття заборон на міграцію і зміну законів, які регулюють ринки праці [1].

.

Рис.1. Основні завдання міжнародного співробітництва у разі впровадження інтернаціоналізації вищої освіти.

Впровадження рішень, прийнятих Болонською декларацією, стимулюється необхідністю гармонізації структури кваліфікаційних систем у вищій освіті Європи. Прийняті нормативні документи для того, щоб європейські ВНЗ як академічно, так і професійно визнали курсові модулі, навчальні рівні, ступені та інші звання. Це допоможе громадянам найефективніше використовувати свої кваліфікації, компетенції та навички на всьому європейському освітньому просторі.

Визначено вимоги оновлення освітніх програм [1]:

- введення нових, а не пристосування старих освітніх планів;
- гарантований рівень якості на базі надбаних компетенцій, а не витраченого навчального часу;
- досить реальні можливості на ринку праці;
- чітке розділення з післявузівською освітою;
- акредитування.

Останній момент, в свою чергу, вимагає:

- сумісних систем контролю якості, орієнтованих на “порогові стандарти”, які встановлюють вимоги до рівня підготовки випускників (за результатами), а не змістовні та часові параметри освітнього процесу, що відносяться до передумов;
- незалежного оцінювання, яке врешті-решт може привести до створення “європейських знаків якості” для широких предметних областей (вакуум “національного оцінювання” повинен бути заповнений організаціями, незалежними від національних і європейських владних структур);
- координованого підходу до стандартів якості транснаціональної освіти і до визнання іноземних приватних провайдерів (постачальників) вищої освіти [2].

Все перераховане і є сутністю сучасної європейської системи вищої освіти [5]. Проте слід зауважити, що після прийняття Болонської декларації та впровадження її у життя в ідеології європейської вищої освіти склалися умови для можливості виникнення так званого парадигматичного зсуву.

Висновки. Стан сучасної української освіти безпосередньо пов’язаний із станом країни в цілому. Оскільки векторним напрямом розвитку української держави є орієнтація на демократизацію і вступ до Європейського союзу [3], вища освіта повинна відповідати цій перспективі і, також орієнтуючись на європейські демократичні стандарти, поступово трансформуватися в цьому напрямі.

Отже, до європейської модернізації навчально-виховної діяльності належать: конкурентоспроможність вищої школи на міжнародному ринку праці; адекватність вищої освіти сучасній світовій економіці та науково-технічному прогресу; академічна і професійна мобільність; неупереджене ставлення до національних дипломів і кваліфікаційного рівня фахівців; модульна структура і особистісна орієнтованість освітніх програм; співпраця і гармонізація структур вищої школи; наявність незалежних систем акредитації і контролю якості освіти; європейський стандарт якості вищої освіти; культура навчання протягом життя; конкуренція між ВНЗ при зміцненні їх співробітництва; зростання престижності вищої освіти і розширення її експортного потенціалу.

Література

1. Байденко В.И. Болонские реформы: некоторые уроки Европы // Высшее образование сегодня. – 2004. – №2. – С. 14-22.
2. Высшее образование в Европе. Транснациональное образование: возможность доступа или создание препятствий. 2000, №3. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http//www.aha/ru/~moskow64/educational_book.
3. Григор О.О. Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз (державно-управлінський аспект): Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 [Електронний ресурс] / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — Л., 2003. — 20 с.
4. Джонстоун Д.Б. Система высшего образования в США: структура, руководство, финансирование // Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – №5-6(28). – С. 92-102.
5. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти // Нац. техн. ун-т України "Київ. політехн. ін-т". — К.: Політехніка, 2003. — 200 с.
6. Корсак К.В. Формування культури оцінювання і забезпечення якості роботи вищих шкіл // Вища освіта України. – Киів, 2004. – №1. – С. 41-49. 7. Степко М.Ф., Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л. Болонський процес і навчання впродовж життя: Моногр. / Нац. техн. ун-т "Харк. політехн. ін-т". — Х., 2004. — 111 с.

УДК 373.2.316

Кущ Т. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ РАННЬОГО ВІКУ: ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ЯНУША КОРЧАКА

У статті проаналізовано основні інститути соціалізації дітей раннього віку, описано процес соціальної адаптації малюків, висвітлено педагогічні погляди Януша Корчака на соціальну адаптацію та актуалізовано їх відповідно до викликів сучасного суспільства.

Ключові слова: *соціальна адаптація, ранній вік, інститут соціалізації, особистісне зростання, синдром дефіциту уваги, гіперактивність, соціальна депривація.*

В статье проанализированы основные институты социализации детей раннего возраста, описан процесс социальной адаптации малышей, отражены педагогические взгляды Януша Корчака на социальную адаптацию и актуализированы в соответствии с запросами современного общества.

Ключевые слова: *социальная адаптация, ранний возраст, социализирующий институт, личностный рост, синдром дефицита внимания, гиперактивность, социальная депривация.*

In the article the main institutions of the children in the early childhood socialization have been analyzed. The process of social adaptation of infants has been described. The pedagogical outlooks of Yanush Korchak on the social adaptation have been cleared up and refreshed according to the challenges of the modern world.

Key words: *social adaptation, early childhood, socializing institute, personality growth, syndrome of deficit attention, hyperactivity, social deprivation.*

Актуальність. Особливої актуальності проблема соціальної адаптації дитини набула в умовах глобалізації та інформатизації суспільства, коли поряд з еволюційними процесами з'явилась проблема ціннісних орієнтирів. Реалії сучасності ставлять перед нинішніми дітьми та їх батьками нові й складні вимоги щодо соціалізації нового покоління. Соціальна адаптація, як частина процесу соціалізації, є складним процесом пристосування маленької особистості до нових, ще зовсім не знайомих їй умов навколишньої дійсності. Дослідження періоду соціальної адаптації у ранньому віці є дуже важливим адже дає можливість здійснити перевірку соціально-психологічної підготовки дитини до подальшого її становлення і розвитку у світі, що постійно змінюється. Отже, ***Актуальність*** даної статті зумовлена необхідністю пошуку нової методики соціальної адаптації дітей раннього віку в сучасному інформаційному суспільстві.

Проблема соціальної адаптації широко і багатогранно представлена у дослідженнях багатьох учених, зокрема: Г.Балла, Б.Вульфова, Д.Кона, М.Лещенко, А.Мудрик, В.Мушинського, О.Чоботько та ін.

Дослідженню особливостей періоду раннього віку дітей у педагогічній науці приділено значну увагу науковців, серед яких праці: Аксаріної Н., Бачинського П., Бєлєнької Г., Бретт Д., Гордона Д., Гураш Л., Гурковської Г., Денисюк Д., Доман Г., Козлова С., Лісіної М., Лупан С., Павлова Л., Пентлі Е., Спока Б., Томас Е., Шафер Е., Щелованова М. та ін.

Метою даної статті є теоретичний аналіз поглядів Януша Корчака на соціальну адаптацію дитини та їх актуалізація відповідно до вимог сучасного суспільства.

Енциклопедія освіти трактує соціальну адаптацію як процес і результат пристосування людини до умов соціального середовища і водночас часткове пристосування самого середовища до людини з метою гармонійного співіснування (від лат. adaptation – пристосування) [2, С. 836]. Суспільство кінця ХХ – початку ХХІ століття прийнято вважати інформаційним. Поява нових інформаційних технологій, зумовила

перерозподіл педагогічних акцентів у вихованні. Технологізація сучасного побуту все більше витісняє один з найважливіших засобів виховання – безпосереднє спілкування батьків з дітьми. Таке нерівноцінне заміщення у ранньому віці може бути особливо шкідливим, адже успішність адаптації маленької особистості, у першу чергу, залежить від активної позиції дорослих.

Ранній вік характеризується наявністю криз у особистісному зростанні дитини, що спричиняється виникненням суперечностей між прагненнями і можливостями немовляти. Дитина є уже достатньо дорослою для того, щоб вирізняти себе з-поміж інших. Вона починає активно апробовувати різноманітні соціальні ролі, що формує уміння та навички, необхідні для самостійного життя. Основною базою запуску цього механізму є здобуття інформації та активна участь у ньому дорослих.

Чільне місце у контексті даної проблеми посідають наукові погляди видатного польського педагога, дитячого лікаря, письменника, гуманіста Януша Корчака. Ним було розроблено педагогічну концепцію, основану на гуманізмі, любові та повазі до дітей. Практичний досвід він здобув, будучи директором двох виховних закладів для дітей-сиріт у Варшаві – «Будинку сиріт» (1911) та «Нашому домі» (1919) [3]. У своїй книзі про виховання «Як любити дітей» Корчак висвітлив основоположні принципи формування, розвитку та становлення гармонійної особистості на дидактичних засадах. Розглядаючи кожну дитину не просто як об'єкт педагогічного впливу, а як окремий унікальний світ з безліччю потенційних можливостей, Корчак підкреслював, що не потрібно формувати з дітей одноманітні елементи суспільства, як і заохочувати анархічні прояви егоїзму. Необхідно створити такі умови для сприйняття цілісної реальності, коли кожна особистість пов'язана з іншими. Мова йде про розвиток вродженого людського потенціалу, котрий діти проявляють з раннього дитинства. Таким є гармонізований процес соціальної адаптації, коли дитині не заважають вчитися, взаємодіяти, помилятися, виправляти помилки, встановлювати контакти, просто любити, одночасно надаючи необхідну інформацію для успішного особистісного зростання.

Проблему соціальної адаптації дітей у ранньому дитинстві частково поглиблюють психофізіологічні особливості цього віку. Фізіологічно у цей період, що охоплює віковий проміжок від 1-го до 3-х років, відбувається блокування активності правої півкулі мозку. Активність правої півкулі притаманна усім людям від народження, вона орієнтована на сприйняття багатовимірного простору, формування у свідомості людини єдиної, цілісної картини світу. Однак, починаючи з раннього дитинства, її активність блокується усім виховним процесом, оскільки характер впливу на дітей їхньої правої півкулі не сприймається дорослими людьми з активною лівою півкулею [4, С. 8]. З психологічної точки зору, кардинальні перетворення відбуваються у вищій нервовій системі та поведінці. Дитина проявляє упертість, негативізм, протест, знецінення дорослих, що є прямим свідченням її бажання самостійно апробовувати свої можливості у життєвому просторі. До всього ж, у сучасному глобалізованому світі, де постійно відбувається прискорення життя, малюки часто мають ознаки імпульсивності та гіперактивності.

У педагогічно не озброєних батьків така поведінка іноді викликає підозру в порушенні психофізіологічного розвитку. Починається посилене виховання та пошук педагогічних пробілів. Часто у таких випадках дітям встановлюються медичні діагнози, і що страшніше – починається лікування психотропними препаратами. Сьогодні, широковживаною є практика лікування у дітей так званих СДУ (синдром дефіциту уваги) та СДУГ (синдром дефіциту уваги з гіперактивністю). Причини такої поведінки сучасні дослідники часто пов'язують з високим рівнем інформатизації суспільства та, як наслідок, перенасиченням нефільтрованою інформацією чутливий дитячий мозок [1, С. 20]. Однак, часто такі синдроми проявляються через банальне бажання дитини бути почутою у своєму незреалізованому світі, відчувати батьківську любов, викликати повагу.

Януш Корчак також описує такий випадок у наступному епізоді: «Я знаю одного хлопчика, у нього був хворий брат. Дивовижна була хвороба. Навіть батькам здавалось, що він просто неслухняний, невихований, свавільний. Ходив, їв, спав, як усі, тільки ні

хвилинки не міг всидіти на місці і все брав, хватав, псував. Якщо він чогось хотів, а йому це не дозволяли, він падав на підлогу, колотив по ній ногами, плювався, кусався і кричав так голосно, що раз навіть поліцейський прийшов: думав, що хлопчика б'ють, а над дітьми знущатися забороняється. Тільки тоді батьки викликали лікарів» [3, С. 211]. Корчак наголошує на психологічному аспекті проблеми – батьків часто сердить те, що дитина посягає на їх спокій, налаштовує проти себе, руйнує звички, віднімає час і думки. Дитина сигналізує про брак уваги, коли провокує смуту, адже це помітно і довше залишається у пам'яті. Наші дослідження свідчать, що сучасні батьки досить часто витрачають вільний час не на спілкування з дітьми, а на відпочинок. Альтернативою дитячій самотності стали інформаційні технології та носії інформації, що поступово перебирають на себе виховні функції. Шукаючи щось, що допоможе знайти себе – діти заглиблюються у віртуальний світ «живих екранів».

Однак, ні один винахід технічного прогресу не може замінити дитині батьків. Необхідність батьківської любові та уваги у процесі соціальної адаптації яскраво ілюструє явище «соціальної депривації» (нестача соціальної, емоційної, сенсорної стимуляції розвитку дитини). Воно детермінується як наслідок впливу соціальної ізоляції на розвиток свідомості дитини. Прикладом такого впливу є характеристика дітей, які виховувались у суспільних закладах опіки. На відміну від дітей, які зростають у сім'ї, діти-сироти характеризуються порушенням фізичного та психічного розвитку, здібностей, відставанням у навчанні, некомунікабельністю, низьким інтелектом, агресивністю, апатією, дивною поведінкою в цілому. Вихованці дитячих закладів страждають від браку персоніфікованих, спрямованих на розвиток їх індивідуального життя контактів. Обійми, пригортання, можливість торкатися до тіла дорослого, спілкування виявляються такими ж важливими, як повітря та їжа [5, С. 144].

Основним інститутом соціалізації у період раннього віку є сім'я. Нажаль, шалений ритм сучасного життя часто не залишає достатньо часу дорослим на спілкування з дітьми. Більшу ж частину часу малюку необхідно проводити з матір'ю – вона відіграє основоположну роль у процесі його соціальної адаптації. Мати має вищу владу, може дозволити або заборонити, вона вирішує чим зайнятися і куди піти, формує уявлення про добре і погане. Мама завжди поруч вдома, спостерігає за іграми на дитячому майданчику, приймає участь у розв'язанні непорозумінь з однолітками, а також відслідковує поведінку малюка за словами вихователів дитячого садка. Від мами нічого не можна приховати, тому авторитет матері у період раннього вікує незаперечним.

Ось, як описує роль матері у дитячому світі Януш Корчак: «Мама знає більше, тому що вона постійно знаходиться з дитиною, не бажаючи перевантажувати батька, має право не все йому розповідати. Батько після роботи повинен відпочити, весело поспілкуватися і єдине – часто єдине – тепло свого життя – дитину – обійняти. Мама не скаже, їй незручно, якщо вона змушена буде звернутися до батька, щоб він навіть не палкою, а чоловічим розумом допоміг – прирадив…»[3, С. 298].

Гендерну проблематику у процесі соціалізації дітей раннього віку чітко можна простежити у відносинах «син – мама». «Я сама» часто говорять хлопчики, намагаючись наслідувати матері. Вони наполегливо фарбують губи біля дзеркала і беруться за віник на кухні. Пізніше, коли малюк зміцніє, тато почне проводити більше спільного часу з сином – поведе його на футбольний стадіон, дозволить сісти за кермо в авто – він стане авторитетним прикладом для наслідування.

Наявність у сім'ї дідуся та бабусі значно розширює соціалізуюче середовище дитини. Корчак підкреслює їх позитивний вплив на соціальну адаптацію дитини: «Якщо в сім'ї є бабуся і дідусь, можливо, це для дитини краще. Якщо мама сьогодні сердита, можливо, бабуся втішить; мама відмовиться, можливо бабуся допоможе. У бабусі більше часу, – отже, вислухає уважніше. Цікаво розповідають старенькі люди. І взагалі як це дивно: бабуся пам'ятає маму маленькою дівчинкою, а тата – молодим хлопцем. А ще раніше бабуся сама була дитиною. Пам'ятає старі часи. Іншими тоді були вулиці,

будинки, інші лампи і годинники, навіть люди були інші. Не було багатьох винаходів і книжок, іграшок, розваг…» [3, С. 212].

В період від одного з половиною до двох років дитина удосконалює свої пізнання і навички, визначає своє місце у середовищі, звикає до самообслуговування. Освоєння мови дозволяє вільно контактувати з навколишніми людьми. Мова починає виконувати комунікативну функцію, що дозволяє маляті виражати свої почуття. У цей період дитина йде на перші усвідомлені контакти з однолітками.

На вулиці, на дитячих майданчиках дитина потрапляє у коло собі подібних, де починається формування перших комунікативних зв'язків. І це є дуже важливо для маленької особистості, адже незабаром їй доведеться ходити у дитячий садок чи школу, де не буде пильного нагляду та допомоги звичних близьких людей. Колектив учить маленьку людину вольовій поведінці, умінню співвідносити свої бажання з бажаннями інших дітей і вимогами дорослих. У дитини формується довільна поведінка і саморегуляція, в рівні розвитку яких полягає успішність майбутнього учня.

Важливими з погляду соціальної адаптації у колективі є спілкування і набуття першого соціального досвіду. Знаходячись між однолітками, дитина вчиться спілкуватися з іншими дітьми, обстоювати свою власну думку і прислухатися до чужої. У неї формується не тільки система уявлень про навколишній світ, але й про самого себе: про свої дійсні здібності і можливості, які можуть оцінити не тільки мама і тато, але і інші люди і, перш за все, однолітки. З цього приводу Януш Корчак пише: «Спостерігаючи за дитиною у колективі, можна дізнатись її справжню ціну, що дитина являє собою, що вона може дати і як це сприймають інші, який рівень самостійності цієї дитини, чи може вона дати відсіч масовому тиску. З дружньої бесіди видно до чого дитина прагне, а спостерігаючи за нею у колективі – на що вона здатна, як відносяться до інших людей та скриті мотиви її поведінки. Якщо ми постійно бачимо дитину тільки саму, ми будемо знати її лише з одного боку» [3, С. 76].

Висновки. Базові напрацювання видатного педагога Януша Корчака в контексті проблеми становлення особистості є актуальними і сьогодні. Він чудово розумів важливість впливу суспільства на формування особистості та обстоював необхідність створення більш досконалих умов для соціалізації та адаптації дитини. Розуміючи необхідність активної пізнавальної позиції у процесі соціальної адаптації, Корчак підкреслював важливість уважного ставлення дорослих до особистості дитини. Для реалізації цілі – становлення дитини, як повноцінної, соціально-активної одиниці він вміло використовував ресурси дитячого колективу.

Однією з найістотніших цінностей педагогічних поглядів Януша Корчака є позиція, сповнена розумінням потреб та внутрішніх переживань кожної дитини, поваги до її особистості, достоїнств та прагнення пізнати світ. Завдяки цьому його напрацювання використовуються як базові у теорії раннього розвитку, а педагогічний досвід є актуальним і сьогодні та творчо використовується у багатьох країнах світу.

Відсутність у теорії педагогіки єдиної універсальної концепції соціальної адаптації особистості потребує подальшого розвитку теоретичних, технологічних та організаційних основ соціально-педагогічної роботи з дітьми раннього віку відповідно до вимог сучасного інформаційного суспільства.

Література

1. Баркан А. Дети нашого времени / Алла Баркан. – М.: АСТ, Астрель, 2010, 411 с.; 2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.;
3. Корчак Я. Как любить ребенка: Книга о воспитании: Пер. с польск. – М.: Полиздат, 1990. – 493 с.;
4. Кудрик Л., Сурмяк Ю. Індиго: Діти Нової Свідомості. Посібник для вчителів, виховників і батьків. – Львів: СПОЛОМ, 2008 . – 176 с.;
5. Мушинський В. Психологічні особливості дітей, які виховуються поза сім'єю // Соціальний педагог (Шкільний світ). – К.: Вид. дім «Шкільний світ», 2009. – № 2. – С.33-37.;

6. Чоботько О. Соціалізація особистості дитини, позбавленої батьківського піклування // Актуальні проблеми розвитку економіки, освіти та науки в умовах трансформації суспільства. X науково-практична конференція викладачів, співробітників та студентів. Тези. – Чернігів: ЧДІЕіУ, 2006. – С. 144-145.

УДК:011(477)

Кузьменко Н. М

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,факультет психології, докторант

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В НІЖИНСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано форми і методи організації навчально-виховного процесу у вищій педагогічній школі Ніжина в період її становлення.

Ключові слова: *інститут, навчально-виховний процес, вища школа, організація.*

В статье анализируются формы и методы организации учебно-воспитательного процесса в высшей педагогической школе Нежина в период ее становления.

Ключевые слова*: институт, учебно-воспитательный процесс, высшая школа, организация.*

In the article forms and methods of organization of navchalno-vihovnogo process are analysed at higher pedagogical school of Nizhyn in the period of her becoming.

Key words*: institutes, educational-educator process, higher school, organization.*

Актуальність. Соціально – економічні, політичні та культурні реалії сьогодення українського суспільства, інтеграційні процеси в Європейський освітній простір передбачають реформування системи вищої педагогічної освіти з метою сприяння, підготовці майбутніх фахівців. Сучасні науковці досліджують питання сутності та змісту організації навчально-виховного процесу вищої педагогічної школи, створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості, яка обрала вчительську професію. Різні аспекти цієї проблеми досліджували вітчизняні (А. Алексюк, В. Андрущенко, В. Бондар, Л. Вовк, О. Глузман, С. Гончаренко, Н. Дем'яненко, І. Зязюн, М. Лещенко, В. Луговий, В. Майборода, А. Марушкевич, Н. Ничкало, О. Плахотнік, С. Сисоєва, М. Ярмаченко та інші) та зарубіжні вчені (О. Абдулліна, С. Кондратьєва, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін, І. Лернер, В. Сластьонін, О. Щербаков та інші).

Становлення національної школи України неможливе без творчої праці вчителя, яка є дійовою та рушійною силою в організації та здійсненні навчально-виховного процесу. В сучасних умовах оновлення системи педагогічної освіти особливого значення набуває проблема теоретико-методологічної підготовки вчителя як складової його загально професійної майстерності. Головне її завдання – здатність педагога забезпечити всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства.

Суттєвий внесок у вивчення проблеми формування особистості вчителя зробили В.Кан-Калік, А. Мудрик, М. Поташнік, В. Сластьонін, І. Чернокозов.

В Україні цій проблемі приділяли увагу В. Андрущенко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, А. Капська, В. Луговий, О. Мороз, Г. Сагач, В. Семиченко, С. Сисоєва, Н. Тарасевич, В. Ягупов. та інші.

Біля витоків розробки наукових основ підготовки учительських кадрів в Україні кінця XIX – початку XX століття стояли визначні діячі в галузі освіти і науки: І.Сперанський, М. Каразін, М. Остроградський, М. Костомаров, Д. Багалій, О. Потебня та багато інших.

Розбудова держави, реформування системи освіти та виховання в Україні неможливі без ретельного вивчення історичного досвіду.

Актуальною стає проблема забезпечення навчально-виховних закладів добре підготовленими, професійно компетентними кадрами. Для розв'язання цих завдань важливим є аналіз, узагальнення та творче використання прогресивних надбань минулого, ґрунтовного аналізу історико-педагогічного досвіду становлення і розвитку національної вищої педагогічної школи.

У кінці XIX – на початку XX століття перед державними діячами та прогресивною громадськістю царської Росії гостро постало питання підготовки учительських кадрів вищими закладами освіти. На території тогочасної України вчителів для роботи у школах готували у класичних університетах (Київський Св. Володимира, Харківський, Одеський), у духовних семінаріях, Глухівському учительському інституті та в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.

Метою нашого дослідження є аналіз організації навчального виховного процесу у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Саме цей навчальний заклад в кінці XIX – на початку XX століття можна справедливо вважати найкращим з підготовки працівників педагогічної галузі на теренах Російської імперії.

14 вересня 1875 року в Ніжині на базі юридичного ліцею було відкрито історико-філологічний інститут князя Безбородька, оскільки виникла гостра потреба у викладачах класичних мов, російської мови і словесності та історії для гімназій. Інститут був заснований на кращих традиціях, які існували в Ніжинській гімназії вищих наук, Ніжинському фізико-математичному та юридичному ліцеях. Для роботи в новоствореному інституті були запрошені високопрофесійні професорсько-викладацькі та науково-педагогічні кадри із провідних навчальних закладів Західної Європи та Росії. (Філологи – Р. Брендт, А. Будилович, Г. Ільїнський, М. Лавровський, П. Нікітін, М. Сперанський, історики – М. Арістов, М. Бережков, В. Ляскоронський, В. Піскорський, І. Турцевич, О. Покровський).

У Ніжинській вищій педагогічній школі зароджувалися нові технології підготовки майбутніх вчителів, втілювалися в життя сучасні, на той час, форми та методи становлення особистості майбутнього педагога. Про це свідчать численні публікації в навчально-методичних і періодичних виданнях.

Інформація про систему підготовки вчителів в Ніжинському історико- філологічному інституті князя Безбородька подавалася майже в кожному номері журналу Міністерства народної освіти Росії, який видавався в Санкт- Петербурзі, у щорічних звітах Міністра народної освіти [3].

Директор інституту - відомий вчений, педагог М. Лавровський доклав багато зусиль для створення необхідної навчально-матеріальної бази. Окремо потрібно сказати про бібліотеку інституту, яка поповнилася новими надходженнями. Були закуплені книги професора Московського університету С. Шевирьова (7359 томів) та професора Лейпцігського університету Ф. Ригля (4930 томів). На бібліотеку пожертвувала кошти графиня Є. Суворова-Римнінська. Особливо цінні книги надійшли з Ніжинського грецького училища: твори античних авторів XVI-XVII століття грецькою та латинською мовами. Найстаріша книга – твори Платона, видані у Венеції у 1517 році.

Ніжинський історико-філологічний інститут імені Безбородька було засновано в 1875 році. Він мав готувати вчителів для середніх та вищих навчальних закладів, тому саме з цього часу можна говорити про становлення та розвиток педагогічної науки в Ніжинській вищій школі.

Значну роль у фаховій підготовці майбутніх учителів відіграв запрошений з Харківського університету на посаду директора інституту Лавровський Микола Олексійович (1825-1899) – директор слов'янської філології, професор російської словесності та педагогіки. Досліджуючи систему професійно-педагогічної підготовки вчителів Ніжинської вищої школи, історик педагогіки Т. Пінчук зазначає, що свою реформаторську роботу в Ніжині М. Лавровський розпочав із добору кадрів, з організації сильного викладацького колективу, бо добре розумів: успіх викладання залежить від особистості самого викладача. У Ніжин були запрошені видатні вчені з Петербурзького і Варшавського університетів. У день відкриття інституту Микола Олексійович сказав: «Знаком с каждым из них лично, а также с

предшествовавшей их учению педагогической деятельностью, я смело позволю себе выразить уверенность, что ими будет сделано для общего дела, к которому они призваны, все, что в пределах человеческих сил» [5, с.4-6].

Великого значення надавав директор інституту формуванню педагогічної майстерності в системі практичної підготовки майбутніх учителів. При інституті діяла гімназія, в якій студенти давали пробні уроки. Створюючи гімназію, М. Лавровський зазначав, що «вона повинна слугувати школою для викладання студентів як майбутніх наставників гімназій, чим визначається для неї стати з часом зразковою» [4, с.17]. На факультетах був затверджений чіткий план розподілу пробних уроків у дослідній гімназійній установі. Директор відвідував майже кожен урок студента - практиканта. Як зазначалось у промові О. Лавровського, на святкуванні дня народження государя імператора 30 серпня 1879 року, «начинающий учитель, обладающий необходимыми для его деятельности сведениями, большей частью не скоро может освоиться с учебной средой, в которую вступает, и с образом действий на эту среду» [2, арк.22]. Кожен урок ретельно аналізувався й обговорювався. Вагання і невпевненість були помічені навіть у найкращих студентів, що, на думку педагогів-наставників, було природним при проведенні перших пробних уроків. Досвідчені керівники педагогічної практики шляхом пояснення, навіювання, коригування, постійними бесідами намагалися сформувати у студентів ази професійної майстерності. Наступні пробні уроки були більш ефективними з дидактичного та методичного погляду, із специфіки застосування прийомів педагогічної взаємодії. Швидкість засвоєння конкретних елементів процесу спілкування вчителя з учнями, навичок та вмінь встановлювати зворотній зв'язок у процесі викладу навчального матеріалу не була однакова для всіх студентів. Для одних досить було 3 – 4 пробних уроки, щоб засвоїти основи професійної майстерності, для інших потрібно було більше часу з практикування. За підсумками практичної роботи студентів у зразковій гімназії організовувалися конференції. Якщо викладачі-наставники в окремих вихованців помічали прогалини в практичному викладанні фахових предметів, то позачергово студентам призначалися додаткові пробні уроки для досягнення належного викладацького рівня, властивого їхнім товаришам.

Важливим моментом професійно-педагогічної підготовки студентів інституту було те, що не лише викладачі-наставники брали участь в обговоренні пробних уроків. Студенти повинні були відвідати практичні заняття своїх колег і підготувати детальні аналізи у формі рефератів, у яких зазначали як позитивні моменти уроку, так і його недоліки. У плані професійного становлення це приносило неабияку користь майбутнім учителям. Із звіту про стан Історико-філолоічного інституту князя Безбородька за 1880-1881 н.р. ми дізнаємося, що призначений керівником-наставником із російської словесності викладач Бєлорусов І.М. був вельми задоволений організацією і проведенням педагогічної практики у вузі. Студенти проводили уроки 2, 3, 5, 6 класах гімназії. Перед проведенням кожного уроку викладачем були організовані настановчі заняття: як методично грамотно викладати російську граматику в 2-3 класах гімназії; в чому сутність методики диктування текстів; як правильно перевіряти учнівські твори та вправи [1, арк. 13-16].

Ніжинська вища школа на той час стала флагманом у підготовці майбутнього вчителя, накопичивши значний позитивний досвід формування у вихованців практичних умінь і навичок, які допомагали їм реалізувати на практиці поставлені педагогічні завдання. Архівні джерела того часу свідчать про наявність у навчально-виховному процесі елементів пропедевтики як невід'ємної складової підготовки вчителя. Так, із письмового звіту керівника-наставника з римської словесності викладача А. Абрамова за 1881 рік бачимо, що студенти класичних спеціальностей повинні були обов'язково бути присутніми на уроках у зразковій гімназії, які давав сам наставник-керівник [4]. На це навчальним планом відводилося 4 години щотижня на ІУ курсі. Крім уроків, студенти мали ознайомитися із облаштуванням гімназії, існуючим там порядком, принципами побудови навчально-виховного процесу. Перед пробними уроками кожен студент-практикант готував план-конспект уроку й обговорював етапи проведення пробного уроку із керівником. Важливим тут є те, що в процесі практичної підготовки студентів здійснювалося не лише навчання азам

теорії та методики з обраного фаху, а й основам професійної майстерності. У доповідях викладачів, які керували пробними уроками в гімназійних класах, ми знаходимо ґрунтовні аналізи кожного уроку. Зверталась увага на такі моменти роботи студента-практиканта:

- невміння проводити урок так, щоб увесь клас брав живу участь у роботі й увага кожного учня була зосереджена на тому матеріалі, який вивчається;
- неточність та невизначеність тих питань, які запропоновані учням;
- допускання неправильних та необачних відповідей учнів під час перевірки та викладу навчального матеріалу;
- часте відволікання від суті навчального матеріалу, від змісту уроку;
- мовленнєві вади самих учителів-практикантів, висловлювання, що ніяк не відповідають віковим особливостям учнів у процесі вивчення і закріплення матеріалу уроку;
- застосування без потреби слів похвали, нарікання, докорів та інше;
- пояснення матеріалу без конкретики, багатослів'я [2, арк. 14].

Як бачимо, така постановка роботи всіх без винятку учасників навчально-виховного процесу вищої педагогічної школи сприяла професійному становленню майбутніх діячів освітньої галузі.

Важливого значення в системі підготовки майбутніх учителів Ніжинською вищою педагогічною школою надавалося теоретичним психолого-педагогічним дисциплінам. Психологію, логіку, філософію викладав вдатний учений, професор, доктор філософії Микола Якович Грот (1852-1889). Студенти вивчали на I-II курсах інститут такі розділи:

- завдання психології, методи психологічних досліджень;
- загальний нарис психічних функцій у зв'язку з нервовими процесами;
- історичний розвиток питання про сутність душі;
- аналіз психічної сприйнятливості, історія питання про відчуття, почуття, аналіз почуттів та їх законів;
- аналіз психічної діяльності;
- основи психічного розвитку;
- аналіз сну і психологічних відхилень та їх значення для розвитку [5, арк. 6].

Професорсько-викладацький склад інститут намагався бути прикладом для наслідування для своїх вихованців.

М. Грот жодного разу не повторив лекції з психології, завжди готуючись заново. «Він пробуджував самостійність думки. Підкреслюючи критичну гостроту, вчив терпеливості, був завжди готовий прийти на допомогу, виявляв немало безпосередньої підтримки студентам, не раз виступав самовіддано їх палким захисником», - так відгукувалися про вченого його колеги [2, арк. 23].

Курс педагогіки в ці роки викладав випускник Київської духовної академії, історик і педагог Лілеєв Михайло Іванович (1849-1911). Ним була підготовлена «Програма з педагогіки», в якій основи педагогіки визначалися як самостійна наука, всупереч поглядам, що заперечували цю істину. Рецензуючи програму М. Лілеєва, М. Грот зауважив: «Господин Лилеев несомненно принадлежит к числу педагогов, сознающих высокую ответственность своей деятельности и старающихся подвинуть вперед свою науку. Прекрасные мысли, высказанные автором о необходимости связать педагогику с научной психологией и о плодотворных результатах, которые могут возникнуть из такой связи. Перечисление вопросов, касающихся физического и духовного воспитания, физических и других свойств воспитывающихся, - вопросов, которые еще подлежит решить для постановки педагогики на научную основу, - показывает в авторе большую наблюдательность, уже накопившийся опыт и научную любознательность» [6, арк. 16].

У 1882 році на посаду директора Ніжинського історико-філологічного інституту був призначений сподвижник педагогічної науки, доктор філософії, засновник Харківського Товариства класичної філології і педагогіки Микола Єфремович Скворцов (1836-1902). Досліджуючи проблему професійної підготовки майбутнього вчителя у своїх наукових працях, учений зробив висновок про необхідність створення вітчизняної педагогічної

семінарії з викладанням учення про навчання й виховання, оскільки класичні університети, на його думку, не здійснюють достатньої ґрунтової професійної та фахової підготовки вчительських кадрів. Він активно виступав проти спеціалізації на факультетах, бо це є причиною того, що науки перетворюються на ремесла. М. Скворцов пропонував змінити «предметну» систему викладання середньої школи на «класну». Звідси наукова підготовка кандидатів на вчительські посади повинна бути побудована таким чином, щоб це дозволило їм у майбутньому викладати якомога більшу кількість предметів гімназичного циклу. Великого значення надавав М. Скворцов особистості майбутнього вчителя. Окрім знання навчального предмета, психології та дидактики, володіння методикою викладання, майбутній учитель повинен мати педагогічні здібності, постійно вдосконалювати свою педагогічну майстерність [7, арк. 56].

Висновки. Отже, у другій половині XIX століття проблема сутності та змісту педагогічної майстерності в процесі підготовки вчительських кадрів, що здійснювалася Ніжинською вищою педагогічною школою, мала важливе значення для реформування вищої і середньої школи та розбудови вітчизняної системи освіти. Для цього, як зазначали у своїх дослідженнях теоретики і практики цього періоду П. Заболоцький, О. Музиченко, І. Срезневський, М. Сумцов, П. Тихомиров, М. Тулов та інші, потрібен педагог, який володіє вміннями поєднувати психологічні, дидактичні, фахові та методичні знання. Окреслена нами система формування педагогічної майстерності майбутніх учителів Ніжинською вищою педагогічною школою є визначальною в сучасних умовах розбудови національної системи підготовки педагогічних кадрів.

Література

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 1105, оп. 1, спр. 219.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 1105, оп.1, спр.326.-арк.27.
3. Низшие училища и образование учителей в России //Журнал Министерства народного просвещения. –СПб.-1877.-№3.
4. Отчет о состоянии и деятельности института кН. Безбородько за 1878-1879 уч. год, читанный на Акте 30 августа 1879 г. Ученым секретарем конференции Н. Д. Гротом //Известия Историко-филологического Института князя Безбородько в Нежине.-К.1800.-т.v.-с.7-21.
5. Пінчук Т.Д. Педагогіка у Ніжинській вищій школі /Пінчук Т.Д.-Ніжин;2002.-172 с.
6. Проценко Ф. Мистецькі спомини /Проценко Ф.-Ніжин, 1993 – 59 с. 7. Скворцов Н. Недуги нашого учебного дела /Скворцов Н.//Известия Историко-филологического Института князя Безбородько в Нежине.-1904.-т.XXI.-100 с.

УДК 378.13.37

Добровольська Л. А. ,

Національний авіаційний університет, доцент

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі формування мовної культури особистості. Обґрунтовано основні умови підвищення рівня мовної культури майбутніх фахівців. З точки зору автора мовна культура вважається необхідною умовою успішної соціалізації і професійної освіти майбутніх фахівців.

Ключові слова: *мовна культура, формування мовної культури особистості, студент, ділова українська мова.*

Статья посвящена проблеме формирования культуры речи личности. Обоснованы основные условия повышения уровня культуры речи будущих специалистов. С точки зрения автора культура речи считается необходимым условием успешной социализации и профессионального образования будущих специалистов.

***Ключевые слова**: культуры речи, формирование культуры речи личности, студент, деловой украинский язык.*

The article deals with the development of linguistic culture of personality. *The basic precondition for improving the linguistic culture of future specialists. From the perspective of the author language culture is a necessary condition for successful socialization and professional training of future specialists.*

***Key words:** linguistic culture, language culture of individual, student, business Ukrainian.*

Актуальність. Важливість проблеми дослідження зумовлена необхідністю забезпечення ефективного впливу мовної культури на розвиток особистості, вибору оптимальних шляхів організації системи мовної освіти у вищому навчальному закладі.

Діяльність сучасного фахівця пов'язана з інтенсивним усним та писемним спілкуванням, передбачає широку мовленнєву практику, вимагає точного мовного вираження понять і категорій. Про необхідність дослідження питань мовної культури студентів вищого навчального закладу свідчить і невисокий рівень володіння нею випускниками загальноосвітніх закладів. Недостатність необхідних комунікативних мовленнєвих умінь звужує можливості успішної реалізації майбутніми фахівцями власних життєвих планів і намірів, спричиняє виникнення численних конфліктів, взаємного непорозуміння, неприязні, відчуження.

Питання навчання мови у вищих навчальних закладах нефілологічного профілю потребує належної уваги, тому нагальною є потреба подальшої розробки теоретичних і практичних засад навчання мови з метою забезпечення якнайповнішого розкриття особистісного потенціалу студентів, формування їх інтелекту, розвитку повноцінних мовленнєвих здібностей у процесі розвитку і професійного становлення.

Аналіз джерельної бази з проблеми дослідження показав, що різні аспекти взаємозв'язку людини та її мови досліджувалися представниками різних наукових галузей знань упродовж тривалого часу. Вже в епоху античності надавалося велике значення вмінню людини висловлювати свої думки, давати їм належне оформлення. Питанням навчання молодих людей володіти словом велику увагу надавали такі відомі філософи, як Протагор та Сократ. В середні віки мистецтву володіти словом вчили шляхом формалізованої мисленнєвої роботи.

У ХХ ст. широкий інтерес до проблем розвитку особистості, увага до загальнолюдських цінностей активізували гуманітарні дослідження з проблем людини, зокрема і ті з них, що були пов'язані з мовою. У філософській та психологічній науках проблема людини та її мови в цей час представлена досить широко (М. Бубер, М. Каган, К. Ясперс, Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, А. Петровський. Вони визначили особливості взаємодії людей мовними засобами, значення високого володіння мовою для особистісного розвитку та самореалізації у суспільстві. Проте про шляхи забезпечення високого рівня володіння мовою у їхніх роботах не йшлося. Ці питання були предметом уваги лінгвістів та лінгводидактів (О. Потебні, І. Срезневського, І. Огієнка).

Думку про важливість використання мови як універсального засобу національного виховання можна простежити у працях К. Ушинського, який вважав, що саме в „рідному слові втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки - весь той глибокий, сповнений думки й почуття, голос рідної природи, який гучно лунає в любові людини до її інколи суворої батьківщини, який виразно відбивається в рідній пісні, в рідних мелодіях" [8, с. 23].

Саме рівень володіння словом, а отже, і мовного виховання, мовної освіти упродовж століть визначав соціальний статус. Від рівня насамперед мовної культури, мовної освіченості, філологічної підготовки у середній чи вищій школі залежав (і залежить) професійний рівень, а отже, рівень розвитку держави в політичній, економічній, соціальній сферах. Підтвердження знаходимо у статутах братських шкіл, де підкреслювалось, що

наставник повинен вміти „володіти словом”, бути „підмогою благочестя, що становить образ добра у всьому” [1].

До ХХ ст. були лише спроби дослідження мови у взаємозв’язках із суб’єктом її використання. На середину ХХ ст. у зв’язку з прагненням досліджувати мову в дії, необхідністю визначення особливостей оптимальної мовленнєвої поведінки посилюється увага і до питань забезпечення високого рівня володіння мовою, до культури мови особистості. Питання розвитку комунікативних умінь спілкування нині досліджують молоді вітчизняні вчені А. Москаленко [5], О. Семеног [6;7] та ін.

Мета даної статті полягає у висвітленні питань формування мовної культури особистості майбутнього фахівця у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення досліджень проблеми людини та її мо ви представниками різних галузей знань стало основою для визначення основних шляхів формування мовної культури особистості.

Мовну культуру ми розглядаємо як якість особистості. Визначення місця цього утворення у структурі особистості здійснюємо через з’ясування особливостей мовної діяльності та дослідження умов її успішного здійснення. При цьому враховуємо, що вперше трактування мовлення як діяльності було запропоноване Л. Виготським. У 60-70-х роках.

О. Леонтьєв [4], Ломов [4], І. Зимня [2] виділили складові мовленнєвого акту. На основі цих положень ми визначили вміння, необхідні для успішного здійснення мовленнєвої діяльності. Це вміння: грамотно та чітко формулювати думку, досягати бажаної комунікативної мети, здійснювати основні мовленнєві функції (підтверджувати, спростовувати, схвалювати, пропонувати, погоджуватись і т. д.), говорити виразно, висловлюватися логічно, зв’язно, продуктивно, змістовно та цілісно, тобто досягати смислової та емоційної цілісності. При цьому на основі використання положень Б. Ананьєва, Б. Ломова про наявність здібностей як необхідної умови забезпечення ефективності будь-якої діяльності, зокрема мовленнєвої, а також досліджень Б. Ананьєва, В. Давидова, О. Запорожця, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Б. М. Теплова щодо мовленнєвої діяльності як відображення мовної свідомості було визначено залежність комунікативних мовленнєвих умінь від мовленнєвих здібностей та мовної свідомості особистості.

Основними критеріями та показниками рівня сформованості мовної культури та її компонентів визначено: залежність сформованості мовної свідомості від ставлення мовців до мови, розуміння ними значення мови в суспільному житті, необхідності підвищення рівня володіння мовою для свого професійного становлення; розвиненості мовленнєвих здібностей –ступінь засвоєння мовних норм; наявність комунікативних мовленнєвих умінь - уміння створювати тексти певного комунікативного призначення. З огляду на використання визначених критерії мовну культуру було визначено як особистісну якість, яка залежить від мовної свідомості, визначається мовленнєвими здібностями, проявляється через комунікативні мовленнєві вміння. Для формування мовної культури особистості було передбачено використання сукупності прийомів і способів спеціально організованого впливу на індивіда з метою створення у нього системи переконань, ціннісних орієнтацій щодо значення мови в суспільному та особистісному житті, розвитку мовленнєвих здібностей, вироблення соціально і професійно значущих мовленнєвих комунікативних умінь.

Нами було проведено педагогічний аналіз стану сформованості мовної культури особистості і визначено доцільність вибору трьох рівнів її сформованості, проведено діагностику сформованості мовної культури майбутніх фахівців.

Результати аналізу стану сформованості мовної культури виявили наявність у майбутніх фахівців труднощів у використанні мовних засобів для налагодження ефективної міжособистісної взаємодії. Було з’ясовано, що значна частина студентів (24,7 %) неповною мірою усвідомлює значення мови в особистісному та професійному становленні, 42,3 % студентів мають низький рівень розвитку мовленнєвих здібностей та 59,6% - низький рівень сформованості мовленнєвих комунікативних умінь, тобто переважна частина майбутніх фахівців потребує суттєвого підвищення рівня мовної культури.

Таким чином, аналіз педагогічної, лінгвістично-методичної, психологічної літератури, уточнення змісту та структури мовної культури, результати педагогічної діагностики сформованості мовної культури майбутніх педагогів засвідчили необхідність визначення ефективних шляхів здійснення педагогічного впливу з метою формування у них зазначеної якості. Було з'ясовано, що в загальній структурі навчально-виховного процесу у вищому технічному навчальному закладі найбільш сприятливі умови для формування мовної культури майбутніх фахівців мають навчальні дисципліни „Українська мова (за професійним спрямуванням)" та „Ділова українська мова". При цьому, на думку автора, даним предметам необхідно надати інтегрованого характеру через поєднання культури мовлення, риторики та теорії тексту. Це передбачає використання комунікативного підходу до подачі та вивчення мовних явищ на основі врахування їх значення при спілкуванні, для передачі тієї чи іншої інформації, навчання комунікативно доцільному вживанню мовних засобів відповідно до конкретної ситуації спілкування.

Визначено, що в роботі щодо формування мовної свідомості особистості важливе значення має забезпечення мотиваційної готовності майбутніх педагогів до володіння мовою через постійне розширення їх знань про мову та її значення в суспільному житті й особистісному професійному становленні. Це передбачає подачу мовного матеріалу у відповідності з інтересами майбутніх фахівців, потребами їх майбутньої професійної діяльності.

Автором з'ясовано, що для розвитку мовленнєвих здібностей майбутніх фахівців важливе значення має робота над засвоєнням мовної норми. Її необхідно проводити, з урахуванням досліджень Л. Булаховського, А. Коваль, В**.** Русанівського щодо основних умов дотримання мовної норми та випадків порушення у мовленнєвій практиці.

Аналіз вживання мовних одиниць необхідно здійснювати через використання різних видів робіт на редагування висловлювань. Це дає можливість забезпечити усвідомлене дотримання студентами стилістичної норми та правильне вживання слова у відповідному значенні. Вважаємо, що у цій роботі необхідно також враховувати розробки наукової школи Д. Узнадзе щодо виявлення закономірностей через дослідження різних відхилень. У цьому випадку знання ряду обмежень має допомогти майбутнім педагогам завчасно, ще на етапі початкового конструювання речень відмовитися від безперспективних у стилістичному відношенні варіантів. Тому основну увагу, про що, зокрема, свідчать і результати діагностування, необхідно звертати на роботу по усуненню логічних помилок та таких, що пов'язані з неадекватним розумінням словоформи. Для вирішення цих завдань ефективним є, на нашу думку, використання методів і прийомів психологічної стилістики: створення осмислених продовжень, реєстрація наголосу у двонаголошеному компоненті, підведення до ситуації вибору.

Для удосконалення комунікативних мовленнєвих умінь студентів важливо ознайомити їх з основними положеннями теорії тексту, сутнісними характеристиками тексту та особливостями його структури з урахуванням основних положень теорії тексту, представлених у дослідженнях І. Гальперіна, В. Мельничайка, Т. Ладиженської. Активно сприяє формуванню комунікативних мовленнєвих умінь цілеспрямоване введення діалогу в процес навчання мови. Вважаємо, що головною умовою діалогічного спілкування є початковий розрив у знаннях та потреба у спілкуванні. Тому на основі врахування специфіки спілкування важливим є створення на заняттях ситуації живого спілкування через наближення реальної та навчальної діяльності на основі значимого за змістом матеріалу та використання завдань ситуативного характеру. Цю роботу важливо проводити з використанням системи ситуативних вправ, які повинні містити задані умови спілкування та опис мовленнєвої ситуації. В кінцевому результаті виконання студентами проблемно-ситуативних вправ саме і має допомогти їм у створенні висловлювань того чи іншого комунікативного призначення [1; 6; 7]. Найбільш прийнятною формою організації навчальних занять є практичні. Саме вони дають можливість ефективно використовувати необхідний для формування мовної культури комплекс дидактичних матеріалів та здійснювати належний контроль щодо засвоєння студентами відповідних знань та вмінь.

Таким чином, визначені педагогічні умови, обрані засоби та шляхи їх забезпечення складають педагогічну систему, використання якої уможливлює здійснення цілеспрямованого впливу на особистість з метою формування якості „мовна культура”.

Під час формувального експерименту було використано форми, методи і прийоми навчальної діяльності згідно визначених напрямів роботи: забезпечення високого рівня усвідомлення студентами значення мови в особистісному та професійному становленні, глибокого засвоєння мовних понять; розвитку мовленнєвих здібностей; удосконалення комунікативних мовленнєвих умінь.

Майбутні фахівці експериментальних груп працювали за спеціально розробленою програмою, де основна увага надавалась темам, які необхідні в їх майбутній професійній діяльності. Важливе значення при цьому мала робота над розвитком їх усного та писемного мовлення через активне включення до всіх видів мовленнєвої діяльності. Це завдання вирішувалось через систему спеціально підібраних вправ, матеріалів для самостійних творчих та контрольних робіт. Перевірка формувального впливу проводилась на основі аналізу незалежних характеристик, анкетування, оцінки усних відповідей, письмових контрольних робіт, аналізу виконання студентами індивідуальних завдань, творчих робіт. Система контрольних перевірок включала в основному роботи на редагування. Кількісний аналіз одержаних результатів передбачав підрахунок числа правильних, правильних неповних та неправильних відповідей.

Загальний рівень сформованості мовної культури було визначено за середніми результатами сформованості кожного з її компонентів: мовної свідомості, мовленнєвих здібностей, комунікативних мовленнєвих умінь. Було виявлено, що за період проведення дослідно-експериментальної роботи в експериментальних групах значно збільшилось число студентів з високим і середнім рівнем сформованості мовної культури у порівнянні з контрольними групами.

Використання визначених показників рівня сформованості мовної культури особистості дозволило виявити динаміку сформованості мовної свідомості, мовленнєвих здібностей, комунікативних мовленнєвих умінь. Порівняльний аналіз динаміки рівнів сформованості мовної культури у студентыв експериментальних та контрольних груп дозволив зробити висновок про ефективність експериментальної системи з формування мовної культури особистості у вищому навчальному закладі.

Аналіз даних показав, що за період проведення дослідно-екпериментальної роботи кількість студентів в експериментальних групах з високим і середнім рівнем розвитку мовної культури у порівнянні з контрольними збільшилась на 15,4% і 17,8%. При цьому в експериментальних групах число студентів з низьким рівнем сформованості мовної культури зменшилось у порівнянні з контрольними на 28,9 %.

Таким чином, експериментальне дослідження засвідчило ефективність розробленої автором системи з формування мовної культури майбутніх фахівців при вивченні навчальних дисциплін „Українська мова (за професійним спрямуванням)” та „Ділова українська мова”. Програма педагогічно обгрунтованих заходів, що була розроблена на основі передового досвіду та поставленого експерименту, сприяла підвищенню ефективності готовності майбутніх фахівців до самостійної комунікативної діяльності у професійній сфері.

Висновки. 1. Аналіз різноманітних підходів щодо шляхів забезпечення належного рівня володіння мовою свідчить, що вивчення проблеми формування мовної культури майбутніх фахівців у рамках педагогічних, лінгвістичних і психологічних досліджень потребує цілісного осмислення та узагальнення з метою визначення дієвих шляхів організації мовної освіти в системі вищої школи.

2. Врахування операційного наповнення поняття мовної культури та психічних утворень, що забезпечують мовленнєву діяльність,дає можливість уточнити сутність поняття мовної культури особистості. Мовна культура є особистісною якістю, яка визначається мовною свідомістю, залежить від розвиненості мовленнєвих здібностей та проявляється у мовленнєвих комунікативних уміннях.

3. Основними показниками для визначення рівня сформованості мовної культури є: ступінь усвідомлення майбутніми педагогами значення мови в суспільному житті, необхідності мовних знань в особистісному та професійному становленні; відчуття нормативної відповідності використаних мовних засобів; уміння створювати тексти різного комунікативного призначення.
4. Формування мовної культури особистості є ефективним при дотриманні таких педагогічних умов: надання майбутнім фахівцям можливостей щодо розширення їх уявлень про значення мови, знань про види спілкування; забезпечення розвитку мовленнєвих здібностей через постійну роботу над засвоєнням мовних норм; вироблення та удосконалення соціально і професійно значущих мовленнєвих умінь шляхом систематичної включеності у різні види мовленнєвої діяльності.

Література

1. Етика та психологія ділового спілкування : зб. текстів, ситуаційних задач, питань по заміру знань/ Укл. Т.І.Скирда, Н.П.Статінова. – К., 1994. – 56 с.;
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1987. –476 с.;
3. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: Знание, 1979. – 47 с.;
4. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы общей психологии.– М.: Наука, 1984. – 79 с.;
5. Москаленко А. М. Розвиток умінь педагогічного спілкування в системі післядипломної освіти: автореф. дис....канд. пед. наук.– К., 2001. – 24 с.;
6. Семеног О. М. Культура наукової української мови : навчальний посібник / О. М. Семеног . – К. : Академія, 2010. –386 с.;
7. Семеног О.М. Підготовка мовної особистості вчителя-словесника на засадах українознавства //Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Міленіум, 2004. – Т. ІІ. – С. 293-297.; 8. Ушинский К. Д. Родное слово // Педагогические сочинения : В 6 т. / Сост. С. Ф. Егоров. – М. : Педагогика, 1989. –Т. 4 – 528 с.

УДК 378:371.132

Люріна Т. І.

Київський університет імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук, професор

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИМОГ ДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито основні шляхи культивації професійного акме у контексті сучасних вимог до розвитку особистості.

Ключові слова: *підготовка вчителя, розвиток особистості, професійне акме, акмеологічна модель.*

В статье раскрыты основные пути культивации профессионального акме в контексте современных требований к развитию личности.

Ключевые слова*: подготовка учителя, розвитие личности, профессиональное акме, акмеологическая модель.*

The article shows the basic ways of cultivating professional acme in the context of modern requirements for individual development.

Key words: *teacher training, rozvitie personality, professional acme, acmeologic* model.

Актуальність. Прогрес загальноцивілізаційного розвитку перетворює освіту і науку як сферу, що продукує нові знання, і освіту, що їх олюднює, у найбільш дієві, діяльнісні соціальні інститути, об'єктивно висуваючи їх в число головних пріоритетів будь-якого суспільства, що претендує на конкурентоспроможність у сучасному світі. Актуальність проблеми підготовки вчителя у контексті сучасних вимог до розвитку особистості полягає в тому, що процес навчання майбутніх учителів в педагогічних навчальних закладах має

розосереджений характер, кожна зі спеціальностей усе ще вирішує свої вузькопрофесійні завдання поза орієнтацією на загальну мету творчо-інтелектуального розвитку особистості. Подолання складної ситуації ми бачимо в науковому підході до навчально-виховного процесу, розумінні важливості ролі професійно-орієнтованих дисциплін в управлінні означеним процесом, у формуванні в реципієнтів складних стереотипів соціально важливих почуттів, різнобічного розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що проблемі професійної підготовки майбутніх педагогів присвячено багато досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів. Теоретичні та методологічні основи окресленої проблеми знайшли відображення у працях відомих учених (В. Андрущенко, І. Зязюном, О. Мороз, Г. Нагорна, Н. Ничкало, В. Семиченко, Р. Серьожникова, Сисоєва та ін.).

Багатьма науковцями був використаний системний підхід до аналізу досліджуваних явищ [1; 3; 4; 5; 6; 7;8]. В основі різних концепцій системності виокремлюються дві основні її характеристики: цілісність і ієрархічність. Це означає, що всі педагогічні явища пізнаються не тільки окремо, але й у різних системах, утворюючи якісно нові зв'язки й відношення. «Міркування педагога, виражені в його ідеях, судженнях, умовиводах, є фундаментом, основою, на якій він будує свою професійну діяльність» [5, с. 392].

Мета статті полягає у розкритті основних шляхів культивації професійного акме у контексті сучасних вимог до розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. Тенденції цивілізаційного розвитку визначають нові вимоги перед людиною, отже, і перед освітою, що відіграє вирішальну роль у розвитку і становленні кожної особистості.

Педагогічний процес з підготовки майбутніх учителів у Київському університеті імені Бориса Грінченка протікає в системі інноваційних технологій навчання із застосуванням новітніх ефективних досягнень психолого-педагогічної науки, що є засобом перетворення, зміни і розвитку типів мислення і свідомості фахівців у процесі їх психолого-педагогічної практики. З огляду на це в університеті створено нову практику педагогічної освіти на основі врахування таких умов: 1) наявність необхідних науково-інтелектуальних сил і фінансових засобів; 2) наявність тривалих досліджень з розробки нової психолого-педагогічної теорії і практики; 3) наявність в учасників інноваційного процесу (тобто контингенту студентів) наукової кваліфікації і професіоналізму, що виводить майбутніх педагогів на рівень постановки проблем розвитку педагогічної освіти.

Науково-методичне забезпечення підготовки навчального процесу ведеться науковими колективами кафедр, лабораторіями психолого-педагогічного напряму, які розробляють навчально-методичні комплекси для оволодіння студентами навчальними дисциплінами у сфері психолого-педагогічних наук та їх творчого розвитку.

Підготовка майбутніх педагогів ведеться як цілісна система, що складається з таких основних напрямів: наукового, який вивчає закономірності професійного становлення та формування і розвитку особистості з метою розробки способів, засобів і методів професійного застосування психолого-педагогічних знань в умовах сучасної школи; прикладного, що здійснює психолого-педагогічне забезпечення всього процесу навчання і виховання, включаючи складання навчальних програм, створення підручників, розробку психолого-педагогічних основ педагога, в установах освіти, спеціальних навчально-виховних центрах (установах), у сфері управління, правоохоронних органах по роботі з неповнолітніми та ін., де основні види діяльності служби становлять психопрофілактика, психолого-педагогічна діагностика, розвиток, корекція і консультування, а основними видами діяльності майбутнього фахівця є консультаційна; діагностико-аналітична; корекційно-розвивальна; організаційно-методична; соціально-педагогічна; культосвітня.

Професійна компетентність характеризується сформованістю у майбутнього вчителя єдиного комплексу знань, навичок, умінь, психолоо-педагогічних якостей і професійних акмеологічних позицій. Тут знання, навички й уміння можуть представлятися як рольові характеристики професійної компетентності педагога. Всі інші компоненти виступають як її суб'єктивні характеристики, вказують на ставлення педагога до професійної діяльності і на

його власне індивідуальний почерк. Досягнення різних рівнів професійної компетентності визначається низкою детермінант, серед яких індивідуальні обмеження, що виступають протипоказаннями для виконання професійних функцій.

Вивчення досвіду практичної діяльності педагогів і ознайомлення з передовою практикою соціально-психологічної роботи в нашій країні і за рубежем дозволили виділити такі відмінні риси професійної компетентності фахівців цього профілю: обумовленість цілей і задач професійної діяльності фахівця соціальним замовленням суспільства і його інститутів оптимально реалізувати потенційні можливості людини як у сфері його діяльності, так і в повсякденному житті; недостатня регламентованість соціально-правової, функціональної й організаційно-методичної бази професійної діяльності, взаємин з різними суб'єктами праці і життя, що обумовлює ***Актуальність*** творчого підходу, адекватного загальноприйнятим принципам і професійній етиці; конгруентність (відповідність) висунутих цілей, задач і функцій з індивідуальними можливостями, потребами, діями педагога-вихователя; інтегративний характер процесу і результатів професійної діяльності, що складається на основі ефективного використання дослідницько-діагностичних, конструктивно-проектувальних, формувально-розвивальних, корекційно-терапевтичних, комунікативних, аналітико-оцінних та інших технологій; творчий характер професійної діяльності, що базується на знанні психолого-педагогічної суті процесів і явищ, широкої ерудиції, особистісному досвіді, активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі і широкій професійній комунікабельності; поліваріантність умов виконання професійних обов'язків, що реалізуються комплексно і напівфункціонально при обов'язковому безпосередньому поєднанні з конкретною людиною, колективом, їх відносинами і взаємозв'язками.

Відомо, що основною лінією у взаємозв'язках акмеології з іншими науками, які опановує студент, слугує соціально-культурний простір суспільного буття особистості та її професійної екзестинціональної самореалізації в обраній сфері діяльності. Осердям педагогічної науки є філософія освіти (світогляд, методологія). Результатом складної розумової діяльності, що реалізується в єдності емоційного і логічного, сприяючи розвитку художньо-педагогічного мислення майбутніх вчителів є естетичне світосприймання, що культивується на основі художньо-естетичних та педагогічних знань.

Важливе місце у формуванні особистості педагога посідає естетичне світосприймання, яке не є вродженою якістю особистості, а безпосередньо формується у процесі активної діяльності і є синтезом узагальнених чуттєвих образів, що відображають природні і соціальні явища в житті людини. В естетичному світосприйманні як інтегральній якості особистості, що включає цілісність відносно стійких схем, способів поведінки, естетичного відчування, мислення, бачення оточуючого світу, здатності до естетичної діяльності, властиві окремій особистості або етнокультурним і соціокультурним групам та забезпечує гармонійні відносини між природою і суспільством, між людиною та суспільством, між людиною і людиною, знаходять відображення специфічні для певного культурного або соціального середовища „механізми" соціалізації, що відбиваються у переважному для тієї чи іншої групи способі сприймання світу.

Характерні риси естетичного світосприймання становить інтеграція стереотипізованих способів сприймання природи, людини і суспільства. Найбільш стійкі елементи світосприймання містять малодоступний для традиційних методів дослідження духовно-інтелектуальний зміст.

Універсальним людським почуттям є відчуття своєї малості, недостатності, недосконалості. Самовдосконалюватися – значить в чомусь перевершити самого себе (за Адлером). Потяг до вищості – це боротьба за самостановлення, самореалізацію, самовтілення. Проте, естетичне світосприймання не є одного разу стале, наочно усвідомлене і назавжди втілене в естетично значимі форми. У процесі одержання майбутніми педагогами знань, умінь, навичок вирішується задача «перемотування культури з безособової форми загальності в особистісну форму культури індивіда» [2, с. 54].

До внутрішніх джерел становлення світосприймання будь-якої людини можна віднести прагнення зробити для себе оточуючий світ більш зрозумілим, більш „прозорим”; сформувати більш-менш повний (загальний) не суперечний образ оточуючого світу (когнітивна потреба свідомості). Другим внутрішнім джерелом становлення світосприймання може бути потреба людини реалізувати свій внутрішній потенціал (в тому числі і свою уяву про світ). Людині необхідно розкривати природу своєї суті, тих смислів, які вона намагається перенести з внутрішнього у зовнішній план життєдіяльності, змінюючи середовище, в якому вона живе. Таке розкривання суті відбувається не само по собі, а в результаті поступового і цілеспрямованого подолання тих внутрішніх і зовнішніх обмежень, з якими постійно стикається людина. Обмеження можуть викликати намагання їх подолати або шукати нові сфери застосування сил, в яких людина може бути найбільш успішною.

До зовнішніх джерел становлення світосприймання можна віднести умови і можливості природного і соціокультурного середовища. Умови середовища висувають певні вимоги до особистості, її фізичних, інтелектуальних, соціальних та естетичних якостей. Людина намагається або відповідати умовам середовища, або змінити їх. Навпаки, умови середовища повинні оптимально забезпечувати багатостороннє виявлення людської індивідуальності, орієнтуватися на розкриття можливостей її реалізації.

Людина і середовище взаємообумовлені, взаємоактивні, що і дозволяє людині сформувати необхідне розуміння оточуючого світу і діяти в ньому з метою самореалізації. Естетичне сприймання світу особистістю базується на певному рівні загальнолюдського світосприймання, що спирається, в першу чергу, на моральні якості особистості котрі продуктивно можуть культивуватися засобами мистецтва слова (література) і мистецтва образів (живопис), в творах яких показано протиборство між добром і злом, між позитивними і негативними персонажами.

Як показує досвід, сходження до акме професії пролягає через створення власної системи праці. Вона детермінована такими принципами, як: принцип професійної компетентності,. що припускає повне оволодіння інструментарієм, прийомами і продуктивними технологіями реалізації функціональних обов’язків; принцип ненанесення збитку підопічному, принцип неупередженості, конфіденційності, позитивно орієнтованої активності.

З огляду на це викладачі університету дбають про сформованість у студентів навичок та вмінь управління освітнім процесом; розвивають у них потребу в педагогічній діяльності та вміння ефективно організовувати її; допомагають студентам в оволодінні прийомами професійної самоосвіти й самовиховання; сприяють пізнанню й розвитку особистості студентів у контексті обраної ними професії. З метою вирішення означених завдань ми застосовуються нетрадиційні методи навчання (програмованого, проблемного й інтерактивного, комунікативного навчання; пошукові методи; метод навчальних дискусій, ігровий, задачний та інші), що дає можливість майбутнім педагогам не тільки творчо засвоювати базові знання, але й опановувати цими знаннями відразу в контексті своєї професії, формувати інтелектуально-творчу особистість.

Під час оволодіння майбутньою професією відбувається кореляція між інтелектуально-пізнавальною та емоційно-чуттєвою сферами особистості, тобто культивується сама особистість у процесі сприймання, усвідомлення та осмислення почуттєвого досвіду, сконцентрованого у професійній та мистецькій джерельній базі. Через залучення до світу мистецтва, співпереживаючи та наслідуючи художні образи, майбутній учитель відкриває для себе нову гаму почуттів, збагачується певним ставленням до навколишнього світу, починає переживати радість пізнання краси природи, праці, людських стосунків, усвідомлює своє власне „Я”, що є показником сформованості духовно-морального світосприймання майбутнього вчителя, його світоглядного акме.

Отже, можна зробити ***висновок,*** що моральне, ціннісне ставлення до людини, є фундаментом для формування в особистості майбутнього вчителя емоційно-ціннісного і естетичного сприймання та ставлення до людини, природи, мистецтва з притаманними йому можливостями формувати свідомість і підсвідомість, інтелектуальну, емоційно-почуттєву та

вольову сфери, моральну культуру та ін. Доведено, що стимулюючий вплив на здібності, формування творчої особистості та інтелектуально-творчий розвиток і педагогічну майстерність майбутнього вчителя в контексті акмеології має культивація професійного акме. Отже**,** сходження до акме професії відображається у структурі підготовки майбутнього педагога до професійної діяльності на основі акмеологічної моделі, що включає мотиваційно-орієнтований ланцюжок, цілісний ансамбль професійних дій діагностичного, розвивального, терапевтичного, коректувального і консультаційного характеру, а також аналітичний світоглядний та контрольно-оцінний елементи.

Література

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. / В.Г. Ананьев; под ред. А. А Бодалева и др.— М.: Педагогика, 1980. — Т 1. — 232 с.
2. Библер В. Культура / В. Библер // Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс, 1989. – 232–242.
3. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование (Логико-психологический анализ) /А.В. Брушлинский. — М.: Мысль, 1979.— 230 с.
4. Гальперин Л.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / П. Я. Гальперин // Исследование мышления в советской психологии. - М., 1966. - С. 236-277.
5. Нагорная Г.А. Профессиональное мышление личности в процессе исследования педагогических традиций народа / Г. А. Нагорная //Известия Академии педагогических и социальных наук.– Вып.Х. – М. : АПСН, 2006. – С. 392-396.
6. Рубинштейн С. Л Основы психологиия; Пособие для высших педагогических учебных заведений / С. Л. Рубинштейн. — М. : Гос. уч.-пед. изд-во, 1935. — 496 с.
7. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958.-147 с.
8. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В .А Сластенин. — М.: Просвещение, 1976. — 160 с.

УДК 37.091.33-027:78.091

Лебедєва А. В.,

Київський інститут соціальних та культурних зв'язків імені святої княгині Ольги, старший викладач

ЕСТЕТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ДО ДІЙСНОСТІ ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОГО ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються проблеми естетичного ставлення школярів до дійсності як фактор творчого розвитку особистості.

Ключові слова: *естетичне ставлення до дійсності, музично-творча діяльність, мистецтво, школярі.*

В статье рассматривается проблема эстетического отношения к действительности как фактор личностного творческого развития.

Ключевые слова*: эстетическое отношение к действительности, музыкально-творческая деятельность, фактор творческого развития, школьники, искусство.*

The article discusses the problem of aesthetic attitude to reality as a factor in personal creative developmentof the individual.

Key words: *aesthetic relation to reality, music and creative activity, factor in personal creative development, the arts.*

Актуальність. У Національній доктрині розвитку освіти в Україні в числі найважливіших завдань передбачено значне поліпшення художньої освіти та естетичного виховання учнів, зазначено, що необхідно розвивати почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, вміння розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятники історії та

архітектури, красу і багатство рідної природи. Завдання активного залучення всіх дітей до скарбниці світової культури, естетичних цінностей зумовлено політичними, економічними та соціальними особливостями життя розвиненого суспільства.

Аналіз наукових досліджень і публікацій учених засвідчив, що в сучасній педагогіці існують різні підходи до використання мистецтва, зокрема музичного, в роботі з дітьми: як засіб естетичного виховання в особистісному розвитку школярів (Б. Ананьєв [2], І. Зязюн [3], Л. Масол [6: 7], А. Мелік-Пашаєв [8] та ін.); як засіб виховання та навчання в музично-творчій діяльності (О. Ростовський [11]); як засіб розвитку музичної творчості школярів (Д. Кабалевський [4], В. Рагозіна [9] та ін.); як засіб естетичного виховання школярів засобами музичного мистецтва (О. Апраксіна [1], О. Ростовський [11] та ін.).

Зазначимо, що уявлення школярів про естетичне ставлення до дійсності у відбитті ставлення до оточуючого середовища залишаються недостатньо вивченими. Аналіз концептуальних підходів до вивчення значення музичного мистецтва як складової духовної культури та формування естетичного ставлення особистості до дійсності показує, що повноцінно якісне та комплексне дослідження до нашого часу з даної проблеми не проводилось. Ми припускаємо, що це пов'язано з низкою невирішених методологічних проблем.

***Мета** статті* полягає у розкритті питання формування у школярів естетичного ставлення до дійсності в музично-творчій діяльності як фактору особистісного творчого розвитку

Виклад основного матеріалу. Сучасна педагогіка школи, орієнтуючи свої розробки на естетизацію навчально-виховного процесу та формування у дитини усвідомлення того, що вона є невід'ємною частиною довкілля (природи, культури, історії та ін.), стратегічною метою виховання визначає формування базису особистісної культури, залучення дитини до загальнолюдських духовних цінностей: до самої себе, до іншої людини та людства в цілому; до природи; до культури та мистецтва [5; 6; 9]. Педагогічна система української школи виявляє виняткову турботу про те, щоб підростаюче покоління отримало естетичне виховання, на все життя набуло почуття прекрасного.

Естетичне ставлення школярів до дійсності у творчій діяльності припускає засвоєння моделі твірного, художньо-творчого ставлення до світу, яке може бути вираженим у шкільному віці засобами мистецько-творчих видів діяльності [3].

«Сьогодні виникають освітні моделі, які ґрунтуються на гуманістичних засадах, тобто є особистісно зорієнтованими, і відображають особливості соціокультурного простору сучасності. Важливою ознакою культури інформаційного суспільства є прискорений темп науково-технічного розвитку, перманентність і швидкість змін у всіх сферах людської діяльності, мозаїчність і візуалізація інформації. Медіа-технології, особливо комп'ютерні ігри, якими вже сьогодні починають масово захоплюватися учні шкільного віку, синтезуючи елементи аудіальної, візуальної та кінестетичної інформації, стимулюють виникнення у школярів психологічного феномену синестезії – міжсенсорних асоціацій, провокують інтегративний тип мислення. У віртуальному океані феноменально поєднуються словесні тексти і музичні звуки, яскраві візуальні образи і лапідарні символи, раціональні схеми і захоплююча анімація, реальність і фантастика, правда і вимисел. І все це тією чи іншою мірою естетизується і перетворюється на потужний чинник духовного «виробництва людини» [7, с. 4].

У прямій залежності перебуває соціально-економічний рівень розвитку нашого суспільства. Сьогодні кожному педагогові стає ясно, що тільки пробудження творчих сил і здібностей людини є найважливішою умовою розвитку, як кожної людини, так і суспільства в цілому. Естетичне виховання в усьому різноманітті своїх можливостей є на цьому шляху одним із чинників такого розвитку. Духовно-моральні основи буття в сучасному суспільстві піддаються переосмислення з позицій зміни соціально-економічних і політичних умов. Суспільство звернув увагу на мистецтво, зрозумівши необхідність гуманізації. Актуальність проблем виховання підростаючого покоління ні в кого не викликає сумнівів, тим не менш естетичному розвитку ще не приділяється належної уваги.

Учені довели, що лише людині з розвиненим естетичним ставленням до дійсності властивий особливий, естетичний тип узагальнення, яке будується на підставі емоційно-оціночного ставлення до предметів та явищ, що виникає у зв'язку зі сприйняттям їх конкретного чуттєвого образу, а не на раціонально-логічних засадах за належністю предметів та явищ того чи іншого класу об'єктів [8, с. 15-24].

У наш час у своїй навчально-виховній роботі школа вже не може обійтися без комплексу мистецтв. Крім того, учні відчувають його активний вплив поза школою. Це кіно, театр, художні музеї, філармонії, цирк, концерти художньої самодіяльності, телебачення. Учні постійно спілкуються з різними видами мистецтва, але без цілеспрямованого педагогічного керівництва, ефект виховного, естетичного, пізнавального впливу часто виявляється незначним. Мистецтво не може більше залишатися якимось побічним, другорядним засобом впливу на учнівську молодь, адже саме воно є тією гармонійною частиною духовного багатства особистості, яка розвиває в ній почуття істинно людські: естетичні, інтелектуальні, моральні; де немає панування мистецтва, там люди не доброчесні, а тільки розсудливі, не моральні, а тільки обережні, вони не борються зі злом, а уникають його не за ненависті до зла, а з розрахунку.

Сьогодні немає школи, технікуму, професійно-технічного училища, громадської дитячої та юнацької організацій, в яких був би відсутній інтерес до естетичного виховання. Здатність розуміти, відчувати прекрасне є не тільки певним критерієм, показником рівня розвитку школяра. Вона виступає стимулом для розвитку власних творчих здібностей, вона багато в чому зумовлює той чи інший рівень духовного спілкування школяра з однолітками, близькими, друзями по класу і школі. Необхідно такий поступальний естетичний розвиток, коли інтуїтивне відчуття і розуміння прекрасного переходить з часом в усвідомлене ставлення до прекрасного в мистецтві і житті. У такому разі його динаміка буде природною і безперервною. Якщо ж ця природність і безперервність порушена (наприклад, такого розвитку не сприяє середовище, в якій росте дитина), ступінь необхідних зусиль педагога значно підвищується, а результативність естетичного виховання різко зменшується.

Практичний досвід шкіл, які проводять роботу з естетизації учнів, показує, що вони своєю творчою працею ефективно вирішують основне завдання – формують у школярів естетичне ставлення до дійсності. Означений процес сприяє всебічному розвитку особистості, яка поєднує в собі духовне багатство (високорозвинені духовно-практичні, теоретичні, естетичні здібності), моральну чистоту і фізичну досконалість. Саме тому в кожній школі естетизація розглядається сьогодні, як найважливіший елемент цілісної системи формування особистості. Передові педагоги розуміють її, як сукупність різноманітних засобів і методів, які пробуджують і розвивають у школярів естетичне ставлення до дійсності, до літератури й мистецтва, здатність пред'являти до них високі вимоги, оцінювати художні твори об'єктивно. Кожен вид виховання має свої неповторні особливості.

Специфічність естетичного виховання в тому, що воно формує в учнів розуміння краси, витонченість і загостреність світосприйняття, духовні потреби та інтереси, емоційно-естетичне ставлення до дійсності і мистецтва, розвиває творчі здібності. Такі вияви естетичного, як художнє бачення, домірність, ритм, уява, асоціативність, фантазія, інтуїція, синтез розрізнених уявлень та виявлення їх гармонії, прагнення охопити предмет або явище в його цілісній органічній доцільності, логічності і витонченості форми, мають важливе суспільне значення і носять універсальний характер. Без них неможливо сучасне виробництво, наукова творчість, формування світогляду, моральний розвиток особистості..

Надаючи естетичну спрямованість усім сторонам виховання, естетичне виховання виступає не відокремлено, а в органічному взаємозв'язку з політичним, інтелектуальним, моральним, фізичним і трудовим вихованням. Естетичне виховання надає цілісний і всебічний вплив на школярів, отже, в самому предметі та змісті естетичного виховання закладені основи і загального розвитку.

Для теорії й практики естетичного виховання представляють серйозний інтерес особливості естетичного розвитку учнів підліткового віку. Підлітковий вік – період

становлення особистості, особливо активного освоєння багатогранного світу. Це вік романтичних переживань, піднесених почуттів і прагнень. Це вік, в якому проявляється схильність до самоаналізу, прагнення до самоусвідомлення, самоствердження. Саме в цьому віці закладаються основи світогляду, естетичних, моральних, трудових, соціальних установок особистості, системи оціночних суджень, формується певний тип особистості. Мистецтво формує емоційно-образне ставлення школярів до дійсності, сприяє їх духовному зростанню, їх загальній культурі. Підлітків у мистецтві цікавлять сильні, яскраві особистості, котрі долають будь-які труднощі і виходять з них переможцями; їх приваблює боротьба зі злом, із силами природи, тобто краса людського духу. Численні дослідження підтверджують готовність учнів до найглибшого співпереживання, їх схильність до творчої уяви й поетичного домислювання, до вироблення правильних критеріїв оцінки морально-естетичного поведінки. Соціально-культурна ситуація, що складається в країні, багато в чому відповідальна за масовість антигромадських проявів у поведінці дітей аж до саморуйнування (злочини, проституція, наркоманія, токсикоманія, алкоголізм). Часом засоби масової комунікації – друковані видання, телебачення, кіно, роблять моделі асоціальної поведінки привабливими для все більш широкого кола дітей. Природно, асоціальна поведінка проявляється переважно за стінами школи, у вільний або самостійно звільнений від навчальних занять час. Визнання суспільством цього факту зумовлює необхідність зміни ставлення до вільного часу дітей, створення цивілізованої системи його організації, в тому числі і через естетизацію. Обсяг вільного часу дітей сьогодні визначається на основі залишкового принципу, в залежності від насиченості навчальних програм. Менш за все при цьому враховуються вікові та індивідуальні потреби самих дітей.

Завдання формування творчого ставлення школярів до дійсності виключно важливі для формування високодуховної особистості. Перш за все - це формування творчого ставлення людини до дійсності, оскільки сама суть естетичного – у творчості та співтворчості при сприйнятті естетичних явищ. Серед більш конкретних завдань – формування у школярів естетичного ставлення до дійсності, естетичної потреби, яку можна визначити як потребу людини у красі та діяльності за законами краси. Необхідно звернути увагу на два важливих компоненти: широту естетичної потреби, тобто здатності особистості естетично ставитися до можливо більшого кола явищ дійсності; і якість естетичної потреби, яка виявляється лише на рівні художнього смаку та ідеалу. Перераховані ознаки можна вважати критеріями естетичного виховання і розвитку особистості.

У контексті нашого дослідження проблеми критеріями формування естетичного ставлення до дійсності у позаурочній музично-творчій діяльності визначено: естетична усвідомленість дійсності (емоційно-оцінний критерій); естетичний кругозір (когнітивний критерій); мотиваційно-потребнісний; творчо-діяльнісний.

Емоційно-оцінний критерій характеризується такими показниками, як: спроможність до естетичного сприйняття, здатність особистості до вичленовування в явищах дійсності та мистецтва процесів, властивостей, якостей, які породжують естетичні переживання, відчуття образу, в основі якого – яскраво виражене особистісне ставлення до естетичних явищ; естетичне сприймання творів мистецтва, емпатія (здатність до естетичних співпереживань), емоційно-активна життєва позиція, естетичні інтереси, індивідуальні переваги, вміння дати естетично позитивну оцінку явищам дійсності.

Когнітивний критерій характеризується такими показниками, як: активне засвоєння найважливіших естетичних, музичних понять, що мають певне значення для розуміння сутності процесу естетичного відображення дійсності; створення певного запасу елементарних знань і вражень, музично-творчих умінь без яких не можуть виникнути схильність, інтерес до естетично значущих предметів і явищ; наявність естетично спрямованих суджень про мистецтво, асоціативно-образне мислення, рефлексії та саморефлексії; присвоєння естетичних цінностей і норм, відображених у творах мистецтва; усвідомлення ступеня приймаючої на себе відповідальності за морально-естетичний вибір; розвиток рівня знань та прагнень школярів до самопізнання та саморозвитку.

Мотиваційно-потребнісний характеризується такими показниками, як: потреба у музично-творчій діяльності та досягненнях; орієнтація на ідеали й естетичні вартості, прагнення встановлювати власні естетичні погляди й переконання; потреба в систематичному спогляданні за розвитком культури, мистецтва, спілкуванні з мистецтвом; наявність широких естетичних потреб, що виражаються: а) в читанні спеціальної літератури; б) у відвідуванні концертів, вистав, кіно та ін.; в) в участі в художній самодіяльності; г) в участі у позакласних і позашкільних формах естетичного виховання (фестивалі, конкурси, концерти та ін..); д) у глибокому інтересі до музичного мистецтва, напряму творчості окремо взятого композитора, виконавця; інтерес до мистецтва, потреба у спілкуванні з творами мистецтва.

Творчо-діяльнісний характеризується такими показниками, як: прояв естетичних переконань під час аналізу творів мистецтва; ініціативність у багатогранній музично-творчій діяльності (інтерпретація творів мистецтва, творче застосування набутих культурологічних, мистецтвознавчих та естетичних знань у процесі позаурочної музично-творчої діяльності); здатність до музично-творчого саморозвитку, самовизначення та самореалізації, що уможливлює вираження себе у процесі залучення до мистецтва, у виборі форм і способів участі у позаурочній музично-творчій діяльності. Процес формування творчих здібностей особистості становить цілісну єдність творчої свідомості, яка включає сукупність знань у сфері естетики та творчої діяльності, що проявляється в розвитку вмінь та навичок дитини і характеризується двома взаємопов'язаними компонентами – здатністю до освоєння творчих цінностей і репродуктивною творчою діяльністю. Компонентами естетичного сприйняття є переживання – розуміння – оцінка.

На основі розроблених нами критеріїв та показників визначено рівні сформованості у школярів естетичного ставлення до дійсності у позаурочній музично-творчій діяльності – високий, достатній, середній, низький.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості у школярів естетичного ставлення до дійсності у позаурочній музично-творчій діяльності, проведений після завершення формувального етапу експерименту за розробленими критеріями і показниками, засвідчив значне зростання високого рівня (25%) та значне зменшення показників низького рівня на 42,2%. Незначні позитивні зміни продемонстрували учні, віднесені до середнього рівня, (19,2%). Кількість школярів, віднесених до достатнього рівня, зросла на 36,5%.

З огляду на це музично-творчу діяльність школярів у позаурочний час виділяємо як найбільш ефективну у формуванні у школярів естетичного ставлення до дійсності. Визначаємо це тим, що, набуваючи здатність та маючи можливість відобразити своє ставлення до дійсності засобами музичних образів, школяр гармонізує себе і створює свій неповторно-індивідуальний світ, реалізуючись та актуалізуючись як повноправна особистість.

Висновок. Отже, однією з принципових особливостей сучасної школи є постійна і глибока увага до проблем естетичного виховання учнів.

Формування базису особистісної культури, залучення дитини до загальнолюдських духовних цінностей: до самої себе, до іншої людини та людства в цілому; до природи; до культури та мистецтва уможливлює творчий розвиток особистості. Формування у школярів естетичного ставлення до дійсності, естетичний розвиток школяра, будучи органічно складовою частиною його всебічного розвитку, пов'язане з всебічною багатогранною діяльністю особистості, що розвивається з перетворення суспільства і є своєрідним показником її творчої активності

Найбільш яскравою, доступною моделлю естетичного ставлення школярів до дійсності, коли відбувається становлення духовного світу дитини, є мистецтво, де органічно пов'язані процеси пізнання світу, його естетичної усвідомленості та вираження свого власного до нього ставлення.

Враховуючи, що музично-творча діяльність школярів має естетичну природу і ґрунтується на естетичному ставленні людини до дійсності, стверджуємо, що оптимальними показниками рівня сформованості у школярів естетичного ставлення до дійсності можна

вважати: наявність певного обсягу міцних і глибоких історико-теоретичних, художньо-естетичних знань; розвиненість умінь і навичок сприйняття естетичного, розуміння єдності форми і змісту; розвиненість уяви, образного бачення; активність прояви асоціативності та емоційної пам'яті; вміння відтворювати художній образ адекватно авторському; вміння створювати власний художній образ.

Література

1. Апраксина О. А. Методика музыкального воспитания в школе : учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов по спец. № 2119 «Музыка и пение»] / О. А. Апраксина. – М. : Просвещение, 1983. – 222 с.;
2. Ананьев Б. Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия / Б. Г. Ананьев. – М. : Просвещение, 1986. – 334 с.;
3. Зязюн І.А. Виховання естетичної культури школярів: навч. посіб. - К. :ІЗМН, 1998. – 156 с.;
4. Кабалевский Д. Б. Прекрасное побуждает доброе / Д. Б. Кабалевский. – М. : Педагогика, 1975. – 160 с.;
5. Комаровська О. А. Естетичне виховання молодших школярів засобами музично-театрального мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. А. Комаровська – К, 1992. – 23 с.;
6. Масол. Л. М. Загальна мистецька освіта: теорія і практика [монографія] / Л. М. Масол. – К. Промінь,2006. – 432 с.;
7. Масол. Л. М. Методика навчання мистецтва у початковій школі : методичний посібник для вчителів [У двох частинах / Л. м. Масол. –Харків : Ранок, 2005. – Ч. І. – 113 с.;
8. А. А. Мелик-Пашаев. Психологические проблемы эстетического воспитания и художественно-творческого развития школьников / А. А. Мелик-Пашаев // Вопросы психологии. – 1989.– № 1. – С. 15–24.;
9. Ребенок в мире культуры / под общ. ред. Р. М. Чумичевой. – Ставрополь, 1998. – 172 с.;
10. Рагозіна В. В. Формування творчих здібностей молодших школярів у процесі музичної діяльності / В. В. Рагозіна. – К., 1991. – 167 с.;
11. Ребенок в мире культуры / под общ. ред. Р.М. Чумичевой. – Ставрополь, 1998. – 182 с.;
12. Ростовський О. Методика викладання музики в початковій школі / Олександр Ростовський. – Тернопіль : Навчальна книга, 2000. – 215 с.

УДК 371

Постоюк Н.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ПОЄДНАННЯ ІДЕЙ АГРОПРОМИСЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КУРСІ ВИВЧЕННЯ БІОЛОГІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ (ЗА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ СЕРГІЄНКА Д.Л.)

На думку Сергієнка Д.Л. зв'язок навчання біології в школі з сільським господарством виступає фактором покращення стану агропромислового комплексу. У статті було розглянуто погляди педагога щодо завдання навчання біології, його змісту і тематики в школі, вимоги до вчителя біології.

Ключові слова: *навчання біології, агропромисловий, сільське господарство, вчитель біології, тематика роботи*

From D. Sergienko's point of view connection of training of biology at school with an agriculture is a factor of improvement of a condition agroindustrial complex. In the article it is considered views of the teacher at tasks on training biology, its contents and subjects at school, requirements to the teacher of biology.

Key words: *training of biology, agriculture, agroindustrial complex, a teacher of biology, subjects of work.*

Актуальність. Останнім часом бурхливо обговорюється питання про стан та перспективи розвитку агропромислового комплексу, потенціал якого може стати головною рушійною силою по виходу з економічної кризи, в якій опинилася держава. “Прем'єр-міністр України Микола Азаров у своєму недавньому виступі висловив побоювання стосовно того, що сільське господарство країни знаходиться у великому занепаді, і, на його думку, десь у найближчому майбутньому може повністю збанкрутувати. Він нагадав недалеке минуле, коли Україна вважалася головним імпортером харчової продукції і могла нагодувати не тільки себе, а й весь Радянський Союз та інші країни світу” [6]. Аграрний сектор охоплює третину всього населення країни, а тут найнижчі рівень життя і заробітна плата, занедбаний стан інфраструктури, соціальної сфери, масове безробіття. Сьогодні парламентарі, вчені та педагоги активно шукають шляхи виходу з кризи. Одним із способів вирішення проблеми занепаду сільського господарства може бути зв’язок школи з цією сферою, що має на меті залучити молодь до роботи на землі, викликати інтерес до образу фермера та моральної краси людини трудового подвигу. Вироблені у ранньому віці трудові навики, любов до природи спонукатимуть людину до творчої натхненої праці, яка сприятиме добробуту як окремого громадянина, так і всієї країни. Нині масова культура, особливо телебачення, пропагує повагу не до працелюбності, а до бездіяльності та легкого заробітку. У молодого покоління формується уявлення, що можна без зайвих зусиль, не напружуючись фізично і розумово, досягти бажаних статків та високої посади. У нашому суспільстві часто спостерігається зневага до сільського трударя, про престижність цієї професії годі й говорити. Багато думають, що працювати на селі ганебно і безперпективно, тому всяк уникають думки про життя на землі. Забувають найголовніше, людина – це частина природи, і саме тут вона черпає сили, здоров’я, натхнення. За всіми принадами життя в штучному місті приховуються стреси, депресії, хвороби, які є наслідком неприроднього існування людини. Сучасна молодь прагне віддалити себе від гармонійного існування з природою, від важкої, але животворної сільськогосподарської праці, повагу і любов до якої потрібно виховувати з самого дитинства. Без сумніву, зміни у агропромисловому комплексі слід починати зі школи.

Одним з тих, хто закликав поєднати викладання в середньому загальноосвітньому закладі з агропромисловим комплексом, був професор, вчений і педагог Сергієнко Д.Л., який жив і працював у другій половині ХХ століття. Саме начання біології він розглядав як фактор покращення стану сільського господарства. Дмитро Лаврович висловлював думку про те, що добре організована навчально-дослідна і практична робота в школі з біології сприяє підготовці молодих кадрів аграрного сектору, а збуджений в школі інтерес до творчої роботи в сільському господарстві переростає у школярів в життєвий інтерес, який визначає їх подальшу діяльність. Підтверджуючи свою позицію, педагог наводив приклади того, як кращими бригадирами, ланковими і агрономами стали колишні юннати Високопільської середньої школи, Харківської області (ланкові Варвара Козар і Ганна Перець вирощували по 500 центнерів цукрових буряків з гектара; Лідія Шевченко стала агрономом, Валентина Гребінник — агрономом-садоводом). Лише в 1950/51 році до сільськогосподарських технікумів, лісотехнічних інститутів, біологічних факультетів університетів та педінститутів вступило 11 юннатів Білопільської середньої школи № 1, Сумської області [1, с.18].

Метою даної статті є висвітлення педагогічних поглядів Сергієнка Д.Л. щодо агропромислового забезпечення в курсі вивчення біології у загальноосвітньому навчальному закладі. Для досягнення мети були реалізовані наступні завдання: 1) проаналізовано завдання методики навчання біології; 2) розкрито зміст роботи учнів у сільському господарстві; 3) розглянуто вимоги до вчителя біології.

Педагог пропонував через поліпшення викладання біології успішно виконати наступні завдання: формування в учнів знань про закономірності функціонування живих систем, зв'язок теоретичного навчання з практикою, виховання у дітей любові до праці, творчого підходу до неї.

Дмитро Лаврович наголошувавакцентував увагу на тому, що дуже важливо побудувати всю навчально-виховну роботу на уроках з біології так, щоб діти сприймали рослини і тварини як живі істоти в їх єдності з умовами існування. Він вважав, що лише почуття «живого» і знання фізіологічних потреб даного організму може забезпечити намагання створити найкращі умови для їх розвитку, любовне ставлення до рослин і тварин, яке викликає бажання глибше дізнатися про їх фізіологічні потреби, про засоби задоволення цих потреб, і учень починає з більшим інтересом слухати пояснення вчителя, активніше засвоювати матеріал підручника, шукати порад в літературі. Сергієнко Д.Л. зауважував, що любов до природи, до окремих рослин, тварин властива всім дітям, особливо молодшого віку, і завдання — розвивати це почуття, зробити його свідомим і спрямованим. Досягти цього можна лише перебуваючи з дітьми в природі, вивчаючи її явища в процесі лабораторно-практичних робіт. Обов'язково педагог рекомендував, починаючи з першого класу, проводити систематичну роботу по догляду і спостереженню дітей за кімнатними рослинами й дрібними місцевими тваринами в кутку живої природи, на шкільній навчально-дослідній ділянці і в природі. Варто, щоб кімнатні квіти в класах були не лише прикрасою, а й навчально-виховним чинником. Проведення спостережень і догляд за рослинами і тваринами вже з молодшого віку створять відповідний ґрунт, підготують дітей до глибшого розуміння ідеї єдності організму з умовами існування, і від того, наскільки вдало вчитель доведе до свідомості учнів вірне розуміння цієї єдності, залежить якість підготовки до практичної діяльності в сільському господарстві [1].

Особливе значення Сергієнко Д.Л. надавав річному плану навчально-виховної роботи школи, який розробляє учитель біології, виходячи з програмних завдань класної і гурткової роботи та місцевих умов. У плані зазначаються зміст, способи й методи суспільнокорисної роботи дитячого колективу, час, хто її виконує (клас, загін, класний керівник). Цей проект обов'язково ставиться на розгляд учнів, юннатів, педагогів, обговорюється на засіданні педагогічної ради, а потім як складова частина річного плану роботи школи, затверджується директором школи [4].

Дмитро Лаврович зазначав, що зміст планових завдань у справі зв'язку школи з сільськогосподарським виробництвом має відповідати у кожному окремому випадкові віковим особливостям дітей та їх знанням. Педагог стверджував, що організація дитячих колективів на ту чи іншу суспільнокорисну роботу ґрунтується на тих же педагогічних засадах, що й проведення практичних лабораторних занять у класі й на шкільній ділянці, а саме: ясна й зрозуміла дітям мета; чітко визначені шляхи і методи та час здійснення роботи; визначення в межах даного колективу ланок, бригад індивідуальних і групових завдань; допомога дітям і контроль під час роботи; широке застосування відповідних заходів заохочення; широке розгортання змагання. Він вважав, що лише за цих умов буде забезпечена свідома трудова дисципліна в дитячому колективі [1].

Сергієнко Д.Л. наполягав, щоб зміст роботи дітей у сільськогосподарському виробництві скеровувалися до наступного:

1) вивчення кращих місцевих сортів плодових дерев та ягідних кущів, їх розмноження і розповсюдження;
2) вирощування нових культур для даного району;
3) роботи по сортовипробуванню;
4) вивчення місцевих корисних дикорастучих рослин, зокрема кормових трав;
5) поширення шовківництва, кролівництва, високопродуктивних порід свійських птахів;
6) шефства над молодняком сільськогосподарських тварин;
7) участі в створенні кормової бази для рибництва, в розвитку рибальства і рибництва.
8) боротьби з шкідливими комахами та гризунами в садах, на городах і ланах;
9) агітаційно-масової роботи з метою популяризації досягнень агробіологічної науки та передового досвіду;
10) допомоги господарствам під час літніх канікул у догляді за рослинами й тваринами, в збиранні врожаю. Дмитро Лаврович зауважував, що потрібно заздалегідь “так

спланувати дитяче дозвілля влітку, щоб поєднати оздоровлення дітей з корисною діяльністю в сільському господарстві" [3, с.88].

Великого значення в закріпленні, розширенні знань з біології педагог надавав урокам-екскурсіям, лабораторно-практичним і дослідним роботам в біологічному кабінеті, кутку живої природи, на шкільній навчально-дослідній ділянці [2, с.37].

Сергієнко Д.Л. закликав до організації такого масового заходу, як «Тиждень саду та лісу», під час якого кожного року, восени і весною здійснюється велика робота по деревонасадженню полезахисних смуг, садів, парків, озелененню доріг, міст і сіл. Він радив до плану його проведення включити такі основні питання: об'єкти, в яких учні школи працюватимуть (лісгоспи, полезахисні смуги, парки, сквери, дороги, сади, шкільні садиби та ін.); всі види робіт і час їх виконання (посадка дерев, закладання розсадників, догляд за посадженими деревами); необхідний інвентар та його кількість для того, щоб забезпечити добру організацію роботи; кількість інструкторів з числа активу, кращих юннатів. Розподіляють всі види робіт між окремими класами, а в класах— між окремими ланками, довівши план до кожного учня.

До складання такого плану слід залучити фахівців (агрономів, садоводів і лісоводів), представників господарських організацій, в розпорядженні яких перебувають об'єкти робіт.

Педагог розглядав плодову та декоративну шкілку і розсадник як фундамент майбутніх посадок лісів і садів, а тому особливу увагу в час проведення «Тижня саду та лісу» радив приділити питанню вирощування садівного матеріалу з насіння та черенків (для цього при кожній школі закладають плодово-декоративні шкілки та розсадник) [1].

Роботи по сівбі й садінню Дмитро Лаврович вважав настільки різноманітними, що можна знайти посильну роботу для дітей будь-якого віку. Наприклад, він пропонував учням молодших класів доручити висівання насіння в раніше підготовлені грядки, учням старших класів брати участь у підготовці грядок, копанні ям під дерева, садінні дерев. Однак, перед початком роботи варто було б пояснити, як її треба виконувати, після чого кожній групі дітей (5—6 чоловік) дати певну ділянку і закріпити інструктора для контролю і нагляду. Сергієнко Д. Л. Вбачав доцільним після закінчення «Тижня саду та лісу» скликати загальні збори, на яких підвести підсумки з обов'язковим відзначенням кращих колективів і окремих учнів, юннатів та намітити план і відповідальних по дальшому догляду за посадженими рослинами.

Педагог висловлював думку про те, що однією з найвдячніших тем практичної громадської роботи дітей в галузі сільського господарства є вирощування на шкільних дослідних ділянках нових для даної місцевості культур. Ця тема викликає загальний інтерес, становить широке поле для дослідної роботи, відкриває можливості внести свій вклад у дальший розвиток господарства рідного краю, а знищення шкідливих комах та гризунів на господарських площах є важливою формою участі школярів і юннатів у боротьбі за високий урожай.

Сергієнко Д.Л. зазначав, що є багато шкіл, які боротьбу з шкідниками проводять планомірно, організовано, коли учні під керівництвом учителів влаштовують масові виходи для очищення садів від зимових гнізд і кладок шкідників, для проведення весняних та осінніх робіт у садах і городах, винищують велику кількість жуків-довгоносиків на бурякових плантаціях, виловлюють тисячі ховрахів і хом'яків. Розпочинаючи боротьбу з шкідниками, педагог радив закріпити за кожним класом, загоном певну ділянку з тим, щоб на ній проводилась робота протягом всього року [1].

Сергієнко Д.Л. вважав тематику суспільнокорисної роботи надзвичайно різноманітною, і обмежувався лише окремими орієнтовними темами з різних галузей сільського господарства:

1) заготівля тваринного корму для молодняка (вітамінне сіно) та птахівничих ферм (хрущів, молюсків, жаб). Вітамінне сіно готують з бобових рослин у чистому посіві або з бобово-злакових сумішок, придатне для цього ще й різнотрав'я заливних і суходільних лук. Траву скошують перед цвітінням або на початку його. Щоб зберегти у сіні вітаміни,

сушіння проводять швидко, обов'язково затінюють траву від прямого сонячного проміння і зберігають усе листя. Таке сіно відзначається високим вмістом білка, мінеральних речовин і вітамінів. Цінність його для телят, ягнят, поросят, поросних маток та підсвинків надзвичайно велика. Готове сіно зберігають у сухих закритих приміщеннях. В процесі практичної роботи по тваринництву учні ведуть загальний щоденник спостереження за температурою приміщення, складають колекції кормів, виготовляють і вивішують етикетки, головні правила догляду за тваринами;

2) поліпшення природних пасовищ (перекопування мурашників, розчистка кущів, проведення взимку снігозатримання), очищення їх від шкідливих, та отруйних рослин (деякі бур'яни погіршують якість молока: дика цибуля, дикий часник, полинь, водяний перець та ін.), псують м'ясо (клоповник), засмічують шерсть (реп'ях, лопух, татарник та ін.), ранять тварин (тирса, якориця), і тому доцільно організувати в літній, вільний від навчання, час весь учнівський колектив на прополювання пасовищ;

3) виготовлення гербаріїв найпоширеніших шкідливих та отруйних трав;

4) вивчення та збирання насіння дикорастучих кормових трав з метою поліпшення його і розмноження на навчально-дослідних ділянках;

5) вирощування курчат від добрих несучок;

6) участь у догляді за молодняком сільськогосподарських тварин, поширення порідних курей та кролів;

7) пропаганда шовківництва, допомога у вигодівлі гусениць шовкопрядів, вирощуванні шовковиці й дуба для створення кормової бази;

8) поширенню бджільництва сприяє робота дітей по висіванню та садінню медоносних рослин, закладання їх шкілок та розсадників, складання календаря цвітіння медоносів, гербарію медоносних рослин та колекцій для агролабораторій;

9) підгодівля риби та збільшення природної кормової бази ставків, а також надання допомоги у роботі по ставковому господарству, а саме:

- у збиранні насіння м'яких лучних трав для засіву нерестового ставка, а також в культивуванні м'якої водяної рослинності — роголисту, частухи. При відсутності рослинності можна покласти на дно нерестового ставка і закріпити на ньому березові або шпилькові гілки, щоб ікра могла затримуватися на них і нормально розвиватися;

- у вирівнюванні дна ставка за місяць до нересту і очистці його від сміття;

- у знищенні в нерестових ставках жаб, пуголовків та інших шкідливих тварин;

- у збиранні місцевих органічних добрив для удобрення ставків;

- у збільшенні природної кормової бази ставків для вирощування планктонних організмів, які є основним природним кормом коропів.

Серед інших форм громадської роботи учнів Сергієнко Д.Л. визначав: збирання місцевих добрив, допомогу в очищенні насіння, сортуванні його, перевірці на схожість, проведенні масового додаткового запилення кукурудзи, соняшника, проса, гречки та ін.

Педагог вважав, що велику роль в пропаганді досягнень сільського господарства та практичної навчально-дослідної роботи дітей відіграють добре організовані «свята врожаю», шкільні виставки і участь юннатів у сільськогосподарських виставках. Він наголошував, що “боротьба за честь бути учасниками постійно діючої Всесоюзної сільськогосподарської виставки є могутнім фактором в піднесенні всієї практичної та дослідної роботи дітей в сільському господарстві, і цей фактор треба широко використати. Важко переоцінити значення цих масових заходів у справі заохочення дітей, популяризації змісту і завдань школи в питанні підготовки учнів до практичної діяльності в сільському господарстві” [1, 166 -167].

Сергієнко Д.Л. виступав за конкретизацію програми і підручників з біології. Для здійснення цього завдання він вимагав не додаткових предметів та годин, а лише правильної організації навчально-виховного процесу в школі, позакласної та позашкільної роботи з питань сільського господарства і, насамперед, умілої творчої роботи учителя біології. Педагог висловлював думку про те, що розвивати здібності, нахили — велика і

почесна справа, і величезне значення для розвитку кожної дитини має орієнтація її, розкриття перед нею перспективи дальшого творчого зростання.

Величезну роль і відповідальність у вихованні і навчанні учнів Сергієнко Д.Л. покладав на вчителя біології. Зокрема він зазначав, що “від знань учителя, його кваліфікації, любові до своєї почесної роботи, від його авторитету та зв'язку з громадськістю і, особливо, з батьками учнів залежить успіх всієї навчально-виховної роботи. Міцний зв'язок учителя з дитячою масою, а також вивчення інтересів і запитів учнів, створення відповідних умов для розвитку цих інтересів і запитів — все це є запорукою успіхів у практичній підготовці учнів до майбутньої діяльності” [1, 168].

До вчителя біології Сергієнко Д.Л. ставив наступні вимоги:

1) мета учителів біології — збудити, виховати і закріпити інтерес дітей до творчої роботи в сільському господарстві, як основний, зробити його життєвим інтересом, що визначить майбутню діяльність нового члена трудового колективу. Чим більше буде стимулюючих умов для розвитку певного інтересу, тим швидше він буде розвиватися, тим він буде тривалішим і постійнішим. Такі умови має створити насамперед учитель біології в процесі викладання. Любов і інтерес учителя до свого предмету, його педагогічна майстерність — ось що у великій мірі забезпечує інтереси дітей;

2) успіх всієї навчально-виховної роботи залежить від знань учителя, його кваліфікації, любові до своєї почесної роботи, від його авторитету та зв'язку з громадськістю і, особливо, з батьками учнів;

3) для того, щоб діти вірно розуміли ці, досить складні, проблеми розвитку живої природи, треба в процесі спостережень і дослідної роботи вміло встановлювати причинний зв'язок між змінами умов та змінами організму, а для цього сам вчитель повинен уміти вести спостереження і привчити до спостережень дітей. Уміння спостерігати є основою всякої науково-дослідної роботи, а тому вчитель повинен всіма способами розвивати спостережливість у дітей. У процесі навчання вчителі-біологи готують дітей до проведення дослідів і спостережень, вивчаючи наукові факти, положення, закони біологічної сільськогосподарської наук, методику й техніку проведення дослідів, спостережень; демонструючи натуральні зразки рослин і тварин; екскурсії в природу і сільськогосподарське виробництво [5, с.3];

4) Безпосередня відповідальність за організацію дослідної роботи лежить на вчителі біології, якому педагог радив систематично підвищувати свої знання, уважно вивчати досвід кращих учителів та дослідників, стежити за досягненнями біологічної науки й практики сільського господарства. Сергієнко Д.Л. наполягав, щоб перед тим, як проводити дослід з рослинництва, кожен учитель добре усвідомив і довів до свідомості учнів такі важливі в дослідній роботі поняття, як дослідна ділянка, облікова площа, варіант, повторність, захисні смуги, «виключка»;

5) вчитель біології повинен об'єднати навколо себе вчителів початкових класів і класних керівників, систематично інструктувати вчителів і дітей з питань методики й техніки дослідної роботи, допомагати в роботі, перевіряти, як здійснюються його вказівки на практиці. Доцільно періодично заслуховувати на педагогічній раді звіти вчителя біології, а також вчителів-класоводів і класних керівників про стан і перспективи дослідної роботи;

6) вчитель біології не тільки веде науково обґрунтований виклад, а ще додатково читає оглядові лекції (наприклад на теми: різноманітність і пристосовність організмів, сучасна наука про походження життя на землі, розвиток клітин з живої неклітинної речовини).

Висновок. Сергієнко Д.Л. охарактеризував завдання школи й учителя біології в справі налагодження і зміцнення зв'язку з сільськогосподарським виробництвом, а саме: сформувати в учнів уявлення про закономірності життя рослин і тварин, вміння застосовувати теоретичні знання на практиці, викликати інтерес до творчої роботи в сільському господарстві, об’єднати роботу вчителів початкових класів, класних керівників та вчителя біології. Педагог акцентував увагу на тому, що основна тематика роботи має

охоплювати наступні питання: вирощування нових культур, роботи по сортовипробуванню, поширення шовківництва, кролівництва, високопродуктивних порід свійських птахів, боротьби з шкідливими комахами та гризунами. Подана в статті інформація не є висвітленою повністю і потребує подальшого дослідження.

Література

1. Сергієнко Д.Л. Підготовка учнів з біології до практичної роботи в соціалістичному сільському господарстві. – К.: Радянська школа, 1952. – 172 с. 2. Сергієнко Д.Л. Прищеплення учням практичних навичок при викладанні природознавства // Радянська школа, 1953.- №5.- с. 37-42.
3. Сергієнко Д.Л., Гаценко А.Ф. Робота піонерів та учнів з природознавства і сільського господарства в час літніх канікул// Радянська школа, 1948.- №3.- с. 88-94.
4. Сергієнко Д.Л. Суспільнокорисна праця учнів у сільському господарстві // Радянська школа, 1958.- №8.- с. 63-69.
5. Сергієнко Д.Л. Формування дослідницьких умінь і навиків учнів при вивченні біології в У – УІІІ класах. – К.: Радянська школа, 1969. – 128 с.
6. www.novostimira.com.ua/ news_4223.html.

УДК 140.8+303.733.4+37.01

Поляк О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук

МОНІТОРИНГ І НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ – КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ СТРАТЕГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Проаналізовано еволюцію планування у XX ст., вказано на початок переходу до суспільства нових технологій, доведено необхідність нових термінів і понять в оцінці стану людства і в плануванні розвитку освіти і науки

Ключові слова: *планування освіти, моделі планування, нові технології.*

Проанализирована эволюция планирования в XX ст., указано на начало перехода к обществу новых технологий, доказана необходимость новых терминов и понятий в оценке состояния человечества и в планировании развития образования и науки.

Ключевые слова*: планирование образования, модели планирования, новые технологии.*

Evolution of planning in XX is analysed, the beginning of transition to society is specified, necessity of new terms and concepts of an estimation of a condition of mankind and of planning of a development of education and a science is proved.

Key words*: planning of education, planning model, new technologies.*

Актуальність. Ускладнення в економічній сфері України після світової фінансової кризи 2008 року і значні зміни у розподілі політичних впливів зумовили брак уваги до стану і центральних проблем розвитку освітньо-наукового комплексу. Натомість, нові керівники освіти і науки скерували свої зусилля на „важливе другорядне”: відмову від побудови 12-річної середньої школи європейського рівня і повернення до застарілої моделі 11-річної освіти (це виключає визнання українських атестатів у державах ЄС), заміни шкільних і вступних іспитів „зовнішнім тестуванням” та ін. Та на цьому тлі є й позитивні зрушення, насамперед, програми зі створення в Україні кількох дослідницьких університетів і використання участі у Болонському процесі як стимулу для модернізації аспірантури і докторантури [13], а також створення національної рамки кваліфікацій, яка б містила поняття „бакалавр” і „магістр” та узгоджувалася з відповідними європейськими нормами ([4; 9] та ін.).

Успішне здійснення цих позитивних кроків передбачає вивчення і аналіз стану вищих освітніх рівнів України та порівняння з тим, що існує в Європі. Бажано здійснити це не один-єдиний раз, а застосовувати постійний моніторинг національної і провідних зарубіжних освітніх систем. ***Метою*** даної статті є аналіз еволюції планування у ХХ ст. та розгляд пропозицій, що можуть сприяти успішності і самого моніторингу, і використанню отриманих даних для планування і здійснення інноваційних змін сектору вищої освіти і всього національного освітньо-наукового комплексу.

Тема „моніторинг освіти" неодноразово висвітлювалася у публікаціях українських науковців, але у більшості випадків вони стосувалися оцінки якості нижчих рівнів освіти ([5; 10] та ін.), а не вищої школи [11]. Відзначимо, що відбулися також перші захисти кандидатських дисертацій [1; 12]. Головна увага авторів найчастіше скеровувалася на термінологічні і методологічні питання організації і здійснення моніторингу, а от ширше бачення ролі цієї процедури в діяльності освітньої системи як важливої частини сучасних суспільств і економік, фактично, не зустрічалося. Тимчасом, саме цей аспект став набирати великого значення після перетину межі тисячоліть, адже у світі технологій, виробництва, торгівлі і вирішення глобально важливих проблем сталися значні і доволі несподівані зміни.

Доцільно звернути увагу на те, що учасники Європейського Союзу проголосили, що вони будуть не „постіндустріальне" чи „інформаційне" суспільство, а „суспільство знань" (Knowledge Society) ([16; 17] та ін.). У практиці оцінювання і моніторингу освіти слід врахувати не тільки ці європейські наміри, а й той факт, що з огляду на необхідність здійснення ідеї „сталого розвитку" людства найбільш цінними стають не індустріально-інформаційні технології, а нешкідливі для довкілля нанотехнології [6]). До того ж, окремі науковці вже пропонують використовувати термін „4-та хвиля" для позначення тих грандіозних змін у життєзабезпеченні людства, які будуть пов'язані з цими технологіями [2; 8]. Висока ймовірність надходження багатьох важливих і несподіваних відкриттів спонукає нас до пропозиції будувати освітні і наукові прогнози на основі новітніх підходів [3; 14], які претендують на евристично-наукове врахування тих відкриттів і подій, що можуть стати дійсністю через 5-10-15 років [7].

Важливим продуктом операції з моніторингу освіти є об'єктивні статистичні дані. Останнім часом поєднання комп'ютерної техніки з більш ефективним менеджментом стало в Україні основою поліпшення статистичної освітньої звітності (насамперед – у кількісному аспекті). Однак, загалом МОН України і досі ігнорує офіційні класифікаційні стандарти ЮНЕСКО, не бере до уваги відсутність україномовної версії Європейського Освітнього Тезаурусу, не звертає належної уваги на загальновживані у розвинених державах поняття „форсайт", „нанотехнології", „інноваційна економіка", „5-ий і 6-й технологічні уклади" тощо. Не можна сказати, що в Україні „усе гаразд" зі стратегічним освітнім плануванням, адже під час складання урядових планів позитив більш повних і точних даних нівелюється помилковими уявленнями про технології майбутнього (для людства більш важливими виявляться не інформаційні, а нешкідливі для біосфери *ноотехнології*, назву яких запропонував К.В. Корсак [8]).

Розглянемо коротко зміни в *освітньому плануванні* у ХХ ст. і зробимо прогноз на майбутнє. У далекому минулому слово "план", що походить від латинського "planum" (площина), означав двовимірне креслення, схему, горизонтальну проекцію, переріз, отже, зменшене зображення земельної ділянки, споруди тощо. Значно пізніше процес створення планів – *планування* – набув значення сукупності обміркованих дій зі створення проекту змін та необхідних передумов для їх втілення. Прибічники соціалістичних ідей, які розглядали "стихію ринку" як "ненауковий" шлях розвитку суспільства через непередбачуваність стихійних акцій неорганізованих індивідуумів, вважали єдино раціональною альтернативою "ринку" саме *планування* – колективні дії згідно обміркованих наперед проектів реформ чи змін.

Практично необмежений простір для втілення соціалістичної ідеї змін через планування виник після утворення Радянського Союзу. Слушно вважаючи, що успіхи в реформах можливі лише на основі застосування найбільш прогресивних для тих часів

наукових досягнень, його керівники обрали магічним дороговказом словосполучення “наукова організація праці (НОП)”, вимагаючи його втілення у життя через планування. Наприклад, саме таким шляхом (і досить успішно) вирішувалася проблема масової неписьменності, створювалася і розвивалася на нових засадах система освіти.

Явище світового поширення планування датується періодом після ІІ світової війни, коли сформувався табір соціалістичних країн, які в усьому копіювали СРСР, а впливові міжнародні організації ООН, ЮНЕСКО, Світовий Банк та інші приступили до фінансової і технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Ці організації вважали корисним появу в цих країнах служб планування, які могли б сформувати якомога сприятливіші умови для соціального прогресу і економічного розвитку. Наприклад, ЮНЕСКО на початку 1960-х років створило регіональні освітні бюро в Латинській Америці, Африці, Азії і в арабських країнах, а також спеціалізований орган координації планування – Міжнародний інститут планування освіти (L’institut international de planification de l’education = IIEP).

Однак, з самого свого початку *планування освіти* було не окремою наукою з власним понятійним апаратом і теоретичними основами, а практичним методом підготовки й організації виконання рішення щодо змін, розвитку та удосконалення освіти. Звичайно, він далекий від примітивізму, адже тісно пов’язаний з багатьма науками – демографією, соціологією, економікою, психологією, педагогікою і освітньою компаративістикою. Тому з межі 1960-х років, коли в розвинених державах стрімко розвивалася вища освіта, а на теренах третього світу – середня, науковці почергово запропонували кілька підходів до освітнього планування [15].

Першою виявилася *соціально-демографічна теорія планування*. Вона домінувала в державах, які боролися з неписьменністю і розвивали переважно середню освіту. Планувальники спиралися на демографічні дані, виконували прогнознитчні обчислення кількості необхідних місць для навчання на всіх рівнях системи освіти, але не врахували освітні пріоритети різних суспільних верств, не шукали шляхів найдоцільнішого використання ресурсів. Тому більш досконалими і ближчими до суспільно-освітніх реалій виявилися два інші методи планування освіти.

Серед економістів більш популярним став *метод планування “витрати – прибуток”.* У його рамках освіту розглядають як один з різновидів інвестицій, а все планування роботи системи освіти зазвичай редукується до обчислення співвідношення витрат на її діяльність і зисків від підвищення рівня професійної компетентності населення. Спрощений варіант цього методу, поширений в СРСР і частині соціалістичних країн, полягав у намаганні передбачити кадрові потреби видобувної і обробної промисловості, сільського господарства, транспорту, оборони та ін., визначаючи на цій основі вимоги до системи освіти – характеристики всіх її рівнів, типи закладів і програми підготовки обчислених контингентів фахівців певних профілів.

Відзначимо, що подібні економічно-фінансові підходи з акцентуванням математичних методів мають той принциповий недолік, що оперують тільки з кількісними характеристиками і спираються на дуже спрощені припущення. Домінування кількісних аспектів над усіма іншими неминуче підштовхувало осіб, які користувалися економічними методами планування, до досягнення максимальних рівнів матеріального забезпечення і найбільш широких контингентів випускників та ін. Але досить часто (приклади ми знаходимо у США, Канаді, Данії та інших країнах) примітивне кількісне збільшення фінансування системи освіти так і не забезпечило досягнення нею тих цілей, які ставило суспільство і економіка. Життя доводило необхідність доповнення розширеного фінансування реформуванням і удосконаленням змісту навчання, оновленням учбового плану, застосуванням більш досконалих методів трансляції інформації і виховання молоді як у формальних закладах (школах і ВНЗ), так і поза ними (неформальна та інформальна освіта).

На період певного розчарування у застосовності економічних методів в освітньому плануванні припало закінчення ХХ ст. зі стагнацією чи скороченням освітніх бюджетів багатьох розвинених країн (Великобританії, Швеції та ін.), що стало додатковим стимулом

переходу від екстенсивного до інтенсивного розвитку освіти. Було визнано, що слід акцентувати увагу на моніторингу і змінах якісних характеристик всієї системи і окремих закладів. Ключовими словами на межі зміни сторіч стали “реформи” і “якість”, у багатьох країнах світу вони й досі лишаються найпопулярнішими.

Зауважимо, що у ці кризово-стагнаційні роки з одночасним підвищенням демократичних засад і децентралізації управління різко знизилася застосовність „покрокової” адміністративної (чи „міністерської”) моделі планування і здійснення реформ. Практика багатьох країн довела, що під час застосування цієї моделі бажане постійно ототожнювали з можливим, не враховуючи багато дуже впливових соціальних та інших чинників впливу. Головним недоліком виявилася відстороненість проектувальників і планувальників від швидкозмінних реалій кінця XX ст., акцентування технічних і матеріальних аспектів реформ, ігнорування так званого “людського фактору”. Більшість негативних результатів освітніх змін того часу (успішними виявилися 8% реформ, а понад 70% - провальними) сталися внаслідок ігнорування ролі суспільного консенсусу щодо реформ, неспроможності залучення до їх реалізації широкої громадськості – вчителів, учнів і студентів, їхніх батьків, журналістів, бізнесменів та ін. Українські невдачі чи незначні успіхи у реформуванні освіти у 1990-х роках не були винятком – щось подібне експерти ЮНЕСКО відзначають для абсолютної більшості тих, хто намагався втілити у життя плани „стратегічних міністерських реформ”.

Поштовхом до звернення до методів “третьої хвилі” освітнього планування стали успіхи у розвитку нелінійної математики і синергетичних підходів, що полягають у врахування різної природи впливів на освітню систему. Новий набір моделей відзначається виключною різноманітністю і все ще перебуває в стадії розширення. Не дивно, що відсутня узгоджена назва всього комплексу, а всередині нього найбільш відомими стали моделі *відкрита, взаємодії (інтерактивна), трансакційна, діалектична, співучасті і політична*.

Спільним для всіх цих моделей є спроба планувальників з самого початку відмовитися від спрощеного вибору кількох найбільш бажаних цілей реформ на основі актуальних поточних потреб групи політиків й розпочати процес планування з глибокого дослідження соціально-політичної атмосфери, виявлення головних течій і тенденцій змін у сфері уявлень про вимоги до системи освіти і первинної професійної підготовки, врешті, про якість освіти. Організатори і керівники освітніх змін поставили собі за мету досягти максимально широкої громадської підтримки реформ насамперед за рахунок залучення широких кіл населення і представників головних суспільно-впливових груп до стадії формулювання головних цілей змін і вибору методів їх втілення і життя.

Наслідком такого підходу стало звернення напередодні фактичного початку реформ до використання моніторингу стану освіти і порівняно тривалих і широких дискусій з теми “стан і якість освіти”. Ці дискусії найчастіше дають матеріал для всіх ЗМІ, супроводжуються появою друкованих звітно-аналітичних матеріалів („білих”, „зелених” чи інших книг), але обов’язково повинні завершуватися прийняттям певного закону, який визначав би загальні риси змін, розподіл відповідальності і повноважень, засоби моніторингу перебігу і результатів змін та ін.

Якщо порівняти освітні реформи “першої хвилі” й удосконалення останніх років у країнах Заходу, то легко виявити, що нові реформи відбувалися виключно на основі узгодженого законодавства, залучення до планування і виконання громадськості і всіх адміністративних структур. Доцільно назвати ці нові реформи „*демократично-законодавчими*”. Вони виявилися успішними і були застосовані у багатьох європейських країнах – Іспанії, Ірландії, Норвегії, Нідерландах, Бельгії та ін.

Висновки. Дуже важливим аспектом процесу переходу до некласичного реформування стало багатократне розширення інформаційної бази для початку і втілення змін, забезпечення доступності детальних даних про систему освіти і навчальні заклади для “всіх бажаючих”, а не одних лише ініціаторів реформ. У багатьох країнах Заходу спостерігається недосяжна для нас “прозорість” системи освіти та головних аспектів діяльності навчальних закладів (умови вступу і навчання, навчальні плани і програми

предметів і дисциплін, засоби контролю і оцінювання, фінансовий і матеріальний стан закладу тощо). Очевидно, що цьому дуже сприяла поява Інтернету і розповсюдження персональних комп'ютерів не тільки у ВНЗ, але й у побуті.

З початком XXI ст. знову розширилася номенклатура методів планування, оскільки до вже згаданих нами додався так званий "евристичний" варіант, особливістю якого було використання розширеної інформаційної бази, створення і моніторинг сценарію інноваційних дій на основі попереднього моделювання чи локальних експериментів, передбачення зворотного зв'язку та ін. Планування цього типу претендує на далекосяжність у часі, на задовільну точність передбачення не лише лінійного прогресу наявного, а й на врахування найбільш очікуваних відкриттів і технологічних досягнень. Можна лише пошкодувати, що форсайтні методи освітнього і наукового планування, ставши звичною справою не тільки у США чи Великобританії, а й у Південній Кореї, Японії та інших державах Сходу, так і не досягли теренів незалежної України.

Як заключні пропозиції, вкажемо, що українським „стратегічним планувальникам" слід вивчити і застосувати досягнення *комплексних новацій*, обов'язково враховуючи очікуваний прогрес у нано-, піко- і фемтотехнологіях. Не варто сподіватися на відмову української молоді від отримання вищої освіти – вона не стане слухати пропозицій „узгодити можливості ринку праці" з „контингентом і випуском ВНЗ". Громадяни України переконані у тому, що отримання вищої освіти не є „непотрібною витратою коштів" навіть тоді, коли дипломована особа знаходить собі роботу не за профілем. Колосальний виграш від „непотрібного фаху" полягає в отриманні молодою людиною знань разом із перебуванням у культурному середовищі молоді власної вікової групи. Цим вона рятується від небезпеки входження у кримінальне середовище і набуває позитивного соціального досвіду.

Література

1. Байдацька Н.М. Педагогічні умови моніторингу якості навчальних досягнень студентів у вищих навчальних закладах недержавної форми власності: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Вінн. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. — Вінниця, 2007. — 20 с.
2. Владленова І. В. Народження Четвертої хвилі: нанотехнологічне суспільство // Практична філософія. – 2010. - №3(33). – С. 14-18.
3. Гапоненко, Н.В. Форсайт. Теория. Методология. Опыт: монография / Н.В. Гапоненко. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 239 с.
4. Голубенко О., Морозова Т. Національна рамка кваліфікацій у контексті європейських перетворень освітнього простору // Вища шола. – 2009 - №3. – С. 44-56.
5. Єрмола А.М. Технологія моніторингу якості освіти. Навч.-метод. Посібн.. - Х.: Курсор, 2008. - 173 с.
6. Корсак К.В. Нано-, піко і фемтонауки як єдиний засіб руху до ноосфери і сталого розвитку // Безпека життєдіяльності. – 2007. - №5. – С. 23-26. 7. Корсак К.В. Форсайт – забуте старе чи винахід XXI ст.? // Науковий світ. – 2009. - №8. – С. 2-4. 8. Корсак К.В.Технології майбутнього або „четверта хвиля" // Науковий світ. – 2010. - №10. – С. 8-10. 9. Луговий В. Концептуальні засади розроблення національної рамки кваліфікацій // Вища школа. – 2010. - №9. – С. 15-24. 10. Лукіна Т. Моніторинг якості освіти: теорія і практика. — К.: Вид. дім «Шкіл, світ»: Вид. Л.Галіцина, 2006. — 128 с. 11. Маноха І.П. Моніторинг якості освіти як системна складова стратегічного менеджменту в освіті // Вища освіта України - Додаток 3 (т. 6) - 2007. – С. 402-408. 12. Островерх О.О. Педагогічний моніторинг як засіб гуманізації освітнього процесу у вищому навчальному закладі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2005. — 19 с. 13. Таланова Ж. Болонська інтеграція докторської підготовки: редукція чи розвиток для України? // Вища школа. – 2010. – №7-8. – С. 96-105. 14. Федулова Л.І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування // Економічне прогнозування. – 2008. - №3. – С. 106-120; №4. – С. 124-138. 15. Jallade J.P. Modeles de planification de l'education / In: Vol.VI. Le developpement de la planification de l'enseignement. – Paris, OCDE, 1971 – p.81-159. 16. Sultana R.G. Guidance policies in the knowledge society. Trends, challenges and responses across Europe. A Cedefop synthesis report. Luxembourg,

CEDEFOP Panorama series, 85, 2004. – 133 p. 17. Towards Knowledge Societies. UNESCO World Report / Matsura K., Riviere F., Bouchenaki M. and auth. – Paris, UNESCO, 2005. – 226 p.

УДК 378.018-047.22

Москаленко А. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук, доцент

ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ У СИСТЕМІ МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті уточнено сутність основних понять "компетентність", "професійна компетентність", "професійно-педагогічна компетентність"; розглянуто програму підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу для забезпечення якісного зростання означеного феномена.

Ключові слова: *компетентність, професійна компетентність, професійно-педагогічна компетентність, система, система методичної роботи вищого навчального закладу.*

В статье уточняется суть основных понятий "компетентность", "профессиональная компетентность", "профессионально-педагогическая компетентность"; рассматривается программа повышения профессионально-педагогической компетентности преподавателей в системе методической работы высшего ученого заведения для обеспечения качественного повышения этого феномена.

Ключевые слова*: компетентность, профессиональная компетентность, профессионально-педагогическая компетентность, система, система методической работы высшего ученого заведения.*

The focus of this article is on the essence of such basic definitions as "competence", "professional competence" and "professional pedagogical competence". The program for increasing teachers' professional pedagogical competence in the system of methodological work of higher educational establishment is prepared to provide quality increase of this phenomenon.

Key words*: competence, professional competence, professional pedagogical competence, system, system of methodological work of higher educational establishment.*

***Актуальність*.** В умовах стрімких соціально-економічних перетворень, переосмислення суспільних цінностей, оновлення системи вищої освіти, її гуманістичної спрямованості підвищуються вимоги до професійно-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу. В реалізації забезпечення цього феномену особливого значення набуває система методичної роботи вищого навчального закладу, що дозволяє оперативно отримувати інформацію щодо нових досягнень педагогічної науки і практики, аналізувати зміни в якості знань, сформованості вмінь, навичок студентів, в рівні їх вихованості та розвитку та здійснювати цілеспрямовану роботу з викладачами щодо подолання труднощів і проблем, які виникають у процесі їх професійної діяльності, підвищуючи їх професійно-педагогічну компетентність.

Важливість вирішення окресленої проблеми зумовлюється загостренням низки суперечностей, які характеризують сучасний простір вищої освіти в Україні в контексті підготовки викладачів вищого навчального закладу:

- між положенням, що декларується статтею 48 Закону України "Про вищу освіту" (17.01.2002), згідно якого майбутній педагог вищої школи повинен здобути спеціальну професійну психолого-педагогічну освіту, та відсутністю науково обґрунтованої системи такої підготовки (кількість годин, що виділяється навчальними планами підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" для забезпечення психолого-педагогічного компонента їх професійної підготовки, є недостатньою; Положення про підготовку науково-

педагогічних і наукових кадрів, що регламентує діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів (№ 309 від 1 березня 1999 р., затверджено постановою Кабінету Міністрів України) не визначає чітких механізмів формування професійно-педагогічної складової підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації);

- між соціальним запитом на педагога вищого навчального закладу здатного до неперервного підвищення професійно-педагогічної компетентності й невизначеністю змісту та структури, не розробленістю відповідних методичних засад забезпечення окресленого процесу на особистісно зорієнтованій та інтегративній основі.
- між утвердженням компетентнісного підходу в підготовці викладачів вищого навчального закладу, що забезпечувало б успішну самореалізацію викладача як професіонала та переважанням підходу до визначення змісту, форм і методів його підготовки, що передбачає накопичення певних знань, умінь і навичок.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема компетентності особистості в психолого-педагогічній літературі не є новою. Вона знайшла відображення у процесі розв'язання широкого кола теоретичних і прикладних питань, спрямованих головним чином на дослідження професійного становлення, розвитку і самовдосконалення особистості як суб'єкта професійної діяльності. До окремих аспектів окресленої проблеми у своїх наукових розвідках зверталися О. О. Бодальов, О. І. Зимня, М. П. Лещенко, Т. І. Люріна, Г. О. Нагорна, Н. Г. Ничкало, Л. О. Савенкова, В. А. Семиченко, М. М. Солдатенко, Л. Л. Хоружа та ін.

Проблеми професійної підготовки педагогів вищої школи, теоретичні та методичні засади формування професіоналізму, професійної культури, професійної майстерності, професійної компетентності викладачів вищого навчального закладу привертали увагу В. І. Бондаря, Н. В. Гузій, О. А. Дубасенюк, І. А. Зязюна, О. А. Лавріненка, С. І. Сисоєвої та ін.

Аналіз літератури з проблеми дослідження дозволяє вирізнити декілька точок зору, що обґрунтовують місце методичної роботи в організації освітнього процесу. Зокрема, науковці Н. М. Ващенко , Б. А. Дьяченко, І. П. Жерносєк, В. С. Пікельна, В. І. Пуцов розглядають методичну роботу як складову систему підвищення кваліфікації педагогів; Є. С. Березняк, В. В. Олійник, І. П. Раченко, Е. М. Ричихіна – як компонент організації структури управління навчальним закладом; Н. І. Клокар, Н. Г. Протасова – як структурну ланку системи неперервної освіти.

Інтерес для дослідження мають дисертаційні праці О. В. Полозенко "Організаційно-методичні умови удосконалення педагогічної діяльності викладача вищого аграрного навчального закладу" (2002), О. І. Гура "Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу в умовах магістратури" (2008) та ін.

Водночас проблема підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу ще не стала предметом окремого вивчення. У педагогіці відсутні системні дослідження, присвячені забезпеченню такого процесу (не розроблено моделі підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу; не визначено можливості змісту дисциплін, форм організації і засобів навчання для цілеспрямованого формування професійно-педагогічної компетентності майбутніх викладачів вищого навчального закладу в магістратурі, аспірантурі та розвитку означеної компетентності у процесі практичної науково-педагогічної діяльності (зокрема, у системі методичної роботи вищого навчального закладу).

Формулювання цілей статті. ***Мета*** публікації – обґрунтувати необхідність забезпечення належних умов підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу для забезпечення якісного зростання означеної компетентності. Задля досягнення мети перед собою ми поставили такі завдання:

- уточнити сутність понять "компетентність", "професійна компетентність", "професійно-педагогічна компетентність";

- розробити програму підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу для забезпечення якісного зростання означеної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виконуючи перше завдання, звернемося до сутності поняття “компетентність”. У науковій літературі зустрічаються різні тлумачення цієї категорії. Вони принципово не відрізняються, проте дослідники виділяють і підкреслюють різні аспекти цього поняття.

В. І. Маслов характеризує компетентність як готовність на професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов’язки відповідно до сучасних теоретичних надбань і кращого досвіду, наближення до світових вимог і стандартів. На його думку, компетентність є поєднанням науково-теоретичних знань з практичною діяльністю конкретної людини, яке дає змогу постійно забезпечувати високий кінцевий результат [4].

В. Ю. Кричевський подає такі ознаки зазначеного поняття, як: наявність знань для успішної діяльності; розуміння цих знань для практики; набір операційних умінь, володіння алгоритмами вирішення задач; здатність творчо підходити до професійної діяльності [2].

Т. Г. Браже, визначаючи поняття “професійна компетентність”, до базових знань і вмінь додає ціннісні орієнтації спеціаліста, мотиви його діяльності, рівень загальної культури, стиль взаємодії з оточуючими, здатність до самовдосконалення та саморозвитку [1].

В. Ю. Стрельніков вважає, що під професійною компетентністю педагога необхідно розуміти глибоке знання педагогом навчально-виховного процесу, сучасних проблем педагогіки, психології та предмета викладання, а також уміння застосовувати ці знання у своїй повсякденній практичній роботі [7].

Цікавим для нашого дослідження є психологічний аналіз професійної компетентності педагога, проведений А. К. Марковою. У змістові професійної компетентності вона виділяє процесуальний і результативний показники, визначає професійну компетентність педагога як його здатність і готовність виконувати особисту професійну діяльність [5].

Професійна компетентність обіймає блок знань, умінь і навичок двох типів. З одного боку, таких, що опікують розуміння конкретних професійних проблем та адекватність формулювання висновків, об’єктивацію спеціальних термінів, виокремлення головної інформації, оцінку її значущості з позиції професійної діяльності; з іншого боку, – забезпечують подолання психологічного бар’єра під час спілкування за допомогою засобів мови та активізацію комунікативного потенціалу особистості на основі усвідомлення нею власної потреби в такому спілкуванні, а також здатність налагоджувати контакт, розпочинати, підтримувати й закінчувати комунікацію, емоційно відгукуватися на наміри партнера; знання структури й особливостей ведення діалогу, вміння моделювати його хід та передбачати варіанти реалізації комунікативних намірів учасників мовленнєвої взаємодії, підтримки та стимулювання їхньої ініціативи й інтересу; передбачення можливих утруднень та способів їх подолання; вміння керувати собою, стримувати небажані емоції, передбачати наслідки своїх та чужих дій, адекватно їх оцінювати з метою послаблення негативних впливів та досягнення власних комунікативних намірів.

Поняття “професійно-педагогічна компетентність” вперше в науковий обіг було введено Н. В. Кузьміною [3]. Автор професійно-педагогічну компетентність (педагога за фахом) визначає як “сукупність умінь педагога як суб’єкта педагогічного впливу особливим чином структурувати наукове і практичне знання з метою найкращого вирішення педагогічних завдань” [3, 90].

У рамках нашого дослідження професійно-педагогічну компетентність викладача визначаємо як інтегральну якість, цілісне відносно стійке особистісне утворення, що проявляється у використанні узагальнених умінь організації та здійснення навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, які відображають методологічну та технологічну його сторони й забезпечують здатність оптимально вирішувати професійно-педагогічні завдання.

Виконуючи друге завдання, насамперед, з'ясуємо значення ключового для нашого дослідження поняття "система". Звернемося до довідникової літератури. Поняття "система" в філософському словнику визначається як "сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія" [8, 626]. Визначення зазначеного поняття в Новому тлумачному словнику української мови дещо інше, хоча за суттю не відрізняється. "Система – порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь" [6, 207].

Вивчення та аналіз стану досліджуваної проблеми на практиці свідчить, що, на жаль, недостатньо використовуються можливості системи методичної роботи вищого навчального закладу для підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів.

Систему методичної роботи вищого навчального закладу розглядаємо як складно організовану, багатофункціональну, відкриту освітню систему, яка забезпечує прогресивний розвиток, створює можливості індивідуального зростання кожного викладача.

Система методичної роботи вищого навчального закладу має всі можливості для забезпечення зростання рівня професійно-педагогічної компетентності викладача з урахуванням набутого досвіду (вдосконалення професійних якостей, збагачення й оновлення наявної суми знань і вмінь) та особистісних змін (розвиток особистісних властивостей, вдоволення індивідуальних освітніх потреб, забезпечення повнішої самореалізації викладача у професійній діяльності). В основі функціонування системи методичної роботи вищого навчального закладу має знаходитися навчально-розвивальна діяльність, спрямована на досягнення окресленої мети. Невідривність від практичної діяльності дає змогу поєднувати набуті теоретичні знання з практикою; надавати оперативну індивідуальну методичну допомогу викладачеві; враховувати сильні і слабкі сторони у професійній діяльності педагога; створювати умови для обміну досвідом.

Нами розроблено програму спецкурсу "Розвиток професійно-педагогічної компетентності викладачів ВНЗ".

Спецкурс розраховано для молодих викладачів в обсязі 72 години (2 кредити): 17 годин лекційних та 17 годин практичних занять, 38 годин – самостійна робота, форма підсумкового контролю – залік.

Спецкурс має важливе значення для підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів, оскільки сприяє накопиченню психолого-педагогічних знань, оволодінню методами активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів; застосуванню викладачами новітніх педагогічних технологій у практиці; засвоєнню молодими викладачами основних норм і правил професійної поведінки; дає змогу діагностувати свій рівень сформованості професійно-педагогічної компетентності і шляхом рефлексії відшукати нормативне в індивідуальному; визначати й аналізувати типові помилки педагогічної поведінки, давати оцінку роботі викладача крізь призму морального вибору; допомагає формуванню позитивного ставлення до себе та інших учасників навчально-виховного процесу тощо. Мета спецкурсу полягає в розкритті закономірностей процесу формування та розвитку професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ.

Теоретичний зміст навчального курсу не збігається з проблемами, які визначені дисциплінами психолого-педагогічного циклу, що вивчаються в магістратурі, аспірантурі і не повторює їх. Він поглиблює та розширює знання, котрими мали оволодіти студенти магістратури з курсів психолого-педагогічного циклу. Цей підхід, заснований на принципі компліментарності (додатковості), дає змогу вдосконалити рівень професійно-педагогічної компетентності викладачів вищого навчального закладу.

Вивчення спецкурсу передбачає:

- використання ідей, теоретичних положень і висновків філософії, педагогіки, соціології, психології, естетики, етики;
- методів дослідження, які застосовують в філософії, соціології, психології, математиці, естетиці, етиці.

Спецкурс передбачає теоретичне та практичне оволодіння молодими викладачами ВНЗ основами педагогічної культури, розвиток особистісних якостей, розуміння

особливостей свого морального статусу, вагомості професійно-педагогічних знань і вмінь. Тому у процесі вивчення спецкурсу теоретичний матеріал повинен обов'язково підкріплюватися та ілюструватися прикладами з педагогічної практики, використання активних методів навчання: дискусії, відеофрагменти педагогічних ситуацій, анкетування, творчі завдання.

Основною формою проведення навчальних занять, призначених для засвоєння теоретичного матеріалу, є лекції (міжособистісне спілкування та колективне мислення). Поглиблення теоретичних знань і відпрацювання професійно-педагогічних умінь (говорити, тримати увагу слухачів, оцінювати, ставити запитання, міркувати тощо) відбувається на практичних заняттях (самореалізація кожного молодого викладача).

Принципами відбору змісту і структурування навчального курсу є:

- принцип цілісності (дозволяє орієнтуватися на наскрізний розгляд підготовки викладача вищого навчального закладу в системі неперервної освіти із загальними тенденціями розвитку освітньої галузі);
- принцип об'єктивності (дозволяє розглядати професійно-педагогічну компетентність викладача з відображенням реальної готовності викладачів здійснювати професійно-педагогічну діяльність);
- принцип варіативності (дозволяє вносити певні авторські корекції у презентації курсу у відповідності з власною концептуальною моделлю);
- принцип рівневої диференціації (дозволяє засвоювати зміст спецкурсу на кількох рівнях, що визначаються активністю і самостійністю молодих викладачів при виконанні індивідуальних завдань, контрольних робіт).

Спецкурс поділяється на 2 модулі: модуль 1 – Теоретико-методологічні аспекти проблеми розвитку професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ; модуль 2 – Розвиток професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ.

У першому модулі : подається характеристика базових понять; висвітлюються етико-педагогічні ідеї щодо професійно-педагогічної компетентності, що знайшли відображення у працях вітчизняних і зарубіжних педагогів-просвітителів, учених; характеризується сутність і структура професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ; визначається вплив професійно-педагогічної компетентності на імідж викладача вищого навчального закладу.

У другому модулі : розкриваються методологічні засади розвитку професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ як багатофакторний процес; характеризуються рівні сформованості професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ; подається класифікація типових помилок професійно-педагогічної поведінки викладача ВНЗ; розкриваються особливості розвитку професійно-педагогічної компетентності в системі методичної роботи університету.

Для молодих викладачів оцінкою всієї роботи із спецкурсу "Розвиток професійно-педагогічної компетентності викладачів ВНЗ" є:

- знання: сутності, функцій, структури професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ, особливостей розвитку;
- вміння: здійснювати порівняльний аналіз розвитку професійно-педагогічної компетентності викладача ВНЗ у системі освіти України та зарубіжних країн; визначати рівні сформованості професійно-педагогічної компетентності колег і шляхи її психолого-педагогічної корекції у професійній діяльності; постійно використовувати досягнення педагогічної науки та практики у своїй діяльності; працювати творчо, нетрадиційно, усувати формалізм і одноманітність у своїй роботі як викладача ВНЗ.

Висновки. Отже, система методичної роботи вищого навчального закладу має можливість забезпечувати підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів. Організація навчання молодих викладачів вищих навчальних закладів за запропонованою програмою спецкурсу стане одним із шляхів для забезпечення якісного зростання професійно-педагогічної компетентності відповідної категорії викладачів без відриву від основного виду діяльності. Проблема підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів у системі методичної роботи вищого навчального закладу не вичерпується

виконанням завдань даного дослідження. Необхідно розробити систему заходів, що забезпечили б цілісний, неперервний, поетапний процес з урахуванням особистісних досягнень викладачів.

Література

1. Браже Т. Г. Основные принципы совершенствования профессиональной квалификации учителей в ИУУ / Т. Г Браже // Совершенствование профессиональных знаний и умений учителя в процессе повышения его квалификации: Сб. научн. трудов. – М.: АПН СССР, 1982. – С. 18–33.
2. Кричевский В. Ю. Совершенствование знаний директора школы об управлении / В. Ю. Кричевский // Директор школы в системе повышения квалификации: Сб. науч. тр. / Ред. кол. Е. Н. Тонконогая (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во АПН СССР, 1983. – С. 31–39.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М: Высшая школа, 1990. – 119 с.
4. Маслов В. І. Принципи менеджменту в установах освіти / В. І Маслов // Освіта і управління. – 1997. – №1. – С. 77–81.
5. Маркова А. К. Психологические критерии и ступени профессионализма учителя / А. К. Маркова // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 56-63.
6. Новий тлумачний словник української мови : У 4-х т. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 4. – 942 с.
7. Стрельніков В. Ю. Розвиток професійної компетентності вчителів у закладах післядипломної освіти: дис... к. пед. н. : 13.00.01 / В. Ю. Стрельніков. – К., 1990. – 223 с.
8. Философский энциклопедический словарь / Редкол. : С. С. Аверенцев. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.